

(ત્રિલુનદાસ ભાણુજી સ્મારક અથમાળા મણકો ૧ લો.)

૨ આ (૧૬)

શ્રી અધ્યાત્મસાર ભાષાંતર.

શ્રીમાન્ યશોવિજયભાઈ આધ્યાયકૃત મૂળ ગ્રંથ,
તેનો અર્થ તથા સંસ્કૃત શુદ્ધિ આપનાર
શ્રી વિદ્યાનિધિજીએ કરેલી સીકાન
મુદ્રણગૃહમાં ભાષાંતર.

છપાવી પ્રકટ કરનાર

શેઠ નરોત્તમદાસ ભાણુજી.

મુખ્યાર્થ.

મુખ્યાર્થ—નિર્ણયસાગર પ્રીન્ટર્સ પ્રેસ

નિકમ સપ્ત ૧૮૭૨ વીર સપ્ત ૨૪૪૨ સને ૧૯૨૬

કિ. ૨-૦-૦

પુસ્તક મળવાના ઠેકાણા.

- ૧ શેઠ પ્રેમચંદ રતનજી. મુંબઈ. છીપીચાલી.
- ૨ શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા. ભાવનગર.
- ૩ શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા. ,,
- ૪ શ્રી "જૈન" પત્રની ઓફીસ. ,, મેંદીચોક.

Published by Shet Narottamdas Bhanji, 22 Chhipi
chawl, near Mulaji Jetha Market, Bombay.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Niranaya-Sagar
Press, 23 Kolbhat Lane, BOMBAY.

મહાત્મા પંન્યાસ શ્રીગંભીર વિનય ગણિ.

ન્મ—ચૈત્ર શુદ્ધિ ૩ સં. ૧૯૦૦
 સોનાગીર ગ્વાત્રીઝર
 ૧૫૫—સ ૧૯૨૪

સ વેગ દીક્ષા—સ ૧૯૩૧
 પંન્યાસ પદારોહણ સં. ૧૯૪૮
 દેહ વિલય—પોસ વદિ ૮ સં. ૧૯૬૯

અર્પણ પત્રિકા.

જે ગુરુમહાગજએ પરોપકારાર્યે આ ઉત્તમ ગ્રંથ ઉપર
સવિસ્તર દીકા બનાવી જૈન કેમ ઉપર ઉપકાર
કર્યો છે તે પૂજ્યપાદ મુનિવર્ય પન્થાસજી શ્રી
ગંભીરવિજયજીને તથા જેમણે અમોને
નીતિ અને ધર્મને માર્ગે દોરી સદ્જ્ઞાન
આપવા દ્રવ્યનો વ્યય કર્યો છે તે
વરિલ ત્રિભુવનદાસ ભાણજીને
આ ગ્રંથ મપ્રેમ અર્પણ કરી
અમો દ્વિચિત્ નકણમુક્ત
થઈએ છીએ.

હી આપના લલુતમ્
નરોત્તમ, પ્રેમચંદ અને દામોદર.

પ્રસ્તાવના.

આ અધ્યાત્મ ગ્રંથને પોષણ કરનારો આયુષ્કાંત અથવા ન્યાયનિશારદ ન્યાયાચાર્ય જનરામનના સ્વલગ્ન અનેક સાંજોના નેતા (પ્રણેતા) અને અધ્યાત્મ રસના મધુદ્ર સમાન શ્રી યતોવિજય ઉપાધ્યાયે રચેલો છે તે કથા અને કથારે રચ્યો તે કથાએ કાર્ષ્ણજ જણાયા નથી પ્રશસ્તિની અદર માન સન્નનની સ્તુતિ અને સન્નન દુર્લભની પરીક્ષા બતાવીને છેલા શ્લોકમાં પોતાનું નામમાન જ સૂચવ્યું છે એ મહાપુરુષ સવત ૧૬૮૦ થી ૧૭૪૬ ના અરસામાં થયેલ હોવાથી આ ગ્રંથ પણ તે અરસામાં જ એ મહાપુરુષે રચેલો હશે એમ સંભવિત જણાય છે

આ ગ્રંથની અંદર સાત પ્રબંધ છે અને તેમાં જુદા જુદા ૨૧ અધિકાર છે તે ગ્રંથની સવિસ્તર હકીકત ટીકાકારે ગ્રંથની પીઠીકામાં જ આપેલી હોવાથી અને તેનું બારાતર આ શુકના પ્રારબ્ધના જ એ પૃષ્ઠપર હોવાથી તે ગ્રંથની અંતર ઉદ્દેશ કરવામાં આવતો નથી

આ ગ્રંથ અધ્યાત્મ રસનો એવું ઉત્તમ રીતે પોષણ આપે છે કે તેનું લક્ષ્ય પૂર્વેક સાદ્યત વાચન કરનાર બધામાં અવશ્ય અધ્યાત્મ રસમાં નિમગ્ન જ બની જાય છે આ ગ્રંથ અનુદપાનિ વૃત્તમાં રચવામાં આવેલો છે સાત પ્રબંધના મળીને એક-૨ ૮૪૬ શ્લોક છે, તેમાં જુદા જુદા ૨૧ અધિકારોમાં ૧૮૭ શ્લોક નોગ વૃત્તવાળા છે, બાકી બધા અનુદપ છે

અષ્ટો વિષય ટેટલીક જ યાએ સમજવો મુશ્કેલ પડે તેનો હોવાથી આ ગ્રંથ ઉપર ટીકાની અપેક્ષા હતી, તે અનેક ગુણગણાવકૃત પંચમથ શ્રી જીવિવિજયજી મહારાજે પૂરી પાડી છે ટીકા મુજબ સાત દ્વંદ્વ શ્લોક પ્રમાણ થયેલી છે અને તે નવન ૧૮૫૨ ના આશીન ગુણિ ૩ ને પણ કરાવી છે આ શુકની જ ૨ મૂળ ગ્રંથના શ્લોક આપીને તેનું તેમજ તેની ટીકાનું બારાતર આપવાનાં આવેલું છે ટીકા આપવામાં આવી

નથી. મૂળ ગ્રંથ ટીકાસમેત મારા વડીલ બંધુ ત્રિભુવનદાસ ભાણુજીની જ આર્થિક સહાયવડે છપાવીને જૂદો પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.

પરમઉપકારી પન્થાસજી શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજ સંવત ૧૯૬૮ ના પોસ વદ ૯ મે સ્વર્ગવાસી થયા છે અને ભાઈ ત્રિભુવનદાસ સંવત ૧૯૬૫ ના શ્રાવણ શુદ્ધ ૩ જે પચત્વ પામ્યા છે. એ બન્નેના કોટા ઉપયોગી જણાવાથી આ શુકના પ્રારંભના ભાગમાં આપેલા છે.

મહાત્મા શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજનો, તેમના ગુરૂ શાંતમૂર્તિ શ્રી-માતૃ વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજનો અને તેમના ગુરૂ શ્રી છુટેરાયજી મહારાજના સર્વ પરિવારનો શ્રી ભાવનગરના સઘઉપર અત્યંત ઉપકાર છે, તે ઉપકારને સ્મરણમાં લાવતાં પરમ આદહાદ ઉત્પન્ન થાય છે. પૂજ્ય શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજનો અમારા ઉપર અત્યંત ઉપકાર હોવાથી તેમની આ ઉત્તમ કૃતિ કે જે અનેક લબ્ધિ જીવોને અવશ્ય પરમ લાભકારક થાય તેવી છે તે પ્રકટ કરવાની તેમની અલિલાપા થઈ એટલે મારા વડીલ બંધુનું નામ તેની સાથે જોડી આ ગ્રંથ પ્રકટ કરાવેલ છે.

આ ગ્રંથના કર્તા મહાત્મા શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે અનેક વિષય ઉપર અનેક ગ્રંથો રચીને જૈન સમાજ ઉપર જ નહીં પણ સર્વ લબ્ધિમાઓ ઉપર પારાવાર ઉપકાર કરેલો છે. તેમનું મળી શક્યુ તેટલું ચરિત્ર અને એ મહાત્માએ બનાવેલા ગ્રંથોનું લભ્ય અલભ્ય વિભાગ સૂચક લીસ્ટ, શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સભા તરફથી જ એ મહાત્માની ઉત્તમ કૃતિઓ પૈકીના દશ ગ્રંથોનો સંગ્રહ શ્રી યશોવિજય ગ્રંથમાળાના નામથી બહાર પાડવામાં આવેલ છે તેના પ્રારંભના ભાગમાં આપેલ છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવતું નથી.

ટીકાકાર શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજે આ ટીકા બનાવ્યા અગાઉ બીજી એ ટીકાઓ શ્રી જ્ઞાનસાર અને શાંત સુધારસ ગ્રંથ ઉપર ત્રણ ત્રણ હજાર શ્લોક પ્રમાણુ બનાવેલી છે તે તથા નયકર્ણિકા નામના પ્રકરણ ઉપર નાની ટીકા બનાવી છે તે પણ છપાયેલ છે. તદુપરાંત ગુજરાતી ભાષામાં પૂજ્યો અને સ્તવનાદિ પણ પુષ્કળ રચેલાં છે, તે પણ બહોળે ભાગે છપાયેલા છે. એક ગદ્ય લેખ તત્વ વાર્તા નામનો લેખેલ છે તે પણ શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સભાએ છપાવેલ છે. આ ટીકાકાર મહાપુરૂષે પોતાની જીંદગીનો બહોળો ભાગ જ્ઞાનધ્યાનમાં અને ક્રિયા કલાપમા જ વ્યતીત કરેલો છે. તેમની આત્મહિત તરફની વૃત્તિ અત્યંત શ્વાધનીય હતી. તેમનો ઉપકાર પણ અપરિમિત કહી શકાય તેમ છે. એવા મહાત્માઓ જ જૈનશાસનના રહ્યુત ગણવા યોગ્ય છે.

મૂળ ગ્રંથકાર શ્રીમાન્ યશોવિજય ઉપાધ્યાય તો છેલ્લા બસો વર્ષ અગાઉ જ થયેલા છતાં એવા અપૂર્વ વિદ્વાન્ થઈ ગયા છે અને એ મહાત્માએ એવી અપૂર્વ ગ્રંથરચનાઓ કરી છે કે તેમને કળિકાળ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય કે તેવા અથવા મહાત્માઓની ઉપમા આપીએ તો તે પણ ઘટી શકે તેમ છે તેમના પારાવાર ઉપકારનું સ્મરણ કરી તેનું અનુમોદન કરવું અને એ મહાત્માને અત કરણથી ધન્યવાદ આપવા સાથે તેમની કૃતિનો સમ્મલનળવી રાખવા પ્રયાસ કરવો એટલુંજ આપણાથી બની શકે તેમ છે

આ ગ્રંથની અર એ મહાત્માએ એવું અપૂર્વ રહસ્ય ગુથેલું છે કે જે ને માટે છઠ્ઠા પ્રબંધમા ૧૮૨-૯૩-૮૪ શ્લોકમા, આ રહસ્ય જેવા તેવા પાત્રને આપવાની સ્પષ્ટપણે ના દહે છે આ શ્લોક ને તેનો અર્થ લક્ષ્યપૂર્વક વાંચવાની અન લલામણુ કરવામા આવે છે

આ પુસ્તકના વેચાણથી જે દ્રવ્ય નિષ્પન્ન થશે તે દ્રવ્યની રકમના વ્યાજમાથી નીતિ અને ધર્મ સભાની છુક દરવર્ષે મારા વડિલ બધું ત્રિભુવન દાસના નામથી અકિત કરી પ્રસિદ્ધ કરાવવાનો વિચાર છે તે સહજ નિવેદન કરે છું

આ ગ્રંથ અપૂર્વ રહસ્યવાળો હોવાથી અને ટીકા પણ પડિતાઈ ભરેલી હોવાથી લાપાતર કરવામા સ્ખવના થવાનો સંભવ છે તો પણ બહુજ સભાળ પૂર્વક લાપાતર કરવામા લાપાતર ક્રતાએ ધ્યાન આપ્યું છે લાપાતર શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સભાના શાસ્ત્રી જેઠાલાલ હરિલાઈ પાસે કરાવેલું છે લાપાતર કરાવવામા, તપાસવામા અને આ પુસ્તક છપાવવામા લીધેલા પ્રયાસ માટે શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સભાનો તથા સભાના પ્રમુખ શેઠ હવરજી આણુદણનો અત કરણ પૂર્વક આભાર માનવામા આવે છે

માર્ગશિર્ષં શુદ્ધિ ૧૫
સવત્ ૧૯૭૨

}

નરોત્તમદાસ ભાણુજી.
મુખાઈ

અનુક્રમણિકા.

પ્રબંધ.	અધિકારાદિ વિષય.	શ્લોકાંક.	પૃષ્ઠાંક.
૧	ટીકાકારની પીઠિકા.	૧—૩	૧
-	મંગળ.	૧—૫	૩
	અભિધેય	૬	૫
૧	અધ્યાત્મ (શાસ્ત્ર) મહિમા.	૭—૨૪	૬
૨	અધ્યાત્મ સ્વરૂપ.	૨૫—૫૩	૧૫
૩	દંભત્યાગ.	૫૪—૭૫	૩૦
૪	ભવસ્વરૂપ ચિંતા.	૭૬—૧૦૨	૩૯
૨	૫ વૈરાગ્ય સંભવ.	૧—૩૬	૬૨
	૬ વૈરાગ્યના ત્રણ ભેદ.	૩૭—૮૦	૭૬
	૭ વૈરાગ્ય વિષય.	૮૧—૧૦૬	૧૦૧
૩	૮ મમતા ત્યાગ.	૧—૨૭	૧૧૪
	૯ સમતા સ્વીકાર.... ..	૨૮—૫૬	૧૨૫
	૧૦ સદ્ગુણ.	૫૭—૯૫	૧૩૮
	૧૧ મનઃશુદ્ધિ.	૯૬—૧૧૭	૧૫૬
૪	૧૨ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ.	૧—૫૮	૧૬૯
	૧૩ મિથ્યાત્વ ત્યાગ.	૫૯—૧૪૭	૨૦૨
	૧૪ અસદ્ગુણ ત્યાગ.	૧૪૮—૧૬૬	૨૫૦
૫	૧૫ યોગ સ્વરૂપ.	૧—૮૩	૨૬૧
	૧૬ ધ્યાન સ્વરૂપ.	૮૪—૧૬૯	૨૯૮
	૧૭ ધ્યાન સ્તુતિ.	૧૭૦—૧૮૩	૩૩૪
૬	૧૮ આત્મવિનિશ્ચય (આત્મજ્ઞાન).	૧—૧૯૬	૩૪૧
	૧૯ જિનમત સ્તુતિ.	૧૯૭—૨૧૧	૪૨૧
૭	૨૦ અનુભવ પ્રાપ્તિ.	૧—૪૫	૪૩૪
	૨૧ સંન્યાસ સ્તુતિ.... ..	૪૬—૬૧	૪૫૨
	ટીકાકાર પ્રશસ્તિ.	૧—૧૧	૪૬૬

॥ श्रीअध्यात्मसार भाषान्तर ॥

। टीकाकारनी पीठिका ।

जयति वीरनाथस्य देशनामृततोयधि ।

अध्यात्मशीकरैर्जन्तोर्दु कपायामयापह ॥ १ ॥

અર્થ—અધ્યાત્મશીખી બિંદુઓનાં પ્રાણીઓનાં દુષ્ટ વ્યાપારોથી વ્યાપિતો નાશ કરનાર શ્રીવીરનાથીનાં દેશનાશી અમૃતને મનુષ્ય જયવત વર્તે છે

नौमि परोपकृन्मुख्य यशोविजयवाचकम् ।

यदध्यात्मોપदेशेन माहशोऽजनि तद्गुचि ॥ २ ॥

અર્થ—પરોપકારી પુરુષોને પ્રિયે મુખ્ય વાચકવર્થે શ્રીયગોપિજયજી ઉપાધ્યાયને હું નમસ્કાર (વદના) કરું છું, જે જેના અધ્યાત્મગાત્રના ઉપદેશે કરીને મારા જેવા મનુષ્યને તે અધ્યાત્મને પ્રિયે રૂચિ થઈ

नत्वा सर्वविद सर्वान् श्रुतधराश्च शारदाम् ।

क्रियतेऽध्यात्मसारोऽत्र व्याख्या गुरुप्रसादत ॥ ३ ॥

અર્થ—સર્વ મર્મોને, શ્રુતવશેને તથા મગ્નતી દેવીને નમસ્કાર કરીને હું શુભકૃપાથી આ અધ્યાત્મમારની વ્યાખ્યા કરું છું

વાચકવર્થે શ્રીયગોપિજયજી ઉપાધ્યાયે આ અધ્યાત્મમાર અવમા માત પ્રબધ જને તેના એવીજ અપિકારે કરેલા છે તેમા પ્રથમ પ્રબધમા આ અવિકાર કરેલા છે તેમાના પેલા અનિજગમાઓની જ્યોત્ષે છે તેમા અન્યની આદિમા નિતની ગાન્તિને માટે મગવ કરું તેમજ માટે પ્રથમના પાત્ર ગોકર્ને પોતાના અશીષ દેવતાને નમસ્કાર કરનાર મગવ કરું છે મગવ કર્યા છતાં પણ અન્યનું અભિપ્રેય કહેતું તેમજ માટે એક રોકર્ને અભિધેયની સૂચના કરી છે અભિપ્રેય કલા જતા પણ જોનાઓને મનુષ્ય કરના વાન્તે (રૂચિ ઉત્પન્ન કરના વાન્તે) સાત્રનો મદિમા જહેમે લેઈએ, તેથી અઢાર જોકર્ને અધ્યાત્મમા રનો મદિમા વર્ણવ્યો છે મદિમાનું વર્ણન કર્યા છતાં પણ સાત્રનું

સ્વરૂપ કહેવું નેહએ, તેથી બીજા અધિકારમાં ઝોગણુત્રીશ શ્લોકોવડે અધ્યાત્મત્વ સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. અધ્યાત્મત્વ સ્વરૂપ જાણ્યા છતાં પણ દંભનો ત્યાગ કરવો નેહએ, તેથી ત્રીજા અધિકારમાં બાવીશ શ્લોકો કરીને દંભત્યાગત્વ વર્ણન કર્યું છે. દંભનો ત્યાગ કરીને પણ સંસારના સ્વરૂપત્વ ચિંતન કરવું નેહએ, તેથી સત્તાવીશ શ્લોકોવડે ભવસ્વરૂપ-ચિંતન નામનો ચોથો અધિકાર રચ્યો છે. (અહીં પહેલો પ્રબંધ પૂરો થાય છે).

બીજા પ્રબંધમાં ત્રણ અધિકાર કરેલા છે. તેમાં ભવસ્વરૂપત્વ ચિંતન કરવાથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી છત્રીશ શ્લોકો કરીને વૈરાગ્યસભવ નામનો પ્રથમ અધિકાર કર્યો છે. વૈરાગ્યવાન પુરૂષે વૈરાગ્યના ભેદો જાણવા નેહએ, તેથી ચુમાલીશ શ્લોકોવડે વૈરાગ્યભેદ નામનો બીજો અધિકાર કહ્યો છે. વૈરાગ્યના ભેદ જાણ્યા પછી વૈરાગ્યનો વિષય જાણવો નેહએ, તેથી છવીશ શ્લોકો કરીને વૈરાગ્ય વિષય નામનો ત્રીજો અધિકાર બતાવ્યો છે.

ત્રીજા પ્રબંધમાં ચાર અધિકારો છે. તેમાં વૈરાગ્યનો વિષય જાણ્યા પછી મમતાનો ત્યાગ કરવો નેહએ, તેથી સત્તાવીશ શ્લોકો કરીને મમતાત્યાગ નામનો પહેલો અધિકાર કહ્યો છે. મમતાનો ત્યાગ કરવાથી સમતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અઠ્ઠાવીશ શ્લોકો કરીને સમતા નામનો બીજો અધિકાર કહ્યો છે. સમતાવાળાને સત્ અનુષ્ઠાન હોય છે, તેથી ઝોગણુચાળીશ શ્લોકો કરીને સદનુષ્ઠાન નામનો ત્રીજો અધિકાર કહ્યો છે. સદનુષ્ઠાન કરવાથી મનની શુદ્ધિ થાય છે, માટે બાવીશ શ્લોકો કરીને મનશુદ્ધિ નામનો ચોથો અધિકાર કર્યો છે.

ચોથા પ્રબંધમાં ત્રણ અધિકાર છે. મનશુદ્ધિ સમક્રિતવંતને જ સંકેપ થાય છે, માટે અઠ્ઠાવન શ્લોકો કરીને સમ્યક્ત્વ નામનો પહેલો અધિકાર કહ્યો છે. સમક્રિતની પ્રાપ્તિ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવાથી જ થાય છે, તેથી નવાણું શ્લોકો કરીને મિથ્યાત્વત્યાગ નામનો બીજો અધિકાર કર્યો છે. મિથ્યાત્વનો ત્યાગ પણ અસત્ આગ્રહ (કદાગ્રહ)નો ત્યાગ કરવાથી જ થાય છે, માટે એકવીશ શ્લોકો કરીને અસદ્ગ્રહ-ત્યાગ નામનો ત્રીજો અધિકાર કર્યો છે.

પાંચમા પ્રબંધમાં ત્રણ અધિકાર છે. કદાગ્રહ ત્યાગ કરવાથી યોગને વિષે અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ત્ર્યાશી શ્લોકો કરીને યોગાધિકાર નામનો પ્રથમ અધિકાર કર્યો છે. યોગને વિષે અધિકાર પામેલા-ઝોને શુભધ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ચારાશી શ્લોકો કરીને ધ્યાન નામનો બીજો અધિકાર કહ્યો છે. ધ્યાનવાળા પુરૂષો ધ્યાનની સ્તુતિ

કરે છે, તેથી ચોદ રલોડે કરીને ધ્યાનસ્તુતિ નામનો ત્રીજો અપિકાર
ઠલો છે

છઠ્ઠા પ્રબધમા બે અવિકાર છે ધ્યાનની સ્તુતિ કરનાર પુરૂષો
આત્માનો (આત્મસ્વરૂપનો) નિશ્ચય કરે છે, તેથી એકસો ને પચાણ્ણ
રલોડે કરીને આત્મનિશ્ચય નામનો પ્રથમ અવિકાર ઠલો છે આત્માનો
નિશ્ચય થયા પછી જિનેશ્વરના મતની સ્તુતિ થાય છે, તેથી પદર
રલોડે કરીને જિનમતસ્તુતિ નામનો બીજો અવિકાર ઠલો છે

સાતમા પ્રબધમા પણ બે અવિકાર છે જિનેશ્વરના મતની
સ્તુતિ કરનારને અનુભવ થાય છે, તેથી તૈતાલીંગ રલોડે કરીને અનુભવ
નામનો પહેલો અવિકાર ઠલો છે અનુભવવાન સજ્જનની સ્તુતિ કરે
છે, તેથી સોળ રલોડે ઈગેને સજ્જનસ્તુતિ નામનો બીજો અવિકાર
વર્ણવ્યો છે (અહીં અથ સંપૂર્ણ થાય છે)

આ ઉપરના ત્રિપચોથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ જાત્ર મનુષ્યોને
અત્યંત ઉપકારી છે તેથી આ અથનો માત્ર ગણદાર અને ભાનાર્થ
અને કહીએ છીએ

તેમા પ્રથમ અથકાર મગલ કરે છે—

ऐन्द्रश्रेणिनत श्रीमान्नन्दतान्नाभिनन्दन ।

उद्धार युगादौ यो जगदज्ञानपक्त ॥ १ ॥

મૂલાર્થ—દેવેન્દ્રોની શ્રેણીઓનાં નમસ્કાર કરાયેલા શ્રીમાન્ ના
ભિરાજના પુત્ર (સ્વભદેવ સ્વામી) આનંદ પામે છે જે સ્વભ
સ્વામીએ યુગની આદિમા અજ્ઞાનરૂપી પક્ષમાથી જગતનો ઉદ્ધાર
કર્ષે છે ૧

ટીકાર્થ—૧ન્દ્રો એટલે મોધર્મોદિક દેવલોકના સ્વામીઓની શ્રે
ણીઓ—સમૂહવડે નમસ્કાર કરાયેલા, શ્રીમાન્ એટલે દેવજ્ઞાન, અથ
પ્રાતિહાર્ય અને ચોત્રીશ અતિગયોરૂપી લક્ષ્મીવાળા, એવા નાભિનન્દન
એટલે નાભિ નામના કુલકરના પુત્ર—વશના આભુષપુરૂષ સ્વભસ્વામી
આનંદ પામે—સમૃદ્ધિને પામે છે જે ભગવાને યુગની આદિમા
એટલે પ્રથમ સમયે જગતનો—ત્રણ ભુવનને વિરે રહેલા ભગ્ય શ્રવેનો
અજ્ઞાન એટલે કુભોધ, તે જ મવિનતાણ કારણે દોવાથી પક્ષસદૃશ—મહા
કાદવ તેમાથી ઉદ્ધાર કર્યા છે ૧

श्रीशान्तिस्तान्तिभिर्द्यूयाद्भविना मृगलाञ्छत ।

गाव कुवलयोल्लास कुर्वते यस्य निर्मला ॥ २ ॥

મૂલાર્થ—ચંદ્રસમાન શ્રીશાન્તિનાથ સ્વામી ભવ્ય પ્રાણીઓના ખેદને હરનારા થાઓ, કે જે ભગવાનની નિર્મળ વાણી હૃવલયના^૧ ઉદ્ધાસને કરે છે. ૨

ટીકાર્થ—લક્ષ્મીવડે યુક્ત એવા શાન્તિનાથ નામના સોળમા તીર્થકર મૃગના લાંછનવાળા એટલે ચન્દ્રસમાન છે. આ પ્રમાણે અભેદ રૂપકાલંકારે કરીને, શ્રીશાંતિનાથ સ્વામી અવતર્યા તે દિવસથી જ લોકોમાં મરડી વિગેરે સંતાપનો નાશ થયો, તેથી ચંદ્રની જેમ સંતાપનું હરણ કરનાર હોવાથી ચંદ્રનું સાધર્મ્ય જણાવ્યું છે અને પ્રકાશકપણાએ કરીને તો ભગવાન બહાર અને અંદર (હૃદયમાં) પ્રકાશ કરનાર હોવાથી ચંદ્ર કરતાં પણ અધિક છે. તે ભગવાન ભવિ પ્રાણીઓના—ભવ એટલે મોક્ષ તે પ્રાપ્ત્યપણાએ કરીને જેમને રહેલો છે, એવા પ્રાણીઓના ખેદને અથવા સંતાપને ભેદનાર થાઓ. જે શાંતિનાથરૂપી ચંદ્રની નિર્મળ એટલે દોષરૂપી મળના અભાવથી શુદ્ધ એવી ગો-વાણી હૃવલયના—પૃથ્વીમંડળના ઉદ્ધાસને કરે છે. ચંદ્રપક્ષે પણ ચંદ્રના નિર્મળ અમૃતમય ગો-કિરણો હૃવલયના—હૃમુદોના ઉદ્ધાસને કરે છે. અર્થાત્ કિરણોએ કરીને ચંદ્રની જેમ શ્રીશાન્તિનાથ ભગવાન અમૃતમય ઉપ-દેશના વચ્ચનોવડે હૃવલયના ઉદ્ધાસને કરે છે. ૨.

શ્રીશૈવેયં જિનં સ્તૌમિ ભુવનં યશસેવ યઃ ।

મારુતેન મુખોત્થેન પાન્નજન્યમપૂરત્ ॥ ૩ ॥

મૂલાર્થ—જે ભગવાને પોતાના યશવડે ત્રિભુવનને પૂર્ણ કર્યું હોય તેમ પોતાના મુખથી ઉત્પન્ન થયેલા વાયુવડે પાંચજન્ય નામના શંખને પૂર્ણ કર્યો (વગાડ્યો), તે શ્રીશિવાદેવીના પુત્ર નેમિનાથ જિનેશ્વરની હું સ્તુતિ કરું છું. ૩.

ટીકાર્થ—જે ભગવાને ત્રણ લોકને પોતાના યશવડે—કીર્તિના સમૂહવડે પૂર્ણ કરેલ છે તેમ મુખક્રમળથી ઉત્પન્ન થયેલા પવનવડે પાંચજન્ય નામના શ્રીકૃષ્ણના શંખને પૂર્ણ કર્યો, તે શ્રીશિવાદેવીના પુત્ર નેમિનાથ નામના જિન-રાગાદિક આંતર શત્રુનો જય કરનાર તે ભગવાનની હું સ્તુતિ કરું છું. અર્થાત્ મુખથી ઉત્પન્ન થયેલા પવનવડે શંખને એવી રીતે પૂર્ણ કર્યો, કે જેથી પોતાના યશવડે ત્રણ ભુવન પૂર્ણ થઈ ગયાં. ૩.

જીયાત્ ફણિફણપ્રાન્તસક્રાન્તતનુરેકદા ।

ઉદ્ધર્તુમિવ વિશ્વાનિ શ્રીપાર્શ્વો વહુરૂપભાક્ ॥ ૪ ॥

મૂલાર્થ—દોઈ સમયે સર્પની કણુના અગ્રભાગને વિષે જેના શરીરના અને પ્રતિબિંબો પડેલા છે, અને તેથી ઝીને જાણે ત્રણ જગતનો ઉદ્ધાર કરના માટે વળુ રૂપ ધારણ કર્યો હોય તેવા જણાય છે તે શ્રીપાર્શ્વનાય પ્રભુ જયન્ત વર્તા ૪

ટીકાર્થ—પ્રતિબિંબિત યથેવા ઘણા રૂપોને ભજનારા-ધારણ કરનારા અને શ્રી-લક્ષ્મીને યુગ્મ એના પાર્શ્વનાથ સ્નામી જયન્ત વર્તા જે જે ભજનાને એટલા કમઠ નામના અમુરે ઉપસર્ગો કર્યા, તે વખતે પ્રભુપરની ભક્તિને લીધે તેમના ઉપસર્ગોનું નિવારણ કરના મર્પરૂપે આવેલા ધરણેન્દ્રે પ્રભુના મસ્તકપર છત્રને આકારે પોતાની કણુઓ ધારણ કરી, તે કણુઓના અગ્રભાગમા ભજવાનના શરીરના પ્રતિબિંબો પડ્યા તેથી જાણે ત્રણ જગતના જતુઓનો આ મમારથી ઉદ્ધાર કરના માટે તેમણે બહુ રૂપ ધારણ કર્યો હોય તેવા તે (ભજવાન) જણાતા હતા ૪

જગદાનન્દન સ્વામી જયતિ જ્ઞાતનન્દન ।

ઉપજીવન્તિ યદ્વાચમદ્યાપિ વિવુધા સુધામ્ ॥ ૫ ॥

મૂલાર્થ—વિબુધો જેની વાલીરૂપી સુધા (અમૃત)નું હજુ સુધી મેનન કરે છે, એના અને જગતને આનંદ ઉત્પન્ન કરનારા સિદ્ધાર્થ જગતના પુત્ર શ્રીમદાવીર સ્નામી જયન્ત વર્તા છે ૫

ટીકાર્થ—જ્ઞાતનંદન—જ્ઞાત વગમા ઉત્પન્ન યથેલા અથવા પ્રગિદ્ધ સિદ્ધાર્થ જ્ઞાતના પુત્ર, સ્નામી એટલે એશ્વર્યને ભજનાર અર્ચાત્ સમગ્ર પ્રાણીઓના નાથ, જયન્ત ન્ત છે—સર્વથી અવિરૂપરૂપે વર્તા છે તે સ્વામી કેવા છે? તે કહે છે—જગત્ એટલે ત્રણ ભુવનમા વર્તનાગ ભવ્ય પ્રાણીસમૂહને આનંદ પમાડનાર એટલે યથાર્થિયત મમત્ર વ સ્તુઓના મનરૂપને દેખાડનાથી અને સમગ્ર સગયોનો નાશ કરનાથી હું આપનાર, તથા જેની વાલીરૂપી અમૃતનો વિબુધો-દેવતાઓ અથવા મિનિષ્ટ પડિતો પાતુ હજુ સુધી ઉપશ્ચરિકાપણે આગ્રય કરે છે ૫

एतानन्यानपि जिनान्नमस्कृत्य गुरुनपि ।

अध्यात्मसारमधुना प्रकटीकर्तुमुत्सहे ॥ ६ ॥

મૂલાર્થ—આ ઉપર કહેલા અને ખીજા પણ તીર્થકરોને તથા ગુરુઓને નમસ્કાર કરીને હું હવે અધ્યાત્મસારને પ્રકટ કરવા ઉદ્યમવંત થાઉં છું. ૬.

દીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલા ઋષભસ્વામી વિગેરે અને ખીજા અજિતનાથ વિગેરે તીર્થકરોને પણ નમસ્કાર કરીને તથા ધર્મોપદેશાદિક આપનાર ગુરુઓને પણ નમસ્કાર કરીને, હવે અધ્યાત્મસાર-આત્માનો અધિકાર કરીને-આશ્રય કરીને જે થાય તે અધ્યાત્મ કહીએ. એટલે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું શ્રવણ કરવું, મનન કરવું અને નિદિધ્યાસન કરવું વિગેરે. તે અધ્યાત્મના સારને એટલે પરમાર્થને પ્રકટ કરવા માટે હું ઉદ્યમવંત થાઉં છું. આ શ્લોકવરે અભિધેયનું સૂચન કર્યું છે. તે અભિધેય એટલે કહેવાને આરંભ કરેલું અધ્યાત્મ, સારરૂપ છે.

આ ગ્રંથનો સંબંધ અને પ્રયોજન-ળને વાનાં બુદ્ધિમાન પુરુષોએ પોતાની મેળે જાણી લેવાં. ૬.

નમસ્કાર કર્યા પછી સૂચન કરેલા અભિધેયને જ શાસ્ત્રનો મહિમા કહેવાવડે પ્રગટ કરી બતાવે છે.—

શાસ્ત્રાત્પરિચિતાં સમ્યક્ સંપ્રદાયાચ્ચ ધીમતામ્ ।

ઈહાનુભવયોગાચ્ચ પ્રક્રિયાં કામપિ જ્ઞુવે ॥ ૭ ॥

મૂલાર્થ—આ ગ્રંથને વિષે શાસ્ત્રથી, પંડીતોના સંપ્રદાયથી અને અનુભવના યોગથી સારી રીતે પરિચિત થયેલી કોઈકે અનિર્વચનીય એવી પ્રક્રિયાને હું કહું છું. (કહીશ). ૭.

દીકાર્થ—અહીં-અધ્યાત્મસાર કહેવાના વિષયમાં કોઈકે અનિર્વચનીય એટલે અત્યંત અદ્ભુત વિવિધ અધિકારરૂપ પ્રક્રિયાને એટલે પ્રકરણને હું કહું છું. તે પ્રક્રિયા કેવી છે? તે કહે છે—સારી રીતે એટલે પ્રશસ્ત વિધિએ કરીને અથવા સદ્ગુરુના યોગે કરીને પરિચિત થયેલી એટલે વારવાર સેવન કરેલી. શાથી પરિચિત થયેલી? તે જાણવાની અપેક્ષા રહેવાથી કહે છે કે, શાસ્ત્રથી એટલે શિક્ષા કરનાર અથવા સમ્યગ્દર્શનાદિક મુક્તિમાર્ગને કહેનાર જિનાગમથી, તથા ધીમાન્ એટલે અતિ ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિમાન્ એવા શ્રીહરિભદ્રાદિક પૂર્વસૂરિઓના સંપ્રદાયથી એટલે અવિચ્છિન્ન ચાલી આવતી પરંપરાથી થયેલા ગુરુઓના આશ્રાયથી, તથા અનુભવના યોગથી-અનુભવ એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલા અર્થનું શ્રવણ કર્યા પછી વિચારવડે યથાસ્થિત વસ્તુ-સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરનારૂં પરિપક્વ જ્ઞાન, તેના અનુભવના યોગથી-પ્રાપ્તિથી પરિચિત થયેલી એવી પ્રક્રિયા હું કહું છું. ૭.

સા માટે અને જોની જેમ તમે આ પ્રયત્ન કરો છો ? એવી કોઈ શખ કરે તે રાજાપર ગદ્દે છે કે—

યોગિના પ્રીતયે પદ્યમધ્યાત્મરસપેગલમ્ ।

મોગિના મામિનીગીત સગીતકમય ચયા ॥ ૮ ॥

મૂલાર્થ—જેમ વાદનૃત્યવાળુ સ્ત્રીઓનું ગાયન ભોગી પુરુષોની પ્રીતિ માટે થાય છે, તેમ અધ્યાત્મરસે કરીને મનોહર એવું પદ્ય યોગી-જનોની પ્રીતિ માટે થાય છે (તેથી હું બનાવું છું) ૮

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મને વિષે રહેલા રસે કરીને મનોહર એટલે કેમળ એવું પદ્ય એટલે જોડની રચનાવાળું ગાત્ર યોગીઓની એટલે મોક્ષના સાધક પાનાદિક વ્યાપારવાળા યતિઓની પ્રીતિને માટે થાય છે તેપર દૃષ્ટાત કહે છે કે—જેમ વાદ નૃત્ય સહિત સ્ત્રીઓનું ગીત-ગાયન કામને ઉદ્દીપન કરનાર હોવાથી ભોગી જનોની એટલે શબ્દ, રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ એ પાંચે ઇન્દ્રિયોના ત્રિપયોમા લુપ્ત થયેના જનોની પ્રીતિ માટે થાય છે, તે જ પ્રમાણે આ ગાત્ર પણ યોગીઓની પ્રીતિ માટે થશે એમ માનીને હું તેની વ્યાખ્યા કરૂં છું

અહાં કોઈ શકા કરે કે—અધ્યાત્મશાસ્ત્ર વૈરાગ્યમય હોવાથી તેમા રક્ષ (લૂપ્તો) ભાવ હોય છે તેથી તેમા સર્વથા મુખનો અભાવ જ જણાય છે તો પછી પ્રીતિને માટે તો ક્યાથી જ થાય ? આવી શકાનું સમાધાન કરે છે—

કાન્તાધરસુધાસ્વાદાદ્યના ચજ્જાયતે સુસમ્ ।

ચિન્દુ પાર્થ્યે તદધ્યાત્મશાસ્ત્રાસ્વાદસુસોદધે ॥ ૯ ॥

મૂલાર્થ—યુવાન પુરુષોને સ્ત્રીના અધરામૃતના આસ્વાદથી જે મુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે મુખ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના આસ્વાદથી થયેલા મુખ માગર પાંચે એક મિદુ ગમાન જ છે ૯

ટીકાર્થ—યુવાન પુરુષોને સ્ત્રીના અધર એટલે ઓછાને વિષે ભોગીજ નોએ માનેના અમૃતના આસ્વાદથી એટલે રાગવાર નુબન ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રીતિરૂપી અમૃત રચના આદથી જેટલું સાતાપ મુખ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે તેઓ તે આસ્વાદમા પોતાની બુદ્ધિથી જે મુખ માને છે, તે મુખ અધ્યાત્મને પ્રતિપાદન કરનારા શાસ્ત્રના આસ્વાદથી જેટલું તે શાસ્ત્રમા કહેવા ભાવાયતું વારનાર નિરતર ચિંતન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલું જે પરમાનંદમા વિરાગ કૃત્વારૂપ મુખ, તે (મુખ) અતિ પ્રચુર હોવાથી, ચિરકાલ સ્થાયી હોવાથી અને નિર્વાદિકની અપેક્ષા

વિના જ સ્વાધીન હોવાથી સમુદ્રરૂપ છે. તેવા સુખસાગરની પાસે એક બિંદુ એટલે જળકણુના જેવું છે. કેમકે તે (કામસુખ) અદ્યક્ષલ સ્થાથી, પરાધીન અને દુર્ગતિનું બીજ-દુર્ગતિના કારણભૂત છે. ૯.

પૂર્વોક્ત અર્થનું જ વિશેષ સમર્થન કરે છે.—

અધ્યાત્મશાસ્ત્રસંભૂતસંતોષસુખશાલિનઃ ।

ગણયન્તિ ન રાજાનં ન શ્રીદં નાપિ વાસવમ્ ॥ ૧૦ ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા સંતોષરૂપી સુખવડે શોભતા યોગીજનો, કુબેરને તથા ઇન્દ્રને પણ (પોતાથી વધારે સુખી) ગણતા નથી. ૧૦.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મના સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્રનું પઠન પાઠનાદિક કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલો સંતોષ એટલે લોભના નિરાસે કરીને પ્રાપ્ત થયેલું નિરભિલાષપણું, તે રૂપી સુખવડે-મનની સ્થિરતાવડે શોભનારા યોગીશ્વરો ઐશ્વર્ય અને કાંચનાદિક ઋદ્ધિવાળા રાજાને પણ સુખી ગણતા નથી. કેમકે રાજાઓનું ચિત્ત હુંમેશાં અનેક કાર્યની ચિન્તાથી તથા શત્રુ વિગેરેના ભયથી વ્યાકુલ હોવાને લીધે સંતાપયુક્ત હોય છે. તથા શ્રી-લક્ષ્મીને આપનાર ધનદને-કુબેરને પણ સુખી માનતા નથી. કેમકે કુબેર પણ પોતાના નિયંતા (ઇન્દ્ર)ને આધીન છે. પરંતુ છે. તથા વસુઓ (દેવો) જેને વશ થયેલા એવા વાસવ (ઇન્દ્ર)ને પણ સુખી ગણતા નથી. કેમકે તે રાગાદિકવડે સહજ સુખનો નાશ થવાથી વિષયાતુર રહે છે. માટે સંતોષી પ્રાણીઓને જ સુખ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અને સંતોષ અધ્યાત્મીઓને વિષેજ રહે છે, તેથી અધ્યાત્મ જ સુખનું મૂલ કારણ છે. ૧૦.

વિદ્યાવાન માણસ પણ જે અધ્યાત્મશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી રહિત હોય, તો તે પડિત કહેવાતો નથી, તે કહે છે.—

યઃ કિલાશિક્ષિતાધ્યાત્મશાસ્ત્રઃ પાંડિત્યમિચ્છતિ ।

ઉત્ક્ષિપત્યંગુલીં પંગુઃ સ સ્વર્દ્રુફલલિપ્સયા ॥ ૧૧ ॥

મૂલાર્થ—જે કોઈ મનુષ્ય અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો વિના જ પડિતાર્થને ઈચ્છે છે, તે જેમ પંગુ પુરૂષ કલ્પવૃક્ષના ફળને પામવાની ઇચ્છાએ કરીને પોતાની અંગુલીને ઉઘી કરે તેના જેવું છે. ૧૧.

ટીકાર્થ—કોઈ પણ માણસ કે જેણે અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો નથી, એવો છતાં પાંડિત્યને-બુદ્ધિમાનપણાને (નિપુણતાને) ઈચ્છે છે. તેને કેવો બાળુવો ? તે કહે છે—જેમ કોઈ પંગુ-ચરણરહિત પુરૂષ

દેવલોકમા ઉત્પન્ન થયેલા વૃક્ષ (કલ્પવૃક્ષ)ના ફળને પામવાની (લેવાની) ઈચ્છાએ કરીને પોતાના હસ્તની આગળી ઉચી કરે તેવો જાણવો પૃથ્વીપર રહેલો પણ સ્વર્ગલોકમા રહેલા કલ્પવૃક્ષના ફળની લાલસાએ કરીને આગળી ઉચી કરે તેથી તેને જેમ તેના ફળની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી, તેમ અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી રહિત પુરૂષને અનુભવના અભાવને લીધે પાડિત્યરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી ૧૧

અધ્યાત્મી પુરૂષ દુર્ભેદ એના દલનો પણ જય કરી શકે છે, તે જુદે છે -

દમપર્વતદમ્ભોલિ સોહાર્દાવુધિચન્દ્રમા ।

અધ્યાત્મશાસ્ત્રમુક્તાલમોહજાલવનાનલ ॥ ૧૨ ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્ર દમરૂપી પર્વતને વજ્ર સમાન છે, મિત્રતા રૂપી સમુદ્રને ચદ્રમા સમાન છે, અને ઉત્કટ મોહરૂપી વરાજાળને દાવાગ્નિ સમાન છે ૧૨

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય પ્રાણીઓ ! આ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર કપટરૂપી પર્વત એટલે શિવાસમૂહનો નાશ કરનામા વજ્ર સમાન છે તથા સર્વ જીવો પરના મૈત્રીભાવરૂપી સમુદ્રના તરંગોની વૃદ્ધિ કરનામા ચદ્ર સમાન છે અર્થાત્ નિર્દોષપણથી (નિષ્કપટપણથી) મિત્રતારૂપ સાગર વૃદ્ધિ પામે જ છે તથા અત્યંત ઉત્કટ એટલે દુર્ભેદ એના મોહ એટલે મિથ્યાત્વ, કપાય અને વેદાદિકના ઉદયના પરિણામરૂપ વરાજાળને-વાસના અમૂહને ભસ્મ કરવામા દાવાનળ સમાન છે, કેમકે અધ્યાત્મ જ્ઞાન મોહનો નાશ કરે છે ૧૨

અધ્યાત્મશાસ્ત્રના મુરાર્ણ્યમા મર્ચન સમતા રહેલી છે, તે દેખાડે છે -

અધ્મા ધર્મસ્ય સુસ્ય સ્યાત્ પાપચૌર પલાયતે ।

અધ્યાત્મશાસ્ત્રસૌરાજ્યે ન સ્યાત્ કશ્ચિદુપપ્લવ ॥ ૧૩ ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી મુરાર્ણ્યને વિષે ધર્મનો માર્ગ મુગ્ધ હોય છે, પાપરૂપી ચોર પલાયન કરી જાય છે, અને કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપદ્રવ થતો નથી ૧૩

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી મારા રાજ્યને વિષે એટલે અધ્યાત્મમહિત વ્રતાદિકનું પાલન કરવાને વિષે અર્થાત્ ન્યાયવાન એવા અધ્યાત્મશાસ્ત્રને મુખ્ય કરવાથી મોક્ષમાધક રક્ષાયે રૂપ ધર્મનો માર્ગ મુગ્ધે મચગવા લાયક થાય છે, એટલે મુખેથી ગમન કરના લાયક થાય છે તથા પાપ એટલે મૈદ્રધ્યાન અને અમૂળાદિક અશુભ ક્રમ તદ્રૂપ ચોર પલાયન કરી જાય છે-નાગી જાય છે, કેમકે અધ્યાત્મીઓ પ્રાપ્ત પાપ

કર્મ કરતા જ નથી. તથા કોઈ પણ જાતનો ઉપપ્લવ એટલે ધર્મને બાધ કરનાર દલાદિકનો ઉપદ્રવ થતો નથી. અર્થાત્ અધ્યાત્મીઓ ધર્મને બાધ કરે તેવું કાર્ય કરતા જ નથી. ૧૩.

અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી ક્ષાય અને વિષયાદિકથી ઉત્પન્ન થતા ક્લેશો પણ હોતા નથી, તે બતાવે છે.—

યેષામધ્યાત્મશાસ્ત્રાર્થતત્ત્વં પરિણતં હૃદિ ।

કપાયવિષયાવેશક્લેશસ્તેષાં ન કર્હિચિત્ ॥ ૧૪ ॥

મૂલાર્થ—જેમના હૃદયમાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થનું તત્ત્વ પરિણમ્યું છે, તેમને કદાપિ ક્ષાય અને વિષયોના આવેશનો ક્લેશ થતો જ નથી. ૧૪.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અર્થ—ભાવાર્થ એટલે જીવને તજવા યોગ્ય ક્ષાયનો ત્યાગ, યોગનું ગ્રહણ અને લેશ્યાદિકનું જાણપાણું વિગેરે હેયજ્ઞેયાદિ વિભાગના બોધનું સ્વરૂપ—તદ્રૂપ અર્થનું તત્ત્વ એટલે પરમાર્થ જ્ઞાન જે ભવ્ય જીવોના મનને વિષે પરિણમ્યું છે એટલે મોહાદિકની વિધુરતાના ત્યાગે કરીને ઐક્યતાને પામ્યું છે, તે ઉત્તમ પુરૂષોને ક્રોધાદિક ક્ષાયો અને શબ્દાદિક વિષયોના આવેશે કરીને એટલે વારંવાર ઉદય આવવાવડે કરીને થતી પરાધીનતા કદાપિ થતી નથી, કેમકે તેઓ મન અને ઇન્દ્રિયોને પોતાના કબજામાં રાખે છે. ૧૪.

અધ્યાત્મના જ્ઞાન રહિત પુરૂષો કામદેવની વિટંબણાને પામે છે, તે કહે છે.—

નિર્દયઃ કામચંડાલઃ પંડિતાનપિ પીડયેત્ ।

યદિ નાધ્યાત્મશાસ્ત્રાર્થવોધયોધકૃપા ભવેત્ ॥ ૧૫ ॥

મૂલાર્થ—જે અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થજ્ઞાનરૂપી સુભટની કૃપા ન હોય તો નિર્દય એવો કામરૂપી ચંડાળ પંડિતોને પણ પીડા કરી શકે છે. ૧૫.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થનો બોધ એટલે જ્ઞાન અથવા વિવેક, તેરૂપી યોધાની—શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવામાં સમર્થ એવા સુભટની કૃપા—પ્રસન્નતા જે ન થઈ હોય, તો નિર્દય—કરૂણા રહિત (કામદેવ પ્રાપ્ત પુત્રાદિક સર્વનો ઘાત કરનાર હોવાથી નિર્દય જ છે.) એવો કામચંડાળ એટલે વેદના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા વિકારોરૂપી ચંડાળ, પંડિતોને પણ—વેદ, વ્યાકરણ, ન્યાયાદિક શાસ્ત્રના ભણેલાઓને પણ પીડે છે, તો પછી બીજાઓને પીડે તેમાં તો શું કહેવું? અહીં કામદેવને અતિક્રોધી ક્રૂર અને નીચગામી હોવાથી ચંડાળની ઉપમા આપી છે. ૧૫.

અધ્યાત્મના બળથી તૃષ્ણાનો જય મુખે થઈ ગયે છે, તે બતાવે છે -

વિપવહ્રીસમા તૃષ્ણા વર્ધમાનાં મનોવને ।

અધ્યાત્મશાસ્ત્રદાત્રેણ ચિન્ત્વન્તિ પરમર્ષય ॥ ૧૬ ॥

મૂલાર્થ—પરમ-રૂપિઓ મનરૂપી વનને વિષે વૃદ્ધિ પામતી વિપલતાના જેવી તૃષ્ણાને અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી દાત્ર (દાતરડા) વડે વાપી નાખે છે ૧૬

ટીકાર્થ—પ્રાણનો વિયોગ કરે તેને વિષ કલીએ, તેની લતા સમાન તૃષ્ણા છે તે ઘણા મરણો ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તેને વિપલતાની સમાનતા યોગ્ય છે મનરૂપી વનમાં એટલે ગભીર, વિસ્તીર્ણ અને દુર્લભ હોવાથી મનરૂપી અરણ્યમાં વૃદ્ધિ પામતી એવી તે તૃષ્ણારૂપી વિપલતાને પરમ-રૂપિઓ—ઉત્તમ મુનીશ્વરો અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી તૃણ છેદનાર શસ્ત્ર (દાતરડા) વડે છેદી નાખે છે, કેમકે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તૃષ્ણાના (સર્વ) દોષને દેખાડનાર છે ૧૬

હવે અધ્યાત્મશાસ્ત્રની કવિયુગમાં દુર્લભતા દેખાડે છે

વને વેદમ ધન દૌ સ્થ્યે તેજો ધ્યાન્તે જલ મરૌ ।

દુરાપમાપ્યતે ધન્યૈ કલાઽધ્યાત્મવાદ્ધ્યયમ્ ॥ ૧૭ ॥

મૂલાર્થ—વનને વિષે ધનની જેમ, દારિદ્ર્યને વિષે ધનની જેમ, અવકારને વિષે તેજ (પ્રકાશ)ની જેમ અને મરદેશને વિષે જળની જેમ આ કલિયુગને વિષે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર દુર્લભ છે છતાં પણ તેને ભાગ્યવત પુરૂષો કવિયુગમાં પણ પામે છે ૧૭

ટીકાર્થ—જીવોને અતિ કલેશકારક દોનાથી આ પાપમે આરો, તે જ કલિયુગ સમજવો તેમાં અધ્યાત્મને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર દુષ્ટે કરીને પામી શકાય તેમ છે, તો પણ તેને ભાગ્યવત પુરૂષો પામે છે દોની જેમ? તે બતાવે છે નિર્જન અરણ્યમાં ઘરની જેમ, દરિદ્રપણમાં ધનના ભંડારની જેમ, અન્ધધરમાં પ્રકાશની જેમ અને મરદેશમાં જળની જેમ અર્થાત્ જેમ આ બધી દુર્લભ વસ્તુઓ ભાગ્ય વશથી તેવે સ્થાનને તેવી સ્થિતિમાં મળી આવે છે, તેમ અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર પણ ભાગ્યને યોગે આ કવિયુગમાં પણ ભાગ્યગાળીને મળી આવે છે ૧૭

અધ્યાત્મના જ્ઞાન વિના બીજા ગાઓનું પઠનાદિક માત્ર કહરૂપી કળને જ દેનાર થાય છે તે બતાવે છે—

વેદાન્યશાસ્ત્રવિત્ ક્લેશં રસમધ્યાત્મશાસ્ત્રવિત્ ।

ભાગ્યભૃદ્ધોગમાપ્નોતિ વહતે ચન્દનં સ્વરઃ ॥ ૧૮ ॥

મૂલાર્થ—વેદ વિગેરે અન્ય શાસ્ત્રોને જાણનાર પુરૂષ માત્ર કલેશને જ

અનુભવે છે, તેના રસને તો અધ્યાત્મશાસ્ત્રને જાણનાર પુરૂષ જ અનુભવે છે. જેમ ગર્દભ તો ચન્દનના ભારનેજ માત્ર વહન કરે છે, પણ તેના સુગંધરૂપી ભોગને ભોગ્યવાન પુરૂષ પામે છે. ૧૮.

ટીકાર્થ—ઋગ્વેદાદિક વેદો અને સાંખ્ય, મીમાંસાદિક ખીન્ન શાસ્ત્રો, તેને જાણનાર પુરૂષ તે તે શાસ્ત્રના અધ્યયનાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા માત્ર કલેશને—ખેદને જ પામે છે. અર્થાત્ અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી વ્યતિરિક્ત ખીન્ન વેદ તથા સાંખ્ય મીમાંસાદિક શાસ્ત્રોને જાણનાર પુરૂષ તો માત્ર કલેશને જ અનુભવે છે, પણ તે (શાસ્ત્ર)ના રસના આસ્વાદને અનુભવતો નથી; પણ અધ્યાત્મશાસ્ત્રને જાણનાર પુરૂષ તો તેમાં કહેલા હેય પદાર્થના ત્યાગ-વડે અને ઉપાદેય પદાર્થના સ્વીકારવડે યથાસ્થિત વસ્તુ સ્વરૂપને જાણવાથી સ્વર્ગ અને મોક્ષના ફળભૂત પરમાનંદ રસને પામે છે, અથવા અનુભવે છે. દૃષ્ટાંત કહે છે. ખર (ગધેડો) મલયાચળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ચંદનનાં કાષ્ટને પોતાની પીઠપર વહન કરે છે, પણ તેની સુગંધના સ્વાદને લઈ શકતો નથી; અને ભોગ્યવાન પુરૂષ તો તેના સુગંધાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા આસ્વાદને લઈ શકે છે—મેળવે છે. ૧૮.

અધ્યાત્મશાસ્ત્રને જાણનાર પુરૂષ સહજ વસ્તુનું સ્વરૂપ બતાવી શકે છે, તે કહે છે.—

મુજાસ્ફાલનહસ્તાસ્યવિકારાભિનયાઃ પરે ।

અધ્યાત્મશાસ્ત્રવિજ્ઞાસ્તુ વદન્ત્યવિકૃતેક્ષણાઃ ॥ ૧૯ ॥

મૂલાર્થ—ખીન્નજ્ઞો (સાંખ્યાદિકો) ભુજના આસ્ફાલન અને હસ્ત તથા મુખના વિકારનો અભિનય કરીને બોલે છે અને અધ્યાત્મશાસ્ત્રના જાણનારાઓ તો નેત્રના પણ વિકાર રહિત બોલે છે. ૧૯.

ટીકાર્થ—ખીન્નજ્ઞો એટલે સાંખ્યાદિક શાસ્ત્રના જાણનારાઓ બાહુદંડનું આસ્ફાલન એટલે આમતેમ ચળાવવું અને હસ્ત તથા મુખના વિકાર એટલે સ્વાભાવિકરૂપને ખીજે પ્રકારે બતાવવારૂપ અભિનયો એટલે દૃષ્ટ પદાર્થના આકારને જણાવનારી શરીરની ચેષ્ટાઓ, તેને કરનારા હોય છે. તેમ કરવાથી પણ તેમનું વચન શ્રોતાના ચિત્તમાં રસ ઉત્પન્ન કરતું નથી, પરંતુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રને જાણનારાઓ તો જેમનાં નેત્ર પણ વિકારને—વિરૂપતાને પામ્યાં નથી તેવી રીતે એટલે પોતાના સ્વા-

ભાનિકરૂપમા જ રહ્યા છતાં બોલે છે, તો પણ તેમનું વચન શ્રોતાના ચિત્તમા પરમાનંદ રસને ઉત્પન્ન કરે છે ૧૯

અધ્યાત્મશાસ્ત્રમા પ્રવેશ કરવાથી શુભુરૂપી રત્નોની પ્રાપ્તિ થાય છે તે બતાવે છે—

અધ્યાત્મશાસ્ત્રહેમાદ્રિમયિતાદાગમોદધે • ।

મૂયાસિ ગુણરત્નાનિ પ્રાપ્યન્તે વિવુઘૈર્ન કિમ્ ॥ ૨૦ ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી હેમાદ્રિપર્યંતવડે મથન કરેલા આગમ રૂપી સમુદ્રમાથી શુ પડિતોએ ઘણા શુભુરત્નોને પ્રાપ્ત નથી કર્યા ? અર્થાત્ પ્રાપ્ત કર્યા છે જ ૨૦

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી હેમાદ્રિ એટલે મેરૂપર્યંતવડે મથન કરેલા—વલોવેલા ગિરફાન્તરૂપી સમુદ્રમાથી સમ્યગ્દર્શનાદિક અથવા નિરપૃહ્લનાદિક ઘણા શુભુરત્નોને (શુભુલતિને વિષે સમ્યગ્દર્શનાદિકનું પ્રધાનપણુ હોનાથી રત્ન જેવા રત્નોને) મોટા પડિત પુરૂષોએ શુ નથી પ્રાપ્ત કર્યા ? પ્રાપ્ત કર્યા છે જ ૨૦

અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો ગ્રસ અવધિ રહિત છે તે બતાવે છે—

રસો ભોગાવધિ કામે સદ્ગ્રક્ષ્યે ભોજનાવધિ ।

અધ્યાત્મશાસ્ત્રસેવાયામસૌ નિરવધિ પુન ॥ ૨૧ ॥

મૂલાર્થ—મૈથુનને વિષે ભોગના અવધિ મુધી રમ રહેલો છે, તથા ઉત્તમ ભોજનને વિષે ભોજન કર્યા મુધી રમ રહેલો છે, પરંતુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રની સેવામા જે ગમ છે તે રમ તો અવધિ વિનાનો છે ૨૧

ટીકાર્થ—કામને વિષે—મૈથુન મેવાને વિષે ગમ-મુખ, પ્રીતિ વિગેરે વડે મનનો આનંદ તે ભોગાવધિ એટલે મેથુનસેવા કરે ત્યાંમુધી જ હોય છે તથા મોદક, પાચસ વિગેરે ઉત્તમ મિષ્ટાન્નને વિષે જમનાપર્યંત (જમે તેટલીવાર જ) રસ રહે છે પરંતુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું સેવન એટલે ભાગુરુ, નિચારુ, અને પુન પુન રમગણુ કરવું એથી ઉત્પાદ્યેયો ગહનનદરૂપી રમ તો અનવિ વિનાનો એટલે કાળના નિયમ (અનધિ) રહિત ગદે છે અર્થાત્ મિથ્યાત્વાદિકનો ક્ષય કરીને કેવળજ્ઞાન આપનાર દોષથી આદિ અનંત ભાગે હોય છે ૨૧

અધ્યાત્મશાસ્ત્રના દષ્ટિગોપ્યત્વ શુભુને કહે છે—

કુતર્કગ્રન્થસર્વસ્વર્ગર્જ્જ્વરવિકારિણી ।

પતિ દગ્ નિર્મલીભાવમધ્યાત્મગ્રન્થમેષજાત્ ॥ ૨૨ ॥

મૂલાર્થ—કુતર્કગ્રન્થના ગવસ્ત્રને કરીને ઉત્પન્ન થયેલા નવરૂપી ૨૨

રથી વિકારવાળી થયેલી દૃષ્ટિ અધ્યાત્મઅન્યરૂપી ઔપધથી નિર્મળપણાને પામે છે—શુદ્ધ થાય છે. ૨૨.

ટીકાર્થ—કુ-કૃત્સિત એટલે દોષપણાએ કરીને દુષ્ટ એવા તર્ક એટલે શ્રુત, ન્યાય અથવા વિચાર જેને વિષે છે એવા અન્યોતું સર્વ-સ્વ એટલે સર્વ અર્થના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલા બોધની પ્રાપ્તિરૂપ ધન, તેણે કરીને ઉત્પન્ન થયેલા ગર્વ (વિદ્યામદ)રૂપી ન્વર (દૃષ્ટિને સંતાપ કરનાર રોગ)વડે કરીને વિકારવાળી એટલે ઘેઘૂર થયેલી દૃષ્ટિ અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં કહેલા ભાવરૂપી અજન આંજવાથી (તેનો અભ્યાસ કરવાથી) નિર્મળપણાને—નિર્વિકારપણાને પામે છે, કેમકે તે શાસ્ત્ર મદનો નાશ કરનાર છે. ૨૨.

અધ્યાત્મના બોધ વિના શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ સંસારને વધારનાર છે, તે બતાવે છે.—

ધનિનાં પુત્રદારાદિ યથા સંસારવૃદ્ધયે ।

તથા પાંડિત્યદૃષ્ટાનાં શાસ્ત્રમધ્યાત્મવર્જિતમ્ ॥ ૨૩ ॥

મૂલાર્થ—જેમ ધનિકોને પુત્ર, સ્ત્રી વિગેરે સંસારની વૃદ્ધિ માટે છે, તેમ પંડિતાઈથી ગર્વિષ્ઠ થયેલાને પણ અધ્યાત્મ રહિત એવું શાસ્ત્ર સંસારની વૃદ્ધિ માટે જ છે. ૨૩.

ટીકાર્થ—ધનવાનને—ગૃહીને જેમ મમત્વાદિકે કરીને પુત્ર અને સ્ત્રી વિગેરે તથા આદિ શબ્દે કરીને ધન અને ચતુષ્પદાદિક પરિબ્રહ્મ જન્મમરણાદિક આપવાવડે કરીને ચાર ગતિમાં પરિભ્રમણ કરવારૂપ સંસારની વૃદ્ધિને માટે થાય છે, તેમ પંડિતાઈથી ગર્વિષ્ઠ થયેલાને અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રના બોધથી રહિત એવાં ઘણાં શાસ્ત્રોતું અધ્યયન પણ સંસારની વૃદ્ધિ માટે જ થાય છે. ૨૩.

હવે (અધ્યાત્મશાસ્ત્રના માહાત્મ્યનો) ઉપસંહાર કરે છે.—

અધ્યેતવ્યં તદધ્યાત્મશાસ્ત્રં માવ્યં પુનઃ પુનઃ ।

અનુષ્ઠેયસ્તદર્થશ્ચ દેયો યોગ્યસ્ય કસ્યચિત્ ॥ ૨૪ ॥

મૂલાર્થ—તે કારણ માટે (મુમુક્ષુએ) અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો, વારંવાર તે સંબંધી વિચાર કરવો, તેમાં કહેલા અર્થોતું અનુષ્ઠાન કરવું, અને કોઈ પણ યોગ્ય પ્રાણીને તેનો અર્થ આપવો—શીખવવો. ૨૪.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુઓને લઈને-જાણીને અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો મુમુક્ષુએ અભ્યાસ કરવો, તેમાં કહેલા ભાવોનો વારં-

વાર વિચાર કરવો, તેમા કહેલા વિનિવ્યવહારનુ આચરણ કરવુ, અને તે વિધિ કોઈ યોગ્ય પ્રાણીને આપવો—કહેવો અર્થાત્ બતાવવો ૨૪

॥ इत्यध्यात्मसारमाहात्म्याधिकार ॥ १ ॥

આ પ્રમાણે અધ્યાત્મશાસ્ત્રનુ માહાત્મ્ય માલખીને તે શાસ્ત્રના જિજ્ઞાસુ શિષ્યે નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો —

भगवन् किं तदध्यात्म यदित्यमुपवर्ण्यते ।

शृणु वत्स यथाशास्त्रं वर्णयामि पुरस्तव ॥ २५ ॥

મૂલાર્થ—હે ભગવાન ! તે અધ્યાત્મ શી ચીજ છે કે જેનું આપ આ પ્રમાણે વર્ણન કરો છો ? શુરૂ કહે છે—હે વત્સ ! સાભળ, હું તારી પામે શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેનું વર્ણન કરૂ છું ૨૫

टीकार्थ—“ ભગવાન એટલે જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિઃ એશ્વર્યવાન એના હે પૂજ્ય ! આપે પૂછ જેનું વર્ણન કર્યું તે અધ્યાત્મ શુ કોઈ પદાર્થ છે ? કે કોઈ ભાવ ? કે કોઈ ક્રિયા છે ? અને તે કેવા પ્રકારનું છે ? કે જે અધ્યાત્મનું આપ આ પ્રકારે હમણા જ આશ્ચર્યકારક વર્ણન કરો છો ? ” આ પ્રમાણે જિજ્ઞાસુ પ્રશ્નને માલખીને શુરૂ જવાબ આપે છે કે—“ હે વત્સ—શિષ્ય ! તુ આવધાન થઈને સાભળ, તારી પામે શાસ્ત્રની મર્યાદાને ઉલ્લંઘન કર્યા વિના એટલે મિદ્ધાન્તને અનુસારે વિસ્તારથી હું તેનું સ્વરૂપ બતાવું છું ” ૨૫

प्रतिगा करेला वचनने જ કહે છે —

गतमोहाधिकाराणामात्मानमधिकृत्य या ।

प्रवर्तते क्रिया शुद्धा तदध्यात्म जगुर्जिना ॥ २६ ॥

મૂલાર્થ—મોહનીય કર્મના સામર્થ્યથી રહિત થયેલા મનુષ્યોની આત્માને આશ્રીને જે શુદ્ધ ક્રિયા પ્રવર્તે છે, તેને તીર્થકરો અધ્યાત્મ કહે છે ૨૬

टीकार्थ—જેમનું મોહનીયકર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા પરિણામરૂપ મિથ્યાત્વ સામર્થ્ય નિવૃત્ત થયું છે, અર્થાત્ અમ્યક્ત્વાદિકની પ્રાપ્તિથી મોહનીયકર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા પરિણામનું સામર્થ્ય એટલે ભોગાશયા, સ્પૃહાદિક મોહ અથવા યથેચ્છ પ્રવૃત્તિ અથવા અજ્ઞાન જેઓનું મદ થયું છે એવા પુરુષોની આત્માના સહજ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો આશ્રય કરીને શુદ્ધ—નિર્દોષ એટલે મર્યાદાના વચનને અનુસંગી મૈત્રી, પ્રમોદ, કાર્ષ્ણ્ય અને માધ્યસ્થ ભાવનાપૂર્વક જે ક્રિયા એટલે વ્રત નિયમનું પાલન,

દેવશુરતું વંદન, આવશ્યક, તપસ્યા અને દાનાદિક કર્મ પ્રવર્તે છે એટલે તેવા ભવ્ય પુરુષે તેવી ક્રિયા પ્રકર્ષે કરીને જ્ઞાનપૂર્વક કરાતી જોવામાં આવે છે, તેને જ એટલે આત્મશુદ્ધિને અનુસરતા પૂર્વોક્ત ક્રિયાજ્ઞાનરૂપ શુભ પરિણામને જ જિનેશ્વરે અધ્યાત્મ કહે છે. ૨૬.

તે અધ્યાત્મની જ સ્પષ્ટતા કરે છે—

સામાયિકં યથા સર્વચારિત્રેષ્વનુવૃત્તિમત્ ।

અધ્યાત્મં સર્વયોગેષુ તથાઽનુગતમિષ્યતે ॥ ૨૭ ॥

મૂલાર્થ—જેમ સર્વ ચારિત્રોને વિષે સામાયિકની અનુવૃત્તિ છે, તેમ સર્વ યોગોને વિષે અધ્યાત્મની અનુવૃત્તિ ઇચ્છાય છે. ૨૭.

ટીકાર્થ—હે વત્સ ! જેમ સામાયિક નામનું ચારિત્ર સર્વ ચારિત્રોને વિષે એટલે હેટોપસ્થાપનીય, પરિહાર વિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મ સંપરાય અને યથાખ્યાત નામના ચારિત્રોને વિષે અનુવૃત્તિમાન—યુક્ત છે. અર્થાત્ સામાયિક વિના સર્વ ચારિત્રો અચારિત્ર છે, તે જ પ્રકારે અધ્યાત્મ એટલે પૂર્વોક્ત શુદ્ધ પરિણામના પ્રકારવાળું અન્તઃકરણ સર્વ યોગોને વિષે એટલે મોક્ષસાધક જ્ઞાન ક્રિયાના સર્વ વ્યાપારોને વિષે અનુગત-સંયુક્ત એવું જ તીર્થકરાદિકો ઇચ્છે છે. તે અધ્યાત્મ વિના કોઈ પણ ધર્માક્રિયા મોક્ષસાધક થતી નથી. ૨૭.

પૂર્વોક્તનું જ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.—

અપુનર્વન્ધકાદ્યાવદ્ગુણસ્થાનં ચતુર્દશમ્ ।

ક્રમશુદ્ધિમતી તાવત્ ક્રિયાધ્યાત્મમયી મતા ॥ ૨૮ ॥

મૂલાર્થ—અપુનર્બંધકનામના ચોથા ગુણસ્થાનકથી આરંભીને ચૌદમા ગુણસ્થાનક સુધી અનુક્રમે શુદ્ધિવાળી જે ક્રિયા પ્રવર્તે છે, તે ક્રિયા અધ્યાત્મમયી જ માનેલી છે. ૨૮.

ટીકાર્થ—જે (પ્રાણી) ફરીથી તીવ્ર પરિણામવડે પાપકર્મ ન બાંધે તે અપુનર્બંધક કહેવાય છે, મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદયના અભાવને લીધે તીવ્ર પાપકર્મનો પરિણામ ન હોવાથી ચોથું ગુણસ્થાનક અપુનર્બંધક કહેવાય છે. તે વિષે કહ્યું છે કે—“ જે (પ્રાણી) પ્રાયે તીવ્ર પરિણામ ન કરે, ઘોર સંસારને બહુ ન માને અને સર્વત્ર ઉચિત રિચિતિનું સેવન કરે તે અપુનર્બંધક કહેવાય છે.” આ પ્રમાણેના લક્ષણવાળા ચોથા ગુણસ્થાનકથી આરંભીને અયોગીકેવળી નામના ચૌદમા ગુણસ્થાનક સુધી ભવ્ય મુમુક્ષુ જીવોએ કરાતી જે ક્રમશુદ્ધિવાળી ક્રિયા પ્રવર્તે છે. એટલે જેમ જેમ કષાયની હાનિ થાય તેમ તેમ શુભ, શુભ-

તર અને શુભતમ પરિપામે કૃત્રિને, જ્ઞાનની વિમળતાએ ઢગીને, વિધિ-
(ક્રિયા)ને બહુ માનનાને ઢગીને અને ઉત્તરોત્તર શુભસ્થાનના આરો-
હણે કૃત્રિને કેમે કેમે નિગેષ શુદ્ધતાનાળી—ઉજ્જ્વળ એટલે વધતા
શુભ પરિપામના ઉત્કર્ષનાળી જે ક્રિયા પ્રવર્તે છે, તે સર્વ ક્રિયા અધ્યા-
ત્મમયી—અધ્યાત્મરૂપ જિનેશ્વરોએ માનેલી—કહેલી છે, કેમકે તે સર્વ
ક્રિયા અધ્યાત્મરૂપ જ છે ૨૮

અધ્યાત્મક્રિયાની પ્રતિપક્ષી ક્રિયાનું સ્વરૂપ કહે છે —

આહારોપધિપૂજર્દિગૌરવપ્રતિવન્ધત ।

ભવાભિનન્દી યા કુર્યાત્ ક્રિયા સાઽધ્યાત્મવૈરિણી ॥૨૯॥

મૂલાર્થ—આહાર, ઉપવિ, પૂજા, સદ્ધિ અને ગૌરવતાના પ્રતિ-
બંધથી (પામવાના નિશ્ચયથી) ભવાભિનન્દી પ્રાણી જે ક્રિયા કરે છે,
તે ક્રિયા અધ્યાત્મની વૈરિણી—શત્રુરૂપ છે ૨૮

ટીકાર્થ—આહાર—રમવાળા ભોજનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા, ઉપધિ—સારા
વસ્ત્રપાનાદિકનો લાભ, પૂજા—ભક્તિ અને બહુમાનમહિત ભજનનોએ
કરેલો સત્કાર, સદ્ધિ—ગિર્યાદિકનો પત્રિનાર અથવા વેક્રિય, અને
તેજે લેન્યાદિક લક્ષિની પ્રાપ્તિ તથા ગૌરવ—પોતાના ઉત્કર્ષ અને
બીજાના અપકર્ષરૂપ માતાત્મ્યની વૃદ્ધિની ઇચ્છારૂપ અભિમાન—આટલાને
પામવાના નિશ્ચયથી, ભવાભિનન્દી એટલે સાસારિક-નિષયથી ઉત્પન્ન
થયેલા મુખની અગ્રસા કરનાર અર્થાત્ સમારમ પ્રીતિનાળો પ્રાણી તપસ્યા
અને વ્રતપાવનાદિક જે ક્રિયા—અનુષ્ઠાન કરે છે, તે સર્વ ક્રિયા સસારની
વૃદ્ધિનું કારણ હોવાથી આત્મસ્વરૂપની શુદ્ધિના કારણરૂપ અધ્યાત્મની
વૈરિણી—વિનાશકારિણી બાણુની ૨૮

ભવાભિનન્દીનું લક્ષણ કહે છે —

ધુદ્ધો લોભરતિર્દીનો મત્સરી મયવાન્ શઠઃ ।

અજ્ઞો ભવાભિનન્દી સ્યાત્ નિષ્ફલારમસગત ॥ ૩૦ ॥

મૂલાર્થ—ધુદ્ધ (તુચ્છ), લોભને પ્રિય પ્રીતિવાળો, દીન, મત્સરવાન,
ભયવાન, શઠ (માયાવી), અજ્ઞાની અને નિષ્ઠ્ઠ આરભમા પ્રવૃત્ત થયેલો
એવો પ્રાણી ભવાભિનન્દી બાણુવો ૩૦

ટીકાર્થ—ધુદ્ધ—તુચ્છ સ્વભાવનાળો એટલે થોડા લોભને માટે મોટી
હાનિને કરનારો, લોભગતિ—નહિ પ્રાપ્ત થયેલા ધન અને વિષયાદિકને
પામવાને પ્રિય તથા પરધન અને પરસ્ત્રીનું હરણ કરવાને પ્રિય પ્રીતિ

વાળો, દીન-પરતું યુગ્મ જોઈને દુઃખી અથવા દીનતાવાળો, મત્સરી-પરની સંપત્તિને નહીં સહન કરનારો, ભયવાન—તપસ્યાદિક કરવામાં શરીરની દુર્બલતા અને કષ્ટાદિકથી ભય પામનાર, શઠ-માયાવી, અજ્ઞ-જીવ, અજીવ વિગેરે તત્ત્વને નહીં જાણનારો તથા શ્રદ્ધા રહિત, અને નિષ્કળ-નિષ્પ્રયોજન એવા આરંભને વિષે—અયોગ્ય કાર્ય કરવામાં અથવા જીવહિંસાદિક કાર્યને વિષે નિઃશંકપણાથી પ્રવૃત્ત થયેલો—આવા લક્ષણ-વાળો પ્રાણી ભવાભિનંદી કહેવાય છે. તેણે કરેલી ક્રિયા શુભ પરિણામના અભાવને લીધે અધ્યાત્મ વૈરિણી જાણવી. ૩૦.

ભવાભિનંદીના પ્રતિપક્ષને કહે છે.—

શાન્તો દાન્તઃ સદા ગુપ્તો મોક્ષાર્થી વિશ્વવત્સલઃ ।

નિર્દેમાં યાં ક્રિયાં કુર્યાત્ સાધ્યાત્મગુણવૃદ્ધયે ॥ ૩૧ ॥

મૂલાર્થ—શાન્ત, દાન્ત, નિરંતર ગુપ્ત, મોક્ષનો અર્થી અને જગતને વત્સલ એવો મનુષ્ય જે નિર્દેભ ક્રિયાને કરે છે, તે (ક્રિયા) અધ્યાત્મગુણની વૃદ્ધિને માટે થાય છે. ૩૧.

ટીકાર્થ—કષાયના ઉદયને રોકવાથી શાંતવૃત્તિવાળો, મન અને ઈન્દ્રિયોત્તં દમન કરનારો, નિરંતર મન, વચન અને કાયાની અશુભ પ્રવૃત્તિનું નિવારણ કરવાથી ગુપ્ત થયેલો, સકલ કર્મના ક્ષયથી આત્મસ્વરૂપને વિષે રહેવારૂપ મોક્ષની ઇચ્છાવાળો, તથા ત્રણ જગતના જંતુઓનું હિત કરનારો—આવા પ્રકારના ગુણવાળો મનુષ્ય આહાર વ્યવહારની શુદ્ધિવડે આવશ્યકાદિક જે ક્રિયાનુષ્ઠાનને માયાપ્રપંચ રહિત કરે છે, અર્થાત્ નિષ્કામ ક્રિયાને કરે છે, તે સર્વ ક્રિયા અધ્યાત્મરૂપ નિઃસ્પૃહતાદિક ગુણોની વૃદ્ધિને માટે થાય છે. ૩૧.

પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલા મનુષ્યની જ ક્રિયા ઉત્તરોત્તર લાભદાયી થાય છે; તે અગીયાર પ્રકારની ગુણ્યોણીવડે કરીને ત્રણ શ્લોકે કહે છે.

અત એવ જનઃ પૃચ્છોત્પન્નસંજઃ પિપૃચ્છિષુઃ ।

સાધુપાર્શ્વે જિગમિષુર્ધર્મં પૃચ્છન્ ક્રિયાસ્થિતઃ ॥ ૩૨ ॥

પ્રતિપિત્સુઃ સૃજન્ પૂર્વે પ્રતિપન્નશ્ચ દર્શનમ્ ।

શ્રાદ્ધો યતિશ્ચ ત્રિવિધોઽનન્તાંશક્ષપકસ્તથા ॥ ૩૩ ॥

દગ્મોહક્ષપકો મોહશમકઃ શાન્તમોહકઃ ।

ક્ષપકઃ ક્ષીણમોહશ્ચ જિનોઽયોગી ચ કેવલી ॥ ૩૪ ॥

મૂલાર્થ—એજ કારણ માટે ભવ્ય પ્રાણી પ્રશ્ન કરવાને માટે

ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિનાળો, પ્રશ્ન કરવાને યચ્છતો, સાંપુ પામે જવાની ઇચ્છાનાળો, ધર્મને પૂછતો, ક્રિયામા રહેલો, ધર્મ પામવાને ઇચ્છતો, તથા પૂર્વે પામેલા દર્શનને સ્વજતો-સપાદન કરતો (આ સમ્યક્ત્વ નામની પ્રથમ ગુણુ શ્રેણી), શ્રાદ્ધ (બીજી શ્રેણી), યતિ (ત્રીજી શ્રેણી), તથા ત્રણ પ્રકારનો અનતારાક્ષપદ (ચોથી શ્રેણી), દર્શન મોહનીયનો ક્ષપક પાચમી શ્રેણી), મોહશમક ૬, શાન્તમોહ ૭, ક્ષપક ૮, ક્ષીપુમોહ ૯, જિન (અયોગીકેવલી) ૧૦, અને અયોગીકેવલી ૧૧ થાય છે (આ પ્રમાણે અગીયાર ગુણુ શ્રેણી જાણુવી) ૩૨-૩૩-૩૪

ટીકાર્થ—નિર્દેશ ક્રિયા અધ્યાત્મગુણની વૃદ્ધિ માટે થાય છે એમ જણુ એ હેતુમાટે લઘુ પ્રાણી પ્રથમ ‘ધર્મરૂપી વસ્તુ કેવી હશે?’ એમ પ્રશ્ન કરવાની બુદ્ધિનાળો થાય છે એવો પ્રાણી બીજા કે જેઓને પ્રશ્ન કરવાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ નથી, તેઓથી અસમ્યગુણુ નિર્જરને પામે છે એજ પ્રમાણે પૂર્વપૂર્વના ઝરતા ઉત્તરોત્તર ગુણુવાળો અસમ્યગુણુ નિર્જરને પામે છે એવો સમઘ સર્વ લેવો તથા પ્રશ્ન કરવાની ઇચ્છાવાળો-ધર્મના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છાવાળો, તે પણ પૂર્વના કરતા અસમ્યગુણુ નિર્જર પામે છે આધુની પામે જવાને ઇચ્છતો, તે પણ અસમ્યગુણુ નિર્જર પામે છે તથા ધર્મને પૂછતો-ધર્મનું સ્વરૂપ, તેના ભેદ અને લક્ષણ વિગેરેને પૂછતો, તથા પૂછેલા ધર્મને નિશ્ચય કરવારૂપ ક્રિયામા રહેલો, તે પણ અસમ્યગુણુ નિર્જરને પામે છે ધર્મ પામવાને-વર્મનો સ્ત્રીકાર કરવાને ઇચ્છતો, તે પણ પૂર્વના કરતા અસમ્યગુણુ નિર્જર પામે છે એ પ્રાણી પૂર્વ-અતીત કાળે જે સમ્યક્ત્વને પામ્યો હતો તે સમ્યક્ત્વને શ્રદ્ધા અને આદરપૂર્વક તથા શકાદિક રહિતપણે -રીને નિર્મળતાયુક્ત સપાદન કરતો-મેળવતો, પૂર્વની અપેક્ષાએ અસમ્યગુણુ નિર્જરને પામે છે આ સમ્યક્ત્વનામની પ્રથમ ગુણુશ્રેણી જાણુવી ત્યારપછી શ્રાદ્ધ-દેગવિરતિને પામેલો પ્રાણી, એ બીજી શ્રેણી, પછી યતિ-ચર્ચવિરતિને પામેલો, તે ત્રીજી શ્રેણી, આ ત્રણે શ્રેણીઓ ઔપશમિ- અને ક્ષાયોપશમિક લાનને આશ્રીને કરી છે ત્યારપછી અવિરત, દેગવિરત અને ચર્ચવિરત એ ત્રણે પ્રકારમા વર્તતો અનતાગ એટલે અનતાગુણધી ક્રોધાદિક ચારે કપાયનો ક્ષપક-સત્તામાથી જ નાગ કરનારો, એ ચોથી શ્રેણી જાણુવી (આ શ્રેણી અનતાગુણધી ક્ષપણરૂપ ક્ષાયિક લાનને આશ્રીને જાણુવી) પછી દૃષ્ટિમોહનો ક્ષપક-મોહનીય કર્મના મિથ્યાત્વ, મિથ્ર અને સમ્યક્ત્વ એ ત્રણે પુણનો ક્ષપક એટલે તેનો સત્તામાથી જ નિયોગ કરનારો, એ પાચમી ગુણુશ્રેણી છે આ બે (ચોથી-પાચમી) ગુ

ણુશ્રેણીઓ શ્રેણીપર આડઠ નહીં થયેલાને માટે જાણવી. મોહશમક
 બાર કષાય અને નવ મોહકષાયરૂપ ચારિત્ર મોહનીયનો ઉપશમ કરનાર
 એટલે ઉદયના નિરોધને કરનાર નવમા અને દશમા ગુણુસ્થાનકે રહે-
 નારો, એ છઠ્ઠી ગુણુશ્રેણી જાણવી. શાંતમોહ-જેણે સમગ્ર ચારિત્ર
 મોહનીય કર્મને શાંત કર્યું છે એટલે ઉદયનો અભાવ પમાડ્યો છે એવો
 અગીયારમા ગુણુસ્થાનકે રહેલો, તે સાતમી ગુણુશ્રેણી જાણવી. તથા
 ક્ષપક-ચારિત્ર મોહનીયની સત્તાનો ક્ષય કરનાર નવમા અને દશમા
 ગુણુસ્થાનકે રહેલો, તે આઠમી ગુણુશ્રેણી તથા ક્ષીણમોહ-ચારિત્ર મો-
 હનીય કર્મનો જેણે સત્તામાંથીજ વિનાશ કર્યો છે એવો બારમા ગુણુ-
 સ્થાનકે વર્તનારો, તે નવમી ગુણુશ્રેણી. તથા જિન એટલે રાગાદિકને
 છૂતનાર સયોગીકેવલી, (તેરમે ગુણુસ્થાનકે વર્તનાર) તે દશમી
 ગુણુશ્રેણી જાણવી. તથા અયોગી કેવલી—જેણે સકલ શુભાશુભ મન,
 વચન અને કાયાના વ્યાપાર રોક્યા છે એવો ચૌદમા ગુણુસ્થાનકે રહેલો
 (શિદ્ધ) થાય છે. એ અગ્યારમી ગુણુ શ્રેણી જાણવી. ૩૨-૩૩-૩૪.

પૂર્વોક્ત અગ્યાર ગુણુશ્રેણીઓનું ફલિતાર્થ કહે છે.

યથાક્રમમમી પ્રોક્તા અસંખ્યગુણનિર્જરાઃ ।

યતિતવ્યમતોડધ્યાત્મવૃદ્ધયે કલયાપિ હિ ॥ ૩૫ ॥

મૂલાર્થ—આ સમ્યક્ત્વ વિગેરે અગ્યાર પ્રકારો અનુક્રમે અસંખ્ય-
 ગુણુ નિર્જરાવાળા કહેલા છે, તેથી તેના અભ્યાસે કરીને પણ અધ્યા-
 ત્મની વૃદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરવો. ૩૫.

ટીકાર્થ—અનુક્રમે-પૂર્વોક્ત પરિપાટીને અનુસરીને આ સમ્યગ્દ-
 ષ્ટ્યાદિક ગુણો પૂર્વ પૂર્વ કરતાં ઉત્તરઉત્તર અસંખ્ય છે ગુણાકાર જેનો
 એવી નિર્જરાવાળા—કર્મની પરિશાટના કરવાવાળા તીર્થંકરાદિકે કહેલા
 છે. તે કારણ માટે નિચે કરીને અધ્યાત્મની વૃદ્ધિને માટે—જેમ આ-
 ત્મશુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય તેમ વારંવાર તેવા અભ્યાસમાં પ્રવૃત્તિ કરીને
 પણ યત્ન કરવો. અહીં એ તાત્પર્ય છે કે—કદિ શુદ્ધ ભાવની પ્રાપ્તિ
 ન થઈ હોય તો પણ જ્ઞાન અને ક્રિયાની શુદ્ધિને માટે નિર્મળતા અને
 માધ્યસ્થ્યાદિકે કરીને આવશ્યક, પ્રત્યુપેક્ષણ, અધ્યયન, અધ્યાપન તથા
 ભાવનાદિકને વિષે પ્રવૃત્તિ કરવી. ૩૫.

પૂર્વોક્ત અર્થનું જ સમર્થન કરે છે.

જ્ઞાનં શુદ્ધં ક્રિયા શુદ્ધેત્યંશૌ દ્વાવિહ સંગતૌ ।

ચક્રે મહારથસ્યેવ પક્ષાવિવ પતત્રિણઃ ॥ ૩૬ ॥

મૂલાર્થ—મહારથના બે ચક્રની જેમ તથા પક્ષીની બે પાખોની જેમ શુદ્ધ જ્ઞાન અને શુદ્ધ ક્રિયા એ બે અંગો મળેલા જ છે ૩૬

ટીકાર્થ—શુદ્ધ—સગચ વિપર્યાસ, અનધ્યનસાય અને જિનવચ-
નથી વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા ઇત્યાદિ દોષ રહિત એવું જ્ઞાન—બોધની પરિણતિ
તથા શુદ્ધ—નિપાણ, આચસા, અન્યનો અપર્ક અને નિંદાદિક દોષ
રહિત એવી ક્રિયા—સાધુ તથા શ્રાવકનો સમગ્ર સામાચારી વ્યવહાર,
એ બંને અંગો—અવયવો આ અધ્યાત્મ રત્નરૂપને વિષે નિરતર સયુક્ત-
એકાત્મપણાને પામેલા છે અર્થાત્ જુદા નથી કેમકે તે બંનેમાંથી
એક ન હોય તો બીજાનો પણ અભાવ જાણવો અને સંપૂર્ણ અંગ ન
ટોનાથી તે અધ્યાત્મ પણ જહેવાય નહીં કેમકે જિનશાસનને વિષે
કેવળ એકલા જ્ઞાનથી અથવા એકલી ક્રિયાથી મોક્ષ થનારું જાણું નથી
અને આત્માનો આશ્રય નહીં ટોનાથી જ મોક્ષસાધન નથી, તે અ-
ધ્યાત્મ પણ નથી, તેથી જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બંનેથી યુક્ત જ અધ્યાત્મ
કહેવાય છે આ અર્થ દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધ કરે છે—મહા—યુદ્ધાદિક ક્રિ-
યામાં સમર્થ એવા રથના બે ચક્રની જેમ અર્થાત્ જેમ મહારથ બંને
ચક્રથી યુક્ત હોય, તો જ તે ઇચ્છિત સ્થાનની પ્રાપ્તિ વિગેરે કાર્યનો
આવક થઈ શકે છે પણ એક ચક્રથી કાર્ય માધી શકતો નથી તથા
પક્ષીની બે પાખોની જેમ એટલે જેમ પક્ષી બે પાખોએ યુક્ત હોય,
તો જ આમગમા ગતિ વિગેરે વરનારૂપ ક્રિયા કરી શકે છે, તેજ
પ્રકારે શુદ્ધ જ્ઞાન અને શુદ્ધ ક્રિયાએ જગીને યુક્ત એવું જ અધ્યાત્મ
મોક્ષમાધક થાય છે ૩૬

હવે પાચ રતોકે કરીને નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયને અધ્યાત્મની
ચાજના બતાવે છે—

તત્પશ્ચમગુણસ્થાનાદારમ્યૈતદિચ્છતિ ।

નિશ્ચયો વ્યવહારસ્તુ પૂર્વમપ્યુપચારત ॥ ૩૭ ॥

મૂલાર્થ—નિશ્ચય નય પાચમાં શુભુચ્ચાનકથી આરભીને આ અ-
ધ્યાત્મને ઇચ્છે છે (માને છે) અને વ્યવહાર નય તો તેથી પૂર્વે પણ
ઉપચારથી (અધ્યાત્મ) માને છે ૩૭

ટીકાર્થ—શબ્દાદિક નિગ્રાય નય તે પૂર્વ કહેલા અધ્યાત્મને શુદ્ધ
જ્ઞાન ક્રિયારૂપ હોવાથી પાચમાં શુભુચ્ચાનકથી આરભીને જ ઇચ્છે છે
એટલે તેથી પૂર્વે શુભુચ્ચાનકને વિષે ઇચ્છતો નથી કેમકે તે પાચમે શુભ
સ્થાનકે જ શુદ્ધ જ્ઞાન શુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાન ક્રિયાથી યુક્ત હોય છે અને તે

બન્નેની ઐક્યતા એ જ અધ્યાત્મ છે. પરંતુ નૈગમાદિક વ્યવહાર નય તો ઉપ-
ચારથી એટલે કર્મરૂપ વ્યાપિના ઔપધરૂપ ચૈત્યવંદનાદિક ક્રિયા દૃખવામાં
આવે છે તેથી, પહેલાં પણ એટલે ચતુર્થાદિક ગુણસ્થાનકને વિષે પણ
અધ્યાત્મ માને છે. ખરેખરો પક્ષ તો એ છે કે—શુદ્ધ એટલે આશંસાદિક
દોષરહિત પ્રત્યાખ્યાનરૂપ અથવા અપ્રત્યાખ્યાનરૂપ ક્રિયાએ કરીને યુક્ત
એવું શુદ્ધ જ્ઞાન જ અધ્યાત્મ છે. કેમકે તે શુદ્ધ જ્ઞાનક્રિયા આત્માને જ
આશ્રીને પ્રવર્તે છે માટે. અને અશુદ્ધ જ્ઞાનક્રિયાનો કરનાર જો કદાચ
કદાચહ રહિત અને ધર્મપ્રિય હોય તો તેને અધ્યાત્મ અલ્યાસે પ્રાપ્ત
થાય છે. અર્થાત્ તે અધ્યાત્મની સમાપે આવ્યો છે એમ જાણવું.
અન્યથા એટલે કદાચહરહિત અને ધર્મપ્રિય ન હોય તો તો અધ્યાત્મ
છે જ નહીં એમ જાણવું. ૩૭.

અહીં કોઈને શંકા થાય કે—અવિરતિવાળા ચોથા ગુણસ્થાનકે કયા
ન્યાયે કરીને તમે અધ્યાત્મ ઇચ્છો છો ? તેનો ઉત્તર આપે છે.—

ચતુર્થેऽપિ ગુણસ્થાને શુશ્રૂષાયા ક્રિયોચિતા ।

અપ્રાપ્તસ્વર્ણભૂષાણાં રજતાભૂષણં યથા ॥ ૩૮ ॥

મૂલાર્થ—ચોથા ગુણસ્થાનકને વિષે પણ ઉચિત એવી શુશ્રૂષાદિ
ક્રિયા રહેલી જ છે. જેમ જેને સુવર્ણનાં આભૂષણો પ્રાપ્ત ન થયાં હોય,
તેને રૂપાનાં આભૂષણો પણ અલંકાર જ છે તેમ. ૩૮.

ટીકાર્થ—સત્ જ્ઞાનાદિક ગુણોના સ્થાનરૂપ ચોથા ગુણસ્થાનકને
વિષે પણ ઉચિત—અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિને યોગ્ય એવી શુશ્રૂષાદિક—દેવ-
ગુરૂની સેવા અથવા ધર્મશ્રવણની ઇચ્છા વિગેરે—વિનય, વૈયાવચ્ચ, દાન,
તથા પ્રસાદ અને પ્રતિભાતું નિર્માપણ ઇત્યાદિ રૂપ ક્રિયા—કરણી રહેલી
છે જ. તેથીકરીને ચોથા ગુણસ્થાનકે પણ અધ્યાત્મ સિદ્ધ થાય છે.
કેમકે ત્યાં પણ જ્ઞાન અને ક્રિયા સંભવે છે. અહીં દૃષ્ટાંત આપે છે
કે—જેમ જેને સુવર્ણનાં આભૂષણો પ્રાપ્ત થયાં ન હોય તેવા પુરૂષોને
રૂપાના અલંકારો પણ ભૂષણરૂપ થાય છે; તેમ જેને રૂડી પ્રત્યાખ્યાનની
ક્રિયા પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તેને શુશ્રૂષાદિક ઉચિત ક્રિયા પણ અધ્યાત્મરૂપ
થાય છે, એમ જાણવું. ૩૮.

જૈન માર્ગમાં પ્રવેશને નહીં પામેલા કોઈકે અપુનર્વંધકને દ્રવ્ય-
અધ્યાત્મ ભાવઅધ્યાત્મત્વ કારણ થાય છે, તે બતાવે છે.—

અપુનર્વંધકસ્યાપિ યા ક્રિયા શમસંયુતા ।

ચિત્રા દર્શનભેદેન ધર્મવિમ્લક્ષયાય સા ॥ ૩૯ ॥

મૂલાર્થ—અપુનર્બંધકને પણ જે સમયુક્ત ક્રિયા દર્શનના-મતોના ભેદે કરીને નાના પ્રકારની જોનામા આવે છે, તે પણ ધર્મમા થતા નિમ્નના ક્ષયને માટે થાય છે ૩૯

ટીકાર્થ—જે ફરીથી ત્રીજા અધ્યયનસાથે કરીને પાપઝર્મ ન આવે તે અપુનર્બંધક કહેવાય છે આ સ્થળે અપુનરાનુબંધક ગ્રંથેકરીને ચગમ પુદ્ગલપરાવર્તમા રહેલો (જેનો સસાર એક પુદ્ગલપરાવર્ત અવશેષ રહ્યો છે તેવો) માર્ગાનુસારી સમજે છે, પણ સમ્યગ્દષ્ટિ મળતો નથી કેમકે આગળ જે અર્થ કહેવાનો છે, તે સમ્યગ્દષ્ટિને ઘટતો નથી, માટે માર્ગાનુસારી જાણે તે માર્ગાનુસારીની જે સમય-આતરત્વના દમનવડે યુક્ત અથવા અન્ય અને વ્યતિરેકના જોનાથી યુક્ત એવી ક્રિયા-કરણી સામ્ય, બૌદ્ધ અને કપ્પાદાદિક મતના ભેદે કરીને-ક્રિયા-વ્યવહારની ભિન્નતાએ કરીને અનેકપ્રકારે-પચાશ્રિ વિગેરે નાનાપ્રકારની અનેક ધર્મોર્થોએ કરાતી જોનામા આવે છે, તે ક્રિયા પણ મોક્ષને સાધનાત્રાણા પ્રાણીઓને સમ્યક્ત્રાપ્તિરૂપ ધર્મમા વિત્ત કરનાર એવા ધિનિદ રાગાદિકનો ક્ષય કરનાર થાય છે માટે આ ક્રિયા પણ ભાની અધ્યાત્મનું જરણુ થાય છે ૩૯

અહીં કોઈ શંકા કરે કે—તેની અશુદ્ધ ક્રિયા સર્વને ઉપદેશ કરેલી નહીં હોનાથી અભિચારી (દૂષિત) છે, માટે તે ધર્મના વિત્તનો ક્ષય કરનારી કેમ થઈ શકે? તેનો ઉત્તર આપે છે—

अशुद्धापि हि शुद्धाया क्रियाहेतु सदाशयात् ।

તાન્ન રસાનુવેધેન સ્વર્ણત્વમધિગચ્છતિ ॥ ૪૦ ॥

મૂલાર્થ—અશુદ્ધ ક્રિયા પણ સારા આગય (પરિણામ)થી શુદ્ધ ક્રિયાનો હેતુ થાય છે કેમકે ત્રાણુ પારદાદિક રસના અનુવેધકરીને સુવર્ણ પણાને પામે છે—સુવર્ણ બની જાય છે ૪૦

ટીકાર્થ—જે કે અશુદ્ધ-સર્વને કહેલી ન હોનાથી સામ્ય (દોષ વાળી) છે તો પણ અપુનર્બંધકે સ્વીકારેલી ક્રિયા મોક્ષના અભિવાય રૂપ સારા અધ્યવચાયથી—સારા પરિણામથી કરાયેલી હોય, તો તે સર્વપ્રણીત શુદ્ધ ક્રિયાની પ્રાપ્તિનું કારણ થાય છે તેપર દેશાન્ત આપે છે કે—અશુદ્ધ એવું ત્રાણુ પણ સિદ્ધ પારદરસ વિગેરેના અનુવેધથી એટલે અદર દાખવ થઈને ત્રાણામા રહેલા જળનું ગોપણ કરવાથી સુવર્ણપણાને પામે છે તેજ પ્રમાણે સારા આશયરૂપ ગ્રંથથી મિત્રા પેલી અશુદ્ધ ક્રિયા પણ શુદ્ધ ક્રિયાનો હેતુ થાય છે. ૪૦

પૂર્વોક્ત વાત પૂર્વાચાર્યના આચરણથી શિદ્ધ કરી બતાવે છે.

અતો માર્ગપ્રવેશાય વ્રતં મિથ્યાદૃશામપિ ।

દ્રવ્યસમ્યક્ત્વમારોપ્ય દદતે ધીરબુદ્ધયઃ ॥ ૪૧ ॥

મૂલાર્થ—એ જ કારણથી માર્ગમાં પ્રવેશ કરાવવાને માટે દ્રવ્ય સમક્ષિતનો આરોપ કરીને ધીર બુદ્ધિવાળા મહાત્માઓ મિથ્યાદૃષ્ટિઓને પણ વ્રત (ચારિત્ર) આપે છે. ૪૧.

દીકાર્થ—એ જ કારણથી એટલે સારા આશયના સંબંધથી અશુદ્ધ ક્રિયા પણ શુદ્ધ ક્રિયાનું કારણ બને છે, એમ કહ્યું છે. તેથી જિનેશ્વરે કહેલા રત્નત્રયરૂપ માર્ગને વિષે પ્રવેશ કરવાને માટે એટલે શુદ્ધ જ્ઞાન-ક્રિયાના દર્શનની ઇચ્છાવડે હૃદયમાં સ્ફુર્તિ થવા માટે અથવા તેમાં પ્રવૃત્તિ થવા માટે અર્થાત્ સુનિઓએ કરાતો અને કરાવાતો રત્નત્રયનો વ્યવહાર જોઈને તેના પર રૂચિ થવાથી તેનો હૃદયમાં પ્રવેશ થાય તે માટે દ્રવ્ય સમક્ષિતનો આરોપ કરીને એટલે ગ્રંથીનો ભેદ થયા વિના સુદેવ, સુશુર અને સદ્ધર્મની શ્રદ્ધારૂપ સમક્ષિતનું ઉપદેશદ્વારા આરોપણ કરીને—બુદ્ધિવડે ગ્રહણ કરાવીને મિથ્યાદૃષ્ટિઓને પણ એટલે થાઈ વસ્તુને ગ્રહણ કરવામાં વિપરીત પરિણામવાળા મિથ્યાત્વીઓને પણ ધીર બુદ્ધિવાળા મહાત્માઓ દીક્ષા આપે છે. આર્થરક્ષિત સૂરિએ પોતાના પિતા સોમદેવ વિગેરે મિથ્યાત્વીને પણ દીક્ષા આપી હતી. તે દૃષ્ટાંત અન્ય ગ્રંથથી જાણી લેવું. ૪૧.

દીક્ષામાં કેવા પ્રકારની યોગ્યતા જોવી તે કહે છે.

યો બુધ્વા ભવનૈર્ગુણ્યં ધીરઃ સ્યાદ્વ્રતપાલને ।

સ યોગ્યો ભાવભેદસ્તુ દુર્લભ્યો નોપયુજ્યતે ॥ ૪૨ ॥

મૂલાર્થ—જે પ્રાણી ભવ (સંસાર)ની નિર્ગુણતા જાણીને વ્રતનું પાલન કરવામાં ધીર હોય, તેને યોગ્ય જાણવો. ભાવ (પરિણામ)નો ભેદ દુર્લભ છે, તેથી તે અહીં ઉપયોગી નથી. ૪૨.

દીકાર્થ—જે કોઈ ભવ્ય પ્રાણી ગુરૂના ઉપદેશ શ્રવણાદિકે કરીને સંસારનું નિર્ગુણપણું—સુખાદિક ગુણવડે રહિત હોવાથી નિઃસારપણું જાણીને પ્રાણાતિપાતવિરમણાદિક મહાવ્રતોને પાળવામાં નિશ્ચળ-સમર્થ હોય, તેને દીક્ષા આપવામાં યોગ્ય-ઉચિત જાણવો. પરંતુ ભાવભેદ-ગુણસ્થાનકને યોગ્ય પરિણામનો ભેદ એટલે આને ગ્રંથીછેદ થયો છે કે નહીં એવો પ્રકાર જાણવો અશક્ય છે, માટે તેનો ઉપયોગ કરવો નહીં. કેમકે તે દીક્ષારૂપ ઇષ્ટસાધનમાં અનુકૂળ દેખાતો નથી. ૪૨.

ઉપર કહેલાનો અગીકાર નહીં કરવામા દુષણુ આપે છે —

નો ચેત્ ભાવાપરિજ્ઞાનાત્ સિદ્ધ્યસિદ્ધિપરાહતે ।

દીક્ષાદાનેન ભવ્યાના માર્ગોચ્છેદ પ્રસજ્યતે ॥ ૪૩ ॥

મૂલાર્થ—જે (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે યોગ્યતાનો અગીકાર) ન કરીએ તો ભાવને ન જાણવાથી સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિનો નિરામ (નાશ) થાય અને તેથી ભવ્યજીવોને દીક્ષા આપાય નહીં અને તેથી કરીને માર્ગનો ઉચ્છેદ-લોપ થાય ૪૩

ટીકાર્થ—જે પૂર્વે કહેલા ભદ્રાદિક પગિણુતિવાળા પ્રાણીનો દીક્ષા આપવાવડે કરીને અગીકાર ન કરીએ—દીક્ષાનો નિષેધ કરીએ, તો ભાવને ન જાણવાથી—શુપુસ્થાનકને યોગ્ય એવા પગિણુમને નહીં જાણવાથી એટલે ભવ્યજીવોને દીક્ષા આપવામા અનાદર કરવાથી સિદ્ધિ-અતુ થોદિત શુપુસ્થાનકનો નિશ્ચય અને અસિદ્ધિ-પ્રથમાદિક શુપુસ્થાનકનો નિશ્ચય એ બન્નેનો નિરામ-તિરસ્કારનો પ્રતિબંધ અથવા છદ્મસ્થપણાવડે વ્યાધાત એટલે સ્પષ્ટતાનો અભાવ થાય અને તેથી બન્નેનો તત્તદાનમા નિષેધ થવાથી માર્ગોચ્છેદ-ધર્મમાર્ગનો લોપ (નાશ) પ્રાપ્ત થાય ૪૩

પૂર્વોક્ત અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે —

અશુદ્ધાનાદરેઽભ્યાસાયોગાન્તો દર્શનાદ્યપિ ।

સિદ્ધ્યેન્નિર્ગત મુક્ત્યા તદપ્યાભ્યાસિક યત ॥ ૪૪ ॥

મૂલાર્થ—અશુદ્ધ (મિથ્યાદૃષ્ટિ)નો અનાદર કરવાથી અભ્યાસની અપ્રાપ્તિને લીધે માત્ર એક સ્વાભાવિક સમકિતને છોડીને બીજા દર્શનાદિક પણુ મિદ્ધ થશે નહીં કેમકે તે દર્શનાદિક પણુ અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થાય છે ૪૪

ટીકાર્થ—અશુદ્ધનો-મિથ્યાદૃષ્ટ્યાદિકનો અનાદર કરવાથી-તત્ત આપવામા ત્યાગ કરવાથી અભ્યાસના અયોગને લીધે—પ્રતિદિન ધર્મ ક્રિયાઓમા અપ્રવૃત્તિને લીધે અભાવથી જ-ઉપદેશાદિક વિના જ ઉત્પન્ન થયેલા સમકિતને છોડીને બીજા દર્શનાદિક-અવિગમ સમકિત, શ્રુતપ્રાપ્તિ વિગેરે પણુ મિદ્ધ થશે નહીં (અર્થાત્ દેગવિરતિ વિગેરે તો કયાથી જ થઈ શકે? તે તો બિવકુલ થશે જ નહીં) કારણ કે તે અવિગમ દર્શનાદિક પણુ જીવને અભ્યાસના વશથી જ એટલે અનેક ભવના અભ્યાસના યોગથી જ પ્રાપ્ત થાય છે ૪૪

પૂર્વે કહેલા અર્થનું સકળપાત્રું બતાવે છે.—

શુદ્ધમાર્ગાનુરાગેનાશઠાનાં ચા તુ શુદ્ધતા ।

ગુણવત્પરતંત્રાણાં સા ન ક્વાપિ વિહન્યતે ॥ ૪૫ ॥

મૂલાર્થ—શુદ્ધ માર્ગના અનુરાગે કરીને શઠતારહિત અને શુભ-
વાનને પરાધીન રહેલા એવા મનુષ્યોની જે શુદ્ધતા છે, તે કોઈપણ
ઠેકાણે હણાતી નથી. ૪૫.

ટીકાર્થ—શુદ્ધ-સર્વજ્ઞે કહેલા મુક્તિમાર્ગને વિષે અનુરાગ (પ્રીતિ)
વડે માયારહિત અને શુભવાનને-અલુચ્છતને આધીન થયેલા માર્ગાનુ-
સારી પુરુષોની જે મિથ્યાત્વ તથા કપાયાદિકને મંદ કરવારૂપ શુદ્ધતા-
નિર્મળતા છે, તે તો કોઈ પણ દર્શનમાં (મતમાં) હણાતી નથી-વિ-
રોધતાને પામતી નથી. તો પછી જિનમતમાં પ્રવૃત્ત થયેલા ધર્મપ્રિય
જનોની શુદ્ધતા ન હણાય તેમાં તો શું કહેવું? ૪૫.

પ્રથમ જ્ઞાન બતાવ્યું હવે ક્રિયાનો વિશેષ બતાવે છે.—

વિષયાત્માનુવન્ધૈર્હિ ત્રિધા શુદ્ધં યથોત્તરમ્ ।

જુવતે કર્મ તત્રાદ્યં મુક્ત્યર્થે પતનાદ્યપિ ॥ ૪૬ ॥

મૂલાર્થ—વિષય, આત્મા અને અનુબંધ એ ત્રણુવડે કરીને કર્મ
ત્રણુ પ્રકારનું છે. તેમાં પૂર્વની અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર (કર્મ) શુદ્ધ છે.
તેમાં પહેલું વિષયકર્મ પર્વતાદિકથી પડવું તે પણ મુક્તિને માટે છે,
એમ તેઓ કહે છે. ૪૬.

ટીકાર્થ—વિષય-અગ્નિ પ્રવેશ, જળ પ્રવેશ, અને પર્વતાદિકથી
ભૃશુપાતાદિક કરવું તે વિષય કર્મ, એ પ્રમાણે કર્મશબ્દનો પ્રત્યેક સાથે
સંબંધ કરવો તથા પોતેજ કદપેલું—પોતપોતાના મતને અનુસારે
લોકસંજ્ઞાએ કરીને મિથ્યા દૃષ્ટિની યમ નિયમાદિ ક્રિયા તે આત્મકર્મ,
અને આત્મસ્વરૂપને અનુકૂળ શાંત વૃત્તિએ કરીને તત્ત્વને અનુસરતું
તપ, શીલ તથા શુભ ધ્યાનાદિક કરવું તે અનુબંધ કર્મ. એ ત્રણુ
પ્રકારનું કર્મ સમગ્ર લોકને વિષે છે. તેમાં શ્લોકમાં કહેલા કર્મે કરીને
પૂર્વ પૂર્વ કરતાં ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ છે એટલે દોષની હાનીની અપેક્ષાએ
નિર્મળ છે. તેમાં પહેલું વિષય કર્મ એટલે પર્વતાદિકથી ભૃશુપાતાદિક
કરવું, તે કર્મ પણ તેના મતવાળા મોક્ષને માટે થાય છે એમ
કહે છે. ૪૬.

ખીજી કર્મ કહે છે —

અજ્ઞાનિના દ્વિતીય તુ લોકદૃષ્ટ્યા યમાદિકમ્ ।

તૃતીય શાન્તવૃત્ત્યા તત્તત્ત્વસંવેદનાનુગમ્ ॥ ૪૭ ॥

મૂલાર્થ—ખીજી કર્મ લોકદૃષ્ટિએ કરીને યમ, નિયમ વિગેરે છે તે અજ્ઞાનીઓને હોય છે અને ત્રીજી કર્મ શાન્તવૃત્તિએ કરીને તત્ત્વ-જ્ઞાનને અનુસરતુ હોય છે અર્થાત્ તે અનુબધ કર્મ જ્ઞાનીઓને જ હોય છે ૪૭

ટીકાર્થ—ખીજી એટલે પૂર્વલોકમા જહેલી સખ્યાના અનુક્રમે પ્રાપ્ત થયેલું ખીજી આત્મકર્મ લોકદૃષ્ટિએ કરીને એટલે દુષ્ટચર્યન અથવા પરિનાજકાદિના મતનડે કરીને યમાદિક—યમ (જીવન પર્યંત આત્માને આરભ થકી નિવૃત્ત કરનાર), નિયમ, ધ્યાન અને આસન વિગેરે કરતુ તે આત્મકર્મ કહેવાય છે તે કર્મ જ્ઞાનના ફળ (મોક્ષાદિક) વર્જિત અજ્ઞાનવાળાઓને હોય છે અને ત્રીજી કર્મ તો શાન્ત—વિષય અને કપાયાદિકથી રહિત એવી મન અને ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિએ કરીને તત્ત્વ—આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષાદિકના યથાવસ્થિત જ્ઞાનને અનુસરતુ એટલે તે જ્ઞાનની અનુકૂળતાએ કરીને ફળવડે આધ્યમા (મોક્ષમા) વ્યાપ્તિ થવી તે ત્રીજી અનુબધ કર્મ કહેવાય છે ૪૭

હવે તે ત્રણે કર્મનું ફળ જહે છે

આદ્યાન્નાજ્ઞાનવાહુલ્યાન્મોક્ષવાધકવાધનમ્ ।

સદ્માવાશયલેશેનોચિત્ત જન્મ પરે જગુઃ ॥ ૪૮ ॥

મૂલાર્થ—અજ્ઞાનની બહુલતાને લીધે પહેલા કર્મથી મોક્ષના બાધ કરનાર (સગાદિક)નો બાધ થતો નથી અને કેટલાએક એમ કહે છે કે સદ્ભાવનાળા પરિણામના લેશે કરીને (વૈરાગ્યાદિક સદ્ભાવનો યોગ પદ પરિણામ હોવાથી) તે (પરિણામ)ને યોગ્ય એવો જન્મ પામે છે ૪૮

ટીકાર્થ—અજ્ઞાન (કુબોધ)નું અત્યંતપણુ ટોવાને લીધે પહેલા વિષય કર્મથી મકય કર્મના ક્ષયરૂપી મોક્ષને બાધ કરનારા-વ્યાધાત કરનારા સગાદિકનો બાધ—વિનાશ થતો નથી પણુ આરો એવો જ વૈરાગ્યાદિક ભાવ તેના પરિણામના લેશે કરીને તે આશય (પરિણામ)ની સદરા (ઉચિત) જન્મ-વ્યતસાદિક કે સન્નદિક ભવની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ ખીજા કેટલાક આચાર્ય કહે છે ૪૮

દ્વિતીયાદોષહાનિઃ સ્યાત્ કાચિન્મંડૂકચૂર્ણવત્ ।

આત્યન્તિકી તૃતીયાત્તુ ગુરુલાઘવચિન્તયા ॥ ૪૯ ॥

મૂલાર્થ—ખીજા કર્મથી મંડૂકના ચૂર્ણની જેવી કાંઈક દોષની હાની થાય છે, અને ત્રીજા કર્મથી તો ગુરુલાઘવની ચિંતાએ કરીને અત્યંત દોષની હાની થાય છે. ૪૯.

ટીકાર્થ—ખીજા આત્મકર્મથી મંડૂક (દેરકા)ના શરીરના સૂક્ષ્મ ચૂર્ણની જેમ રાગાદિક દોષની હાની થાય છે, એટલે જેમ મંડૂકના ચૂર્ણમાંથી પાછાં ઘણાં દેરકાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આ કર્મથી પણ રાગાદિકની હાનીવરે ઉપાર્જન કરેલા પાપાનુબંધિ પુણ્યે કરીને પ્રથમ તો મહદ્દિક્ષપાણું પામે છે, પરંતુ પછીથી અભિમાનાદિકે કરીને તેને ઘણી દોષવૃદ્ધિ થાય છે. અને ત્રીજા અનુબંધ કર્મ થકી તો ગુરુલાઘવની ચિંતાએ કરીને એટલે કે ‘જે પ્રકારે ગુણની વૃદ્ધિરૂપ ગૌરવ અને દોષની હાનીરૂપ લાઘવ થાય તે પ્રકારે હું કંઈ’ એવા વિચારે કરીને અનુષ્ઠાન કરવાથી આત્યંતિકી-સત્તા વિનાની (છતાપણુથી જ રહિત-નિર્મૂળ) દોષની હાની થાય છે, જે પ્રવૃત્તિમાં ગુણની વૃદ્ધિ અધિક થાય અને દોષ તો કદાચિત અને અદ્ય થાય તેવી પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે પણ તેથી ઉલટી પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે નહીં તે ગુરુલાઘવ ચિંતાએ કરીને પ્રવર્ત્યો કહેવાય છે. ૪૯.

ત્રીજા કર્મ થકી કેવળ દોષની હાની થાય એટલું જ નહીં, પણ માર્ગખીજને પણ આરોપણ કરે છે (વાવે છે), તે કહે છે.—

અપિ સ્વરૂપતઃ શુદ્ધા ક્રિયા તસ્માદ્વિશુદ્ધિકૃત્ ।

મૌનીન્દ્રવ્યવહારેણ માર્ગત્રીજં દૃઢાદરાત્ ॥ ૫૦ ॥

મૂલાર્થ—જિનેન્દ્રના વ્યવહારે કરીને પ્રવર્તતા મનુષ્યની સ્વરૂપથી જ શુદ્ધ એવી ક્રિયા વિશુદ્ધિ કરનાર હોય છે, તેથી ક્રિયામાં અતિ આદર (બહુમાન)ને લીધે માર્ગખીજ (સમ્યક્ત્વ) પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકાર્થ—મુનીન્દ્રે-જિનેશ્વરે રચેલો અથવા જિનેશ્વરનો કહેલો જે વ્યવહાર એટલે મોક્ષસાધક ક્રિયાનો સમાચાર, તેણે કરીને જે પુરૂષ વિશુદ્ધિકરણને માટે પ્રવૃત્ત થાય તે પુરૂષની સ્વરૂપથી જ-સ્વભાવથી જ એટલે ક્રિયાનો આકાર ભેવાથી જ નિર્મળ-નિદોષ અને સર્વ જીવોને મુખકારક એવી જે ક્રિયા પ્રાપ્ત થાય છે તે ક્રિયા આત્માની વિશુદ્ધિને કરનારી થાય છે, તેથી કરીને દૃઢ આદરથી-ક્રિયાને વિષે બહુમાન કરવાથી રત્નત્રયરૂપ માર્ગના ખીજને-સમક્રિતા લાભને પામે છે. ૫૦.

હવે જેઓ દ્રવ્યદીક્ષાની અવગણના કરે છે તેમને શિક્ષા આપે છે અથવા પૂર્વોક્ત અર્થને જ દૃઢ કરે છે —

ગુર્વાજ્ઞાપારતત્ર્યેણ દ્રવ્યદીક્ષાગ્રહાદપિ ।

વીર્યોલ્લાસક્રમાત્પ્રાપ્તા વહવ પરમં પદમ્ ॥ ૫૧ ॥

મૂલાર્થ—શુદ્ધની આજ્ઞાને આધીન રહેવાથી (રહીને) દ્રવ્યદીક્ષાને ગ્રહણ કરવાથી પણ ઘણા ભવ્ય જીવો વીર્યની વૃદ્ધિના ક્રમથી મોક્ષપદ પામ્યા છે ૫૧

ટીકાર્થ—શુદ્ધ એટલે શ્રુતવૃદ્ધોની આજ્ઞાના પરતત્રપણા—(વશ વર્તવાપણા) એ કરીને દ્રવ્ય એટલે છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકના પરિણામને ન પામ્યા છતાં દીક્ષા લેનાથી—રજોહરણાદિ સાધુવેપને ધારણ કરવાથી પણ ક્રિયાને વિષે અત કરણુમા રહેલી રૂચિરૂપ વીર્યના—પરાક્રમના ઉલ્લાસ (વૃદ્ધિ) ના ક્રમથી ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાને લીધે ઘણા ભવ્ય જીવો પરમ પદ—અતિ ઉત્કૃષ્ટ આનંદમય મોક્ષપદને પામ્યા છે, તથા મહાવિદેહાદિકને વિષે મોક્ષ પામે છે અને પામશે ૫૧

હવે જે શ્લોકવડે પ્રકરણનો ઉપસહાર કરે છે

અધ્યાત્માભ્યાસકાલેऽપિ ક્રિયા કાપ્યેવમસ્તિ હિ ।

શુભૌઘસજ્ઞાનુગત જ્ઞાનમપ્યસ્તિ કિંચન ॥ ૫૨ ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મના સમીપ કાળને વિષે પણ કાંઈક ક્રિયા રહેલી છે, તથા શુભ એવી ઓઘ (સામાન્ય) સજ્ઞાને અનુસરતુ કાંઈક જ્ઞાન પણ રહેલું હોય છે ૫૨

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મ પ્રાપ્તિના સમીપ કાળને વિષે પણ—એક પુદ્ગલ પરાવર્ત સસાર અવશેષ રહે તે કાળે પણ એટલે કે જ્યારે જીવનો એક પુદ્ગલ પરાવર્ત પગિભાણુ સસાર અવશેષ રહે ત્યારે જ ચેતના આત્માની સન્મુખ થાય છે કેમકે અનેક પુદ્ગલ પરાવર્ત સસાર અવરોપ હોય તો જીવ ચિરજળ સુધી દુર્ગતિયા જ રહે છે, તેથી તે સમયે ચેતના આત્માભિમુખ થતી નથી, માટે એક પુદ્ગલ પરાવર્ત સસાર અવશેષ હોય તે સમયે પ્રિય ભાવે કરીને મુદેવ અને મુશુરને નમસ્કારાદિક કરવારૂપ કાંઈક ક્રિયા હોય છે તથા શુભ (મુંદર) એવી ઓઘ સજ્ઞાને—આમાન્ય રીતે ધર્મના અભિવાપની પગિણુતિને યોગ્ય એવું એટલે ઓઘ સજ્ઞામા વ્યાપ્ત થયેલું એવું કાંઈક—અશમાન જ્ઞાન પણ હોય છે ૫૨

અતો જ્ઞાનક્રિયારૂપમધ્યાત્મં વ્યવતિષ્ઠતે ।

एतत्प्रवर्धमानं स्यान्निर्दंभाचारशालिनाम् ॥ ૫૩ ॥

॥ इत्यध्यात्मस्वरूपाधिकारः ॥ ૨ ॥

મહાર્થ—તેથી કરીને જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્નેરૂપ અધ્યાત્મ રહેલું છે (કહેવાય છે). તે અધ્યાત્મ નિષ્કપટ આચારવડે શોભતા એવા મહાત્માઓને વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. ૫૩.

ટીકાર્થ—એથી કરીને—પૂર્વે કહેલા કારણથી જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્ને રૂપ—જ્ઞાનક્રિયાત્મક અધ્યાત્મ રહેલું છે. એટલે કે હે શિષ્ય ! પૂર્વે તે જે અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ પ્રશ્ન્યું તે અધ્યાત્મ ખીજ વિષયનો ત્યાગ કરીને જ્ઞાન અને ક્રિયાને વિષે રહેલું છે. અને તે અધ્યાત્મ નિષ્કપટ આચારવડે—ધર્મના અવહારવડે શોભતા એવા મહાત્માઓને વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. ૫૩.

। इत्यध्यात्मस्वरूपाधिकारः । ૨ ।

દંભ (કપટ) રહિત એવા મનુષ્યને અધ્યાત્મની વૃદ્ધિ થાય છે એમ પૂર્વે કહ્યું, તેથી આ અધિકારની સમાપ્તિ પર્યંત દંભથી થતા અનર્થોને બતાવવાપૂર્વક અધ્યાત્મની ઈચ્છાવાળાએ દંભનો ત્યાગ કરવો, તે કહે છે—

दंभो मुक्तिलतावह्निर्दंभो राहुः क्रियाविधौ ।

दौर्भाग्यकारणं दंभो दंभोऽध्यात्मसुखार्गला ॥ ૫૪ ॥

મહાર્થ—દંભ એ મુક્તિરૂપ લતાને દહન કરવામાં અગ્નિસમાન છે, દંભ એ ક્રિયારૂપી ચંદ્રને વિષે રાહુસમાન છે, દંભ એ દુર્ભાગ્યનું કારણ છે, અને દંભ એ અધ્યાત્મસુખની અર્ગલા સમાન છે. ૫૪.

ટીકાર્થ—હે સાધુ ! તું આ પ્રમાણે અનર્થ કરનાર દંભનો ત્યાગ કર કે જે દંભ—માયાવીપણું એ સકલ કર્મના ક્ષયરૂપ મુક્તિલતા—સર્વસુખરૂપ ઇળને આપનાર કલ્પલતાને દહન કરવામાં અગ્નિરૂપ છે, તથા ધર્મ—કર્મરૂપી ચંદ્રને વિષે મલિનતાનું કારણ હોવાથી રાહુરૂપ છે, તથા દુર્ભાગ્યનું કારણ—સાધનરૂપ છે. એટલે કે દંભી માણસ સર્વને દુર્ભાગ્યની જેમ અનિષ્ઠ લાગે છે, તથા દંભ એ અધ્યાત્મના સુખનો નિરોધ કરવામાં અર્ગલારૂપ છે. અહીં શ્લોકમાં વારંવાર દંભ શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું છે, તે દંભની અતિ દુષ્ટતા જણાવવા માટે ગ્રહણ કર્યું છે. તે વિષે કહ્યું છે કે—“ માયાવી પુરૂષ જો કે કાંઈ પણ અપરાધ

કરતો નથી તોપણ પોતાના જ દોષથી લપ્તાયો હતો સર્પની જેમ અવિશ્વામ્ય (વિશ્વાસને અયોગ્ય) થાય છે ” ૫૪

દમ્ભો જ્ઞાનાદ્રિદમ્ભોર્લિર્દમ્ભઃ કામાનલે હવિઃ ।

વ્યસનાના સુહૃદ્દમ્ભો દંભશ્ચૌરો વ્રતશ્રિયઃ ॥ ૫૫ ॥

મૂલાર્થ—દમ્ભ એ જ્ઞાનરૂપી પર્વતને વજ્રરૂપ છે, દમ્ભ એ કામદેવ રૂપી અગ્નિને પિયે હુનિ (ઘી) રૂપ છે, દમ્ભ એ દુષ્ટોનો મિત્ર છે, અને દમ્ભ એ વ્રતરૂપી લક્ષ્મીનો ચોર છે ૫૫

ટીકાર્થ—દમ્ભ-માયાનીપણુ એ જ્ઞાનરૂપી પર્વતનો વિનાશ કરવામા વજ્રરૂપ છે જ્ઞાનનાળો માપુસ અતિ દૂર રહેલી વસ્તુને પણ જોઈ શકે છે તેથી જ્ઞાનને પર્વતની ઉપમા યોગ્ય છે, અને દમ્ભ જ્ઞાનના ઉદયનો નિનારક હોવાથી તેને વજ્રની ઉપમા આપી છે તથા દમ્ભ એ કામદેવરૂપી અગ્નિને વધારનામા ધૂતસમાન છે કામદેવ મહા સતાપકારક હોનાથી અગ્નિરૂપ છે, અને તેને વૃદ્ધિ પમાડનાર હોવાથી દમ્ભને ધૂતરૂપ વળો છે તથા દમ્ભ એ સર્પ કષ્ટોને આશ્રય આપનાર હોનાથી તેમના મિત્રસમાન છે દમ્ભ સર્પ કષ્ટની ઉત્પત્તિનું કારણ હોવાથી તેના મિત્ર રૂપ છે તથા દમ્ભ મહાનતાદિરૂપ લક્ષ્મીનો ચોર છે નતની શોભાને હરણુ કરવામા અમર્ય દોવાથી દમ્ભને ચોરની ઉપમા આપી છે આ શ્લોકમા પણ વારંવાર દમ્ભનું શ્રદ્ધાપુ કર્યું છે તેનું કારણ પૂર્વની જેમ સમજવું ૫૫

દમ્ભેન વ્રતમાસ્થાય યો વાઙ્મતિ પર પદમ્ ।

લોહનાવ સમારુહ્ય સોઽન્ધે પારં ચિયાસતિ ॥ ૫૬ ॥

મૂલાર્થ—જે માપુસ દમ્ભવડે દીક્ષા શ્રદ્ધા કરીને પરમ પદ (મોક્ષ) ની વાછા કરે છે, તે લોહના વહાણમા બેસીને સમુદ્રનો પાર પામવા ઇચ્છે છે ૫૬

ટીકાર્થ—દમ્ભવડે એટલે પોતાના કોઈપણ પ્રજારના દોષનું આચ્છાદન કરનાના સ્વભાવવાળા દમ્ભવડે ઉદર પોષણાદિકને માટે દીક્ષાનો સ્વીકાર કરીને જે કોઈ માપુસ મોક્ષપદની વાછા-મોક્ષપદ પામવાની ઇચ્છા કરે છે, તે મર્ખ લોહના વહાણમા બેસીને સમુદ્રના સામે કાઠે જવાની ઇચ્છા કરે છે અર્થાત્ જેમ લોહના નાવમા આડઠ થયેલાને સમુદ્રના તીરની પ્રાપ્તિનો અસભવ છે, તેમ દમ્ભવડે વ્રત શ્રદ્ધા કરવાથી પણ ભવસાગરના પારની પ્રાપ્તિનો અસભવ છે ૫૬

કિં વ્રતેન તપોભિર્વા દંભશ્ચેન્ન નિરાકૃતઃ ।

કિમાદર્શેન કિં દીર્ઘચિન્ત્યાન્ધ્યં ન દર્શોર્ગતમ્ ॥ ૫૭ ॥

મૂલાર્થ—જે દંભનો ત્યાગ કર્યો ન હોય તો વ્રતવડે અથવા તપસ્થાવડે કરીને પણ શું ફળ? કાંઈ પણ નહીં. જે દૃષ્ટિની અંધતાનો નાશ થયો ન હોય તો આદર્શ (કાચ) વડે અથવા દીવાવડે કરીને પણ શું ફળ? કાંઈ જ નહીં. ૫૭.

દીકાર્થ—જે કદાચ દંભનું નિરાકરણ કર્યું નથી એટલે હૃદયરૂપ ઘરમાંથી દંભને કાઢી મૂક્યો નથી, તો પછી વ્રતવડે-દીક્ષાદિકનું પાલન કરવાવડે પણ શું-ક્યો ગુણુ પ્રાપ્ત થાય? કોઈ પણ ગુણુ પ્રાપ્ત ન થાય. અથવા તો ચતુર્થ, પદ્મ અને અષ્ટમાદિક તપસ્યાએ કરીને પણ શું પ્રાપ્ત થાય? કાંઈ જ પ્રાપ્ત ન થાય. અહીં દૃષ્ટાંત કહે છે—જે નેત્રની અંધતા-અદર્શનપણું નષ્ટ થયું ન હોય, તો આદર્શવડે—દર્પણવડે અથવા દીવાવડે શું ફળ? કાંઈ જ નહીં. ૫૭.

કેશલોચધરાશય્યાભિક્ષાન્નહ્યવ્રતાદિકમ્ ।

દંભેન દૂષ્યતે સર્વે ત્રાસેનેવ મહામણિઃ ॥ ૫૮ ॥

મૂલાર્થ—કેશનો લોચ, પૃથ્વીપર શયન, ભિક્ષા (ગોચરી) તથા બ્રહ્મચર્યાદિક વ્રતો તે સર્વે ત્રાસે કરીને મહામણિની જેમ દંભે કરીને દૂષણુ પામે છે. ૫૮.

દીકાર્થ—કેશનો લોચ, પૃથ્વીપર શયન, ભિક્ષા-કરવું કરાવવું ઇત્યાદિક નવ પ્રકારે શુદ્ધ આહારનું ગ્રહણ, તથા બ્રહ્મચર્યાદિક, આદિ શબ્દથી અપરિગ્રહ અને પરિગ્રહ તથા ઉપસર્ગાદિકનું સહન કરવું, એ સર્વે મોક્ષસાધક ધર્મો દંભવડે-માયાવીપણાવડે દૂષણુ પામે છે-નિષ્ફળ થાય છે. અહીં દૃષ્ટાંત આપે છે-રત્નની જાતિમાં કાકપદ વિગેરે રત્નના દોષો ગણાવ્યા છે. તેમાંના ત્રાસ નામના દોષે કરીને અમૂલ્ય રત્નની જેમ અર્થાત્ જેમ ત્રાસે કરીને મહામણિ મૂલ્ય વિનાનો થઈ જાય છે, કાંઈ પણ મૂલ્ય પામતો નથી, એમવાળો ગણાય છે, તેમ દંભે કરીને ક્રિયા પણ કાંઈ ફળ પામતી નથી. ૫૮.

સુત્યજં રસલાંપદ્યં સુત્યજં દેહભૂષણમ્ ।

સુત્યજાઃ કામભોગાશ્ચ દુસ્ત્યજં દંભસેવનમ્ ॥ ૫૯ ॥

મૂલાર્થ—રસની લંપટતા સુત્યજ (સુખે તજી શકાય તેવી) છે, દેહ (શરીર)નાં આભૂષણો સુત્યજ છે, અને કામભોગો પણ સુત્યજ છે; પરંતુ દંભનું સેવન દુસ્ત્યજ (દુઃખે કરીને તજી શકાય તેવું) છે. ૫૯.

દીકાર્ય—હે સાધુ ! રસની લપટતા-સ્વાદિષ્ટ ઘૂત ક્ષીરાદિ રસો ઉપરની આમશ્લિત મુત્યજ-સુખે કરીને (અનાયામે કરીને) તજી શકાય તેવી છે, તથા દેહના આન નૃગારાદિક અલકારો મુત્યજ છે, તથા કામભોગો-મનોહર શબ્દાદિક નિષયોના વિલામો પણ મુત્યજ છે, પરંતુ દભમેન-ઢોળપણ પ્રકારના મ્વાર્થને લઇને પોતાના દોષનું આચ્છાદન કરનારૂં દભનું મેવન દુસ્ત્યજ છે-મહાકષ્ટે તજી શકાય તેવું છે પણ તુરંત મનુષ્યો પોતાના મનમા જે ધારીને દભ કરેછે, તે જુદું છે —

સ્વદોષનિહ્વો લોક પૂજા સ્વાદ્ગૌરવ તથા ।

इयत्तैत्र कदर्थ्यन्ते दंभेन वत्त बालिशा ॥ ૬૦ ॥

મૂલાર્થ—પોતાના દોષનો નિહવ કરનાર માણસ “ (લોકોમા) આમ કરવાથી મારી પૂજા અને ગૌરવતા થશે ” એમ ધારીને દભ કરે છે પરંતુ તે મૂખો તેવા દભવડેજ કદર્થના પામે છે તે ખેદનારૂં છે ૬૦

દીકાર્ય—અનાચારાદિક પોતાના દોષોનો આત્મપ્રશસાદિ સ્વાર્થના રક્ષણ માટે અપલાપ કરનારા મનુષ્ય પોતાના મનમા એમ ધારે છે કે—“દભવડે તેને હાજવાથી મારી શુભી તરીકે ખ્યાતિ થશે, અને ભક્તજનો પાત્ર અને આહારાદિકે જીને મારો સત્કાર કરશે કેમકે લોકો શુભવાનની પૂજા (સત્કાર) કરે છે તેથી માફ પણ લોકોમા ગૌરવ થશે અથવા મહાપુરુષોની પક્ષિમા મારી પ્રતિષ્ઠા થશે ” આટલા જ લાભથી સતુષ્ટ થયેલા તે મૂર્ખ શિરોમણીઓ તે દભવડે જ કદર્થના પામે છે અર્થાત્ પોતાના આત્માને ઉલટી વિગ્નના પમાડે છે એમ કરવાથી કાઈ તેઓ મહાપુરુષોની પક્ષિમા ગણાતા નથી એ મહાખેદ જનક છે ૬૦

દામિક જનોને અનતની જ વૃદ્ધિ થાય છે તે કહે છે —

असतीना यथा शीलमशीलस्यैव वृद्धये ।

दमेनाव्रतवृद्ध्यार्थं व्रत वेपभृता तथा ॥ ૬૧ ॥

મૂલાર્થ—જેમ અસતી (કુવટા) સ્ત્રીઓનું શીલ અશીલ (દુષ્ટા ચાર)ની જ વૃદ્ધિને માટે થાય છે, તેમ માત્ર વેપધારી સાધુનું નત (દીક્ષા) પણ દભવડે કરીને અનતની વૃદ્ધિ માટે જ થાય છે ૬૧

દીકાર્ય—જેમ અસતી સ્ત્રીઓનું શીલ-યોગ્યતાથી અથવા પરિજ્ઞતાદિકના ઉપરોક્તથી મૈથુનરહિતપણ અશીલની જ-તીન મૈથુને યોગ્યની જ વૃદ્ધિને માટે થાય છે, તે જ પ્રકારે દભવડે-દોષોના આ-

અછાદન સ્વભાવવડે સાધુલિંગને ધારણ કરનાર મનુષ્યોનું વ્રત-દીક્ષા-પાલન પણ અવ્રતની વૃદ્ધિને માટે-અવિરતિભાવને વધારનાર જ થાય છે. ૬૧.

તેઓની દંભ ઉપરની શ્રદ્ધા અને તેનું પરિણામ અતાવે છે.—

જાનાના અપિ દંભસ્ય સ્ફુરિતં વાલિશા જનાઃ ।

તત્રૈવ ધૃતવિશ્વાસાઃ પ્રસ્થલન્તિ પદે પદે ॥ ૬૨ ॥

મૂલાર્થ—અહો મૂર્ખજનો દંભના વિચેષ્ટિતને જાણુતાં છતાં પણ તે દંભ ઉપર જ શ્રદ્ધા રાખીને પગલે પગલે સ્થલના પામે છે. ૬૨.

દીકાર્થ—અહો ! મૂર્ખજનો દંભના-માયાવીપણાના વિચેષ્ટિતને-તેણે વારંવાર આપેલી વિરંબનાને પોતાની બુદ્ધિથી જાણુતાં છતાં પણ તેવી જ ખળવૃત્તિમાં વિશ્વાસ ધારણ કરીને એટલે ‘દંભમાં જ સુખ છે’ એમ ધારીને શ્રદ્ધા રાખતાં છતાં (દંભ કરવાથી) પગલે પગલે-સ્થાને સ્થાને સ્થલના પામે છે—એટલે આ દાંભિક માણસ ધર્મભ્રષ્ટ છે એમ કહીને લોકો તેનો અપમાનાદિકવડે તિરસ્કાર કરે છે. ૬૨.

હવે મોહનો આશ્ચર્યકારક મહિમા કહે છે.—

અહો મોહસ્ય માહાત્મ્યં દીક્ષાં ભાગવતીમપિ ।

દંભેન યદ્વિલંપન્તિ કજ્જલેનેવ રૂપકમ્ ॥ ૬૩ ॥

મૂલાર્થ—અહો ! મોહનું કેવું માહાત્મ્ય છે ? કે જેથી કાળજી- (મેશ) વડે ચિત્રની જેમ દંભવડે ભગવંત સંબંધી પ્રાપ્ત થયેલી દીક્ષાને પણ નષ્ટ કરે છે. ૬૩.

દીકાર્થ—અહો ! મોહનીય કર્મનો કેવો પ્રભાવ છે ? કે જેથી મૂર્ખ લોકો ભગવંત સંબંધી—શ્રીજિનેશ્વરે ઉપદેશેલી વ્રતજન્યાનો પણ તેને અંગીકાર કર્યા પછી દંભવડે-માયાવીપણાવડે લોપ કરે છે—નષ્ટ કરે છે. કાળજીકરીને-મેશના કૃપાએ (પીંછીએ) કરીને ચિત્રને જેમ નષ્ટ કરે તેમ. ૬૩.

અવ્જે હિમં તનૌ રોગો વને વહ્નિર્દિને નિશા ।

ગ્રન્થે મૌર્ખ્યં કલિઃ સૌખ્યે ધર્મે દંભ ઉપપ્તવાઃ ॥ ૬૪ ॥

મૂલાર્થ—કમળને વિષે હિમ, શરીરને વિષે રોગ, વનને વિષે અગ્નિ, દિવસને વિષે રાત્રી, ગ્રંથને વિષે મૂર્ખતા, સુખને વિષે કલહ અને ધર્મને વિષે દંભ એટલાં વાનાં ઉપદ્રવરૂપ છે. ૬૪.

દીકાર્ય—જેમ કમળને વિષે હિમ-અર- ઉપદ્રવરૂપ છે, એ પ્રમાણે મર્વત્ર ઉપદ્રવ ગણદેનો સળગ જાવો જેમ શરીરને વિષે વ્યાધિ, જેમ વનને વિષે-વૃક્ષસમૂહને વિષે અગ્નિ, જેમ દિવસને વિષે રાત્રી, જેમ નાશને વિષે મૂર્ખતા એટલે ગાંધારીબાણ છતાં જરૂર તથા જેમ મુખને વિષે જ્વલહ (કંગાસ) ઉપદ્રવજારક છે, તેમ ધર્મને વિષે એટલે ધર્મના કળની પ્રાપ્તિને વિષે દભ-માયા-પણ ઉપદ્રવજારક છે—વિનાશના કારણરૂપ છે ૬૪

આરભની પ્રવૃત્તિ કરતા પપુ દભ ત્યાજ્ય છે, તે કહે છે—

અત એવ ન યો ધર્તુ મૂલોત્તરગુણાનલમ્ ।

યુક્તા સુશ્રાદ્ધતા તસ્ય ન તુ દમ્ભેન જીવનમ્ ॥ ૬૫ ॥

મૂલાર્થ—એજ કારણે માટે જે આધુ મૂળ તથા ઉત્તર ગુણોને ધારણ કરવા સમર્થ ન હોય, તેને સત્ આવકપણુ જ યુક્ત છે, પપુ દભવડે જીવુ યુક્ત નથી ૬૫

દીકાર્ય—એજ કારણે માટે-દભવડે ધર્મ ધણીભૂત થતો નથી એવો ગાંધારી ગિદ્ધાન્ત છે (પરમાર્થ છે) માટે જે મુનિ ધર્મવૃક્ષના મૂળભૂત-સ્કંધભૂત પાત્ર મહાનતરૂપ મૂળ ગુણોનું તથા ધર્મવૃક્ષની શાખા રૂપ મૂળગુણની વૃદ્ધિ કરનારા પિંડવિશુદ્ધ્યાદિક ઉત્તર ગુણોનું પાલન કરવામા સમર્થ ન હોય, તેને દોષરહિત આવકપણુ-દેશચિરતિપણુ અગીકાર કરવું યુક્ત છે પપુ દભવડે-કપટ વૃત્તિએ એટલે પોતાના દોષના આચ્છાદનવડે જીવવું—મુનિપાત્રના વેશમા રહીને આજીવિકા કરવી યોગ્ય નથી અર્થાત્ ભ્રષ્ટપણે આરિ પાળના કરતા આનંદ ધર્મ પાળવો એ શ્રેષ્ઠ છે ૬૫

અહીં ટોંચને નકા થાય કે—એમ જરવાથી નતના પાલનમા અશક્ત એના મર્વેને દીક્ષાનો ત્યાગ પ્રાપ્ત થશે ? તે ઉપર સમાધાન કરે છે કે—એમ નહીં થાય, તેજ બતાવે છે—

પરિહર્તુ ન યો લિગમપ્યલ દ્વદરાગરાન્ ।

સવિજ્ઞપાક્ષિક સ સ્યાન્નિર્દમ સાધુમેત્રક ॥ ૬૬ ॥

મૂલાર્થ—જિનગાયનને વિષે અત્યંત રાગવાળો જે મુનિ લિંગ (વેપ) નો ત્યાગ કરી ન શકે તો તેણે દભરહિત, સાધુનો સેવક થઈ સવિજ્ઞ પાક્ષિક થવું ૬૬

દીકાર્ય—જે મુનિજન દ્વદરાગી—જિનેશ્વર અને જિનગાયનને વિષે બહુ ભક્તિમાન હતો પરમ્પ્રખ્યાત કરેલા દોષાથી ગાયનની લીલ

નાના ભયથી મુનિના વેપનો ત્યાગ કરવા અમર્ય ન હોય, તો તે મુનિએ દંભરહિત, તથા વિશેષ સંયમવાળા સાધુઓના સેવક થઈને સંવિજ્ઞાના મોક્ષમાર્ગમાં ઉદ્યત વિહારવાળાના પક્ષી થવું એટલે તેના ગુણને ધર્મના પ્રરૂપક થવું. અર્થાત્ જે મુનિ લગ્નજીવે લીધે અથવા શાસનની પીડાનાના ભયને લીધે મુનિવેપને ત્યાગ કરવા અસમર્થ હોય, તેણે મુસાધુઓ પાસે પોતાનું વૃત્તાંત દંભરહિત નિવેદન કરીને સાધુસેવામાં તત્પર થઈ સંવિજ્ઞપાક્ષિક થવું. આમ કરવાથી સર્વને વેપનો ત્યાગ પ્રાપ્ત થશે નહીં. ૬૬.

પૂર્વે કહેલા સંવિજ્ઞપાક્ષિકને જે ગુણલાભ થાય છે તે કહે છે.—

નિર્દેભસ્યાવસન્નસ્યાપ્યસ્ય શુદ્ધાર્યમાપિણઃ ।

નિર્જરાં ચતના દત્તે સ્વલ્પાપિ ગુણરાગિણઃ ॥ ૬૭ ॥

મૂલાર્થ—મંદક્રિયાવાન છતાં પણ નિર્દેભ, શુદ્ધ અર્થને કહેનાર તથા ગુણના રાગી એવા મુનિની થોડી પણ ચતના નિર્જરાને આપે છે. ૬૭.

ટીકાર્થ—નિર્દેભ—માયા પ્રપચરહિત જે કદાચ અવસન્ન—ક્રિયાને વિષે મદ ઉદ્યમવાન હોય તો પણ તે પૂર્વે કહેલા ગુણરાગી સંવિજ્ઞપાક્ષિકને યથાર્થ મુનિના ગુણોનું વર્ણન કરવાથી થોડી પણ ચતના—થોડો પણ વ્રતપાલનનો પ્રયત્ન નિર્જરાને એટલે કર્મહાનીને આપે છે—કરે છે. અર્થાત્ તે દંભરહિત હોવાથી થોડીપણુ કર્મની નિર્જરાને પામે છે. ૬૭.

તેથી અતિરેકમાં (ઉલટું કરવામાં) દોષ કહે છે.—

વ્રતભારાસહત્વં યે વિદન્તોઽપ્યાત્મનઃ સ્ફુટમ્ ।

દંભાદ્યતિત્વમાખ્યાન્તિ તેષાં નામાપિ પાપ્મને ॥ ૬૮ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ પ્રગટપણે જ પોતાનું વ્રતપાલનમાં અસામર્થ્ય જાણતાં છતાં પણ દંભથી પોતાનું મુનિપણું કહે છે, તેમનું નામ લેવું તે પણ પાપને માટે છે. ૬૮.

ટીકાર્થ—પાંચ મહાવ્રતોનું દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને અનુસારે અતિચારરહિત પાલન કરવામાં પોતાના અસમર્થપણને જે દોષ શક પુરૂષો પ્રગટપણે જાણતાં છતાં પણ દંભથી—માયાનો આશ્રય કરીને પોતાનું મુનિપણું કહે છે એટલે ‘અમે સાધુઓ જ છીએ’ એમ કહે છે, તે બ્રથ ચારિત્રીઓનું—દંભીઓનું નામ પણ—તેમના નામનો ઉચ્ચાર પણ પાપને માટે થાય છે. તો પછી તેમને વંદના, સ્તુતિ કે સેવા કરવાથી પાપ થાય તેમાં શું કહેવું? ૬૮.

કુર્વતે ચે ન ચત્તના સમ્યક્કાલોચિતામપિ ।

તૈરહો યતિનામ્નૈવ દામિકૈર્નચ્યતે જગત્ ॥ ૬૯ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ કાળને યોગ્ય એવી ચતનાને આગી રીતે કરતા નથી, તે દાભિકો અહો ! યતિના નામે કરીને જ આ જગતને છેતરે છે-હજે છે ૬૯

ટીકાર્થ—જેઓ-સાધુવેપધારી દાભિકો સાગી અને પાત્રમા આરાને અથવા વચને ઉચિત-યોગ્ય એવી ચતનાને-ગયમ ક્રિયાને એટલે નતના રક્ષણને કરતા નથી અહો મોટું આશ્ચર્ય છે ! આ રાજાવિનાયુ રાજ્ય જીત્યો કે જેથી તે દાભિકો-કપટીઓ માત્ર સાધુના નામે કરીને જ આ જગતની-ભવ્ય જીવેની વચના કરે છે એટલે તેઓને છેતરીને અન્ન, વસ્ત્ર, અને દ્રવ્યાદિકતુ હરણુ કરી તેમને લુટે છે ૬૯

ધર્મીતિ શ્વ્યાતિલોભેન પ્રચ્છાદિતનિજાશ્રવઃ ।

તૃણાય મન્યતે વિશ્વ હીનોઽપિ ધૃતકૈત્તવ ॥ ૭૦ ॥

મૂલાર્થ—ધર્મનાન એવા પ્રદારની પ્રમિદ્ધિના લોભથી પોતાના દોષોને જેણે ઢાકી દીધા છે એવો, ગુણુની દાભિક ગાધુ પણ દુદ્ધ-યમા કપટ ધારણુ કરીને આખા નિશ્ચને તૃણુમમાન માને છે ૭૦

ટીકાર્થ—આ (પૂર્વોક્ત) ગાધુ, ધર્મી-ત્યાગાદિક ધર્મનાન હુ હુ એવી ખ્યાતિ-પ્રમિદ્ધિના લોભથી-તેણે રક્ષણુ કરનાની પ્રીતિથી પ્રયત્નરૂટે પોતાના આશ્રન-દોષમમુહને જેણે આચ્છાદિત કર્યો છે-ઢાકી દીધા છે એવો હીન-ગુણુરહિત છતા કપટ વારણુ કરીને એટલે મુખદાયક લાગવાથી દુદ્ધયમા કપટ ગમ્મીને જગતના જનોને તૃણુ-મમાન માને છે ૭૦

આત્મોત્કર્ષાત્તતો દમ્ભી પરેપા ચાપવાદત્ ।

વદ્માતિ કઠિન કર્મ વાધક યોગજન્મન ॥ ૭૧ ॥

મૂલાર્થ—ત્યારપછી તે દાભિક પોતાના ઉત્કર્ષથી અને બીજાના અપવાદથી યોગોત્પત્તિનુ બાધક એવુ કઠિન-આરે દર્ભ બાધે છે ૭૧

ટીકાર્થ—ત્યારપછી એટલે જગતને તૃણુમમાન માન્યા પછી અથવા પોતાનુ ધર્મિત્વ પ્રમિદ્ધિ યથા પડી અભિમાન પામેવો તે દમ્ભી-કપટ પ્રિય પોતાના ઉત્કર્ષથી-ગુણુપાનાની પ્રમિદ્ધિથી અને બીજા મર્વે ગુણુ જનોના પણ અપવાદથી-નિંદાથી નાનાદિક ગુણુની પ્રાપ્તિના મબધરૂપ યોગના જન્મનુ-ઉત્પત્તિનુ અથવા આગળ કહેવામા આવશે એવા

ધૃચ્છા યોગાદિક યોગની ઉત્પત્તિનું આધક-નિવારણ કરનાર એવું કહિન એટલે મહાત્મપોવડે પણ દુર્લભ નરકાદિક પ્રાપ્તિને યોગ્ય અશુભ કર્મ બાંધે છે-આત્મપ્રદેશની સાથે જોડી દે છે. ૭૧.

આત્માર્થિના તતસ્ત્યાજ્યો દંભોડનર્થનિવ્રન્ધનમ્ ।

શુદ્ધિઃ સ્યાદ્જુભૂતસ્યેત્યાગમે પ્રતિપાદિતમ્ ॥ ૭૨ ॥

મૂલાર્થ—તેથીકરીને આત્માર્થોએ અનર્થના કારણરૂપ દંભનો ત્યાગ કરવો. કેમકે સરલ માણસની જ શુદ્ધિ થાય છે, એમ આગમમાં કહ્યું છે. ૭૨.

ટીકાર્થ—તેથીકરીને એટલે દંભવાન માણસ ઘણું કહિન દુષ્કર્મ બાંધે છે તે હેતુમાટે આત્મસ્વરૂપના અર્થ-પ્રયોજનવાળા એટલે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ધૃચ્છનારાએ અનર્થ નિવ્રન્ધન-માયાવીને પણ અનિષ્ટ એવા નરકાદિક દુઃખોના ઉપદ્રવરૂપ અનર્થોના કારણભૂત દંભનો-માયાવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો. કેમકે યથાર્થ રીતે સરળ મનવાળાની જ શુદ્ધિ-પાપકર્મનો ક્ષય થાય છે એમ સિદ્ધાંતમાં કહેલું છે. ૭૨.

આગમ (સિદ્ધાન્ત)માં જે કહ્યું છે, તે જ કહે છે.—

જિનૈર્નાનુમતં કિચ્ચિન્નિપિદ્ધં વા ન સર્વથા ।

કાર્યે માવ્યમદંભેનેત્યેપાજ્ઞા પારમેશ્વરી ॥ ૭૩ ॥

મૂલાર્થ—જિનેશ્વરોએ સર્વથા (એકાંતપણે) કાંઈ (કોઈની) પણ અનુજ્ઞા કરી નથી, તેમ જ કાંઈ (કોઈનો) પણ સર્વથા નિષેધ કર્યો નથી. પરંતુ ‘કાર્યને વિષે દભરહિત થવું’ એવી જ પરમેશ્વરની આજ્ઞા છે. ૭૩.

ટીકાર્થ—તીર્થંકરોએ કાંઈપણ અહિંસાદિક કાર્યની સર્વ પ્રકારે એકાંતપણે ‘અમુક કાર્ય જ કરવું’ એમ અનુજ્ઞા આપી નથી. અથવા કાંઈપણ આધાકર્મીદિક કાર્યનો એકાંતપણે નિષેધ પણ કર્યો નથી. એટલે ‘અમુક કાર્ય સર્વથા નજ કરવું’ એમ કહ્યું નથી. ત્યારે જિનેશ્વરોએ શું કહ્યું છે? તે કહે છે. કાર્ય પ્રાપ્ત થયે છતે-નિષેધ કરેલું અથવા અનુમતિ આપેલું કાર્ય કરતી વખતે દંભરહિત-સરળ ચિત્તવાળા થવું-કપટ કરવું નહીં. એ પ્રમાણે પરમેશ્વરની-જિનેશ્વરની આજ્ઞા-આગમ વાણી છે. ૭૩.

હવે બે શ્લોકવડે પરમાર્થ કહેવાપૂર્વક અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે.

અધ્યાત્મરતચિત્તાનાં દંભઃ સ્વલ્પોડપિ નોચિતઃ ।

છિદ્રલેશોડપિ પોતસ્ય સિન્ધું લંઘયતામિવ ॥ ૭૪ ॥

મૂલાર્થ—સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરનારને વહાણના લેશમાત્ર પણ છિદ્રની

જેમ અધ્યાત્મને વિષે જેમનું ચિત્ત આગ્રહ છે, એવા પુરુષોને અત્પ
પણુ દભ ઉચિત નથી ૭૪

ટીકાર્થ—જેમનું મન અધ્યાત્મને વિષે આસક્ત છે, તેઓને થોડો
પણુ દભ (વપટ) જરૂરો થોડો જ નથી તેમા દેખાત કહે છે—સમુદ્રનું
વિદ્યુત ૧ જરીને જનાગ લોડોને વહાણનું અત્પ પણુ છિદ્ર જેમ થોડો
નથી તેમ એટલે કે જેમ સમુદ્રને ઉતરતા લોડોને જરા પણુ છિદ્ર-
વાળુ વહાણુ કુખાનવાનું કારણુ થાય એ, તેમ અધ્યાત્મને વિષે કરેલો
થોડો પણુ દભ આત્મસ્વરૂપની મહીનતા ઉત્પન્ન કરીને ભવસાગરમા
કુખાને છે ૭૪

દમલેશોઽપિ મલ્યાદેઃ સ્ત્રીત્વાનર્ચનિગ્ધનમ્ ।

અતસ્તત્પરિહારાય યતિતત્ત્વ મહાત્મના ॥ ૭૫ ॥

મૂલાર્થ—દભનો લેગ પણુ મહીનાય સ્વામી વિગેરેને સ્ત્રીભવરૂપ
અનર્થનું કારણુ થયો છે, માટે મહાત્મા પુરુષે તેનો ત્યાગ જરૂરો
મત્ત કરવો ૭૫

ટીકાર્થ—દભનો—ગઠવૃત્તિનો અગમાત્ર પણુ મહીનાય સ્વામીના
પૂર્વભવનો જીવ કે જે મહાબલ નામે રાજા હતો તેમને તથા આદિ
રાષ્ટ્રે જીને પીઠ, મહાપીઠ વિગેરેને પગધીનપણે સ્ત્રીભાવ બધનરૂપ
અનર્થનું—અનિચ્છિતનું કારણુ થયો હતો તેથીજરીને—આ દેખાડેલા હાનીના
કારણુથી મહાત્માએ—ગિદ્ધપુરે એટલે રમના કળને ઇચ્છતા પુરુષે તે
દભના ત્યાગને માટે ઉદ્યમ કર્યો જણુ છે કે—“ પીઠવડે સૂર્યનું મેવન
કરુ, જઠરવડે અગ્નિનું મેવન કરુ, મર્મ ભાગવડે સ્વામીનું મેવન કરુ
અને કપટરહિતપણે પરતોડનું સેવન કરુ ” તથા—“ શુરુએ આપેલા
શેષ અગનું ભોજન કરુ તેજ ભોજન જાણુ, જે પાપ ન જરૂરે તેજ
જ્ઞાન (પરિતાઈ) જાણુ, જે પરોક્ષમા પણુ વાર્ય કરે તેજ મિત્ર
જાણુ, અને જે દભરહિત કરાય તેજ ધર્મ જાણુ ” ૭૫

॥ इति दमत्यागाधिकार ॥ ३ ॥

અધિકાર ૪ થો

ભવસ્વરૂપની ચિંતા,

પરં અધિકારમા અધ્યાત્મની જન્મશૂન્ય જેવી દભત્યાગરૂપી
શુદ્ધિ કાળી તે શુદ્ધિ થવાથી ભવસ્વરૂપનો યથાર્થ ભાસ થાય છે, માટે
આ ચોથા અધિકારમા ભવસ્વરૂપનું ચિંતવન બતાવે છે —

તદેવં નિર્દેભાચરણપદુના ચેતસિ ભવ-

સ્વરૂપં સંચિન્ત્યં ક્ષણમપિ સમાધાય સુધિયા ।

ઇયં ચિન્તાધ્યાત્મપ્રસરસરસીનીરલહરી

સતાં વૈરાગ્યાસ્થાપ્રિયપવનપીના સુખકૃતે ॥ ૭૬ ॥

મૂલાર્થ—તે માટે ઉપર દેહાપ્રમાણે નિર્દેભપણે આચરણ કરવામાં નિપુણ એવા બુદ્ધિમાને એક ક્ષણુવાર પણ મનને સ્થિર રાખીને ચિત્તમાં સંસારના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું. આ ભવસ્વરૂપની ચિંતા (ચિંતન) અધ્યાત્મના વિસ્તારરૂપ સરોવરના જળકલ્લોલ જેવી છે. તે વૈરાગ્યની આસ્થારૂપ સુંદર વાયુથી પુષ્ટ થઈને સત્પુરૂષોને સુખદાયી થાય છે. ૭૬

દીકાર્થ—તેમાટે—દેભનો દોષ જાણવાથી દેભરહિત ધર્મનું આચરણ કરવામાં નિપુણ-કુશળ એવા બુદ્ધિમાને એટલે સારી રીતે આત્માનું હિત વિચારનારા પુરૂષે એક ક્ષણુવાર પણ એટલે ચિરકાળ-સુધી ચિંતન કરવામાં જે અશક્ત હોય, તેણે અદ્યપકાળ પણ ભવનું સ્વરૂપ—ચાર ગતિરૂપ સંસારનું-જન્મ, જરા, વિપત્તિ વિગેરેનું સ્વરૂપ મનને વિષે સમાધિપૂર્વક-સારી રીતે મનને સ્થિર કરીને એટલે વિચાર-વડે ગ્રહણ કરીને ચિંતન કરવું-સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચારવું. આ ભવસ્વરૂપની ચિંતા (વિચાર) અધ્યાત્મના વિસ્તાર-ઉદ્ભવરૂપી નાના તળાવના જળતરંગરૂપ છે. તે ચિંતા વૈરાગ્યની-સંસાર ઉપરની ઉદાસીનતાની આસ્થા-ચિરસ્થાથી સ્થિરતારૂપ મનોહર વાયુવડે પુષ્ટ થઈને સત્પુરૂષોના સુખને માટે-પરમ જ્ઞાનાનંદની ઉત્પત્તિને માટે થાય છે. એટલે સત્પુરૂષોને પરમાનંદદાયી થાય છે. ૭૬.

આ સંસાર મહાભયંકર સમુદ્ર જેવો છે, એમ વિચારવું. તે કહે છે.—

इतः कामौर्वाग्निर्ज्वलति परितो दुःसह इतः

पतन्ति ग्रावाणो विषयगिरिकूटाद्विघटिताः ।

इतः क्रोधावर्तो विकृतितदिनीसंगमकृतः

समुद्रे संसारे तदिह न भयं कस्य भवति ॥ ૭૭ ॥

મૂલાર્થ—આ એક તરફ દુઃસહ એવો કામરૂપી વડવાનલ ચોતરફ બળ્યા કરે છે, આ બીજી બાજુએ વિષયરૂપી પર્વતના શિખરપરથી વહીપડેલા પથ્થરો પડે છે, અને આ તરફ વિકારરૂપી નદીઓના સંગમથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધરૂપી આવર્તો (જળભ્રમણ) દેખાય છે. તો આવા સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ડોને ભય ઉત્પન્ન ન થાય? ૭૭.

ટીકાર્થ—હે પ્રાણી ! તે ઝરણુ માટે એટલે ભયનું કારણ હોવાને લીધે આ સસારરૂપી સમુદ્રમા કોને ભય ઉત્પન્ન ન થાય ? સર્વ વિવેકી પ્રાણીને ભય ઉત્પન્ન થાય છે કેમકે તે ભવસાગરમા એક તરફ ભેંધએ છીએ તો દુ મહુ એવો કામદેવરૂપી વડવાનલ મર્વ દિશાઓમા પ્રદીપ્ત દેખાય છે જેમ સમુદ્રમા રહેવો વડવાનલ જળનું શોષણ કરવાથી સતાપનો હેતુ છે તેમ સસારમા ઉત્કૃષ્ટ પ્રશમ મુખનું શોષણ કરનાર કામદેવ છે વળી ખીણ બાબુએ શબ્દાદિક પાત્ર વિષયોરૂપી દુર્લભ્ય પર્વતોના ગિખરપરથી તુટીપડેલા-ખુદા પડેલા દૃઢ આસક્તિરૂપ મોટા પથરો પડે છે—આઘાતકારી થાય છે જેમ સમુદ્રમા જતા મનુષ્યોને પર્વતથી પડતા પથરો (ખડકો) અનેક ઉપદ્રવોના હેતુ થાય છે તેમ સસારસાગરને સામે ઝાઢે જનારા ભવ્યપ્રાણીઓને વિષયો વ્યાઘાતકારી થાય છે કેમકે વિષયો પુરૂષો ભવનું ઉલ્લઘન કરી શકતા નથી વળી ખીણ પ્રદેશમા ભેંધએ તો વિકારરૂપ-આત્મસ્ત-ભાવના ત્યાગરૂપ નદીના સગમે-આર્થિગને ઉત્પન્ન કરેવો ક્રોધરૂપી આવર્ત-જળભ્રમણ એટલે ક્રોધનો આવેશ દેખાય છે જેમ સમુદ્રમા નદીએ કરેલા આવર્તો પ્રયાણનો ભગ કરે છે-રોકે છે, તેમ ભવસાગરના પરતીરે જવામા પણ ક્રોધાદિક નિમ્નકારક છે સસારમા વસનારને ક્રોધની ઉત્પત્તિ અવશ્ય થાય છે, માટે તેનાવડે પણ આ ભવસાગર ભયકર છે ૫૫

આ સસાર અગ્નિરૂપ છે, તે કહે છે —

પ્રિયા જ્વાલા યત્રોદ્ગમતિ રતિસતાપત્તરલા

કટાક્ષાન્ ધૂમૌઘાન્ કુન્દલયદલશ્યામલરુચીન્ ।

અર્ચાંગાન્યગારા કૃતવહુવિકારાશ્ચ વિપયા

દહન્ત્યસ્મિન્ વહ્નૌ ભવવપુષિ શર્મ ક્વ સુલભમ્ ॥ ૭૮ ॥

મૂલાર્થ—જે સસારરૂપ અગ્નિમા રતિરૂપ સતાપવડે ચપળ એવી પ્રિયારૂપી જનાળા કમળના પત્ર જેવી રચામ કાતિવાળા કટાક્ષોરૂપી ધૂમમ્મૂહને ઉદ્ગમન કરે છે-ગહ્વાર કાઢે છે, તથા ઘણા વિકારને કરનારા વિષયોરૂપી અગારાઓ અગને બાળી નાખે છે, તેવા આ સસાર સ્વરૂપ અગ્નિમા કયે સ્થાને મુખની મુલભતા છે ? ક્યાર્થ પણ નથી ૭૮

ટીકાર્થ—હે આત્મા ! આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા, સસાર જ છે શરીર નેતુ એના અગ્નિને વિરે એટલે સસારરૂપી અગ્નિને વિષે મુખ કયે ઠેમણે મુનભ છે ? કોઈપણ સ્થાને મુખ છે જ નહીં કેમકે જે સસાર

રૂપી અગ્નિમાં રતિ-ભોગની અભિલાષારૂપ સંતાપવડે-ઉઘણતાવડે તરલ-અપળ અથવા વિસ્તીર્ણુ એવી ત્રિયા-ત્રીરૂપી જ્વાળા-ઉત્તત અગ્નિશિખા રહેલી છે. સ્ત્રીઓ ઘણા વિકારને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી જ્વાળા જેવી કહી છે. તે સ્ત્રીરૂપ જ્વાળા કુવલયના-શ્યામ કમળના પર્ણુ જેવી શ્યામ કાંતિવાળા કરાક્ષરૂપી-સ્ત્રીઓનાં કુટિલ નેત્રના પ્રાંત-ભાગરૂપી ધૂમાડાના સમૂહને-ગોટાને મૂકે છે. અર્થાત્ તેવા ધૂમાડાવડે પ્રાણીને અંધ કરે છે. સ્ત્રીઓના સૌન્દર્યથી મોહ પામેલા મનુષ્ય અંધ જ બની જાય છે, તેથી તેના કરાક્ષાને ધૂમની ઉપમા આપી છે. તથા જેમણે ઘણા વિકારો ઉત્પન્ન કર્યા છે, એવા ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ શબ્દાદિક વિષયોરૂપી અંગારા શ્રોતાદિક ઈન્દ્રિયોના સમૂહરૂપ અંગોને-અવ-યવોને બાળે છે-ભસ્મસાત્ કરે છે. માટે સંસાર પ્રત્યક્ષ અગ્નિરૂપ છે. ૭૮

સંસાર એ હિંસારું સ્થાન (કરાઈખારું) જ છે, તે કહે છે.—

ગલે દત્વા પાશં તનયવનિતાસ્નેહઘટિતં

નિપીડ્યન્તે યત્ર પ્રકૃતિકૃપણાઃ પ્રાણિપશવઃ ।

નિતાન્તં દુઃસ્વાર્તા વિપમવિપયૈર્ઘાતકમદૈ-

ર્ભવઃ સૂનાસ્થાનં તદહહ મહાસાધ્વસકરમ્ ॥ ૭૯ ॥

મૂલાર્થ—અહો ! મહા ખેદની વાત છે કે આ સંસાર મહા ભયંકર, સૂના સ્થાન (હિંસારું સ્થાન) છે. કેમકે તેમાં સ્ત્રીપુત્રાદિકના સ્નેહથી રચેલા પાશને ગળામાં બાંધીને અત્યંત દુઃખાર્ત અને સ્વભાવથી જ કૃપણ (દીન) એવા પ્રાણીરૂપી પશુઓ શબ્દાદિક વિપમ વિપયોરૂપી ઘાત કરનારા સુભટોવડે પીડા પામે છે. ૭૯.

ટીકાર્થ—હે જીવ ! મહા અઘટિત-અયોગ્ય એટલે ખેદકારક એ છે કે આ સંસાર મહાભયંકર હિંસારું સ્થાન છે. કેમકે જે સૂનાસ્થાનને વિષે સ્ત્રી અને પુત્રપરના સ્નેહ—રાગરૂપી તંતુઓવડે રચેલા પાશને-મજબૂત દોરીને ગળામાં નાંખીને-બાંધીને પ્રકૃતિથી જ કૃપણ એટલે અસાર પદાર્થ ઉપર પણ અત્યંત મોહ બાંધેલા હોવાથી તુચ્છ અથવા દીન એવા પ્રાણી (જીવો) રૂપી પશુઓ-બકરાં વિગેરે તુચ્છ જંતુઓ નાના પ્રકારની વ્યથાથી પીડા પામ્યા છતાં વિપમ-અતિ ભયંકર દુઃખરૂપ ક્ષણને આપનારા પૂર્વોક્ત શબ્દાદિક વિષયોરૂપી ઘાત કરનારા સુભટોવડે પીડાય છે-અનેક જન્મમરણોથી કષ્ટ પામે છે. ૭૯.

આ સસાર રાક્ષસરૂપ છે એમ વિચારવું, તે કહે છે —

અવિદ્યાયા રાત્રૌ ચરતિ વહતે મૂર્ધ્નિ વિપમ
કપાયવ્યાલૌઘ ક્ષિપતિ વિપયાસ્યીનિ ચ ગલે ।

મહાદોષાન્ દન્તાન્ પ્રકટયતિ વક્ત્રસ્મરમુસો

ન વિશ્વાસાર્હોઽય ભવતિ ભવનક્તચર ઇતિ ॥ ૮૦ ॥

મૂલાર્થ—આ સસાર રાક્ષસરૂપ છે કેમકે તે અવિદ્યા (અજ્ઞાન)રૂપી રાત્રીમાં ચાલે છે—ફરે છે, મસ્તક ઉપર ભયકર કપાયોરૂપી સર્પના સમૂહને વહુન કરે છે (ધારણુ કરે છે), ગળામાં નિષયોરૂપી અસ્થિ સમૂહને નાખે છે, તથા કામદેવરૂપી કુટિલ (વિકૃત) મુખવાળો તે ભવરાક્ષસ મહાદોષોરૂપી દાતોને પ્રગટ કરે છે—દેખાડે છે માટે આવા સસારરૂપી રાક્ષસ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી ૮૦

ટીકાર્થ—હે પ્રાણી ! આ સસાર નન્તચર-રાત્રિચર એટલે રાત્રિને વિષે ભ્રમણ કરનાર રાક્ષસ જ છે કેમકે તે રક્ષી રાજામુદી સર્વનું ભક્ષણ કરનાર છે, તેથી તે વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી વળી તે ભવ રાક્ષસ અવિદ્યા-અજ્ઞાનદશાંરૂપી રાત્રીમાં સ્વેચ્છાએ ફરે છે કુદ્યોને અધકાર જ ઇછેના સાધક હોય છે, માટે અજ્ઞાનરૂપ રાત્રિચરપણુ કહ્યું છે તથા તે રાક્ષસ મસ્તકપર નિષમ-ભયકર એટલે જેના વિષયેગ ઉતરી ન શકે તેવા ક્રોધાદિક કપાયોરૂપી સર્પાના સમૂહને ધારણુ કરે છે કપાયવાળાને જ સસાર કુખપ્રદ થાય છે તથા નિષયોરૂપી અસ્થિની માળાને ગળામાં ધારણુ કરે છે વિષયી પુરૂષોને જ સસાર ગળે લાગેલો છે તથા તે જીવાડિયા, મોટા આરલો અને પરસ્ત્રી ગમનાદિક નરકફળને આપનારા મહા દોષોરૂપી દાતોને પ્રગટ કરે છે, એટલે કે વિકરાળ રૂપ દેખાડવા માટે મુખ ઉઘાડીને દેખાડે છે તથા તે વક્ત્ર એટલે વિષમ સ્વભાવને લીધે વિકરાળ-ભયકર કામદેવ રૂપી મુખને ધારણુ કરે છે અભક્ષ્ય ભક્ષણાદિક અનાચારનું આચરણુ કરવામાં કામદેવ જ મુખ્ય હેતુ છે, માટે તેને મુખની ઉપમા આપી છે આવા પ્રકારનો ભવરાક્ષસ વિશ્વાસને યોગ્ય નથી ૮૦

આ સસાર ભયકર બટવી છે એમ ચિંતવન કરવું, તે કહે છે —

જના લલ્લજા ધર્મદ્રવિણલવમિક્ષા કયમપિ

પ્રયાન્તો વામાક્ષીસ્તનવિપમદુર્ગસ્થિતિકૃતા ।

વિલુપ્યન્તે યસ્યા વુસુમશરભિલ્લેન વલિના

ભવાટવ્યા નાસ્યામુચિતમસહાયસ્ય ગમનમ્ ॥ ૮૧ ॥

મૂલાર્થ—મહાકથે કરીને પામેલી ધર્મદ્રવ્યના લેશરૂપી નિશાને પ્રદાન કરીને ભવાટવીમાં પ્રયાણ કરનારા ભવ્ય-ગ્નેને સ્ત્રીઓના સ્તન-રૂપી વિપમદુર્ગમાં રહેલા કામદેવરૂપી બળવાન બિલ હુંદી લે છે, માટે એવી ભવાટવીમાં સદ્ગતિના ગમન કરવું ઉચિત નથી. ૯૧.

ટીકાર્થ—હે વિવેકી ! આ કહેવાનાં આવડે એવી ભવાટવીને વિષે ઘણું દુઃખ અને ઉપદ્રવરૂપી શિકારી જનવરોનો આગ્રાત હોવાથી સાસ્રજ્ઞાન અને મુકુતાદિક સાર્યના (સંઘના) સદ્ગતિના ગમન કરવું-પ્રયાણ કરવું ઉચિત નથી એટલે શુભકારક નથી. કેમકે તે ભવાટવીમાં જે ભવ્યજનો મહાકથે કરીને—તપ, દાન, શીત અને પરીસહાદિકના કથે કરીને વ્રતપાલનાદિક ધર્મદ્રવ્યના લેશરૂપ કાંઈક નિશાને પામીને પ્રયાણ કરે છે, તેમને વાગાડીના-મનોહર નેત્રવાળી સ્ત્રીઓના સ્તન-રૂપી વિપમ-કોઈથી છતી ન શકાય તેવા દુર્ગમાં-કિશ્કમાં નિવાસ કરનારા કામદેવરૂપી બળવાન બિલ-મ્હેલ હુંદી લે છે એટલે વિશેષે કરીને ધર્મરૂપ ધનરહિત કરી દે છે. અહીં ઉપનય પોતાની શુદ્ધિથી જાણી લેવો. આ સંસારમાં કામદેવથી ભય પામેલા મુમુક્ષુએ સમુદાયમાં જ વિહાર કરવો, એકાકી વિચરવું નહીં. એમ આ રહોકથી સૂચિત થાય છે. ૯૧.

આ સંસાર કૂટઘટનામય હોવાથી મિથ્યા-અસત્ય છે એમ ચિંતન કરવું, તે કહે છે.—

ધનં મૈ ગેહં મૈ મમ મુતકલત્રાદિકમતો

વિપર્યાસાદાસાદિતવિત્તતદુઃખા અપિ મુહુઃ ।

જના યસ્મિન્મિથ્યાસુખમદમૃતઃ કૂટઘટના-

મયોઽયં સંસારસ્તદિહ ન વિવેકી પ્રસજતિ ॥ ૯૨ ॥

મૂલાર્થ—જે સંસારને વિષે ‘આ ધન માંડે છે, આ ઘર માંડે છે, તથા આ પુત્ર, સ્ત્રી વિગેરે સર્વ માંડે છે’ એવા વિપર્યાસપાણથી વારં-વાર ઘણું દુઃખ પામ્યા છતાં પણ અસત્ય શુષ્કના મદને ધારણ કરનારા લોકો રહેલા છે, એવો આ સંસાર અસત્ રચનામય છે, તેથી તેમાં વિવેકી પુરૂષ આસક્તિ પામતા નથી. ૯૨.

ટીકાર્થ—આ પ્રત્યક્ષ દેખાતો સંસાર કૂટની-અથવાર્થ એટલે વસ્તુસ્વભાવને આચ્છાદન કરનારા કૃત્રિમભાવની ઘટનામય—રચનારૂપ છે. તેથી કરીને વિવેકી-તત્ત્વાત્તરવનો વિચાર કરનારા મુમુક્ષુ આ ભવ-

વાગ્દેવે વિષે આમકત થતા નથી જે સમારમા મનુષ્યો “આ ધન માફ છે, આ ધર માફ છે, આ પુત્ર અને સ્ત્રી નિગેરે તથા અશ્વાદિક માફ છે” આ પ્રમાણેના વિષયોસને લીધે—નિપરીત બુદ્ધિને લીધે વારંવાર તેમને ઘણા દુઃખો પ્રાપ્ત થયા છે, તો પણ તેઓ મિથ્યા-અસત્ એટલે પોતાના વિઠ્ઠપથી જ કલ્પના કરેલા મૃગતૃષ્ણાની જેવા અને અવિદ્યમાન એના સાતામુખના અભિમાનને—મુખીપણાના અભિમાનને ધારણ કરતા છતાં તેમા નિવાસ કરે છે અર્થાત્ સુખ નહીં છતાં પણ સુખની ભ્રાંતિનાળા થાય છે ૮૨

આ સસાર કારાગૃહ (ઢેદખાતું) છે એમ ચિંતવન કરવું, તે કંટે છે—

પ્રિયાસ્નેહો યસ્મિન્નિગડસદૃશો યામિકમટો-
પમ સ્ત્રીયો વર્ગો ધનમભિનવ ચન્ધનમિવ ।

મદામેધ્યાપૂર્ણ વ્યસનવિલસર્ગત્રિપમ

ભવ કારાગૃહ સદિહ ન રતિઃ ક્વાપિ વિદુષામ્ ॥ ૮૩ ॥

મૂલાર્થ—જે સસારરૂપી કારાગૃહમા પ્રિયાપરનો સ્નેહ નિગડ-ખેડી સમાન છે, પુત્રાદિક પરિવાર પહેરેગીર ચોદ્ધાસમાન છે, અને દ્રવ્ય નવીન બધન સદૃશ છે, તથા જે કારાગૃહ મદરૂપી અશુચિએ જરીને ભરેલું છે, અને વ્યસનરૂપી બિલોના અમર્ગથી ભયંકર છે, એવા આ સસારરૂપી કારાગૃહમા વિદ્વાન પુરૂષને કોઈ પણ સ્થાને રતિ-પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી જ નથી ૮૩

દીકાર્થ—ટે પ્રાતી ! હમણા જહેવાતા હેતુથી આ સસાર, કારાગૃહ એટલે અપરાધીઓને નિરોધ કરવાતું ગૃહ (ઢેદખાતું) છે એમ તું જાણુ તેવા જંગમરૂહ રૂપ હોવાથી આ ભવને વિષે વિદ્વાનોને એટલે કૃત્વાકૃત્યતુ પ્રિત્યેવન કરવામા પડીત એવા પુરૂષોને કોઈ પણ સ્થાને રતિ-પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી જે સસારરૂપી કારાગૃહમા સ્ત્રીઉપરનો જે પ્રેમ તે નિગડ-ખેડી મદૃશ છે તે ખેડીમા પડેવાથી નાશીને અન્યત્ર જઈ શકાતું નથી, માટે પ્રિયાના સ્નેહને નિગડની ઉપમા આપી છે તથા પોતાનો જે પુત્રાદિક પરિવાર નર્મ તે પહેરેગીર મુલત જેવો છે અર્થાત્ પરિવારથી વીંટાએલો પુરૂષ નાશીને સગાઈથી દૂર જઈ શકતો નથી, તેથી તેને પહેરેગીરની ઉપમા આપી છે તથા ધન-દ્રવ્ય એ નવીન-અપૂર્વ રહતું આદિકના બધનરૂપ છે, ધનની આરામા બધાયેનો પુરૂષ

અપરાધી થયેલા બંદી (કેદી)ની જેમ નવી નવી જાતિના પરાભવને પામે છે, માટે તેને નવીન બંધનની ઉપમા આપી છે. તથા તે કારાગૃહ ધન અને યૌવનાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા અભિમાનરૂપી અપવિત્ર પદાર્થ (વિષાદિક)થી ભરેલું છે, અર્થાત્ અભિમાની મનુષ્ય અપકીર્તિરૂપ દુર્ગન્ધને પામે છે. તથા તે કારાગૃહ ધન પુત્રાદિકના વિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલાં વ્યસનો-કષ્ટોરૂપી બીલોના-સર્પના નિવાસસ્થાનોના સંસર્ગથી દાગ્લુ-ભયંકર છે. ૮૩.

આ સંસાર સ્મશાનરૂપ છે એમ વિચારવું, તે કહે છે.—

મહાક્રોધો મૃધોऽનુપરતિશ્ર્ગાલીવ ચપલા

સ્મરોલૂકો યત્ર પ્રકટકટુશબ્દઃ પ્રચરતિ ।

પ્રદીપ્તઃ શોકાગ્નિસ્તતમપયશોભસ્ય પરિતઃ

સ્મશાનં સંસારસ્તદભિરમણીયત્વમિહ કિમ્ ॥ ૮૪ ॥

મૂલાર્થ—જેને વિષે મહાક્રોધરૂપી ગૃધ્રપક્ષી રહેલા છે, અપળ એવી અવિરતિરૂપ શીયાળણી રહેલી છે, કામદેવરૂપી ધ્રુવક પ્રગટ રીતે કટુ શબ્દ કરતો સ્વેચ્છાએ ક્યાં કરે છે, શોકરૂપી અગ્નિ પ્રદિપ્ત રહેલો છે, તથા જેમાં ચોતરફ વિસ્તાર પામેલા અપયશરૂપી ભસ્મના ઢગલા જેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે હોવાથી આ સંસાર સ્મશાન સદૃશજ છે, તેથી તેમાં રમણીયતા શી છે? કાંઈ જ નથી. ૮૪.

ટીકાર્થ—આગળ કહેવામાં આવતાં કારણોથી આ પ્રત્યક્ષ દેખાતો સંસાર સ્મશાન સદૃશ છે એમ જાણવું. આ સંસારરૂપી સ્મશાનમાં મનને મુંદરતા-પ્રચ્છન્નતા ઉત્પન્ન કરનારી શી વસ્તુ છે? કાંઈ જ નથી. કેમકે ભવરૂપી સ્મશાનમાં મહા અનંતાનુબંધી ક્રોધ કે જે ઉત્પન્ન થયા પછી અકાર્ય ક્યાંવિના નિવૃત્તિ જ પામતો નથી તેવા મહાક્રોધરૂપી ગૃધ્ર-માંસાહારી પક્ષી રહેલા છે. પોતાના અને બીજાના રૂચિર તથા માંસને ખાનાર હોવાથી તેને આ પ્રમાણે ઉપમા આપી છે. તથા માંસાદિ ભક્ષણ કરવામાં અપળ એવી અવિરતિરૂપી શીયાળણી ભ્રમણ કરે છે. અવિરતિમાન સર્વભક્ષી હોવાથી તિર્યચના સ્વભાવવાળો છે, તેથી તેને તેવી ઉપમા આપી છે. તથા કામદેવરૂપી ધ્રુવક પ્રગટ રીતે કટુક-વિવેકીજનને દુઃખદાયી શબ્દ કરતો સ્વેચ્છાએ પરિભ્રમણ કરે છે. કામદેવ દિવસે દેખી શકતો નથી (પ્રાચે દિવસે ઉત્પન્ન થતો નથી), દુષ્ટ ભાષણ કરનાર હોય છે, અને સ્વેચ્છાચારી હોય છે, તેથી તેને તેવી ઉપમા આપી છે. તથા જ્યાં શોકરૂપી—ધૃષ્ટ વસ્તુના વિયો-

ગાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા ચિત્તના ઉદ્વેગરૂપી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયેલો દેખાય છે સતાપનો હેતુ હોવાથી શોકને અગ્નિની ઉપમા આપી છે તથા ચોતરફ વિસ્તાર પામતા અપયશરૂપી-અપડીતિરૂપી ભસ્મ-રક્ષાનો સમૂહ પડેલો છે અસાર હોવાથી તથા મવિનકારક હોવાથી અપયગને ભસ્મની ઉપમા આપી છે, અને તે અપયશ સમારમા વચ્ચતા પ્રાણીઓને પ્રાપ્ત થાય જ છે ૮૪

આ સમાર વિપવૃક્ષરૂપ છે એમ નિચારવું, તે કહે છે —

ધનાશા ચચ્છાયાપ્યતિવિપમમૂર્છાપ્રણયિની
વિલાસો નારીणा गुरुविकृतये यत्सुमरसः ।

फलास्वादो यस्य प्रसरनरकव्याधिनिवह-

स्तदास्या नो युक्ता भव विपतरागत्र सुधियाम् ॥ ૮૫ ॥

મૂર્છાર્થ—આ સસાર વિપવૃક્ષરૂપ છે કેમકે ધનની આશારૂપ જે (વિપવૃક્ષ)ની છાયામાત્ર પણ અતિ વિપમ મૂર્છાને આપનારી છે, તથા સ્ત્રીઓના વિલાસરૂપ જેનો પુષ્પપરાગ પણ મોટા વિકારને માટે થાય છે, તથા જેના ફળનો આસ્વાદ નરકના વિસ્તીર્ણુ વ્યાધિઓના સમૂહરૂપ છે, એવા આ સસારરૂપી વિપવૃક્ષને વિષે બુદ્ધિમાન પુરુષોએ આસ્થા રાખવી યોગ્ય નથી ૮૫

ટીકાર્થ—હે ભગ્ય પ્રાણીઓ ! વક્ષ્યમાણ હેતુને લીધે આ સસાર જ વિપવૃક્ષ સમાન છે મહામૂર્છા ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તથા પ્રાણુનો નાશ કરનાર હોવાથી તેને વિપવૃક્ષની ઉપમા આપી છે આવા વિપવૃક્ષ ઉપર બુદ્ધિમાને-વિવેકીજનોએ વિશ્વાસ રાખવો યોગ્ય નથી તે ભનરૂપી વિપવૃક્ષ કેવો છે ? તે કહે છે—ધનની આશા—ધનને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છારૂપ જે વિપવૃક્ષની છાયા પણ એટલે વૃક્ષ તો દૂર રહો મા ! તેની છાયા પણ અતિ વિપમ—અનિવાર્ય મૂર્છાને એટલે ચૈતન્યરહિતપણુને આપનારી છે ધન એ વિવેકનો નાશ કરનાર તથા આના અને તુષ્ટાને વિશ્રામ આપનાર છે, તેથી તેને વિપતરૂપી છાયાની ઉપમા આપી છે તથા સ્ત્રીઓના હાવભાર શૃંગારાદિક ચેષ્ટારૂપ વિવાગો જે વૃક્ષના પુષ્પ પરાગ સદૃશ છે, તે પણ અતિ મોટી વિકૃતિને માટે એટલે મહા મોહનીય કર્મનો બધ અને ઉદય કરનાર એવા વિકારને માટે થાય છે સ્ત્રીઓના વિનાશ મહાપાપબધના કારણુ હોવાથી તેને તેવી ઉપમા આપી છે તથા જે વિપતરૂપના ફળનો સ્વાદ—ફળ ભક્ષણની સ્વાદિષ્ટતા

વિસ્તીર્ણુ એવા અસહ્ય નરકસંખંધી વ્યાધિઓના-દશ પ્રકારની વેદના-દિકથી ઉત્પન્ન થયેલી પીડાઓના સમૂહરૂપ છે. સાંસારિક મુખમાં નિમગ્ન થયેલા જીવોને આ ભવમાં વ્યાધિઓ અને પરભવમાં નરકાવાસ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેને તે ઉપમા આપી છે. ૮૫.

આ સંસાર સર્વત્ર વિષમ જ છે એમ વિચારવું, તે કહે છે.—

ક્વચિત્સાજ્યં રાજ્યં ક્વચન ધનલેશોઽપ્યસુલભઃ
ક્વચિજ્ઞાતિસ્ફાતિઃ ક્વચિદપિ ચ નીચત્વકુચશઃ ।
ક્વચિહ્લાવણ્યશ્રીરતિશયવતી ક્વાપિ ન વપુઃ
સ્વરૂપં વૈષમ્યં રતિકરમિદં કસ્ય નુ ભવે ॥ ૮૬ ॥

મહાર્થ—આ સંસારમાં કોઈ જન્મમાં મોટું રાજ્ય તો કોઈ જન્મમાં ધનનો લેશ પણ દુર્લભ થાય છે. કોઈ જન્મમાં ઉચ્ચ જાતિ તો કોઈ જન્મમાં નીચકુળરૂપી અપચય પ્રાપ્ત થાય છે. તથા કોઈ જન્મમાં દેહસૌન્દર્યની શોભાનો અતિશય તો કોઈ જન્મમાં શરીરનું સ્વરૂપ જ હોતું નથી. આ પ્રમાણે સંસારની વિષમતા (વિચિત્રતા) કેવળ પ્રીતિકારક થાય? કોઈને પણ ન થાય. ૮૬.

ટીકાર્થ—હે ચેતન ! તું મનમાં વિચાર કર કે આ સંસારમાં આવી સર્વ પ્રકારની વિષમતા-અસમાનતા એટલે વિચિત્રતા રહેલી છે. તેથી તે કયા પંડિત પુરૂષને પ્રીતિદાયક થાય? કોઈને પણ ન થાય. કેવી વિષમતા છે? તે કહે છે.—સર્વ પ્રાણીઓનું જીવપણું તુલ્ય છતાં પણ કોઈક ભવને વિષે અથવા કોઈક પ્રાણીને અતિ પ્રૌઢ-મોટું રાજ્ય-મંડલેશ્વરપણું પ્રાપ્ત થાય છે. તો કોઈક જન્મમાં અથવા કોઈ પ્રાણીને કાંચનાદિક ધનનો લેશ પણ-એટલે ઘણું ધન તો દૂર રહો પરંતુ થોડું ધન પણ અમુલ્લભ-દુર્લભ દેખાય છે. તથા કોઈક જન્મમાં કે કોઈ પ્રાણીને ઉત્તમ કુળમાં જન્મની પ્રાપ્તિ થવાથી પૂજ્ય સત્કારાદિકની વૃદ્ધિ દેખાય છે, તો કોઈક જન્મમાં અથવા કોઈ પ્રાણીને શૂદ્રાદિક નીચ કુળને વિષે ઉત્પન્ન થવાથી સર્વત્ર અનાદર ને અપકીર્તિ દેખાય છે. તથા કોઈક જન્મમાં અથવા કોઈ જીવને દેહના સૌન્દર્યની લક્ષ્મી-શોભા અતિશયવાળી-ચિત્તને ચમત્કાર કરનારી દેખાય છે, તો કોઈક જન્મમાં અથવા કોઈ જીવને તિર્યચ અને નારકીને વિષે અથવા પુણ્યરહિત એવા દેવ અને મનુષ્ય ભવને વિષે પણ શરીરનું સ્વરૂપ-સુંદરતા દેખાતી નથી. આ પ્રમાણે સંસારની વિષમતા છે. તેથી તેમાં કોઈએ પણ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવી યોગ્ય નથી. ૮૬.

સગારમા વસતા પ્રાણીઓને મુખ ટોણુ નથી એમ વિચારવું,
તે કહે છે —

इहोद्दाम काम खनति परिपन्थी गुणमही-
मविश्राम पार्श्वस्थितकुपरिणामस्य कलह ।

बिलान्यन्त कामन्मदफणभृता पामरमत

चदाम कि नाम प्रकटभवधामस्थितिसुखम् ॥ ૮૭ ॥

મૂલાર્થ—પામર પ્રાણીઓએ માનેલા પ્રગટ સસારરૂપી ગૃહમા
નિવાસ કરવાથી કહ્યેલા મુખને અમે કયા નામથી કહીએ-વર્ણુન કરીએ ?
કેમકે આ ભવવાગમા કામદેવરૂપી ઉદ્ધત શત્રુ અથવા ચોર ત્રણ
ગુણરૂપી પૃથ્વીને ખોદે છે તથા પડોગમા રહેલા કુપરિણામનો નિરતર
કટુઓ આવે છે અને અદર (મનમા) મચાર કરતા અદમદરૂપી
સર્પોના ખીચો લેવામા આવે છે ૮૭

ટીકાર્થ—પામર-તત્ત્વને નહીં જાણનારા પુરોએ માનેલું એટલે
ખામાનવડે સ્ત્રીકાર વગેરે પ્રગટ-અપદ ગીતે નામના ઉચ્ચારપૂર્વક
ભવરૂપી ગૃહમા જે પ્રાણીઓને નિવાસ કરવાનું મુખ છે, તેને અમે
કયા નામથી કહીએ ? કેમકે તેમા કાર્ષણ્ય મુખપણુ લેનામા આવતું
નથી, તેથી તેને ઢોઈ પણુ મુખનું નામ આપી ગકાતું નથી આ
ભવરૂપી ગૃહને વિરે ઉદ્ધત-દમન કરી ન શકાય તેવા કામદેવ-મર્યાદા
રહિત સ્ત્રીનું મેનન કરવારૂપ પરિપથી—ચોર અથવા શત્રુ ત્રણ રક્તમય
ત્રણ ગુણરૂપી પૃથ્વીને-ગમતાદિક શુદ્ધ પવિત્રતાને ખોદી નાખે છે
કામદેવ ગમતાનો વિનાશ કરનાર છે, તેથી કામી માણસ સસારમા જ
ભમે છે તથા તે બનગૃહને વિરે પાને-પડોગમા રહેલા કુપરિણા
મનો-નિધપરિણતિનો નિરતર વલહ-વાણીના યુદ્ધનો ક્લેશ લેવામા આવે
છે કુપગિણામથી ક્લેશ જ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આ પ્રમાણે કહ્યું છે
તથા અદર એટલે ભવગૃહને વિરે અર્થાત્ મનમા મચાર કરનારા મુળ-
ત્યાદિકની પ્રાપ્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા અભિમાન (આઠ મદ) રૂપી સર્પોના
ખીચો લેવામા આવે છે અભિમાન વિનાશનું કારણ હોવાથી તેને
સર્પની ઉપમા આપી છે આવા મચારરૂપ ગૃહમા મુખ કયાથી હોય ?
નજ હોય ૮૭

આ મચાર મીંમસતુની જેમ ભયર છે એમ વિચારવું, તે કહે છે —

तृपार्ता मिथ्यन्ते विषयविमृशा यत्र भविन

करालक्रोधाकाञ्छमसरसि शोष गतवति ।

સ્મરસ્વેદક્લેદરૂપિતગુણમેદસ્યનુદિનં

ભવગ્રીષ્મે ભીષ્મે કિમિહ શરણં તાપહરણમ્ ॥ ૮૮ ॥

મૂલાર્થ—જે ભવરૂપી ગ્રીષ્મકાળમાં અતિ ઉગ્ર ક્રોધરૂપી સૂર્યથી શમતારૂપ સરોવર શોષણ પામે છતે—સૂકાર્થ ગયે છતે વિષયને પરાધીન થયેલા ભવ્ય પ્રાણીઓ તૃપાવડે પીડા પામીને ખેદયુક્ત થાય છે, તથા જે ભવરૂપી ગ્રીષ્મકાળે નિરંતર કામદેવરૂપી સ્વેદ (પરસેવા)ની આદ્રતાથી ગુણરૂપી મેદસને ગ્લાની પમાડી છે એવા આ ભયંકર ભવરૂપી ગ્રીષ્મઋતુને વિષે તાપનું હરણ કરનાર ક્યું શરણ—આશ્રય છે? ૮૮.

ટીકાર્થ—હૈ ભવ્ય પ્રાણીઓ ! નિરંતર કામવિકારરૂપ પરસેવાની આદ્રતાથી ગુણરૂપી મેદસ-ધર્મધાતુઓને જેણે ગ્લાની-દુર્બળતા પમાડ્યા છે, એવા આ ભયંકર ભવરૂપી ગ્રીષ્મઋતુને વિષે તાપને હરણ કરનાર એટલે મનના ઉદ્વેગનું તથા ક્રોધરૂપ સૂર્યના તીક્ષ્ણ કિરણોથી ઉત્પન્ન થયેલા સંતાપનું નિવારણ કરવા માટે કંઈ વસ્તુ શરણ—આશ્રય કરવા યોગ્ય છે? કોઈ પણ નથી. કેમકે તે ભવરૂપી ગ્રીષ્મકાળને વિષે અતિ ઉગ્ર—દુર્ગતિનો હેતુ હોવાથી ભયાનક એવા ક્રોધરૂપી અર્કથી—સ્વપરને તાપનું કારણ હોવાથી જેને સૂર્યની ઉપમા ઘટે છે એવા ક્રોધાર્કથી શાંતવૃત્તિરૂપ સરોવર સંતાપનું હરણ કરવામાં સમર્થ હોવાથી જેને જળાશયની ઉપમા ઘટે છે એવું જળાશય શોષ પામે સતે—શાંતરસ-રૂપી જળરહિત થયે સતે તે વિષયોને પરાધીન થયેલા ભવ્યો—મોઢે જવા-યોગ્ય ભવ્ય જીવો, તૃપાથી પીડા પામ્યા છતા જ કલેશ પામે છે. એટલે શમતારૂપ રસના અભાવને લીધે તૃષ્ણાની અપૂર્ણતા થવાથી તરશ્યાને તરશ્યા જ મરી જાય છે. ૮૮.

આ સંસારમાં સર્વ સ્વજનો સ્વાર્થના જ સગા છે એમ વિચારવું, તે કહે છે.—

પિતા માતા આતાડપ્યમિલપિતસિધ્ધાવભિમતો

ગુણગ્રામજ્ઞાતા ન ચ્છલુ ધનદાતા ચ ધનવાન્ ।

જનાઃ સ્વાર્થસ્ફાતાવનિશમવદાતાશયમૃતઃ

પ્રમાતા કઃ સ્વ્યાતાવિહ ભવસુખસ્યાસ્તુ રસિકઃ ॥ ૮૯ ॥

મૂલાર્થ—આ સંસાર મુખનું વર્ણન કરવામાં કયો રસિક પુરૂષ પણ પ્રમાતા (માપ કરનાર) છે? કોઈ જ નથી. કેમકે પિતા, માતા અને બ્રાતા પણ સ્વઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય તો જ માન્ય થાય

છે તથા તેમના ઉપકારાદિ શુભમૂહને જાણુતો હતો અને પોતે ધનવાન હતો પણ તેમને ધન આપતો નથી કેમકે આ જગતમા સવ જનો પોતાના સ્વાર્થની જ વૃદ્ધિમા નિરતર અત્યત ગાઢ પશિણામવાળા રહે છે ૮૮

ટીકાર્થ—હે પ્રાણી ! સસાર મુખની ખ્યાતમા એટલે આ મનુષ્યાદિક જન્મમા જે મુખ છે તેનુ વર્ણન કરવામા કયો રસિક પુરુષ પ્રમાતા છે ? એટલે મસારમા આટલુ મુખ છે એમ તેનુ પ્રમાણુ કરી ગકે તેવો કોણુ છે ? કોઇ જ નથી કેમકે મમાર મુખના અનિયમિત સ્વભાવે કરીને તેનુ માન થઈ ગકે તેનુ નથી જે ભવમા પિતા, માતા અને બધુ પણ પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિ થાય તોજ આ પ્રાણીને અભિ મત-માન્ય થાય છે અને તેમના પૂર્વે કરેલા ઉપકારાદિ શુભમૂહને જાણુતો હતો એટલે કે આણુ મારાપર ઘણુ ઉપકાર કર્યો છે એમ જાણુતો હતો તથા ધનવાન-સમૃદ્ધિમાન હતો પણ તેમને ધન આપીને પ્રત્યુપકાર કરતો નથી કારણુ કે મર્ય મનુષ્યો સ્વાર્થની-પોતાના પ્રયોજનની વૃદ્ધિ-મિદ્ધિ કરવામા જ નિરતર—રાત્રિદિવસ ઉજવળ-અતિ ગાઢ પશિણામને ધારણુ કરનારા હોય છે એટલે સ્વાર્થની મિદ્ધિમા જ વધતા પશિણામવાળા રહે છે, પણ પ્રત્યુપકાર કરનારા થતા નથી ૮૯

આ મસાર વિશ્વામઘાતી છે એમ વિચારવુ, તે કહે છે —

પર્ણ પ્રાણૈર્ગૃહ્ણાત્યહ મહતિ સ્વાર્થં ઇહ યાન્

ત્યજત્યુચ્છૈર્લોકસ્તૃણમદઘૃણસ્તાનપરથા ।

પિપ સ્વાન્તે વક્ત્રેઽમૃતમિતિ ચ વિશ્વાસહતિકૃદ્-

મયાદિત્યુદ્દેગો યદિ ન ગદિતૈ કિ તદધિકૈ ॥ ૯૦ ॥

મુવાર્થ—અહો ! લોકો પોતાનો માટે સ્વાર્થ હોય ત્યારે જેઓ (સજનાદિયો)ને મૃતિ અથવા ધનવડે તથા પોતાના પ્રાણુએ કરીને પણ મરણુ કરે છે, તેઓને જ અન્યથા-સ્વાર્થ ન હોય ત્યારે અતિ નિર્ભયપણે તુણી જેમ તજ દે છે વળી દુદયમા પિપને અને મુખમા અમૃતને ધારણુ કરે છે માટે આ પ્રમાણુ વિશ્વામનો ઘાત કરનાર આ ભયપત્રી ને તને ઉદ્દેગ (વંસ ય) પ્રાપ્ત થતો નથી, તો પછી અધિક કહેનાથી શુ ફળ ? કાઈ જ નહીં ૯૦

ટીકાર્થ—અહો ! હે પ્રાણી ! આ પ્રમાણુ-હમણા કહેવામા આવશે તે પ્રમાણુ વિશ્વામઘાતપરક-શત્રુના વિનાશમાગક એવા આ ભયપત્રી

જે તારા આત્માને ઉદ્ધેગ-વૈરાગ્ય એટલે ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત થતી નથી તો પછી તેથી અધિક કહેવાથી શું કળ થાય ? કાંઈ જ નહીં. આ ભવ વિશ્વાસઘાતી શી રીતે છે ? તે બતાવે છે.—આ સંસારને વિષે લોકો મોટો સ્વાર્થ ઉત્પન્ન થયો હોય ત્યારે જે સ્વજનાદિકને ઘણી સ્તુતિ અથવા ધનવડે તથા પ્રાણો એટલે આયુષ્ય અને ઇન્દ્રિયાદિકવડે પણ ગ્રહણ કરે છે—સ્વીકાર કરે છે, તેજ સ્વજનાદિકને જ્યારે સ્વાર્થસિદ્ધિ નથી હોતી ત્યારે અત્યંત નિર્દય (નિર્લજ્જ) થઈને પગે લાગેલા તૃણની જેમ તણ દે છે. તેથી કરીને તેના હૃદયમાં હલાહલ વિષ અને મુખમાં અમૃત રહેલું છે. કેમકે સ્વાર્થતત્પર મનુષ્ય મનમાં સર્વજનું અનિષ્ટ ચિંતવે છે, તેથી અંતરમાં વિષને ધારણ કરે છે; અને મુખે મિષ્ટ વચ્ચનો જોલે છે, તેથી મુખમાં અમૃત ધારણ કરે છે. ૯૦.

ભવરૂપી ગૃહજનું વિષમપણું ચિંતવવું, તે કહે છે.—

દૃશાં પ્રાન્તૈઃ કાન્તૈઃ કલયતિ મુદં કોપકલિતૈ-
રમીભિઃ સ્વિન્નઃ સ્યાદ્ ઘનધનનિધીનામપિ ગુણી ।

ઉપાયૈઃ સ્તુત્યાદૈરપનયતિ રોષં કથમપી-

ત્યહો મોહસ્યૈવં ભવભવનવૈષમ્યઘટના ॥ ૯૧ ॥

મૂલાર્થ—શુભીજન પણ મોટા ધનના નિધિવાળા (ધનિક)ના મનોહર એવા દૃષ્ટિના પ્રાંત ભાગે કરીને હર્ષ પામે છે, અને તેમની રોષયુક્ત દૃષ્ટિથી ખેદ પામે છે, તથા તે વખતે સ્તુતિ વિગેરે ઉપાયો—કરીને મહા પ્રયત્ને તેમનો રોષ દૂર કરે છે. માટે અહો ! આ મોહનીય કર્મની કરેલી જ આ પ્રકારની ભવગૃહના વૈષમ્યની રચના છે. ૯૧.

ટીકાર્થ—અહો ! મોહનીય કર્મે કરેલી નીચે કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણેની ભવરૂપ ગૃહના વૈષમ્યની—દારૂણતાની રચના કેવી છે કે જે સંસારરૂપ ગૃહમાં કલા, વિજ્ઞાન અને વિવેકાદિક શુભવાન પણ કાંચનાદિક પ્રચુર ધનના નિધિવાળા ગૃહસ્થના પ્રસન્ન મનોહર નેત્રપ્રાંતવડે—કટાક્ષોવડે એટલે પ્રસન્ન દૃષ્ટિવડે જોવાયાથી આનંદ પામે છે, અને તે (ગૃહસ્થ)ના જ કોપયુક્ત નેત્રપ્રાંતેકરીને ખેદયુક્ત—દુઃખી થાય છે. અને તે વખતે એટલે જ્યારે તેમની કોપયુક્ત દૃષ્ટિ જુએ છે ત્યારે મહા પ્રયત્ને તેના માહાત્મ્યજનું વર્ણન કરવારૂપ એટલે ‘અહો ! આપ તો મહા ઉદાર દિલના છો’ ઇત્યાદિક સ્તુતિ અને પ્રણામાદિ કરવારૂપ ઉપાયોવડે તેનો રોષ દૂર કરે છે. ૯૧.

શ્રી પુનાદિક બાહ્ય કુટુંબમા મોહ પામેવા મનુષ્યોને આલ્યતર કુટુંબતુ દર્શન પણ થતુ નથી એમ વિચારવુ, તે કહે છે —

પ્રિયા પ્રેક્ષા પુત્રો વિનય રૂપ પુત્રી ગુણરતિ-
વિવેકાલ્યસ્તાતઃ પરિણતિરનિન્દ્યા ચ જનની ।

વિશુદ્ધસ્ય સ્વસ્ય સ્ફુરતિ હિ કુટુંબ સ્ફુટમિદ

ભવે તન્નો દૃષ્ટ તદપિ વત સયોગમુલ્લખીઃ ॥ ૧૨ ॥

મૂલાર્થ—આ આલ્યતર કુટુંબમા પ્રેક્ષારૂપી પ્રિયા, વિનયરૂપી પુત્ર, ગુણરતિ નામની પુત્રી, વિવેક નામનો પિતા અને શુદ્ધ પરિણતિ નામની માતા છે આ પ્રમાણે વિશુદ્ધ એવા આત્માનુ કુટુંબ સ્ફુટ રીતે ભામે છે તે કુટુંબ આ અનાદિ સમારમા ભમતા પ્રાણીએ જોયુ જ નથી તોપણ શ્રીપુનાદિકના મયોગમુખની બુદ્ધિ (ઇન્દ્રિયા) પ્રાણીઓને રહેલી છે, એ ખેદકારક છે ૬૨

ટીકાર્થ—હે પ્રાણી ! વિશુદ્ધ—પાપકર્મરૂપ મળરહિત આત્માનુ આ આગળ દેખાઈનામા આવશે તે કુટુંબ કે જે ખરૂ છે તે કુટુંબને અનાદિ સમારમા તે જોયુ નથી તોપણ ખેદની વાત છે કે—એવુ આલ્યતર કુટુંબ છતા તેની સાથે નહીં મળતા પ્રાણીઓને શ્રીપુનાદિકના બાહ્ય મળધને વિષે મુખબુદ્ધિ, ઠપ્પન થાય છે તે આલ્યતર કુટુંબ આ પ્રમાણે છે—આલ્યતર કુટુંબને વિષે પ્રેક્ષા—તરનાતરનો વિચાર કરનારી બુદ્ધિરૂપ પ્રાણપ્રિયા છે, કેમકે તે કુટુંબનો વિનાશ કરનારી છે તથા વિનય—નમતારૂપી પુત્ર છે, કારણકે તે જ્ઞાનાદિક સપત્તિનો વૃદ્ધિ-કારક છે તથા મમ્મ નાદિક શુભને વિશે જે પ્રીતિ તેરૂપી પુત્રી છે, કેમકે તે પરમાનંદના ઠપ્પનનો હેતુ છે તથા વિવેક—કૃત્યાકૃત્યાદિકની પરીક્ષાના જે વિચાર તેજ વિવેક નામનો પિતા છે, કેમકે તે આપત્તિ માથી રક્ષા કરે છે તથા અનિધ—મરને હિતકારી હોવાથી પ્રશસાને યોગ્ય એની મુખ પરિણતિ નામની માતા છે, કારણકે તે પરિપાવન કરવામા રાક્ષિમાન છે આવુ આલ્યતર કુટુંબ બાહ્ય મયોગમા મુખની બુદ્ધિવાળાને અદૃશ્ય જ છે ૬૨

આ મમારમા સર્વે દુખ જ છે એમ વિચારવુ, તે કહે છે —

પુરા પ્રેમારમે તદનુ તદવિચ્છેદઘટને

તદુચ્છેદે દુઃસાન્યથ કઠિનચેતા વિપરતે ।

વિપાકાદાપાકારિતકલ્પપ્રત્તાપનહુલાત્

જનો યસ્મિન્નસ્મિન્ ઇચ્છિદપિ મુલ્લ હન્ત ન ભવે ॥ ૧૩ ॥

મૂલાર્થ—જે ભવને વિષે પ્રાણી પ્રથમ પ્રેમના આરંભમાં દુઃખ પામે છે, ત્યારપછી તે પ્રેમની સ્થિરતાને માટે દુઃખોને સહન કરે છે, અને ત્યારપછી તે પ્રેમનો વિનાશ થાય ત્યારે પણ તે કઠિન ચિત્તવાળો પ્રાણી અત્યંત સંતાપને લીધે કુંભારના નિભાડા (ભઠ્ઠી)માં નાંખેલા ઘડાની જેમ તપતો સતો દુઃખોને સહન કરે છે અને છેવટ તે દુષ્કર્મના વિપાકને લીધે ભવાન્તરમાં પણ નરકાદિક દુઃખોને પામે છે. ૯૩.

ટીકાર્થ—હે જીવ ! ઘણી ખેદકારક વાત છે કે આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા સંસારમાં કોઈપણ ઠેકાણે સુખ-શાન્તિ નથી. કેમકે જે સંસારમાં પ્રાણી પ્રથમ-પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં પ્રેમના આરંભમાં-પ્રથમ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવામાં નાના પ્રકારનાં દુઃખોને—પ્રેમ મેળવવા માટે પ્રયાસાદિક કરવાનાં કષ્ટોને વિશેષે કરીને સહન કરે છે—પામે છે (અનુભવે છે). ત્યારપછી-પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા પછી તે પ્રેમનો અવિચ્છેદ-સ્થિરતા કરવામાં—તેના મનની અનુકૂળતાએ વર્તવામાં ઘણાં દુઃખોને સહન કરે છે, કેમકે પ્રતિકૂળ વર્તવાથી પ્રેમના ભંગનો સંભવ રહે છે. અને ત્યારપછી તે પ્રેમનો વિયોગ મરણાદિકને લીધે થાય ત્યારે પણ કઠોર મનવાળો થઈને તે પ્રાણી ઘણા સંતાપને લીધે કુંભારની ભઠ્ઠી (નિભાડા)માં નાંખેલા ઘડાની જેમ આ જન્મમાં સંતાપ સખંધી દુઃખો પામે છે અને પ્રાંતે તેના વિપાકથી-પ્રેમના પરિણામે બાંધેલાં કર્મ ઉદય આવે ત્યારે તે કર્મોદયથી ભવાંતરમાં પણ નરકાદિકનાં દુઃખો સહન કરે છે—પામે છે. ૯૩.

આ સંસાર મહામોહરાજની રણભૂમિ છે એમ વિચારવું, તે બતાવે છે.

મૃગાક્ષીદ્વગ્વાણૈરિહ હિ નિહતં ધર્મકટકં
વિલિપ્તા હૃદ્દેશા ઇહ ચ વહુલૈ રાગરુધિરૈઃ ।

ભ્રમન્ત્યૂર્ધ્વં ક્રૂરા વ્યસનશતગૃધ્રાશ્ચ તદિયં

મહામોહક્ષોણીરમણરણભૂમિઃ खलु भवः ॥ ૯૪ ॥

મૂલાર્થ—આ ભવરૂપી રણભૂમિને વિષે સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિ (કટાક્ષ)-રૂપી બાણોએ કરીને ધર્મરૂપી સૈન્ય હણાયું છે, તેથીકરીને એ ભવરૂપી રણભૂમિમાં ઘણા રાગરૂપી રુધિરવડે હૃદયરૂપી પ્રદેશો લિપ્ત થયા છે, તથા સેકડો વ્યસનોરૂપી ક્રૂર ગૃધ્ર પક્ષીઓ મસ્તકપર ઉડે છે, તેથીકરીને ખરેખર આ ભવ-સંસાર મહામોહરાજની રણભૂમિ જ છે. ૯૪.

ટીકાર્થ—આ સંસાર ખરેખર હમણાં કહેવામાં આવશે એવા સદશપણાને લીધે આ-દૃશ્યમાન યુદ્ધના લક્ષણવાળી મિથ્યાત્વ અને

વિષયકપાયાદિરૂપ મહા મોહનીય કર્મની ઝેટલે મોહ પૃથ્વીપતિની યુદ્ધ કરવાની ભૂમિ છે મોહને વિષે કામદેવતુ જ મુખ્યપણ હોવાથી તેને જ અનુસારે વર્ણન કરે છે કે-હરણુ સરખા નેત્રવાળી સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિ (કટાક્ષો)રૂપી ખાણોએ જરીને આ ભવરૂપી રણભૂમિને નિષે બ્રહ્મમતાદિક ધર્મના કટકને-પરસેન્યનો જય કરવામા હેતુબદ્ધ શુભભાવનાદિ મેન્યને હણી નાખ્યુ છે-મૂળમહિત નાશ પમાડ્યુ છે તેથી ઘણા રાગરૂપી રૂવિરે કરીને-સ્ત્રી વિગેરેની આસક્તિના પળિણામરૂપ રૂવિર-ડે કરીને મનના પ્રદેગો-મનરૂપી સ્થાનો અત્યત લિપ્ત થયેલા છે એટલે રાગરૂપી રૂવિરના પ્રવાહવડે પરિપૂર્ણ થયા છે, ખરડાઈ ગયા છે અને સંકરો કષ્ટ-રૂપી દૂર સ્વભાવવાળા ગૃધ્ર પક્ષીઓ મસ્તકપર ભ્રમણુ કરે છે માટે ખરેખર આ ભવ મોહરાજની રણુભૂમિ જ છે ૮૪

સસારમા રહેલા પ્રાણીઓતુ અપૂર્વ અહિલપણુ^૧ છે એમ વિચારુ, તે કહે છે—

હસન્તિ ક્રીડન્તિ ક્ષણમથ ચ લિચન્તિ વહુધા

રુદન્તિ ક્રન્દન્તિ ક્ષણમથ ત્રિવાદ વિદધતે ।

પલાયન્તે મોદ દધતિ પરિનૃત્યન્તિ વિવશા

ભવે મોહોન્માદ કમપિ તનુભાજ પરિગતા ॥ ૯૫ ॥

મૂર્ધાર્થ—આ સસારમા મોહના અપૂર્વ ઉન્માદને પામેલા પ્રાણીઓ પરાધીનપણે ક્ષણુવાર હમે છે, ક્ષણુવાર ક્રીડા કરે છે, ક્ષણુવાર ઘણો ખેદ પામે છે, ક્ષણુવાર રૂદન કરે છે, ક્ષણુવાર આક્રંદ કરે છે, ક્ષણુવાર વિવાદ કરે છે, કોઈવાગ નાશી જાય છે, કોઈ વખત હર્ષ પામે છે અને કોઈવાર નૃત્ય કરે છે ૮૫

ટીકાર્થ—આ સસારમા પ્રાણીઓ કોઈ—કહી ન નકાય તેવા અપૂર્વ મોહના ઉન્માદને-ઉન્મત્તતાને પામેલા દેખાય છે તેઓ શું કરે છે ? તે કહે છે -પરાધીન-મોહને પરવગ થયેલા તે પ્રાણીઓ થોડીવાર હમેછે એટલે હાસ્યનું નિમિત્ત હોય કે ન હોય તોપણ મુખ, કપોલ અને નેત્રોનો વિકાસ કરે છે, ક્ષણુવારમા કામક્રોડાદિઓ નિભાદ કરે છે, ક્ષણુવારમા ખાદુ પ્રકારે ખેદ પામે છે એટલે નાના પ્રકારની મન, વાણી અને કાયાની અરતિને લીધે દીનતા પામે છે, ક્ષણુવાર રૂદન કરે છે, ક્ષણુવાર આક્રંદ કરે છે એટલે નિરતગ અશ્રુપાત કરીને મોટા રાખ્દથી પોકાર કરે છે, ક્ષણુવારમા ધનાદિકને કારણે નિવાદ-કંજયા કરે છે,

કોઈવાર ભય પામીને આમતેમ નાશી જાય છે, ક્ષણવાર હર્ષિત થાય છે અને ક્ષણવારમાં નૃત્ય-નાટક કરે છે. આ પ્રમાણે ચેષ્ટા કરતા પ્રાણીઓ શું અહિલ ન કહેવાય ? કહેવાય જ. હપ.

આ ભવ તત્ત્વદષ્ટિવાળા મનુષ્યોના હૃદયને દાહકારક લાગે છે એમ વિચારવું, તે કહે છે.—

અપૂર્ણા વિદ્યેવ પ્રકટસ્વલમૈત્રીવ કુનય-
પ્રણાલીવાસ્થાને વિધવવનિતાયૌવનમિવ ।

અનિષ્ણાતે પત્યૌ મૃગદશ ઇવ સ્નેહલહરી

ભવક્રીડા વ્રીડા દહતિ હૃદયં તાત્ત્વિકદશામ્ ॥ ૧૬ ॥

મૂલાર્થ—અપૂર્ણ વિધાની જેમ, પ્રકટ જાણેલી ખળની મિત્રાઈની જેમ, સભામાં અન્યાયની પરંપરાની જેમ, વિધવા સ્ત્રીના યૌવનની જેમ અને અકુશળ પતિને વિષે મૃગાક્ષીની સ્નેહલહરીની જેમ આ ભવક્રીડાપી લજ્જા તત્ત્વદષ્ટિવાળા પુરૂષોના હૃદયને આળે છે. હૃ.

ટીકાર્થ—તત્ત્વ એટલે વસ્તુના પરમાર્થને વિષે દષ્ટિવાળા પુરૂષોના મનને, સંસારને વિષે કરેલી ક્રીડાઓ એટલે જળાશયાદિકમાં સ્ત્રીઓની સાથે કરેલી વિનોદની ચેષ્ટાઓ તેથી ઉત્પન્ન થયેલી લજ્જા દાહકારક થાય છે—ખેદયુક્ત કરે છે. કોની જેમ ? તે કહે છે.—અપૂર્ણ જાણેલી વિધા જેમ પંડિતોની સભામાં દાહકારક થાય છે. એટલે કે વાદીથી પરાજય પામેલા પુરૂષ સંતાપયુક્ત થઈને વિચારે છે કે “મને ધિક્કાર છે, મેં આ શું કર્યું ? કે જેથી તે વખતે પૂર્ણ અભ્યાસ ન કર્યો.” એજ પ્રમાણે સંસારના વિલાસો પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં અથવા વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સંતાપદાયી થાય છે. તથા સ્પષ્ટપણે જાણેલી ખળ-માયાવી પુરૂષની મૈત્રીની જેમ, એટલે કે જેમ મિત્રની ખળતા જણાયેથી દાહ-ખેદ થાય છે, તેમ ભવક્રીડાનું નિર્ગુણપણું જણાયથી સંતાપ થાય છે. તથા સત્પુરૂષોની સભામાં નિંદવા લાયક અન્યાયની પરંપરાની જેમ, એટલે કે જેમ સજ્જનની સભામાં અન્યાય થવાથી મનમાં સંતાપ થાય તેમ અન્યાયરૂપ ભવક્રીડા પણ સંતાપકારક થાય છે. તથા વિધવા સ્ત્રીના યૌવનની જેમ, એટલે જેમ વિધવા સ્ત્રીની યુવાવસ્થા પ્રતિક્ષણે સંતાપકારક થાય છે તેમ ભવક્રીડા પણ પ્રતિક્ષણે સંતાપકારક થાય છે. તથા અનિપુણ-મૂર્ખ પતિના ઉપર મૃગાક્ષી સ્ત્રીના સ્નેહના તરંગની જેમ, એટલે કે જેમ મૂર્ખ પતિને વિષે નિપુણ સ્ત્રીના પ્રેમકટાક્ષો નિષ્ફળ જવાથી દાહકારક થાય છે તેમ નિષ્ફળ ભવક્રીડા પણ તત્ત્વવેત્તાઓના હૃદયને દાહકારી થાય છે. હૃ.

હવે સમારના ચર્ચે ચમધો મિથ્યા (અસત્ય) છે, તે કહે છે —

પ્રભાતે સજાતે મયતિ પ્રિતયા સ્વાપકલના
દ્વિચન્દ્રજ્ઞાન વા તિમિરવિરહે નિર્મલદ્વગામ્ ।

તયા મિથ્યારૂપ સ્ફુરતિ વિદિતે તત્ત્વત્રિપયે

ભવોઽયં સાધૂનામુપરત્તવિકલ્પસ્થિરધિયામ્ ॥ ૯૭ ॥

મૂલાર્થ—જેમ પ્રભાતકાળ થયેથી સ્વપ્નની જ્વના-રચના નિષ્કળ થાય છે, અથવા તિમિર નતિના નેત્રવ્યાપિનો નાશ થયેથી નિર્મળ દૃષ્ટિવાળાને જે ચંદ્રનું જ્ઞાન મિથ્યા ભાસે છે, તેમ તત્ત્વનો વિષય જાણુ વાથી જેમના વિકલ્પો જાત થઇને ચિત્તર યુક્તિ થયેલી છે, તેવા સાધુ-ઓને આ સસાર મિથ્યારૂપ ભામે છે ૯૭

ટીકાર્થ—હે ભાગ્ય પ્રાણી ! આત્માદિકના પારમાર્થિક તત્ત્વનો વિષય યથાર્થપણે જાણનાથી જેમના મમતાસમઘી સકલ્પવિકલ્પો જાત થયા છે અને તેથીકરીને જ આત્મરમણને પ્રિયે જેમની નિશ્ચળ યુક્તિ થઈ છે એના સાધુઓને-મોક્ષસાધનમાં જ એ નિષ્ઠાવાળા મુનિજનોને આ સમાર મિથ્યારૂપ ભામે છે કેની રીતે ? તે કહે છે જેમ સૂર્યોદયવડે પ્રભાતકાળ થયેથી સ્વપ્નવાળી નિદ્રાની કલના-સ્વપ્નમાં દીઠેલા પદાર્થોના દર્શનવાળી યુક્તિ અવિધમાન-મિથ્યા ભાસે છે, અથવા તિમિર નામના નેત્રરોગનો વિરહ થવાથી-નષ્ટ થનાથી જેમના નેત્રો નિર્મળ થયા છે એવા મનુષ્યોને જે ચંદ્રનું જ્ઞાન-આકાશમાં જે ચંદ્ર જોવારૂપ બ્રાતિજ્ઞાન મિથ્યા-અસત્ ભામે છે, તેમ આ સસારનું સ્વરૂપ અવિધમાન ભામે છે કેમકે ચર્ચે સમધો કર્મથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, પરમાર્થે તો કોઈ પણ ચમધ છે જ નહીં ૯૭

હવે ત્રયકાર પોતાની પૂર્વ અને પર અવસ્થાએ કરીને સસારની અસારતા દેખાડતા કહે છે —

પ્રિયાવાળીવીળાશયનતનુસવાધનસુલૈ-

ર્ભવોઽય પીયૃપૈર્ઘટિત્ત્વમિતિ પૂર્વ મતિરભૂત્ ।

અકસ્માદસ્માક પરિકલિતતત્ત્વોપનિષદા-

મિદાનીમેતસ્મિન્ન રતિરપિ તુ સ્વાત્મનિ રતિ ॥ ૯૮ ॥

મૂલાર્થ—આ સસાર પ્રિયા, મનોહર વાણી, વીણા, ગયન અને શરીરનું ચનાહન એ સર્વ પ્રમગ્ના મુખરૂપી અમૃતવડે રચેલો છે એ પ્રમાણે અમારી પ્રથમ યુક્તિ (માન્યતા) હતી અને હમણા તો અક-

સ્માત્ અમને આત્મતત્ત્વનું ઉપનિષદ્ (જ્ઞાન) પ્રાપ્ત થવાથી એ સંસારમાં કાંઈ પણ રતિ-પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ માત્ર આત્માને વિષે જ રતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૯૮

ટીકાર્થ—પૂર્વે-ભવસ્વરૂપની અજ્ઞાન દશામાં અમારા ચિત્તને વિષે એવી યુદ્ધિ હતી કે આ મનુષ્યાદિ ગતિરૂપ સંસાર, પ્રિયાઓ-મુંદરરૂપ અને સ્નેહવડે વહાલી સ્ત્રીઓ, વાણી-વિલાસવડે મનોહર મુંદર વચનની રચના, શયન-મુંદર સુકોમળ શય્યા તથા તનુસંબાધન-શરીરને મુંદર તૈલાદિક સ્નાનસામગ્રીવડે મર્દનાદિ કરવું ઇત્યાદિ પદાર્થોના મુખરૂપી અમૃતવડે રચેલો છે; અને હવે તો અકસ્માત્-સહસા જેમને તત્ત્વનું-સંસારના પરમાર્થનું અથવા બ્રહ્મસ્વરૂપનું ઉપનિષદ્-જ્ઞાન રહસ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, એવા અમોને આ સંસારમાં કિંચિત્ પણ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી, પરંતુ પોતાના આત્મા-આત્મસ્વરૂપને વિષે જ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૯૮.

પૂર્વે કહેલા અર્થની જ સ્પષ્ટતા કરે છે.—

દધાનાઃ કાઠિન્યં નિરવધિકમાવિચકમવ-

પ્રપજ્ઞાઃ પજ્ઞાલીકુચકલશવન્નાતિરતિદાઃ ।

ગલત્યજ્ઞાનાન્ત્રે પ્રસૂમરરુચાવાત્મનિ વિધૌ

ચિદાનન્દસ્યન્દઃ સહજ ઇતિ તેભ્યોઽસ્તુ વિરતિઃ ॥ ૯૯ ॥

મૂલાર્થ—હવે પાંચાલીના સ્તનરૂપી કલશની જેમ અવધિરહિત કઠિનતાને ધારણ કરતા એવા અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા આ ભવના પ્રપંચો-વિસ્તારો પ્રીતિદાયક થતા નથી કેમકે અજ્ઞાનરૂપી વાદળો વિખરાઈ જવાથી અને પ્રચાર પામતી કાંતિવાળા આત્મારૂપી ચંદ્રનો ઉદય થવાથી સ્વાભાવિક ચિદાનંદ રસ પ્રાપ્ત થયો છે. તેથી તે સંસારના પ્રપંચોથકી વિરતિ જ હો. ૯૯

ટીકાર્થ—અજ્ઞાન દશામાં ઉત્પન્ન થયેલા સંસારના પ્રપંચો-માતા, પિતાદિક સંબંધો નિઃસીમ-મર્યાદારહિત કઠોરતા ધારણ કરે છે, તેથી અમોને કાષ્ટ અને પાપાણુદિકની અનાવેલી પુતળીના સ્તનરૂપી અત્યંત કઠેન કલશની જેમ હવે પ્રીતિદાયી થતા નથી. અને અજ્ઞાન-ભ્રાંતિ જ્ઞાનરૂપી અભ્ર-વાદળોનો સમૂહ વિનાશ પામવાથી તથા વિસ્તૃત કાંતિવાળા આત્મારૂપી ચંદ્રનો ઉદય થવાથી ચિદાનંદનો-જ્ઞાનના આનંદનો સ્વંદ-રસ સ્વાભાવિક ઉત્પન્ન થયો છે, તેથી હવે તો તે ભવના પ્રપંચો-થકી નિવૃત્તિ જ હો. ૯૯.

આગાધિક લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરનારને આબ્યતર લક્ષ્મીનો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે —

ભવે યા રાજ્યત્રીર્ગજતુરગગોસઘ્રહૃતા
ન સા જ્ઞાનધ્યાનપ્રશમજનિતા કિ સ્વમનસિ ।

વહિર્યા પ્રેયસ્ય કિમુ મનસિ તા નાત્મરત્તય-

સ્તત સ્વાધીન કસ્ત્યજતિ સુસમિચ્છત્યય પરમ્ ॥૧૦૦॥

મૃત્યાર્થ—આ ગયાગમા હાથી, અથ્થ અને ગાય (બળદ) પ્રિયે રેના સમૂહથી બનેલી રાજ્યવત્ત્રી છે, તેમ શુ જ્ઞાન, ધ્યાન અને પ્રશમથી ઉત્પન્ન થયેલી લક્ષ્મી યોગીજનોના મનને વિરે નથી દોતી ? હોય જ છે તથા જેમ બાળ સ્ત્રીઓ આ ગયાગમા છે, તેમ શુ યોગિના મનમા રહેલી આત્મગતિ (આત્માપરની પ્રીતિ) તે સ્ત્રીરૂપ નથી ? છે જ તેથી કોણ વિદ્વાન આત્મ સ્વાધીન મુખ તને અને બાહ્ય મુખ ઇચ્છે ? કોઈ જ નહીં ૧૦૦

ટીકાર્થ—આ ભરને વિરે જેમ દેવ અને મનુષ્ય જન્મને વિરે હાથી, ઘોડા, ગાયો અને વૃષભોના સમૂહરૂપે બનેલી સામગ્રીના તથા ને વામા આનતી એની રાજ્યલક્ષ્મી છે, તેમ જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી-શ્રતના અભ્યાસરૂપ હાથીની નર્જનાયાળી, ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલી-ધર્મે ધ્યાન મુકવ ધ્યાન અને દાદશ ભાવનારૂપ અશ્વોના તરંગથી ઉછળતી, તથા પ્રન મથી ઉત્પન્ન થયેલી-અતિ જ્ઞાતિ અને મિત્રગતાથી મુંદર ગતિવાળી ગાયો અને વૃષભોથી ગોભતી એની લક્ષ્મી શુ રાજ્યલક્ષ્મીનો ત્યાગ કરનાર યોગીજનોના મનને વિરે રહેલી નથી ? છે જ તથા બહાર-મનુષ્યાદિક ગાંધ્યમા જેમ રૂપાદિના અભિમાનવાળી મુંદર પ્રિયાઓ છે, તેમ શુ યોગીજનોના મનમા રહેલી આત્મરતિ-સમ્પન્ન લભમળ રહિત એના આત્માપરની પ્રીતિરૂપી પ્રિયાઓ મદ્રાલી નિરેરેથી પણ અનિચ્છાનાદાયક નથી ? છે / તેથી આના સ્વાધીન મુખનો કાળુ વિદ્વાન ત્યાગ કરે ? અને પરાધીન મુખની સાહા કરે ? કોણ જ ન કરે ૧૦૦

હવે આગાધિક મુખની નિવના બતાવે છે —

પરાધીન ગર્મ ક્ષયિ વિષયકાર્ક્ષાઘમલિન
ભવે મીતિસ્થાત તદપિ યુમતિસ્તત્ત રમતે ।

યુધામ્નુ સ્વાધીનેઽભયિણિ કર્ણાત્મુક્ચરહિને
નિરીનામિષ્ઠન્તિ પ્રગરિતભયાધ્યાત્મિકગુણે ॥ ૧૦૧ ॥

મૂલાર્થ—આ સંસારમાં જે સુખ છે તે પરાધીન, ક્ષણિક, વિષયોની ઇચ્છાના સમૂહથી મલીન અને ભીતિદાયક છે, તો પણ તેમાં દુષ્ટદિવાળો પ્રાણી આનંદ માને છે; પરંતુ પંડિત પુરૂષો તો સ્વાધીન, અવિનાશી, ઇન્દ્રિયોની ઉત્કૃષ્ટતા રહિત અને ભયરહિત એવા અધ્યાત્મના સુખને વિષે જ મગ્ન રહે છે. ૧૦૧.

ટીકાર્થ—આ સંસારને વિષે સઘળા દેવ અને મનુષ્યોને જે સુખ છે તે સર્વ પરાધીન-પુષ્પ, ચંદન, ખાનપાન તથા સ્ત્રી વિગેરે પદાર્થોને આધીન રહેલું છે, વિનશ્વર છે, તથા શબ્દ, રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ એ પાંચ વિષયોની અભિલાષાના સમૂહથી મલીન-અપવિત્ર છે, તથા સ્વપરન્તતિથી ઉત્પન્ન થતા ભયોનું સ્થાન છે. તો પણ—એ સુખ એવું અનિત્ય અને તુચ્છ છતાં પણ દુર્બુદ્ધિવાળો જન્તુ તે સુખમાં રમણ કરે છે—પ્રમોદ પામે છે. પણ પંડિત પુરૂષો તો સ્વાધીન-આત્માને આધીન એટલે આત્મસ્વભાવના ઉદ્ભવથી પોતાને જ આધીન, તથા આત્માથી જ ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી નાશરહિત, તથા મન અને ઇન્દ્રિયોએ કરેલી ઉત્કૃષ્ટતાવડે-વિષયના અભિલાષની ઉત્કંઠાવડે રહિત તથા જેનાથી ભય અતિ દૂર રહે છે એવા અધ્યાત્મને વિષે રહેલા સુખમાં—આનંદમાં જ નિરંતર મગ્ન રહે છે—તક્ષીન રહે છે. ૧૦૧.

હવે પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે.—

તદેતદ્વાપન્તે જગદભયદાનં खलु भव-

स्वरूपानुद्धानં शमसुखनिदानं कृतधियः ।

स्थिरीभूते यस्मिन् विधुकिरणकर्पूरविमला

यशःश्रीः प्रौढा स्याज्जिनसमयतत्त्वस्थितिर्विदाम् ॥૧૦૨॥

। इत्यध्यात्मसारे प्रथमः प्रबन्धः ।

મૂલાર્થ—તે કારણ માટે નિપુણ બુદ્ધિવાળા પંડિતો આ ભવ સ્વરૂપના ચિંતનને શમસુખના કારણરૂપ તથા ત્રણ જગતને અભયદાન દેવારૂપ કહે છે. કે જે ભવસ્વરૂપનું ધ્યાન સ્થિર થવાથી જિનાગમના તત્ત્વોની સ્થિતિને જાણનાર પુરૂષોને ચંદ્રનાં કિરણો તથા કર્પૂરની જેવી નિર્મળ યશરૂપી લક્ષ્મી અથવા મોક્ષલક્ષ્મી વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૦૨.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા ભવસ્વરૂપનું ચિંતન કરવાથી જ્ઞાન, ધ્યાન અને સંયમાદિકવડે તથા નિર્મળ સૂક્ષ્મ બોધવડે જેમની બુદ્ધિ નિપુણ થયેલી છે, એવા સત્પુરૂષો સંસારસ્વરૂપનાં ધ્યાનને તેના ધ્યાતાને શમસુખનું-સર્વ વિદ્યેપરહિતપણાએ કરીને શાન્ત સ્વભાવમય એવા

આનંદનું મૂળ કારણ કહે છે તથા ત્રણ ભુવનમાં વર્તતા પ્રાણીઓને અભયદાન આપનાર કહે છે તે ધ્યાનનું શુ ક્ષણ ? તે કહે છે - જે ભવ-સ્વરૂપનું ધ્યાન મનમાં સ્થિર યનાથી-નિશ્ચળ થવાથી ચ્વદ્રના કિરણો અને કર્પૂરના જેવી યશ શ્રી-નિર્મળ કીર્તિ અર્થાત્ મોક્ષ લક્ષ્મી તે સર્વજ્ઞ અર્હતના સિદ્ધાન્ત તત્ત્વોની-જીવાદિક નવ પદાર્થ પ્રતિપાદક વાક્યોની સ્થિતિને એટલે સ્પાદાદની શૈલીવડે પદાર્થના સ્વરૂપને જાણનારા એવા પુરુષોને વૃદ્ધિ પામે છે (પ્રાપ્ત થાય છે) આ શ્લોકમાં 'યશ' શબ્દ મૂક્યો છે તેથી કર્તાએ 'યશોવિજય' એવું પોતાનું નામ સૂચવ્યું છે એમ જાણવું ૧૦૨

કાર્યગમીરવાણીય સુમન્દધીરહ ક્વ ચ ।

ગુરુપ્રસાદત સદ્ય પ્રવન્ધ પ્રથમોડજનિ ॥ ૧ ॥

અર્થની ગમીરતાનાળી આ વાણી ક્યા ? અને અત્યંત મન્દબુદ્ધિ-વાળો હુ ક્યા ? તો પપુ શુરની રૂપાથી આ પહેલો પ્રબંધ તત્કાળ પૂર્ણ થયો છે ૧

॥ इत्यध्यात्मसारे शब्दभावोक्तिटीकाया प्रथमः प्रबन्ध ॥

। અથ દ્વિતીય-પ્રબંધઃ ।

વૈરાગ્યના ભેદ.

પહેલો પ્રબંધ કહ્યો. હવે બીજો પ્રબંધ કહે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે.—પહેલા પ્રબંધમાં શાસ્ત્રમહિમા, અધ્યાત્મત્વં સ્વરૂપ, નિર્દેશ આચરણ અને ભવસ્વરૂપત્વં ચિતવન કહ્યું છે. તેનું ચિતવન કરવાથી જીવોને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી અહીં આ વૈરાગ્યના ભેદો બતાવે છે. આ સંબંધવડે આવેલા વૈરાગ્યનો આ પ્રથમ શ્લોક છે.—

भवस्वरूपविज्ञानाद्द्वेषान्नैर्गुण्यदृष्टिजात् ।

तदिच्छोच्छेदरूपं द्वाग्वैराग्यमुपजायते ॥ ૧ ॥

મૂલાર્થ—ભવસ્વરૂપના જ્ઞાનથી અને નિર્ગુણ દૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલા દ્વેષથી તત્કાળ તે (ભવ)ની ઇચ્છાના ઉચ્છેદરૂપ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ૧.

ટીકાર્થ—સંસારના સ્વરૂપનો-સ્વભાવનો વિશેષ બોધ થવાથી તથા નૈર્ગુણ્ય એટલે સંસારમાં વસતા જીવોને પોતાના આત્મપક્ષે કાંઈ અણુ-માત્ર પણ જેમાં ગુણ દેખાતો નથી, અને સોજાઈ થયેલી શરીરની પુષ્ટતાની જેમ વ્યર્થ આડંબરને ધારણ કરનાર છે એવા પ્રકારની દૃષ્ટિથી-દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલા દ્વેષથી એટલે સંસારના સુખની અરૂચિ થવાથી તે સંસાર સંબંધી સુખના અભિલાષની નિવૃત્તિ-ઉદાસીનતારૂપ વૈરાગ્ય શીઘ્ર-તાથી પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં બે કારણથી વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ કહી છે. ૧.

ઉપર કહેલા પ્રકારથી બીજો પ્રકારે જેઓ વૈરાગ્ય કહે છે, તેમનો નિષેધ કરતા કહે છે.—

सिद्ध्या विषयसौख्यस्य वैराग्यं वर्णयन्ति ये ।

મતં ન યુજ્યતે તેષાં યાવદર્થપ્રસિદ્ધિતઃ ॥ ૨ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ વિષય સુખની સિદ્ધિવડે વૈરાગ્ય પ્રાપ્તિનું વર્ણન કરે છે, તેમનો મત યાવદર્થની અપ્રસિદ્ધિને લીધે યોગ્ય નથી. ૨.

ટીકાર્થ—જે કોઈ ભોગલંપટ પુરૂષો પૂર્વોક્ત પાંચ વિષયોના સુખની સિદ્ધિએ કરીને એટલે ભોગની ઇચ્છા તૃપ્ત થવાથી વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે એવું વર્ણન કરે છે-કહે છે, તેઓનો મત-સિદ્ધાન્ત ન્યાયની ઠીકી જોતાં યોગ્ય ભાસતો નથી. કારણ કે યાવદર્થની પ્રસિદ્ધિ નથી

માટે એટલે કે ત્યાગુધી નિયતી વિષયોમા પ્રવૃત્તિના પ્રયોજનવાળો છે (પ્રવૃત્તિ કરે છે) ત્યાગુધી કામાભિવાધની તૃપ્તિની પ્રાપ્તિ (સિદ્ધિ) થતી નથી, તે કારણથી તેમનો મત યોગ્ય નથી ૨

અહીં તેઓ જ્ઞાત્ય એમ કહે કે—“અમારો મત યોગ્ય નથી, એમ કેમ કહો છો ? કારણ કે ચિરકાળ ગુધી મુંદર ભોગ ભોગવનાર મનુષ્યના મન અને ઇન્દ્રિયો તૃપ્ત થનાથી નિયયોચકી પાછા ફરે છે, તેથી તેને અત્યંત વૈરાગ્ય થશે, માટે અમારું કહેવું યોગ્ય જ છે” આનું તેમનું માનનું અસત્ય છે, તે અસત્યપણું સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે —

અપ્રાપ્તત્ત્વશ્ચમાદુષ્ટૈરાસેષ્વપ્યનન્તશ ।

કામભોગેષુ મૂઢાના સમીહા નોપશમ્યતિ ॥ ૩ ॥

મૂઢાર્થ—મૂઢ પ્રાણીઓને કામભોગો અનતીવાર પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ કોઈ વખત પણ પ્રાપ્ત નથી થયા એવા બ્રમને ક્ષીણે તેમની ઇચ્છા શાત થતી જ નથી ૩

દીકાર્થ—પરમાર્થને નહીં જાણનારા અને મોહના ઉદયવડે બાકુળ થયેલા અર્થાત્ કામને વિષે જ એક ચિત્તવાળા મૂઢ પ્રાણીઓને અનતીવાર એટલે જીવ અનાદિ હોનાથી અને ગયેલો કાળ અનત હોવાથી જન્મમરણની ચખ્ખા ઘણી (અનત) છે, કેમકે દરેક કાળે જીવ પૂર્વ જન્મમાથી જ આવેલો છે, તેથી અનતીવાર પૂર્વ પ્રાપ્ત કરેલા એટલે અનુભવેલા કામ-ગળદ અને રૂપ તથા ભોગ-ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શ અથવા કામ એટલે મનોહર એવા ભોગ એટલે શ્રીવિદ્યામ અથવા કામદેવના ભોગ-નિવાસોમા અતિશે સ્ત્રીને અપ્રાપ્તિની બ્રાતિથી એટલે પૂર્વ મને આના ભોગ પ્રાપ્ત થયા નથી, માત્ર આ ભવમા જ પ્રાપ્ત થયા છે, એવી બ્રાતિથી તે કામભોગ વિષેની અશીષ્ટ શુદ્ધિવાળી તીવ્ર વૃણ્ણા શાત થતી જ નથી ૩

પૂર્વે કહેલો અર્થ જ કહે છે —

વિષયૈ ક્ષીયતે કામો નેન્ધનૈરિવ પાવક ।

પ્રત્યુત્ત પ્રોહમચ્છત્કિર્મય ઇનોપવર્ધતે ॥ ૪ ॥

મૂઢાર્થ—કામને અગ્નિની જેમ નિષયોગે કામ ક્ષીણ થતો જ નથી, પરંતુ કલ્પે વિસ્તાર પામતો છે નહિ તેની એવો તે કામ વાગવાર વૃદ્ધિ જ પામે છે ૪

દીકાર્થ—કામ એટલે વેદના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલો કામવિકાર વિષયોને-ભોગોને ક્ષીણ થતો નથી-નિવૃત્તિ પામતો નથી દોની

જેમ ? તે કહે છે.—જેમ અગ્નિ કાષ્ઠવડે તૃપ્તિ પામતો નથી તેમ વિષયી પ્રાણી પણ ભોગવડે તૃપ્તિ પામતો નથી. પરંતુ તેથી ઉલટો જેમ જેમ વિષયોને ભોગવે છે તેમ તેમ વૈરાગ્યરહિત હોવાથી પ્રકૃષ્ઠ-પણે વિસ્તાર પામતી છે શક્તિ એટલે ભોગની ઇચ્છા જેની એવો તે કામ વારંવાર વૃદ્ધિ પામે છે. ૪.

કરીથી પણ તેજ વાત સ્પષ્ટ કરે છે.—

સૌમ્યત્વમિવ સિંહાનાં પન્નગાનામિવ ક્ષમા ।

વિષયેષુ પ્રવૃત્તાનાં વૈરાગ્યં खलु दुर्वचम् ॥ ૫ ॥

મૂલાર્થ—સિંહોની સૌમ્યતાની જેમ અને સર્પોની ક્ષમાની જેમ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થયેલા પુરુષોને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય, એ કહેવું અશક્ય છે. ૫.

ટીકાર્થ—નિશ્ચે કરીને વિષયોમાં-શબ્દાદિકના ભોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલાને એટલે વિષયના સેવનમાં આસક્ત ચિત્તવાળા પ્રાણીઓને પૂર્વે કહેલો વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય, એ કહેવું અશક્ય છે. કેમકે તેવા પ્રાણીને વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિનો સંભવ જ નથી. કેની જેમ ? તે કહે છે.—જેમ સિંહની શાંતપ્રકૃતિ એટલે ‘આ શાંતપ્રકૃતિવાળો સિંહ છે’ એમ કહેવું, તથા સર્પોની ક્ષમા એટલે ‘આ સર્પ ક્ષમાવાન છે’ એમ કહેવું, તે અશક્ય છે તેમ. એટલે જેમ સિંહની શાંતતા અને સર્પની ક્ષમા અઘટિત છે (અસંભવિત છે) તેમ વિષયભોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલાને વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ અઘટિત છે. ૫.

પૂર્વોક્ત વાત જ કહે છે.—

અકૃત્વા વિષયત્યાગં યો વૈરાગ્યં દિધીર્પતિ ।

અપથ્યમપરિત્યજ્ય સ રોગોચ્છેદમિચ્છતિ ॥ ૬ ॥

મૂલાર્થ—જે કોઈ મનુષ્ય વિષયનો ત્યાગ કર્યાવિના વૈરાગ્યને ધારણ કરવા ઇચ્છે છે તે મનુષ્ય દુષ્પથ્યનો ત્યાગ કર્યાવિના રોગનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે. ૬.

ટીકાર્થ—જે કોઈ કામી પુરુષ પૂર્વોક્ત વિષયોનો ત્યાગ કર્યાવિના વૈરાગ્યને ધારણ કરવા ઇચ્છે છે તે મૂર્ખ દુષ્પથ્યનો એટલે રોગી માણસને હિતકારક અનુકૂળ ભોજનાદિકથી વિપરીત એવા અહિતકારી ભોજનાદિકનો ત્યાગ કર્યાવિના અર્થાત્ રસમાં લંપટ થઈને દુષ્પથ્યને આધા કરવાથી રોગના ઉચ્છેદને એટલે દુષ્ટ સંનિપાતાદિકના નાશને ઇચ્છે છે. જેમ દુષ્પથ્યને સેવતો રોગી અજ્ઞાનપણથી રોગના નાશનો ઉપાય નહીં જાણવાથી રોગરહિત થતો નથી, ઉલટા રોગ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ આ

ભોગવપટ ગ્રાહી પણ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિના ઉપાયને જાણ્યાવિના સમારથી મુક્ત થતો નથી ૬

હવે વિષયમા આસક્ત થયેલા ચિત્તમા વૈરાગ્યની સ્થિતિ જ થતી નથી (વૈરાગ્ય ટકી જ શકતો નથી), તે કહે છે —

ન ચિત્તે વિષયાસક્તે વૈરાગ્યં સ્થાતુમપ્યલમ્ ।

અયોઘન ઇવોત્તમે નિપતન્ વિન્દુરમસ ॥ ૭ ॥

મૂલાર્થ—તપાવેલા લોઢાના ઘણુ ઉપર પડેલા જળના ધિન્દુની જેમ વિષયવડે આસક્ત થયેલા ચિત્તમા વૈરાગ્ય રહેવાને પણ સમર્થ નથી ૭

ટીકાર્થ—પૂર્વોક્ત વિષયોમા અત્યંત આગ્રક્ત થયેલા ચિત્તમા વૈરાગ્ય રહેવાને એટલે એક મુદ્દૂર્ત્તોદિક સમય સુધી પણ સ્થિર થવાને સમર્થ નથી, તો ચિગ્ગાળ સુધી વૈરાગ્યની સ્થિતિ તો કયાથી જ રહે ? કોની જેમ ? તે કહે છે—અત્યંત અગ્નિથી તપાવેલા લોઢાના ઘણુ ઉપર પડેલા જળના ધિન્દુની જેમ, એટલે જેમ તપાવેલા લોઢાના ઘણુ ઉપર પડેલું જળધિન્દુ કાળના મિલન વિના (તરત જ) સૂનાઈ જાય છે, તેમ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનાર વચ્ચનો પણ વિષયાગ્રક્ત ચિત્તમા રહી (ટકી) શકતા નથી ૭

ફરીથી પણ વિષયાસક્ત ચિત્તમા વૈરાગ્યનો અસભવ બતાવે છે —

યદીન્દુ સ્યાત્ કુહૂરાત્રૌ ફલં યદ્યવકેશિનિ ।

તદા વિષયસર્ગિચિત્તે વૈરાગ્યસંક્રમ ॥ ૮ ॥

મૂલાર્થ—જો અમાવાસ્યાની રાત્રીએ ચંદ્રનો ઉદય થાય, અને જો અવકેશિ (વધ્ધ) વૃક્ષને ફળ આવે, તો વિષયના સસર્ગવાળા ચિત્તમા વૈરાગ્યનો પ્રવેશ થાય ૮

ટીકાર્થ—જેમને વિષયોનો એટલે કામભોગનો સસર્ગ-પરિચય હોય તેવા પુરૂષોના ચિત્તમા વૈરાગ્ય વાસનાનો અવતાગ-પ્રવેશ ત્યારે થઈ શકે કે ન્યારે અગ્રભવ છતાં કોઈક કાળે કદાચ અમાવાસ્યાની રાત્રીએ ચંદ્રોદય થાય, અને જો કદાચ વધ્ધ વૃક્ષને ફળનો સંયોગ થાય આ જો અસભવિતનો સભવ થાય તો વિષયના પરિચયવાળા ચિત્તમા વૈરાગ્ય પણ સભવે અર્થાત્ ન સભવે ૮

ત્યારે વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય ? તે ઉપર કહે છે —

ભવહેતુષુ તદ્વેપાદ્વિપયેન્નપ્રવૃત્તિત્ ।

વૈરાગ્ય સ્યાન્નિરાવાધ ભવનૈર્ગુણ્યદર્શનાત્ ॥ ૯ ॥

મૂલાર્થ—ભવના કારણોપર દ્વેષ થવાથી, વિષયોમાં અપ્રવૃત્તિ થવાથી અને ભવની નિર્ગુણતા જોવાથી આધારહિત વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૯.

ટીકાર્થ—તે વૈરાગ્ય જીવોને જન્માદિક ભવના હેતુ એટલે તેની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ તેને વિષે અર્ચિ (દ્વેષ) થવાથી તથા કામભોગને વિષે અપ્રવૃત્તિ થવાથી (કામસેવન બંધ થવાથી) તથા ભવનું નિર્ગુણપણું એટલે નિર્ગુણપણુવડે અમુખ કરવાપણું જોવાથી—જ્ઞાનચક્ષુવડે જાણવાથી, આ ત્રણ પ્રકારના હેતુસમૂહથી આધારહિત એવું વિરક્તપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ૯.

તે સાંભળીને શિષ્ય કહે છે.—

ચતુર્થેऽપિ ગુણસ્થાને નન્વેવં તત્સસજ્યતે ।

યુક્તં ચ્ચ પ્રમાતૃણાં ભવનૈર્ગુણ્યદર્શનમ્ ॥ ૧૦ ॥

મૂલાર્થ—અહીં શિષ્ય શંકા કરે છે કે—જો એમ છે તો ચોથે ગુણસ્થાનકે પણ તે વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થશે. કેમકે પ્રમાણ જાણનારાઓને સંસારની નિર્ગુણતાનું દર્શન થાય છે—થઈ શકે છે. ૧૦.

ટીકાર્થ—શિષ્ય શંકા કરે છે કે—હો પૂજ્ય ! જો એમ છે એટલે ભવની નિર્ગુણતાથી વૈરાગ્યનું પ્રતિપાદન થાય છે તો ભોગની પ્રવૃત્તિવાળા અવિરતિસમ્યક્દૃષ્ટિ નામના ચોથા ગુણસ્થાનકને વિષે પણ તે વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થશે. કેમકે પ્રમાણ એટલે યથાસ્થિતપણે ધ્યેયતાના નિશ્ચયવડે વસ્તુસ્વરૂપને જાણનારા જ્ઞાનીઓને સંસારની નિર્ગુણતાનું દર્શન થાય—ઘટિત છે. તેથી કરીને ચોથા ગુણસ્થાની જીવોનું પ્રમાણપણું હોવાથી ભવની નિર્ગુણતાનું દર્શન તેને હોય છે, માટે ત્યાં (ચોથે ગુણસ્થાને) પણ વૈરાગ્યનો સંભવ પ્રાપ્ત થશે. ૧૦.

પૂર્વોક્ત શંકાનું સમાધાન કરે છે.—

સત્યં ચારિત્રમોહસ્ય મહિમા કોઽપ્યયં ચ્ચ ॥

ચદન્યહેતુયોગેઽપિ ફલાયોગોઽત્ર દૃશ્યતે ॥ ૧૧ ॥

મૂલાર્થ—ખરી વાત છે. પરંતુ ચારિત્રમોહનીય કર્મનો કોઈ એવો મહિમા છે કે ચોથે ગુણસ્થાને અન્ય હેતુનો યોગ છતાં પણ ફળનો અયોગ (અભાવ) દેખાય છે. ૧૧.

ટીકાર્થ—હો વત્સ ! તારૂં કહેવું સત્ય છે. તે કહેલા હેતુ પ્રમાણે ચોથે ગુણસ્થાને પણ વૈરાગ્ય સંભવે છે, પરંતુ ત્યાં જે જીવો ભોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલા છે, તેમનામાં આગળ કહેવામાં આવશે એવો કોઈ અપૂર્વ-વિલક્ષણ ચારિત્રમોહનો એટલે ચારિત્રની પ્રાપ્તિનો પ્રતિબંધ કર-

નાર બાર કયાય અને નવ નોકયાયરૂપ મોહનો પ્રભાવ વર્તે છે કેમકે આ ચોથા ગુણુસ્થાનકને વિષે અન્યના એટલે પ્રકૃતિની અપેક્ષાએ નિવૃત્તિના જ્ઞાનરૂપ હેતુનો યોગ-સંબંધ છતાં પણ અર્થાત્ ભવની નિર્ગુણતાના દર્શનરૂપ હેતુ છતાં પણ કૃળનો એટલે જ્ઞાનના કાર્યરૂપ ભોગાદિકની નિવૃત્તિનો અયોગ-અપ્રાપ્તિ દેખાય છે તે તુ ચારિત્રમોહનો મહિમા જાણુ અર્થાત્ ચારિત્રમોહના ઉદયથી જ ત્યાં (ચોથે ગુણુસ્થાને) ભોગની પ્રવૃત્તિ છે, એટલે ત્યાં સંપૂર્ણ વૈરાગ્ય હોતો નથી ૧૧

આ પ્રમાણે ભવની નિર્ગુણતાનું દર્શન તથા ભોગની પ્રવૃત્તિ છતાં પણ ત્યાં (ચોથે ગુણુસ્થાને) કદાચિત્ વૈરાગ્ય હોય પણ છે, તે કહે છે

દશાવિશેષે તત્રાપિ ન ચેદં નાસ્તિ સર્વથા ।

સ્વવ્યાપારહતાસગ તથા ચ સ્તવમાપિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

મૂલાર્થ—તે ચોથા ગુણુસ્થાનકને વિષે વૈરાગ્ય સર્વથા નથી એમ નહીં પરંતુ ત્યાં પણ દશાનો વિશેષ છતે પોતાના વ્યાપારે જેમા આસક્તિનું હરણુ કરેલું છે એવો વૈરાગ્ય વર્તે છે તેજ પ્રકારે શ્રીવીતરાગ સ્તવમા પણ કહ્યું છે ૧૨

ટીકાર્થ—હે વત્સ ! તે ચોથા ગુણુસ્થાનકને વિષે પણ આ વૈરાગ્ય સર્વથા-મૂળથી જ નથી એમ નહીં જિંતુ ત્યાં પણ દશાવિશેષે એટલે કર્મહાનિથી ઉત્પન્ન થયેલી આત્માને યોગ્ય બોધની અવસ્થા રૂપ દશાનો વિશેષ એટલે પોતપોતાના આવરણની હાનિની અપેક્ષાએ બોધનું તરતમપણુ છતે વિષયાદિક ભવના હેતુઓની ત્યાજ્યતાની શ્રદ્ધાવડે તથા જ્ઞાનાદિક સ્વરૂપવાળા વ્યાપારવડે એટલે ચૈત્ય વદનાદિક ક્રિયાવડે હરણુ કરેલો એટલે ન્યૂનતા પમાડ્યો છે આસગ એટલે આસક્તિરૂપ પરિચય તથા અભિલાષની લીનતા જેમા એવો વૈરાગ્ય છે આજ પ્રકારે સ્તવમા એટલે વીતરાગ સ્તવમા શ્રીહેમચ્છ્ર સરિએ કહેલું છે ૧૨

સ્તવમા જે કહ્યું છે તે કહે છે—

યદા મરુત્તરેન્દ્રશ્રીસ્ત્વયા નાયોપમુજ્યતે ।

યત્ર તત્ર રતિર્નામ વિરક્ત્ય નદાપિ તે ॥ ૧૩ ॥

મૂલાર્થ—હે નાય ! જે જન્મમા તમે દેવેન્દ્ર અને નરેન્દ્રની લક્ષ્મી ભોગવી હતી, તે વખતે પણ જે કોઈ સ્થળે તમારે ગતિ (પ્રીતિ) હતી, તે પણ તમારૂં વૈરાગ્યપણુ જ હતું ૧૩

ટીકાર્થ—હે વીતરાગ ! જે પૂર્વ જન્મોમાં દેવ અને મનુષ્યોના ઇન્દ્રો એટલે દેવેન્દ્રો અને ચક્રવર્તી વિગેરેની લક્ષ્મી તમે ભોગવી એટલે વજનાભ ચક્રી અને સર્વાર્થસિદ્ધિક દેવાદિ ભવોમાં શ્રીઋષભ-સ્વામીએ તથા નંદન રાજપુત્રના તથા પ્રાણુત દેવાદિકના પૂર્વ ભવોમાં શ્રીમહાવીરસ્વામીએ ઉપભોગવડે આસ્વાદન કરી, તે કાળે પણ હે સ્વામી ! તમારી જે વિલાસાત્મક રતિ સાંભળવામાં આવતી હતી, તે પણ વૈરાગ્યયુક્ત જ હતી. તો પછી અહંતના ભવમાં વૈરાગ્ય હોય તેમાં તો શું કહેવું ? આ શ્લોકવડે અરિહંતને ગૃહસ્થાવાસમાં ગોચે ગુણસ્થાનકે પણ વૈરાગ્ય કહ્યો છે. ૧૩.

અહીં વિશેષતા બતાવે છે.—

મવેચ્છા यस્ય વિચ્છિન્ના પ્રવૃત્તિઃ કર્મભાવજા ।

રતિસ્તસ્ય વિરક્તસ્ય સર્વત્ર શુભવેદ્યતઃ ॥ ૧૪ ॥

મૂલાર્થ—જેને ભવની ઇચ્છા વિચ્છેદ પામી છે તેને ભોગાદિ-કમાં જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ દેખાય છે તે કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, તથા તે વૈરાગ્યવંતની જે પ્રીતિ દેખાય છે તે સર્વત્ર શુભવેદનીય કર્મના ઉદયથી જ છે. ૧૪.

ટીકાર્થ—જે મુમુક્ષુને ભવેચ્છા એટલે ઉત્તમ જન્મ, ભોગ અને ઋદ્ધિ વિગેરેની પ્રાપ્તિવાળા સંસારની ઇચ્છા એટલે જે હું દેવાદિક થાઉં તો સાહું એવી કામના વિચ્છેદ પામેલી છે એટલે આ ભવમાંથી મારો ક્યારે મોક્ષ થશે ? એ પ્રમાણે વિપક્ષની ઇચ્છાવડે નિવૃત્તિ પામી છે, તેવા પુરૂષની જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તે એકવીશ પ્રકારના મોહનીય અને બે પ્રકારના વેદનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલી એટલે તે કર્મની કરેલી છે. પરંતુ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા ભ્રમને લીધે ભોગસુખજ સારભૂત છે એવી યુક્તિ તેમને થતી નથી. અહીં કોઈને શંકા થાય કે ભોગના આરંભમાં ભલે પ્રવૃત્તિ હો પરંતુ તે ભોગ ઉપર તેમનો પ્રેમ કેમ થાય ? તે શંકાપર કહે છે કે—તે વૈરાગ્યવંતને જે પ્રીતિ થાય છે તે સર્વત્ર—ભોગ અને ભોગના અંગભૂત રતિનાં સર્વ સ્થાનોમાં સાત વેદનીય કર્મના ઉદયથી થાય છે. અર્થાત્ તે સાત વેદનીય કર્મ હર્ષાદિકથી જ ભોગવાય છે, તેથી તેમાં આનંદ, પ્રીતિ વિગેરે જોવામાં આવે છે. ૧૪.

અહીં કોઈને શંકા થાય કે—કર્મના વશથી પ્રવૃત્તિ વિગેરે ભલે હો, પણ તેની શુદ્ધિ શી રીતે રહી શકે ? તેનો ઉત્તર આપે છે.—

અતઃશ્ચાક્ષેપકજ્ઞાનાત્ કાન્તાયા ભોગસન્નિધૌ ।

ન શુદ્ધિપ્રક્ષયો યસ્માદ્ધારિભદ્રમિદ વચઃ ૧૫ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આક્ષેપક જ્ઞાનને લીધે સ્ત્રી તથા ભોગ સમીપે રહ્યા છતાં પણ તેમની શુદ્ધિનો નાશ થતો નથી કેમકે હરિભદ્ર સ્મરિતુ પણ એવુજ વચન છે ૧૫

ટીકાર્થ—હે વત્સ! આ કહેવાતા આક્ષેપક જ્ઞાનને લીધે એટલે આત્માને આ લોક તથા પરલોકને વિષે હેય (ત્યાગ્ય) પદાર્થ થકી તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરનાર આક્ષેપક જ્ઞાનને લીધે અર્થાત્ પદાર્થોના હેય અને ઉપાદેયરૂપ યથાર્થ સ્વરૂપને ખતાવનાર એવા જ્ઞાનને લીધે ત્રિયા સમીપે હોય અથવા ભોગવી હોય તથા ખાદ્ય પેયાદિક અનેક સુદર વિલાસરૂપ ભોગો સમીપે રહ્યા હોય તોપણ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને શુભ ભાવનાદિકવડે કર્મભવની હાનિરૂપ શુદ્ધિનો પ્રક્ષય—અર્થાત્ વિનાશ થતો નથી કેમકે આગળ કહેવામા આવશે એવું હરિભદ્ર સ્મરિતુ કહેલું વચન—ઉપદેશ છે ૧૫

તે વચનને બે રલોકનડે કહે છે —

માયામ્ભસ્તત્ત્વતઃ પદ્યન્નનુદ્ધિમ્ભસ્તતો દ્રુતમ્ ।

તન્મધ્યે ન પ્રયાત્યેવ યદા વ્યાઘાતવર્જિતઃ ॥ ૧૬ ॥

ભોગાન્ સ્વરૂપતઃ પદ્યસ્તથા માયોદકોપમાન્ ।

મુજ્જાનોઽપિ હ્યસગ સન્ પ્રયાત્યેવ પર પદમ્ ॥ ૧૭ ॥

મૂલાર્થ—જેમ કોઈ આમોહ રહિત પુરૂષ તત્ત્વદષ્ટિથી માયાના જળને જાણીને તેથી ઉદ્દેગ પામ્યા વિનાજ તત્કાળ તે માયાજળમા પ્રવેશ કરતો નથી તેજ પ્રમાણે ભોગોને સ્વરૂપથી માયાજળની જેવા જાણીને સગરહિત થઈ ભોગોને ભોગવતા છતાં પણ મોક્ષપદને પામે છે ૧૬, ૧૭

ટીકાર્થ—જેમ કોઈ પુણ્યવત પુરૂષ અજળને વિષે જલત્વની શુદ્ધિરૂપ આમોહથી રહિત થયેલો હોવાથી પરમાર્થપણે જળ નહીં છતાં પણ માયાથી દેખાતા જળને જાણે, અને તેથી કરીને તે માયા જળથી વ્યાકુળ થયા વિનાજ તત્કાળ તે કૃત્રિમ જલપ્રવાહના પૂરમા જળક્રીડાદિક વિનોદ કરવા માટે પ્રવેશ કરતો નથી તેજ પ્રમાણે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરૂષ શબ્દાદિક ભોગોને ધંદ્રજલવડે કરેલા જળની જેવા સ્વરૂપથી એટલે તેમના વિનશ્ચર સ્વભાવે કરીને દુરત ભવમા ભ્રમણ કરવારૂપ ફળ આપનાર હોવાથી દુઃખરૂપ છે એમ જોઈને એટલે

પરમાર્થ દૃષ્ટિથી જાણીને તે ભોગોનેવિષે ગાઢ આસક્તિ રહિત થઈ તે ભોગોને ભોગવતાં છતાં પણ પૂર્વે સંયમ કરેલો હોવાથી ભરતાદિકની જેમ શુભ ભાવનાવડે દેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તથા અન્ય (પૂર્વે જેણે સંયમ નથી કર્યો તે) સર્વ સંયમને પામીને પરંપરાએ પરમપદ-મોક્ષ-સ્થાન પામે જ છે. ૧૬, ૧૭.

એ પ્રમાણે ચોથા અને પાંચમા શુણુસ્થાનવાળાની ભોગપ્રવૃત્તિ જે પ્રકારે છે તે પ્રકાર દેખાડ્યો. હવે તેથી વ્યતિરેકનેવિષે કહે છે.—

ભોગતત્ત્વસ્ય નુ પુનર્ન ભવોદધિલંઘનમ્ ।

માયોદકદૃઢાવેશાત્તેન યાતીહ કઃ પથા ॥ ૧૮ ॥

મૂલાર્થ—ભોગને વિષેજ તત્ત્વષુદ્ધિવાળાને માયાના જળમાં દૃઢ આવેશ હોવાથી સંસારરૂપી સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન થતું નથી. તેથી કરીને આ મનુષ્યલોકમાં તેવા (કૃત્સિત) માર્ગે ડોણુ જાય? કોઈજ નહીં. ૧૮.

દીકાર્થ—હે વત્સ ! તું ચિત્તમાં વિચાર કર. વ્યતિરેક સાંભળ. ભોગોજ તત્ત્વ એટલે જન્માદિકનો સાર છે એમ જેના મનમાં છે તેવા પુરૂષને ઇંદ્રજાનના જળમાંજ ગાઢ જળપણુનો આગ્રહ હોવાથી ભવરૂપી સમુદ્રનું અતિક્રમણ ચુકર (સહેલું) નથી. એ કારણથી આ મનુષ્યલોકમાં તે કૃત્સિત માર્ગે કરીને ડોણુ ઇંદ્ર સ્થાને જાય? કોઈજ નહીં. અર્થાત્ ભોગતત્ત્વ પુરૂષ તે હુમાર્ગે કરીને સદ્ગતિરૂપ સ્થાનને પામતો નથી. ૧૮.

હવે તે બંનેની સ્પષ્ટતા કરે છે.—

સ તત્રૈવ ભવોદ્વિમ્નો યથા તિષ્ઠત્યસંશયમ્ ।

મોક્ષમાર્ગેઽપિ હિ તથા ભોગજંવાલમોહિતઃ ॥ ૧૯ ॥

મૂલાર્થ—તે પરમાર્થ દૃષ્ટિવાળો પુરૂષ જેમ તે ગૃહવાસમાં પણ ભવને વિષે ઉદ્વિગ્ન થઈનેજ રહે છે, તેમ ભોગતત્ત્વ પુરૂષ મોક્ષમાર્ગને વિષે પણ ભોગરૂપી જંબાલથી મોહિત થઈને રહે છે. ૧૯.

દીકાર્થ—તે પરમાર્થ દૃષ્ટિવાળો પુરૂષ જેમ ગૃહવાસને વિષે ભોગક્રિયામાં પ્રવર્તતાં છતાં પણ નિઃશંક ઉદાસપણુજ રહે છે—નિવાસ કરે છે, તેજ પ્રકારે ભોગતત્ત્વ પુરૂષ મોક્ષમાર્ગને વિષે પણ એટલે સુનિવેષ ધારણ કરીને સંયમનો સ્વીકાર કર્યો છતાં પણ ભોગની તૃષ્ણા-રૂપી શેવાલ અથવા સમુદ્રવેળાવડે મોહ પામીને એટલે સંયમને વિષે ઉદ્વેગ પામીને રહે છે. ૧૯.

જે ભોગી હોય તે ઉદ્વિગ્ન ગી ગીતે થાય? તે શકાપર કહે છે -
ધર્મશક્તિં ન હન્યત્ર ભોગયોગો વલીવસીમ્ ।

હન્તિ દીપાપહો વાયુર્જ્વલન ન દવાનલમ્ ॥ ૨૦ ॥

મૂલાર્થ—આ સમ્યગ્દષ્ટિ જનને વિષે ભોગનો યોગ મોટી એવી ધર્મશક્તિને હણતો નથી જેમ દીવાને યુગ્મવનારો વાયુ દેદીપ્યમાન દાવાનળને હણી શકતો નથી—યુગ્મવતો નથી તેમ ૨૦

ટીકાર્થ—આ સમ્યગ્દષ્ટિ જનને વિષે ભોગનો સયોગ બળવાન એટલે અતિ મોટી એની ધર્મશક્તિને એટલે શ્રદ્ધાવડે યુક્ત એવી વૈરાગ્યની પરિણતિને હણતો નથી—નાશ કરતો નથી આ વાતને દૃષ્ટાંતરૂપે સિદ્ધ કરે છે—દીવાને યુગ્મવનારો વાયુ દીવાને જ હણે છે, પણ વાયુના સમર્થથી ઉલટા વધારે દીપ્ત થનારા દાવાનળને હણતો નથી અથાત્ ભોગનો સયોગ અત્ય ધર્મશક્તિને હણી શકે છે, પણ બળવાન—મોટી ધર્મશક્તિને હણી શકતો નથી ૨૦

પૂર્વોક્ત અર્થની જ સ્પષ્ટતા કરે છે—

વધ્યતે વાઢમાસકો યયા શ્લેષ્મણિ મક્ષિકા ।

શુષ્કગોલવદશ્લિષ્ટો વિપયમ્બો ન વધ્યતે ॥ ૨૧ ॥

મૂલાર્થ—સ્લેષ્મને વિષે મક્ષિકાની જેમ વિપયને વિષે અત્યત આસક્ત થયેલો પુરૂષ બધાય છે અને શુષ્ક માટીના પિંડની જેમ વિપયથી આસ્નેય નહીં પામેલો મનુષ્ય બધાતો નથી ૨૧

ટીકાર્થ—હે વત્સ! અત્યત આગ્રહ એટલે વિપયના વિષાકને નહીં જાગૃવાથી ભોગતૃષ્ણાવડે પીડાયેલો મનુષ્ય તેના હેતુભૂત વિપયોવડે પાપકર્મથી બધાય છે—સંશ્લિષ્ટ થાય છે જેમ મુખમાંથી નાગ્નિકાદ્વારે નીકળેલા કંકુપિંડમા માખી ચોંટે છે તેમ માખી જેવો અજ્ઞાની ભોગી સ્લેષ્મસમાન ગાઢ સ્નિગ્ધ અને દુર્લેધ એના કર્મને વિષે બધાય છે અને પરિણામને વિષે દારૂણ એવા વિપયથી નહીં આસ્નેય પામેલો એટલે વાગ્યનાની નિવૃત્તિ થવાથી ભોગતૃષ્ણાની મદતને લીધે અતરાત્મા વડે આગ્રહ નહીં પામેલો પુરૂષ પાપકર્મરૂપ મન્યુત દોરણવડે બધાતો નથી કોની જેમ? તે કહે છે જેમ શુષ્ક માટીનો પિંડ ભીંત વિગેરેપર છાયા હતા પણ ચોંટતો નથી—તૂટે રહે છે, તેમ શુષ્ક માટીના પિંડગદ્ગત વિપયના વિષાકને જાણનાર રુક્ષ પરિણામવાળો શુદ્ધ જાણુવો તેને કર્મનો બધ મોક્ષની પ્રાપ્તિમા બ્યાધાતનુ દારૂણ થતો નથી પરંતુ વેદોદયના સ્પર્ગવડે દારૂક પ્રદેન ઉદયાદિકને યોગ્ય જ કર્મબધ થાય છે ૨૧

અહીં કોઈ શંકા કરે કે-આમ કહેવાથી તો વિપાકના જ્ઞાનવાળા પ્રાણીઓને ભોગો ત્યાગ કરવા લાયક નહીં થાય એવું સિદ્ધ થશે. તે ઉપર જવાબ આપે છે.—

बहुदोषनिरोधार्थमनिवृत्तिरपि क्वचित् ।

निवृत्तिरिव नो दुष्टा योगानुभवशालिनाम् ॥ ૨૨ ॥

મૂલાર્થ—કોઈક પ્રાણીનેવિષે ઘણા દોષના નિરોધને માટે અનિવૃત્તિ પણુ યોગના અનુભવવડે શોભતા એવા મહાત્માઓની નિવૃત્તિની જેમ દુષણુવાળી નથી. ૨૨.

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય ! કોઈક પ્રાણીને વિષે ઘણા દોષોના એટલે ભોગકર્મના ઉદયથી ત્રત (ચારિત્ર)નો ભંગ, આજ્ઞાની વિરાધના તથા આર્તધ્યાનાદિક અતિચારોના રોધને માટે-ઉત્પન્ન નહીં થવા દેવામાટે કરાતી અનિવૃત્તિ—ભોગનેવિષે પ્રવૃત્તિ પણુ યોગોના-મોક્ષના સાધક જ્ઞાનાદિ આપારોના અનુભવવડે-પરિપક્વ જ્ઞાનવડે શોભતા એવા મહાત્માઓની ત્યાગવૃત્તિની જેમ દુષણુ રહિતપણાએ કરીને પ્રમાણુ-રૂપ કહેલી છે. કેમકે તે બહુદોષની નિવૃત્તિ કરનાર છે (આ નિયમ સર્વત્ર નથી.) તેથી તેમને પૂર્વોક્ત દોષ લાગતો નથી. ૨૨.

કોઈ શંકા કરે કે-ભોગ કરવાથી દોષની હાનિ શી રીતે થાય ? તેનો જવાબ આપે છે.—

यस्मिन्नप्येव્યमाणेऽपि यस्याशुद्धिः कदाचन ।

तेनैव तस्य शुद्धिः स्यात्कदाचिदिति हि श्रुतिः ॥ ૨૩ ॥

મૂલાર્થ—જે માણસને જે ભોગાદિક સેવવાથી કદાપિ અશુદ્ધિ થાય છે, તે માણસને તે જ ભોગાદિક સેવવાવડે કદાચિત્ શુદ્ધિ પણુ થાય છે. એ પ્રમાણે બહુશ્રુતની ઉક્તિ છે. ૨૩.

ટીકાર્થ—જે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને જે કામાદિક ભોગનું સેવન કરવાથી-અત્યંત ભોગવવાથી કદાચિત્—તત્ત્વની અજ્ઞાત અવસ્થામાં અતિ આસક્તિવડે, સન્નિપાતના જ્વરમાં ઘીની જેમ અશુદ્ધિ-આત્માને વિષે દોષની વૃદ્ધિ થાય છે, તેજ વિરક્ત ચિત્તવાળા મનુષ્યને તેજ ભોગવડે-રૂક્ષ પરિણામવાળા ભોગવડે કદાચિત્-નિવૃત્તિની સન્નુખ રહેવાને સમયે પિત્તજ્વરમાં ઘૂતની જેમ શુદ્ધિ-દોષની હાનિ પણુ થાય છે. કેમકે તેથી ભોગના ક્ષણરૂપ કર્મનો ક્ષય થાય છે. આ પ્રમાણે બહુશ્રુત પુરૂષોની ઉક્તિ-વચન છે. ૨૩.

એતુ જ રહસ્ય કહે છે -

વિપયાણા તત્તો વન્ધજનને નિયમોઽસ્તિ ન ।

અજ્ઞાનિના તત્તો વન્ધો જ્ઞાનિના તુ ન કહિંચિત્ ॥ ૨૪ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને વિષયોના એકાતે કરીને બધ ઉત્પન્ન કરવામા નિયમ નથી તે માટે અજ્ઞાનીને બધ છે, અને જ્ઞાનીને તેથી કદાપિ બધ થતો નથી ૨૪

ટીકાર્થ—તેથી કરીને—પૂર્વ કહેલા હેતુના સમૂહે કરીને વિષયોના કામાદિક ભોગોના કર્મબધ ઉત્પન્ન કરવામા નિયમ—એકાત પક્ષ નથી તેથી—વિષયભોગથી ભવના સ્વરૂપને અને તેના ફળને નહીં જાણુ નારા, યોવનથી ઉન્મત્ત થયેલા અને મિથ્યાદૃષ્ટિ એવા અજ્ઞાનીઓને જ કિલ્લ કર્મબધ થાય છે, અને મુખની તુષણાનો સ્વભાવ જેઓએ મૂઠી દીધો છે તેવા જ્ઞાનીઓને એવો કિલ્લ કર્મબધ થતો નથી અહીં જે જ્ઞાનીને કર્મબધનો નિષેવ કર્યો છે તે નરકાદિક પ્રાયોગ્ય કર્મના બધનો નિરેધ સમજવો, પણ દેવ અને મનુષ્ય ગતિને યોગ્ય એના બધનો નિષેવ નથી કેમકે દેવ અને મનુષ્ય ગતિનો બધ તો છૂટા અને સાતમા ગુણુગ્રાંથાને રહેલા જીવને પણ થાય છે તો પછી તેવો બધ એથી ગુણુગ્રાંથાને રહેલા જીવને થાય તેમા આશ્ચર્ય નથી ૨૪ પૂર્વે કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે —

સેવતેઽસેવમાનોઽપિ સેવમાનો ન સેવતે ।

કોઽપિ પારજનો ન સ્યાચ્છયન્ પરજનાનપિ ॥ ૨૫ ॥

મૂલાર્થ—કોઈક ગ્રાણી ભોગને નહીં સેવતા છતાં પણ સેવે છે, તથા કોઈ ગ્રાણી સેવન કરતા છતાં પણ નથી સેવતો જેમ કોઈ માણસ પરજનનો આશ્રય કરે તોપણ તે પરજન થતો નથી અર્થાત્ સ્વજન જ કરેવાય છે તેમ ૨૫

ટીકાર્થ—કોઈ મોહ પામેલો ગ્રાણી ભોગને નહીં સેવતો એટલે દ્રવ્ય દીક્ષાને ગ્રહણ કરનાથી સ્ત્રી પ્રિયેરે ન દોનાથી સાક્ષાત્ કાયાવરે મૈથુનાદિકને નહીં ભોગવતો છતો પણ મન, વચન તથા આર્તધ્યાનવરે તે ભોગને સેવનાનું કર્મબધરૂપી ફળ તદુત્પાયા મત્સ્યની જેમ પામે છે અને કોઈ જીવ ગૃહવાસને ભોગવતો છતો પણ જિનેશ્વરાદિકની જેમ તે તેને સેવતો જ નથી એમ સમજવું કેમકે તે ગૃહવાસને ત્યાગ કરવા ઇચ્છે છે, તેથી તેને પાપબધ થતો નથી જેમ કોઈ માણસ કોઈ કારણને લીધે પોતાના કુટુંબને છોડીને પરજનોનો આશ્રય

કરે એટલે તેમની સાથે રહે, તોપણ તે પરજન-પારકો માણસ થતો નથી. એજ પ્રમાણે વૈરાગ્યવાન પુરૂષ ભોગને ભોગવતાં છતાં પણ ધર્મને વિષે અત્યંત આગ્રહવાળો હોવાથી પાપકર્મનો બંધક થતો નથી. અને મોહવાન પ્રાણી તો ગુણને વિષે વસતાં છતાં પણ ભોગ ઉપર આગ્રહી હોવાથી પુણ્ય કર્મનો બંધક થતો નથી. ૨૫.

પુણ્યક્રમના ઉપભોગને વિષે વૈરાગ્ય દેખાડે છે.—

अत एव महापुण्यविपाकोपहितश्रियाम् ।

गर्भादारभ्य वैराग्यं नोत्तमानां विहन्यते ॥ २६ ॥

મૂલાર્થ—એ જ કારણમાટે જેમને મહાપુણ્યના વિપાકે કરીને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ છે એવા ઉત્તમ પુરૂષોને ગર્ભથીજ આરંભીને વૈરાગ્ય હણાતો નથી. ૨૬.

ટીકાર્થ—એજ કારણ માટે—પૂર્વે કહેલા હેતુવડે મહાપુણ્યના—સારા આચરણથી સંચિત કરેલા શુભકર્મના વિપાકવડે—સ્થિતિના પાકથી પ્રાપ્ત થયેલા ક્રમના ઉદયવડે જેમના કરતલમાં લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ છે એવા તીર્થકર તથા ચક્રવર્તી વિગેરે ઉત્તમ પુરૂષોને ગર્ભથી આરંભીને—ગર્ભમાં અવતાર થયો તે દિવસથી આરંભીને કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિપર્યંત વૈરાગ્ય—આસક્તિના ત્યાગરૂપ વિરક્તપણું હણાતું નથી—વૈરાગ્યમય ચિત્તની વિઘટના થતી નથી. ૨૬.

તેમાં બે શ્લોકવડે યુક્ત પક્ષ કહે છે.—

विषयेभ्यः प्रशान्तानामश्रान्तं विमुखीकृतैः ।

करणैश्चारुवैराग्यमेव राजपथः किल ॥ २७ ॥

મૂલાર્થ—અત્યંત શાંત થયેલા ભગ્યોને વિષયો થકી પરાડ-મુખ કરેલા ઇન્દ્રિયોવડે જે મુંદર વૈરાગ્ય નિરંતર ઉપજે છે તે જ રાજ-માર્ગ છે. ૨૭.

ટીકાર્થ—અત્યંત શાંત થયેલા એટલે કપાયના ઉદયનો નિરોધ કરવાથી ઉપશમ ભાવને પામેલા ભગ્યોને પાંચ વિષયો અને રાગાદિક થકી પરાડ-મુખ કરેલા—નિવૃત્ત થયેલા એવા ઇન્દ્રિયોવડે વિશ્રાંતિરહિત-પણું—નિરંતર જે મનોહર-દૃષણુરહિત વૈરાગ્ય થાય છે તે જ રાજ-માર્ગ—ઉપદ્રવ રહિત પ્રસિદ્ધ માર્ગ છે. ૨૭.

स्वयं निवर्तमानैस्तैरनुदीर्णैरयंत्रितैः ।

तृप्तैर्ज्ञानवतां तत्स्यादसावेकपदी मता ॥ २८ ॥

મૂલાર્થ—અને જ્ઞાનીઓને પોતાની જાતેજ નિવૃત્તિ પામેલા, ઉદીરણ નહીં કરેલા, નિરોધ નહીં કરેલા અને તૃપ્ત થયેલા એવા તે ઇદ્રિયોનડે જે વૈરાગ્ય થાય છે તે સાકડી શેરીરૂપ માર્ગ છે એમ માનેલું છે ૨૮

ટીકાર્થ—જ્ઞાનવાન અને સદ્વિવેકવાન એના સમ્યક્દષ્ટિઓને જે સ્વયસ્તભાવે કરીને નિવર્ત્તમાન થયેલા અર્થાત્ પોતપોતાના વિષય તરફ નહીં દોડતા એવા, વિષયપ્રત્યે જવાને ઉદીરણ નહીં કરેલા એવા, રોધ પણ નહીં કરેલો એવા અને પૂર્ણભિલાષ થવાથી તૃપ્ત થયેલા—અનાતુર એવા એટલે સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિવાળા તે ઇદ્રિયોવડે જે વૈરાગ્ય થાય છે તે વૈરાગ્યનો માર્ગ ક્રેડી જેવો અથવા સાકડી શેરી જેવો જાણવો તેને પૂર્ણઆર્થોએ પ્રાણીવિશેષને અપેક્ષીને જ માર્ગ તરીકે કહેલો છે, બાકી જાહેર રાજમાર્ગ તે નથી ૨૮

એ જ વાત પ્રતિપક્ષ જણાવવાવડે સ્પષ્ટ કરે છે —

વલેન પ્રેર્યમાણાનિ કરણાનિ વનેભવત્ ।

ન જાતુ વશતા યાન્તિ પ્રત્યુતાનર્થવૃદ્ધયે ॥ ૨૯ ॥

મૂલાર્થ—બળવડે પ્રેરણા કરાતા ઇદ્રિયો વનતા હસ્તીની જેમ કદાપિ વશપણને પામતા નથી, પણ ઉલટા અનર્થની વૃદ્ધિને માટે થાય છે ૨૯

ટીકાર્થ—યુવાવસ્થાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા વિકારનડે પ્રાપ્ત થયેલા ભોગને, અભિમાનરૂપ બળવડે પ્રેરણા કરાતા—બળના અભિયોગે કરીને પ્રતાદિકમા નિયોગ કરાતા મનુષ્યના ઇદ્રિયો કદાપિ વનતા હાથીની જેમ વશપણને પામતા નથી પરંતુ ઉલટા અનર્થની વૃદ્ધિમાટે થાય છે, એટલે પોતાની ઇષ્ટ ધારણાથી બીજે પ્રકારે પ્રવર્ત્તાવતા રોગ, આર્ત ધ્યાન અને ચંદ્રધ્યાનાદિક અનર્થોની પરપગમાટે થાય છે સ્વાભાવિકપણે પ્રવર્તેલા ઇદ્રિયો તેવા પ્રકારના થતા નથી ૨૯

હવે તેનું ફળ કહે છે —

પश्यन्ति लज्जया नीचैर्दुर्घ्यानि च प्रयुज्जते ।

आत्मान धार्मिकाभासा क्षिपन्ति नरकावटे ॥ ૩૦ ॥

મૂલાર્થ—ધાર્મિકની જેવા દેખાતા જનો લજ્જાવડે નીચું જુઓ છે પણ દુષ્ટ ધ્યાન કરે છે, તેથી તેઓ પોતાના આત્માને નરકરૂપી દુષ્કામા નાખે છે ૩૦

ટીકાર્થ—ધાર્મિકભાસ એટલે વ્રતાદિક ધર્મને વિષે દુશળ એવા ધાર્મિકની જેવા દેખાતા અર્થાત્ બહારના આકાર માત્રથી ધાર્મિક અને અંદરથી અધર્મી એવા જનો લગભગ એ કરીને એટલે વ્રતનું પાલન કરવામાં સમર્થ ન હોવાથી તથા હક અને લોભાદિકને કારણે દીક્ષા ગ્રહણ કરેલી હોવાથી પછી તે વ્રતનો ભંગ થવાથી ઉત્પન્ન થયેલી લગભગવડે નમ્ર મુખ રાખીને અધોદૃષ્ટિવડે જુએ છે, પણ આર્ત અને શૌદ્રાદિક દુષ્ટ ધ્યાન કરે છે તેથી તેઓ પોતાના આત્માને નરકરૂપી ખાડામાં એટલે દુર્ગતિરૂપ દુર્લભ્ય એવા ખાડામાં નાંખે છે. ૩૦.

હવે ઇંદ્રિયોના જયનું યોગ્યપણું દેખાડે છે.—

વચ્ચનં કરણાનાં તદ્વિરક્તઃ કર્તુમર્હતિ ।

સદ્ભાવવિનિયોગેન સદા સ્વાન્યવિભાગવિત્ ॥ ૩૧ ॥

મૂલાર્થ—નિરંતર સ્વપરના વિભાગને જાણનાર તથા તે વિષયોથી વિરક્ત થયેલા ભવ્ય પ્રાણીએ રૂડા પરિણામના ઉપયોગવડે ઇંદ્રિયોનું વંચન કરવું યોગ્ય છે. ૩૧.

ટીકાર્થ—સદા-નિરંતર પોતાના એટલે જીવસ્વરૂપના અને પરના એટલે પુદ્ગલ તથા દેહાદિકના જડ ચેતનપણા વિગેરે વિભાગને-લેદને જાણનારા તથા તે ઇન્દ્રિયવિષયના ભોગથી વિમુખ થયેલા ભવ્ય પ્રાણીઓએ રૂડા પરિણામના ઉપયોગવડે એટલે આ કાર્ય જ મારા આત્માને હિતકારી છે તેથી આજ કાર્ય મારે કરવા લાયક છે, અને તેથી અન્ય સર્વ કાર્ય મારે તજવા લાયક છે એવી નિશ્ચયતાના ઉપયોગવડે ઇંદ્રિયોની વંચના કરવી-પોતપોતાના વિષયોથી તેમને છેતરવી તેજ યોગ્ય છે. ૩૧.

હવે વૈરાગ્યનું અદ્ભુતપણું બતાવે છે.—

પ્રવૃત્તેર્વા નિવૃત્તેર્વા ન સંકલ્પો ન ચ શ્રમઃ ।

વિકારો હીયતેઽક્ષાણામિતિ વૈરાગ્યમદ્ભુતમ્ ॥ ૩૨ ॥

મૂલાર્થ—જે વૈરાગ્યમાં પ્રવૃત્તિથી સંકલ્પ નથી અને નિવૃત્તિથી શ્રમ નથી, તથા ઇંદ્રિયોનો વિકાર હીન થતો જાય છે તે વૈરાગ્ય અદ્ભુત કહેવાય છે. ૩૨.

ટીકાર્થ—જે વૈરાગ્યને વિષે કામાદિકના હેતુરૂપ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી સંકલ્પ વિકલ્પ થતા નથી, અને વિષયો થકી ઇંદ્રિયોનો નિરોધ કરવામાં કલેશ થતો નથી, તથા ઇંદ્રિયોનો વિકાર હીન થતો

જાય છે એટલે અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામતા શુભ પરિણામનું જરીને અટક અટકતર થતો જાય છે એના પ્રજાગ્નો વેગવ્ય અદ્ભુત જોવાય છે એટલે પરિણામ ચિત્તને ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે આ રવોજ્ઞો ભાનાર્થ એ છે કે-જો ગૃહિણા વૈરાગ્યમા ઇચ્છા વિના જ ભોજનેત્રિયે પ્રવૃત્તિ થાય છે, પ્રયાસ વિના જ નિયયોથી નિવૃત્તિ થાય છે, તથા ઈદ્રિયોના વિકાર ઉત્તરોત્તર ક્ષીણ થાય છે તે વૈરાગ્ય અદ્ભુત બાબુલો ૩૨

અહીં કોઈને ગજ થાય કે—સકલ્પ કર્યાવિનાની પ્રવૃત્તિ પણ વૈરાગ્યનો આધ કરનાર જેમ ન થાય ? એ શબ્દનો પરિહાર કરતા કહે છે —

દારુયત્રસ્યપાઞ્ચાલીનૃત્યતુલ્યા પ્રવૃત્તય ।

યોગિનો નૈવ વાધાયૈ જ્ઞાનિનો લોકગતિન ॥ ૩૩ ॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાની અને લોકને ત્રિયે વર્તનારા યોગીજનની કાષ્ઠના યત્રમા રહેલી પાચાલીકાના નૃત્ય જેવી પ્રવૃત્તિઓ બાધાને માટે થતી નથી ૩૩

દીકાર્થ—અવિપર્યાયપણે ભવસંરૂપને અને ત્રિપથના વિપાકાદિકને જપ્તાનનાર મતિ સુતાદિક પાનનાળા અને ગૃહસ્થાવાસરૂપ લોકનેવિષે વર્તતા એવા ઇચ્છાદિ યોગને ધાગ્નુ કરનાર યોગીની પ્રવૃત્તિઓ—વિષયોમા પ્રવર્તતા પ્રમાહો દોરા વિગેરેના મચ્છાવાળી ગદ્દની રચનાથી યુક્ત એવી કાષ્ઠના યત્રનેવિષે રહેલી પુતળીના નૃત્ય જેવી ભામે છે, એટલે તે પ્રવૃત્તિ કર્યા છતાં પણ ધર્મની ટાનીમાટે થતી નથી અર્થાત્ જેમ કાષ્ઠની પાચાલીનું નૃત્ય પરતન છે, પણ સ્વેચ્છાથી કે આસક્તિથી નથી, તેમ તેના યોગીઓની પ્રવૃત્તિઓ પણ આમક્તિરહિત છે અને તે ઈર્ષના પ્રભાવથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે ૩૩

આ વૈરાગ્યમા અન્ય મતની સમતિ દેખાડે —

इय च योगमायेति प्रकट गीयते परै ।

लोकानुग्रहेतुत्पान्नास्यामपि च दूषणम् ॥ ૩૪ ॥

મૂલાર્થ—આ વૈરાગ્ય દગા યોગમાયા છે, એમ અન્ય દર્શનીઓ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે આ યોગમાયાને વિષે પણ લોકોના અનુગ્રહનું વારણ દોવાથી દૂષણ નથી ૩૪

દીકાર્થ—આ હમણા કહેલી ભોગપ્રવૃત્તિ છતાં પણ વૈરાગ્યદશાને અન્યદર્શનીઓ યોગરૂપી-જ્ઞાનાદિકના લાભરૂપ ધર્મરૂપી માયા-ત્રિશેષ

પ્રભાવવાળી લીલા અર્થાત્ યોગમાયા એવા નામથી સ્પષ્ટ રીતે કહે છે. તે પણ મનુષ્યાદિક જીવોના અનુગ્રહનું—ધર્મનો મહિમા શ્રવણ કરવાથી ચિત્તને ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરનાર ધર્મની સન્મુખપણાનું કારણ હોવાથી એ યોગમાયાનેવિષે પણ દૂષણ નથી. તેઓએ પોતાના શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—“સમ્યગ્દર્શનયા બુદ્ધયા યોગવૈરાગ્યયુક્તયા । માયાવિરચિતે લોકે ચરેન્નયસ્ય કલેવરમ્ ॥ ૧ ॥”—“યોગ અને વૈરાગ્યવડે યુક્ત એવી સમ્યગ્દર્શનવાળી બુદ્ધિએ કરીને આ માયાથી રચેલા લોક (દુનિયા)માં શરીર ધારણ કરીને અટન કરવું.” ૩૪.

આ ઉપર જિનાગમની સંમતિ દેખાડે છે.—

સિદ્ધાન્તે શ્રૂયતે ચેયમપવાદપદેષ્વપિ ।

મૃગપર્ષત્પરિત્રાસનિરાસફલસંગતા ॥ ૩૫ ॥

મૂલાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી દેશના અપવાદના વાક્યોનેવિષે પણ અજ્ઞ પુરૂષોની સભાના ત્રાસને લીધે નિરાસ કરવારૂપ ફળવડે સંગતિ પામેલી છે એમ સિદ્ધાંતનેવિષે સંભળાય છે. ૩૫.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી સમગ્ર દેશના અપવાદનાં સ્થાનકોને વિષે પણ એટલે કારણ આવે છતે કરવાને કહેલા વિશેષ વિધિના વાક્યોનેવિષે પણ અર્થાત્ ઉત્સર્ગ માર્ગે તો દૂર રહો, અપવાદના સ્થાનનેવિષે પણ મૃગ જેવા તુચ્છ-અજ્ઞ પ્રાણીઓની એટલે સૂક્ષ્મ વિચારને નહીં પામેલા જીવોની સભાનો જે પરિત્રાસ એટલે તેને યોગ્ય ધર્મના ત્યાગરૂપ ભય-તે ધર્મનો નિરાસ-તે ધર્મથી દૂર થવારૂપ ફળવડે સંગતિ પામેલી છે; એટલે એવી સભાનેવિષે અર્થાત્ અજ્ઞોની સભામાં તે દેશના અયોગ્ય છે. એ પ્રમાણે લલિતવિસ્તરા વિગેરે જૈન સિદ્ધાંતમાં સંભળાય છે. કહ્યું છે કે—“શુદ્ધદેશના હિ શુદ્ધસત્ત્વમૃગ-ચૂચસંત્રાસનસિંહનાદઃ” શુદ્ધ દેશના એ શુદ્ધ પ્રાણીરૂપ મૃગના સમૂહને ત્રાસ પમાડવામાં સિંહનાદ સમાન છે. તથા—“અપ્રશાન્તમતૌ શાસ્ત્રસદ્ધા-વપ્રતિપાદનમ્ । દોષાયામિનવોદીર્ણે શમનીયમિવ જ્વરે ॥ ૧ ॥” “જેની મતિ શાંત થઈ નથી એવા પ્રાણીને શાસ્ત્રના સદ્ભાવ (તત્ત્વ)નો ઉપદેશ આપવો એ નવા ઉદય પામેલા જ્વરનેવિષે ઔષધ આપ્યાની જેમ દોષની ઉત્પત્તિનેમાટે થાય છે.” આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આવા પ્રકારની શુદ્ધ દેશના અદ્યપ્યુદ્ધિવાળાને અપવાદ સ્થાને પણ ન આપવી. કેમકે તેનું કાંઈ પણ સાઈ ફળ નથી. ૩૫.

હવે વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિના અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે.—

ઔદાસીન્યફલે જ્ઞાને પરિપાકમુપેયુષિ ।

ચતુર્થેઽપિ ગુણસ્થાને તદ્વૈરાગ્ય વ્યવસ્થિતમ્ ॥ ૩૬ ॥

॥ ઇતિ વૈરાગ્યસમવાધિકાર ॥

મૂલાર્થ—ઉદાસીનતાના રૂળવાળું જ્ઞાન પરિપાકને પામવાથી ચોથા ગુણસ્થાનકને વિષે પણ તે વૈરાગ્ય રહેલું છે ૩૬

ટીકાર્થ—ઔદાસીન્ય—માધ્યસ્થ્ય પશિષ્ણામીપણુ એટલે સસારના સુખ દુઃખને વિષે ઉપેક્ષા તેજ જેનું રૂળ—માધ્ય છે એવું જ્ઞાન પરિપાકને—યથાર્થિત વસ્તુને ગ્રહણ કરવામા નિપુણપણુને પામે છે તે ચોથા ગુણસ્થાનકને વિષે પણ એટલે અપરિતમમયગદ્દિનાળા જનને વિષે પણ તે પૂર્વ કહેલું વિરક્તપણુ વિવિપૂર્વક રહેલું છે ૩૬

ઇતિ વૈરાગ્યસભન અધિકાર મપૂર્ણ
પૂર્વ અવિકારમા કહેલા વૈરાગ્યના ભેદો કહે છે —

તદ્વૈરાગ્ય સ્મૃત દુ સમોહજ્ઞાનાન્વયાત્રિધા ।

તત્રાઘ વિપયાપ્રાપ્તે સંસારોદ્વેગલક્ષણમ્ ॥ ૩૭ ॥

મૂલાર્થ—તે પૂર્વોક્ત વૈરાગ્ય દુ ખ, મોહ અને જ્ઞાનના સમઘથી ત્રણ પ્રકારે કહેલો છે તેમા પ્રથમ દુ ખગર્ભિત વૈરાગ્ય વિષયોની પ્રાપ્તિ ન થવાથી સસાર ઉપરના ઉદ્વેગરૂપ હોય છે ૩૭

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલો વૈરાગ્ય જીવોને દુ ખ એટલે આજીવિકાની દુર્લભતારૂપ, મોહ એટલે અસર્વને રચેલા વિપરીત વસ્તુસ્વરૂપને કહેનારા કુશાસ્ત્રના સસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલો મતિનો ભ્રમ અર્થાત્ અજ્ઞાન, તથા જ્ઞાન એટલે સર્વજ્ઞના વચનને અનુસારે યથાર્થ જીવાદિક પદાર્થસમૂહના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરનાર બોધ એ—ત્રણના સમઘથી દુ ખાન્વિત, મોહાન્વિત અને જ્ઞાનાન્વિત એવા ત્રણ પ્રકારે પૂર્વ ચાર્યોએ કહેલો છે તે ત્રણ પ્રકારના વૈરાગ્યમા ઉક્ત સખ્યાના અનુક્રમે પહેલો દુ ખગર્ભિત વૈરાગ્ય પોતાને ઈષ્ટ એવા અન્ન, પાન, સ્ત્રી અને ધન ત્રિગેરે વિષયોની પ્રાપ્તિ-લાભ નહીં થવાથી ગૃહવાસથી ઉદ્વેગ પામવારૂપ થાય છે ૩૭

હવે છ રોડક સુધી તે દુ ખગર્ભિત વૈરાગ્યનું વર્ણન કરે છે —

અત્રાગમનસો સેદો જ્ઞાનમાપ્યાયકં ન યત્ ।

નિજામીપ્સિતલાભે ચ વિનિપાતોઽપિ જાયતે ॥ ૩૮ ॥

મૂલાર્થ—આ દુ ખાન્વિત વૈરાગ્યનેવિષે શરીર અને મનનો ખેદ જ કારણ છે, ત્યાં વૃત્તિ કરનાર જ્ઞાન છે જ નહીં, અને તેને ઇચ્છિત

વસ્તુનો લાભ થાય તો તે વૈરાગ્યનો વિનિષાત-બ્રૂટતા પણ થાય છે. ૩૮.
 દીકાર્થ—આ દુઃખાન્વિત વૈરાગ્યનેવિષે શરીર અને ચિત્તનો ખેદ એટલે અનુકંમે ક્ષુધા, તૃષ્ણા, જ્ઞાનિ વિગેરે તથા પોતાના કુટુંબના નિર્વાહની ચિંતા વિગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલો સંતાપ જ તે વૈરાગ્યનું કારણ છે. અને વૈરાગ્યનું તૃપ્તિ કરનાર-પોષણ કરનાર જ્ઞાન-સદ્બોધ, તે ત્યાં છે જ નહીં. તથા પોતાને ઇચ્છિત-મેળવવાના ઇષ્ટ ધનાદિકનો કોઈ પણ ઉપાયના પ્રયોગવડે લાભ, તેની પ્રાપ્તિ જે થઈ જાય તો ત્રતરૂપી પર્વતના શિખરપરથી અધઃપાત અથવા ઉત્પ્રવ્રજ્યા (પ્રવ્રજ્યાને છોડી દેવાપણું) પણ થાય છે. ૩૯.

દુઃસ્વાદ્વિરક્તાઃ પ્રાગેવેચ્છન્તિ પ્રત્યાગતેઃ પદમ્ ।

અધીરા इव संग्रामे प्रविशन्तो वनादिकम् ॥ ૩૯ ॥

મૂલાર્થ—જેમ યુદ્ધનેવિષે પ્રવેશ કરતા અધીર પુરૂષો વનાદિકને ઇચ્છે છે, તેમ દુઃખથી વૈરાગ્ય (દીક્ષા) પામેલા પુરૂષો પ્રથમથી જ (દીક્ષા લીધા પહેલાં જ) પાછા આવવાના સ્થાનને ઇચ્છે છે. ૩૯.

દીકાર્થ—આજીવિકાદિકના દુઃખથી ઉદ્વેગ પામીને દીક્ષા ગ્રહણ કરનાર પુરૂષો પ્રથમથી જ એટલે દીક્ષા ગ્રહણ કર્યાના કાળથી પહેલાં જ ફરી ગૃહવાસમાં આવવાના સ્થાનને ઇચ્છે છે. એટલે કે—“જે પ્રવ્રજ્યામાં દુઃખ પડશે તો તે પ્રવ્રજ્યાનો ત્યાગ કરીને ફરીથી ઘેર આવીશું, અને તે વખતે અમુક ઉપાયથી નિર્વાહ કરશું.” એ પ્રમાણે ઇચ્છે છે. આ ઉપર દૃષ્ટાંત કહે છે.—જેમ યુદ્ધમાં પ્રવેશ કરનારા અધીર-કાયર પુરૂષો વનાદિકને-ગહન વન, ગંભીર ગર્તા તથા ગિરિની ગુહા વિગેરેને ઇચ્છે છે; એટલે કે—“જે આપણા પરાજય થશે તો અહીં આવીને ભરાઈ રહીશું” એમ ઇચ્છે છે તેમ. ૩૯.

ઉત્પ્રવ્રજ્યામાં જે આજીવિકાનો ઉપાય ચિત્તવ્યો તેનું ફળ કહે છે.—

शुष्कतर्कादिकं किञ्चिद्वैद्यकादिकमप्यहो ।

पठन्ति ते शमनदीं न तु सिद्धान्तपद्धतिम् ॥ ૪૦ ॥

મૂલાર્થ—અહો ! તે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યવંત મનુષ્યો શમતાની નદીસમાં ન સિદ્ધાન્તની પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરતા નથી; તે તો શુષ્ક એવા કાંઈકે તર્કશાસ્ત્રાદિક તથા કાંઈકે વૈદકશાસ્ત્ર વિગેરે ભણે છે. ૪૦.

દીકાર્થ—અહો ! મહા આશ્ચર્ય છે કે જેઓ ગૃહવાસનાં દુઃખોને ભેંસે—અનુભવીને જિનેશ્વરે કહેલી સુખદાયક દીક્ષાને પામ્યા છે તે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યવંત પુરૂષો શાંતરસની નદીરૂપ સિદ્ધાન્તની પદ્ધ-

તિને-જિનાગમની શૈલીને બાણુતા નથી-તેનો અભ્યાસ કરતા નથી તે તો આજીવિકાને માટે કાર્ડ (યોગ) શુદ્ધ-આત્માને હિતકારક એના સત્જ્ઞાન અને સમતારસથી વર્જિત એવા તર્ક-ન્યાયને પ્રતિ-પાદન કરનાર ગાસ્ત્રનો, તેમજ આદિ શબ્દવડે વ્યાકરણ, કાવ્ય વિગેરે શાસ્ત્રોનો અને ડાઈક વૈદક ગાસ્ત્રનો તેમજ આદિ શબ્દવડે જ્યોતિષશાસ્ત્ર તથા મનતત્ત્વાદિકનો અભ્યાસ કરે છે ૪૦

જો કદાચ તેઓ દીક્ષામા જ રહે તો પણ તેઓ આવા હોય છે, તે કહે છે —

अन्यपल्लवबोधेन गर्जोष्माण च विभ्रति ।

तत्त्व ते नैव गच्छन्ति प्रशमामृतनिर्झरम् ॥ ૪૧ ॥

મૂલાર્થ—અયોના પલ્લવમાનના જોડે કળીને તેઓ અહુકારની ધ્વજાતાને ધારણ કરે છે પરંતુ પ્રશમરૂપી અમૃતના નિર્ઝરણાસમાન તત્ત્વને પામતા-બાણુતાજ નથી ૪૧

દીકાર્થ—ધર્મોદિકતુ પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્રોના પલ્લવના-લેશના જ્ઞાનવડે કરીને તે દુષ્કર્મભિન્ન વૈરાગ્યનત પુરૂષો પારિત્યના ગર્વરૂપી ધ્વજાતાને-ગરમાવાને ધારણ કરે છે પરંતુ તેઓ પ્રશમ-ક્ષમા એટલે મનનો ગાત રસભાવ તેરૂપ અમૃતના નિર્ઝરણા જેવા-શુદ્ધ મનરૂપી પર્વતના શિખરપરથી જેમા ગાત રસરૂપ જળપ્રવાહ પડ્યા કરે છે એવા તત્ત્વને-નરતુરનરૂપના સારને પામતા-બાણુતા જ નથી એટલે કે દુઃખોપુ છુ, કેવો છુ અને મારો જન્મ શુ ઉપયોગનો છે, ઈત્યાદિનો નિર્ધાર તેઓ કરતા જ નથી ૪૧

वेपमात्रभृतोऽप्येते गृहस्थान्नातिशेरते ।

न पूर्वोत्थायिनो यस्मान्नापि पश्चान्निपातिन ॥ ૪૨ ॥

મૂલાર્થ—મુનિના વેપમાત્રને જ ધાગપૂ કરતા છતા પણ તેઓ-દુષ્કર્મભિન્ન વૈરાગ્યનત મનુષ્યો ગૃહીજનોથી અવિદ નથી કેમકે તેઓ પૂર્વોત્થાયી નથી, તેમજ પશ્ચાત્ નિપાતી પણ નથી ૪૨

દીકાર્થ—રજોહરણાદિક સાધુના વેષને જ માત્ર વારણ કરતા છતા પણ આ મનુષ્યલોકમા દેખાતા દુષ્કર્મભિન્ન વૈરાગ્યનાળા ધર્મીન પુરૂષો ગૃહનામીજનોથી અનિક નથી કેમકે તેઓ પૂર્વોત્થાયી નથી, એટલે કે તેઓ મોક્ષની અભિલાષાએ કરીને તત્ત્વને અહણુ કરના માટે પ્રથમ ઉઠેલા-ઉદ્યમવત થયેલા નથી તેમજ પશ્ચાત્ નિપાતી

પણ નથી, એટલે કે જોયો પ્રથમ ઉદ્યત વિહારવટે વ્રતનું પાલન કરીને પછી કેટલેક ડાળે પડે-બ્રહ્મ થાય (વ્રતનો ભંગ કરે) તે પશ્ચાત્ નિપાતી કહેવાય છે એવા પણ તેઓ નથી, માટે તેઓ ગૃહસ્થીઓથી કાંઈપણ અધિક નથી. અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમી જ છે. ૪૨.

હવે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યનો ઉપસંહાર કરે છે.—

ગૃહેऽન્નમાત્રદૌર્લભ્યં લભ્યન્તે મોદકા વ્રતે ।

વૈરાગ્યસ્યાયમર્થો હિ દુઃસ્વર્ગર્મસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩ ॥

મૂલાર્થ—ગૃહવાસને વિષે કેવળ અન્નની પણ દુર્લભતા છે, અને વ્રતમાં તો મોદક પ્રાપ્ત થાય છે, આ પ્રકારનો જે અર્થ-પ્રયોજન તે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યનું લક્ષણ જાણવું. ૪૩.

દીકાર્થ—દુઃખને લીધે વિરક્ત થયેલાના વૈરાગ્યનું પ્રયોજન-પર-માર્થ આ પ્રમાણે હોય છે.—ગૃહવાસને વિષે ઘી, શાક વિગેરેની અપેક્ષા વિના માત્ર અન્નની પણ દુર્લભતા છે. અને દીક્ષામાં તો લાડુ મળે છે, માટે ચાલો દીક્ષા ગ્રહણ કરીએ. આપ્રમાણે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યનું લક્ષણ જાણવું. અધ્યાત્મની કામના (ઇચ્છા) વાળા મનુષ્યે આવા વૈરાગ્યનો ત્યાગ કરવો. ૪૩.

હવે આઠ શ્લોકેકરીને મોહગર્ભિત વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ બતાવે છે.—

કુશાસ્ત્રાભ્યાસસંભૂતં ભવનૈર્ગુણ્યદર્શનાત્ ।

મોહર્મ તુ વૈરાગ્યં મતં ત્રાલતપસ્વિનામ્ ॥ ૪૪ ॥

મૂલાર્થ—કુશાસ્ત્રના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલો અને ભવની નિર્જુ-ણતા જાણવાથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો અજ્ઞાન તપસ્વીઓએ માનેલો જે વૈરાગ્ય તે મોહગર્ભ વૈરાગ્ય કહેવાય છે. ૪૪.

દીકાર્થ—કુશાસ્ત્રના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલો એટલે કૃત્સિત-સદ્ભૂત ભાવને અપ્રમાણ કહેનાર અને અસદ્ભૂત ભાવને પ્રમાણ માનનાર અસર્વજ્ઞનાં કહેલાં જે શાસ્ત્રો, તેના અભ્યાસથી એટલે ભણવા કે સાંભળવાથી થયેલો વૈરાગ્ય, અથવા ભવની નિર્જુણતા દેખવાથી એટલે ગૃહવાસ અને જન્માદિરૂપ સંસાર તેની નિર્જુણતા એટલે સુખ-રહિતતા તે જોવા જાણવાથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો આજ્ઞાતપસ્વીનો એટલે અપ્રાપ્ત પરમાર્થવાળા અને પંચાગ્નિસાધન વિગેરે તપમાં રક્ત એવા તાપસાદિકોએ પ્રમાણ કરેલો એવો જે વૈરાગ્ય તે મોહગર્ભ અર્થાત્ અજ્ઞાનસંબદ્ધ વૈરાગ્ય કહેવાય છે. ૪૪.

પૂર્વે જ્ઞે-મા અન્યદર્શનીઓના મોહગર્ભ વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ જુદું,
હવે સ્વદર્શનીઓના મોહગર્ભ વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ બતાવે છે —

સિદ્ધાન્તમુપજીવ્યાપિ ये विरुद्ध्यर्थभाषिण* ।

तेषामप्येतदेवेष्ट कुर्वतामपि दुष्करम् ॥ ૪૫ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ સિદ્ધાન્તનો આશ્રય કરીને પણ વિરુદ્ધ અર્થને
કહે છે તેઓ અતિદુષ્કર તપસ્યાદિકને કરતા હોય, તો પણ તેઓનો
વૈરાગ્ય મોહગર્ભ વૈરાગ્ય જ નહેલો છે ૪૫

ટીકાર્થ—જે કોઈ જ્ઞાત્રહરૂપી અહથી અસ્ત થયેલા જનો સિદ્ધાન્ત
એટલે જિનાગમનો આશ્રય કરીને પણ તેના વિરુદ્ધ અર્થને કહેનારા હોય
એટલે કે કોડપણ બતનો પોતાનો સ્વાર્થ મનમાં રાખીને જેઓ જિનપ્રવચન
નથી અન્યથા પ્રરૂપણ કરીને વ્યવહાર કરતા હોય તે નિહવાદિકોનો
પણ મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય જ નહેલો છે—પ્રમાણભૂત કરેલો છે જોકે તેઓ
હિંદુ દુષ્કર તપસ્યાદિકને કરતા હોય તો પણ તેઓને એ મોહાન્વિત
વૈરાગ્ય જ હોય છે, જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય હોતો નથી ૪૫

અહીં કોઈ ગદા કરે કે—જિનેશ્વરે નહેલી ક્રિયા કરનારને જીવદ
યાદિક શુભપરિણામ ટોવાથી મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય કેમ હોય? તે શક્ય
સમાધાન કરે છે —

ससारमोचकादीनामिवैतेषा न तात्त्विक* ।

शुभोऽपि परिणामो यज्जाता नाज्ञारुचिस्थिति. ॥ ૪૬ ॥

મૂલાર્થ—તેઓનો શુભ પરિણામ પણ સમારમોચકાદિકની જેમ
તાત્ત્વિક નથી કેમકે તેઓની જિનેશ્વરની આજ્ઞાને વિષે અજ્ઞાની
સ્થિરતા નથી ૪૬

ટીકાર્થ—હે વલ્ય! તેઓનો નિહવાદિકોનો શુભ-જીવદયાદિરૂપ
મુંદર પરિણામ-ચિત્તવૃત્તિ પણ સમારમોચકાદિકની જેમ એટલે
સસાર થકી-વર્તમાન જન્મના દુઃખથી પ્રાપ્તના વિયોગવડે મુક્ત કર-
નાર—અજ્ઞાદિકને કૃદ્ધિશૂલાદિક આવિમાથી મુક્ત કરનાર યનનાદિકની જેમ
અર્થાત્ તેમની દયા પણ નિર્દયતા જ છે તેની જ રીતે નિહવાદિકોનો
પણ શુભ પરિણામ પારમાર્થિક નથી કેમકે તેઓને મર્વ પ્રાપ્તિના
હિતકારક જિનેશ્વરની આજ્ઞાને વિષે—અનિરૂદ્ધ આગમને વિષે પ્રીતિની—
વિશ્વાસની નિયતિ—આમ્યા (સ્થિરતા) થઈ નથી તેઓ પોતાના વિક

દપવડે કલ્પિત કરેલા અર્થને જ સ્વીકારે છે. તેઓનો હવદયાદિક શુભપરિણામ તો લોકોમાં પૂજા, પ્રશંસા વિગેરે પ્રાપ્ત કરવા માટે જ હોય છે, તેથી તે નિર્થક છે. ૪૬.

અમીપાં પ્રશમોપ્યુચ્ચૈર્દાપોપાય કેવલમ્ ।

અન્તર્નિલીનવિપમજ્વરાનુદ્ભવસન્નિભઃ ॥ ૪૭ ॥

મૂલાર્થ—શરીરને વિષે અત્યંત શુભ રહેલા વિપમ જ્વરના અપ્રકાશની જેવો તેઓનો પ્રશમ પણ કેવળ મોટા દોષોનું પોપણ કરવા માટે જ છે.

ટીકાર્થ—આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા ઉત્સૂત્રની પ્રપણા કરનાર નિહવાદિકોનો પ્રશમ પણ—આજ ઇંદ્રિયોના વિષય અને કપાયોની નિવૃત્તિ-રૂપ શાંતિ પણ કેવળ સંસારની હાનિ વિગેરેની અપેક્ષા રાખ્યાવિના જ અત્યંત દાપના પોપણને માટે જ—દુર્લભબોધિત્વ, મિથ્યાત્વ અને જન્મ મરણાદિકની વૃદ્ધિને માટે જ જાણુવો. તે પ્રશમ કેવો છે? તે કહે-છે.—શરીરમાં અસ્થિમજ્જા પર્યંત અત્યંત વ્યાપી ગયેલા અને વૈધનાં ઔષધોવડે પણ અસાધ્ય એવા વિપમ જ્વરનો અનુભવ-બહાર પ્રગટપણે નહીં જણાવું તેના જેવો અર્થાત્ તેવો વિપમ જ્વર જેમ શરીરની ધાતુઓનું શોષણ કરનાર છે, તેમ પૂર્વે કહેલો પ્રશમ પણ મોક્ષને અનુસરનારી રસિકતાનું શોષણ કરનાર છે. ૪૭.

હવે ચાર શ્લોકોવડે મોહગર્ભ વૈરાગ્યનાં લક્ષણો કહે છે.—

કુશાસ્ત્રાર્થેષુ દક્ષત્વં શાસ્ત્રાર્થેષુ વિપર્યયઃ ।

સ્વચ્છન્દતા કુતર્કશ્ચ ગુણવત્સંસ્તવોજ્જનમ્ ॥ ૪૮ ॥

આત્મોત્કર્ષઃ પરદ્રોહઃ કલહો દંભજીવનમ્ ।

આશ્રવાચ્છાદનં શક્ત્યુલ્લંઘનેન ક્રિયાદરઃ ॥ ૪૯ ॥

ગુણાનુરાગવૈધુર્યમુપકારસ્ય વિસ્મૃતિઃ ।

અનુવન્ધાદ્યચિન્તા ચ પ્રણિધાનસ્ય વિચ્યુતિઃ ॥ ૫૦ ॥

શ્રદ્ધામૃદુત્વમૌઢ્યત્વમધૈર્યમવિવેકિતા ।

વૈરાગ્યસ્ય દ્વિતીયસ્ય સ્મૃતેયં લક્ષણાવલી ॥ ૫૧ ॥

મૂલાર્થ—કુશાસ્ત્રના અર્થને વિષે કુશળતા, સત્ય શાસ્ત્રના અર્થને વિષે વિપર્યય, સ્વચ્છન્દપણું, કુતર્ક, શુભીજનોના સંગનો ત્યાગ; પોતાનો ઉત્કર્ષ, બીજાનો દ્રોહ, કલહ, દંભવડે આજીવિકા કરવી, આશ્રવોનું આચ્છાદન કરવું, શક્તિ કરતાં અધિક ક્રિયાનો આહર કરવો; શુણ્ણને

વિષે પ્રીતિનો ત્યાગ, બીજાના કરેલા ઉપકારનું વિસ્મરણ, અનુબંધાદિકનો અવિચાર, પ્રણિવાનનો વિનાશ, શ્રદ્ધાની કોમળતા, ઉદ્ધતપણું, અર્ધેય અને અવિવેકીપણું એ બીજા વૈરાગ્યની લક્ષણાવળી કહેલી છે ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧

દીકાર્થ—કુશાસ્ત્રોના અર્થને વિષે કુશળતા, સર્વજોક્ષ શાસ્ત્રના અર્થ—પ્રતિપાદ્ય પદાર્થને વિષે વિપર્યય—પૂર્વ પુરૂષોથી નિપરીતપણું અર્થાત્ અનાનપણું, સ્વચ્છતા—ગુરૂની આજ્ઞાની ઉપેક્ષા કરીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવું, કૃતક કરવા જેમકે—આ જગત્ ઈશ્વર રહિત નથી, કાર્ય હોવાથી ઘટની જેમ, એટલે જેમ ઘટ કાર્ય હોવાથી તેનો કર્તા કુભકાર છે, તેમ જગત્ પણ કાર્ય હોવાથી તેનો કર્તા ઈશ્વર હોવો જોઈએ, ઇત્યાદિ કૃતક કરવા, તથા સત્જ્ઞાન, સમ્યક્ત્વ અને વિરક્તિ વિગેરે શુભવાળાની સગતિનો ત્યાગ, પોતાનો ઉત્કર્ષ—પોતાના શુભ પ્રસિદ્ધ કરવા, તથા પરનો દ્રોહ—પોતાથી બીજા સર્વનો ઘાત—અન્યની કીર્તિહાનિ વિગેરે કરવું, તથા ક્વલ—નરણુવિના કોઈપણ વખત જેનીતેની સાથે વાણીથી યુદ્ધ કરવું, તથા દભવડે—પોતાના દોષનું આચ્છાદન કરીને આશ્ચરિત કરવી, તથા આશ્રવોનું—નતભગાદિક અપરાધોનું આચ્છાદન—ગુરૂ પાસે આલોચના ન કરવી તે, તથા ગક્તિના ઉલ્લઘનવડે—પોતાનો આહાર દેખાડના માટે પોતાની યોગ્યતા જોયાવિના ક્રિયાનો સ્વીકાર કરવા એટલે મનુષ્યોને રજન કરવાના હેતુથી તપસ્યાદિક કહનો સ્વીકાર કરવો, તથા શુભને વિષે પ્રીતિ એટલે શુભપ્રાપ્તિપણું, તેનો ત્યાગ એટલે શુભઉપરના દ્વેષકરીને તેના છિદ્રો જોવા, તથા બીજાએ કરેલા ઉપકારનું વિસ્મરણ એટલે કૃતકીપણું, તથા અનુબંધ એટલે ઇચ્છાપૂર્વક દોષનું મેન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા કુબંધને લીધે જન્માતરમા થનારી દુર્લભજોવિ વિગેરેનો વિચાર કર્યાનિના જ અકાર્ય કરવું, તથા પ્રણિવાનનો નાશ એટલે વેગગ્યાદિક ધર્મકૃત્યોમા ઉપયોગપૂર્વક મનની એકાગ્રતા ન રાખવી તે, તથા શ્રદ્ધાને વિષે—ધર્મને ધર્મના કળ ઉપરના આગ્નિકપણને વિષે કોમળતા—અનિશ્ચયપણું, તથા ઉદ્ધતપણું એટલે સ્વભાવની અપ-ળતા અને અનમતા, તથા અર્ધેય એટલે વિપત્તિને વિષે સ્થિતતા રહિત પણું, તથા અવિવેકીપણું એટલે કાર્ય અને અકાર્યને વિષે વિચાર રહિતપણું આ મોહગર્ભ વૈરાગ્યની લક્ષણાવળી—લક્ષણોની શ્રેણી તીર્થ કરાદિ કહેલી છે ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧

હવે ત્રીજા જ્ઞાનગર્ભ વેગગ્યનું સ્વરૂપ કહે છે —

જ્ઞાનગર્ભ તુ વૈરાગ્ય સમ્યક્તત્ત્વપરિચ્છિદ ।

સ્યાદ્વાદિનઃ જિવોપાયસ્પર્ગિનસ્તત્ત્વદશિન ॥ ૫૨ ॥

મૂલાર્થ—સમ્યક્ તત્ત્વને જાણનાર, સ્યાદ્વાદના જ્ઞાનવાળા અને મોક્ષના ઉપાયને સ્પર્શ કરનાર એવા તત્ત્વદષ્ટિમાન પુરૂષને જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય થાય છે. ૫૨.

ટીકાર્થ—જેના ગર્ભને વિષે-અંતઃકરણને વિષે જ્ઞાન પરિણમ્યું છે એવું જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય, સમ્યક્ તત્ત્વને-યથાસ્થિત જીવાજીવાદિ પદાર્થ-સમૂહને પરિચ્છેદ કરનાર એટલે ઇયત્તાનો નિશ્ચય કરનારા જ્ઞાનવડે પ્રમાણ કરનાર-જાણનાર તથા સ્યાદ્વાદી-સ્યાત્ એ નિત્ય અનિત્ય વિગેરે વસ્તુના અનંત ધર્મને જાણવાનાર અવ્યય છે, તેવડે જે (પુરૂષ) વસ્તુની પ્રરૂપણા કરે તે સ્યાદ્વાદી, તથા મોક્ષના જે ઉપાયો-સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રના વિષયવાળા વ્યાપારો, તેમનો સ્પર્શ કરનાર એટલે અંગીકાર કરીને પાલન કરનાર, એવા તત્ત્વદર્શિ-તત્ત્વને એટલે સકલ કર્મની ઉપાધિરહિત બ્રહ્મસ્વરૂપી આત્માને જેનાર એવા જીવને થાય છે. ૫૨.

મીમાંસા માંસલા यस્ય સ્વપરાગમગોચરા ।

બુદ્ધિઃ સ્યાત્તસ્ય વૈરાગ્યં જ્ઞાનગર્ભમુદચ્ચતિ ॥ ૫૩ ॥

મૂલાર્થ—જેને તત્ત્વની વિચારણાવડે પુષ્ટ થયેલી અને સ્વપર આગમના વિષયવાળી બુદ્ધિ હોય, તેવા યોગીને જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય વૃદ્ધિ પામે છે. ૫૩.

ટીકાર્થ—જે યોગીને તત્ત્વની વિચારણાવડે પુષ્ટ થયેલી એટલે વિશાળતાને પામેલી-માધ્યસ્થ્યપણાવડે ગરિષ્ઠ થયેલી તથા સ્વ આગમ-જૈનસિદ્ધાન્ત અને ૫૨ આગમ-કપિલાદિકનાં શાસ્ત્ર, તે બન્ને જેને ગોચર છે એટલે તેને યથાર્થ જાણવાવડે ક્ષીણની ભૂમિ સમાન છે, એવી બુદ્ધિ-મતિ જેની હોય તેવા યોગીને જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામે છે. ૫૩.

હવે વ્યતિરેકવડે તે વૈરાગ્યની સ્પષ્ટતા કરે છે.—

ન સ્વાન્યશાસ્ત્રવ્યાપારે પ્રાધાન્યં यस્ય કર્મણિ ।

નાસૌ નિશ્ચયસંશુદ્ધં સારં પ્રાપ્નોતિ કર્મણઃ ॥ ૫૪ ॥

મૂલાર્થ—જે મુનિને સ્વપરશાસ્ત્રના વ્યાપારમાં પ્રાધાન્ય ન હોય, પણ માત્ર ક્રિયાને વિષે જ પ્રાધાન્ય હોય, તેવા મુનિ પોતાના શુભ કર્મના પરમાર્થશુદ્ધ દ્ષણને પામતા નથી. ૫૪.

ટીકાર્થ—જે મુનિને સ્વમતનાં શાસ્ત્રો તથા પરમતનાં શાસ્ત્રોને વિષે વ્યાપાર એટલે અભ્યાસ અને તેના અર્થનો વિચાર તેના ઉદ્યમને વિષે

મુખ્યતા ન હોય એટલે જે મુનિ સ્વપર શાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનની મુખ્યતા રહિત હોય, તથા પ્રત્યુપેક્ષણાદિ ક્રિયામાત્રમા પ્રાવાન્યવાળો એટલે ઉદ્યમનત હોય એના પ્રકારનો મુનિ કર્મના-ચરણ સંપ્રતિકા અને કરણ સંપ્રતિકારૂપ ક્રિયાના નિશ્ચયવડે-પરમાર્થવડે શુદ્ધ-નિર્મળ એટલે દોષરૂપ કલકથી રહિત અને મોક્ષમાર્ગને અતુસરતા એવા સારને-ક્રિયાની ચમળતાને અને અતિ દૃઢતાને પામતો નથી અહીં સૂત્રનું આ પ્રમાણે પ્રમાણ છે "ચરણચરણવાણા સમમયપરમમયમુક્તવાવારા । ચરણચરણસ્સ સાર નિચ્છયસુદ્ધ ન યાણતિ ॥ ૧ ॥"—ચરણ અને કરણ સંપ્રતિકાને વિષે પ્રધાન પણુ સ્વસમય અને પરસમયના વ્યાપાર રહિત એવા મુનિ નિશ્ચયનડે શુદ્ધ એના ચરણ અને કરણના સારને જાણુતા નથી પણ

આ જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્યને વિષે સૂક્ષ્મ ભાવને અન્યોક્ત કરનારનું જ્ઞાન અન્વય (અભવ) નડે જોવાને ઈષ્ટ છે, પરંતુ સ્થૂલદષ્ટિપણુરૂપ જ્ઞાન ઈષ્ટ નથી, જેમકે તેણે જ્ઞાન તો અન્યત્ર પણ હોઈ શકે છે તેથી બીજા જોકનડે સૂક્ષ્મ ભાવદર્શિપણુ દેખાડે છે —

સમ્યક્ત્વમૌનયોઃ સૂત્રે ગતપ્રત્યાગતે યત્ન ।

નિયમો દર્શિતસ્તસ્માત્ સાર સમ્યક્ત્વમેવ હિ ॥ ૫૫ ॥

મૂલાર્થ—જે હેતુ માટે સૂત્રમા સમ્યક્ત્વ અને મુનિપણુનો ગત પ્રત્યાગત એટલે પરસ્પર સબંધ છે એનો નિયમ દેખાડ્યો છે, તેથી કરીને સમ્યક્ત્વ જ સારભૂત છે ૫૫

ટીકાર્થ—જે હેતુ માટે શ્રીઆચારાગ સૂત્રમા-સમ્યક્ત્વ એટલે વીતરાગે કહેલા યથાસ્થિત જીવાદિક સમગ્ર જ્ઞેય પદાર્થોનું પ્રમાણ, નય, નિષેધ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને ભાગવડે હેય (ત્યાગ કરવા લાયક), જ્ઞેય (જાણવા લાયક) અને ઉપાદેય (શ્રદ્ધા કરના લાયક) પણુએ કરીને જાણુ અને તેજ પ્રમાણે શ્રદ્ધા રાખવી તે (અહીંઆ કારક સમ્યક્ત્વ નિવૃત્તિ છે) તથા મુનિપણુ એટલે આશ્રનાદિક સર્વ હેય પદાર્થોથી નિવૃત્તિ પામવી તે આ જે (સમ્યક્ત્વ અને મુનિપણુ) નો ગતપ્રત્યાગત એટલે પરસ્પર સબંધ-વ્યાપ્તિ છે અર્થાત્ સર્વ હેય પદાર્થોથી નિવૃત્તિ પામવી તેજ મૌન, અને તે મૌન પરમાર્થપણુ શ્રદ્ધાપૂર્વક જ થાય છે, એટલે તે (મૌન) સમ્યક્ત્વરૂપ શ્રદ્ધા હોનાથી જ થાય છે અને સમ્યક્ત્વ જે પ્રમાણે તીર્થકરોએ પ્રતિપાદન કર્યું છે તેજ પ્રકારે મૌન કરનાથી જ થાય છે, માટે સમ્યક્ત્વ છતે મૌન અને મૌન છતે સમ્યક્ત્વ એની બંનેની પરસ્પર વ્યાપ્તિ છે એ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વ અને

મૌન એ એના નિશ્ચય સંબંધ બતાવ્યો છે. તેથીકરીને ક્રિયાનો સાર-સફળતાનું કારણ સમ્યક્ત્વ જ છે. અર્થાત્ તે સમ્યક્ત્વ શુદ્ધ છતે જ ચારિત્ર પણ શુદ્ધ થાય છે. તે વિષે આચારાંગમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે.—“ જં સમ્મં તિ પાસહ, તં મોણં તિ પાસહ, જં મોણં તિ પાસહ, તં સમ્મં તિ પાસહ ” જે સમકિત છે તે મૌન જાણુ, અને જે મૌન છે તેને સમકિત જાણુ. ઇત્યાદિ. ૫૫.

પૂર્વોક્ત અર્થને જ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે.—

અનાશ્રવફલં જ્ઞાનમવ્યુત્થાનમનાશ્રવઃ ।

સમ્યક્ત્વં તદભિવ્યક્તિરિત્યેકત્વવિનિશ્ચયઃ ॥ ૫૬ ॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાન એ અનાશ્રવરૂપી ફળવાળું છે (જ્ઞાનનું ફળ અનાશ્રવ છે.) અને અનાશ્રવ એ અવ્યુત્થાન (વિષયોપર અનાસક્તિ) છે. તે બન્નેની સ્પષ્ટતા એ જ સમ્યક્ત્વ છે. એ પ્રમાણે તેમના એકત્વનો અભેદપણાનો નિશ્ચય છે. ૫૬.

ટીકાર્થ—જ્ઞાન-બોધ એ અનાશ્રવ-નવા કર્મના બંધના અભાવરૂપ ફળવાળું છે તેથી જે આશ્રવનો નિરોધ કરનાર ન હોય તે જ્ઞાન પણ કેમ કહેવાય ? નજ કહેવાય. તે કારણ માટે જ્ઞાનનું ફળ અનાશ્રવ છે, અને તેજ સમ્યક્ત્વ છે એમ જાણુ. તથા અનાશ્રવ-જીવનું આશ્રવ-રહિતપણું એ અવ્યુત્થાન એટલે આત્મસ્વભાવના વિરૂદ્ધ ભાવોમાં નહીં જવાપણું-રાગાદિક વિષયોની અનુત્પત્તિરૂપ જાણુવું. અર્થાત્ આત્માના હિતકારક કાર્યમાં જ પ્રવૃત્તિ કરવી તે અનાશ્રવ, અને તે અનાશ્રવ છતે જ મૌન (મુનિપણું) અને તે જ સમ્યક્ જ્ઞાન છે. તે અનાશ્રવ ફળવાળું જ્ઞાન અને અવ્યુત્થાનની ઉત્પત્તિ-પ્રગટતા એ સમ્યક્ત્વ જાણુવું. એ પ્રમાણે-જ્ઞાનનું ફળ અનાશ્રવ અને અનાશ્રવ એ સમ્યક્ત્વ એ પ્રમાણે બંનેનો અનાશ્રવ સ્વભાવ હોવાથી એકપણાનો નિશ્ચય છે. અહીં તાત્પર્ય એ છે કે-જે આત્માપ્રત્યે અનાશ્રવને ઉત્પન્ન કરનાર છે તે જ્ઞાન છે. જે અનાશ્રવની ઉત્પત્તિ તે ચારિત્ર છે, અને તે આત્માનું હિતોપયોગીપણું છે, અને તે જ જીવને સમકિતની પ્રગટતા છે. એ-પ્રમાણે સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રના એકપણાનો નિશ્ચય કરવો. કેમકે તેમનો પરસ્પર સમાવેશ થાય છે. ૫૬.

વહિર્નિવૃત્તિમાત્રં સ્યાચ્ચારિત્રાદ્યાવહારિકાત્ ।

અન્તઃપ્રવૃત્તિસારં તુ સમ્યક્પ્રજ્ઞાનમેવ હિ ॥ ૫૭ ॥

મૂલાર્થ—આવહારિક ચારિત્રથી માત્ર બાહ્ય પદાર્થોની જ નિવૃત્તિ

યાય છે પરંતુ અન્ત કરણની પ્રવૃત્તિએ કરીને શ્રેષ્ઠ ફળદાયક સાર તો સમ્યક્જ્ઞાન જ છે ૫૭

ટીકાર્થ—અવહારનેવિષે એટલે મનુષ્યોના અર્થચક્ષુથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનવ્યાપારમા દૃશ્યમાનપણાવડે થયેલા આગ્નિ થકી-ક્રિયાત્મક અયમ થકી બાહ્ય પદાર્થોની-બાળકાદિક ભેદ શકે તેવા જીવવધાદિક અને સ્ત્રીધનાદિકના સબધની દેવળ નિવૃત્તિ-ત્યાગ જ યાય છે પરંતુ અત કરણના આર્ત ચૈદ્ર ધ્યાનાદિકની નિવૃત્તિ યતી નથી અને અત-કરણનેપિરે જે પ્રવૃત્તિ એટલે શુભ ધર્મ ધ્યાન તથા શુભ ઉપયોગાદિકમા પ્રવર્તન, તેણે કરીને શ્રેષ્ઠ ફળદાયક આર તો જિનેશ્વરે કહેલું સમ્યક્જ્ઞાન જ છે-કેવળ એક પ્રકર્ય જ્ઞાન જ છે ૫૭

एकान्तेन हि पट्कायश्चद्धानेऽपि न शुद्धना ।

संपूर्णपर्ययालाभाद्यन्न याथात्म्यनिश्चय ॥ ५८ ॥

મહાર્થ—એકાંતે કરીને છકાય જીવનેવિષે શ્રદ્ધા રાખવાથી પણ શુદ્ધતા થતી નથી કેમકે સંપૂર્ણ પર્યાયોનો લાભ નહીં થવાથી યથાર્થ પણાનો નિશ્ચય થતો નથી. ૫૮

ટીકાર્થ—એકાંતે કરીને એટલે અર્થથા બીજા નયોએ કહેવા બાનની અપેક્ષારહિતપણાએ કરીને પૃથિવ્યાદિક છકાય જીવોની શ્રદ્ધા રાખવાથી પણ એટલે કે—“આ જીવો છે, તેમને હણવા નહીં ” એવી શ્રદ્ધાનો સ્વીકાર કર્યા છતાં પણ (અર્થાત્ શ્રદ્ધા ન હોય તો શુદ્ધતા ક્યાથી જ હોય એ અપિ ગજદંતુ તાત્પર્ય છે) શુદ્ધતા એટલે આત્માની તથા આરિની નિર્મળતા થતી નથી કેમકે હંતુ સમ્યક્ત્વની અશુદ્ધતા છે તેથી સંપૂર્ણ-અવપરના સમઘે કરીને સમગ્ર પર્યાયોનો-પદાર્થગમૂહના ઉત્પાદ, વ્યય અને ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા વિગેષ ધર્મોનો અક્ષાભ-જ્ઞાનવિષયમા અપ્રાપ્તિ એટલે તેમજ અજ્ઞાન હોવાથી યાથા-ત્મ્યનો નિશ્ચય એટલે જે પ્રકારે આત્મા પોતાના અને પરના સર્વ પચાચોના અજ્ઞાના મળવાથી વસ્તુસ્વરૂપની સંપૂર્ણ નિષ્પત્તિવાળો યાય છે તે પ્રારે યથાર્થપણાનો નિશ્ચય એટલે ‘આનુ આનુ જ સ્વ રૂપ છે’ એવો નિર્ધાર થતો નથી. અર્થાત્ જ્ઞાનવિના તેવો નિશ્ચય થતો જ નથી ૫૮

पूर्वोक्त अर्थની અપેક્ષા કરે છે —

यावन्तः पर्यायाच्चा यावन्तश्चार्थपर्यया ।

साप्रतानागतातीतास्तावद्भव्य किलैककम् ॥ ५९ ॥

મૂલાર્થ—વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય જેટલા વચનના પર્યાયો છે અને જેટલા અર્થના પર્યાયો છે, તે સર્વે મળીને એક દ્રવ્ય જાણવું. ૫૯.

ટીકાર્થ—જેટલી સંખ્યાવાળા વાણીના પર્યાયો-સમગ્ર વાચ્ય રાશિના વાચકો-શબ્દના પ્રકાર અર્થાત્ વસ્તુના નામ ભેદો છે. જેમકે જીવના જીવ, જન્તુ, જન્ય, જન્મી, શરીરિ, શરીરભૂત, શરીરભાદ્, શરીરધારી, શરીરવાન, દેહી, દેહભૂત, દેહભાદ્, દેહધારી, દેહવાન, તનુમાન, તનુભાદ્, તનુધર, અસુમાન, અસુભૂત, અસુભાદ્, પ્રાણી, પ્રાણુભૂત, પ્રાણુભાદ્, ચેતન, ચિદ્ભૂત, ચિદ્ધન, ચિદાનંદ, ચિદ્દિલાસી, વિત્, વેત્તા, જ્ઞાતા, જ્ઞાની, દષ્ટા ઇત્યાદિક વાચ્ય ધર્મના વાચક વચનના પર્યાયો છે. તથા જેટલા-જેટલી સંખ્યાવાળા જીવાદિક સર્વ પદાર્થોના પર્યાયો-ઉત્પાદ, વ્ય અને ધ્રોવ્ય સ્વભાવે કરેલા નર, નારક, બાલ, યુવાન, સ્ત્રી, પુરૂષ, પંડીત અને મૂર્ખ ઇત્યાદિક વિશેષ ધર્મના પ્રકારો અર્થાત્ પૂર્વ પૂર્વના નાશવરે ઉત્તર ઉત્તર સ્વભાવપણે ઉત્પન્ન થયેલા પર્યાયો. તે પણ વર્તમાન કાળના-અનુભવાતા, ભાવી-આગામીકાળે થવાના તથા અતીત-ભૂતકાળે થઈ ગયેલા જે સર્વ પર્યાયો છે તેટલા પરિમાણવાળા-સર્વ વચન અને અર્થના પર્યાયોની જેટલી સંખ્યાવાળા અંશેના મળવાથી એક દ્રવ્ય-સર્વ અંશે સંપૂર્ણ એવી જીવાદિક એક વસ્તુ થાય છે-પોતાના સ્વરૂપવડે સિદ્ધ થાય છે. આ દિગ્માત્ર અર્થ જાણવો. ૫૯.

પૂર્વોક્ત અર્થની જ સિદ્ધિને માટે કહે છે.—

સ્યાત્સર્વમયમિત્યેવં યુક્તં સ્વપરપર્યયૈઃ ।

અનુવૃત્તિકૃતં સ્વત્વં પરત્વં વ્યતિરેકજમ્ ॥ ૬૦ ॥

મૂલાર્થ—એજ પ્રમાણે સ્વપર પર્યાયોવડે યુક્ત એવું તે એક જ દ્રવ્ય સર્વ પદાર્થમય થાય છે. તેમાં અનુવૃત્તિવડે કરેલું સ્વત્વ અને વ્યતિરેકથી ઉત્પન્ન થયેલું પરત્વ જાણવું. ૬૦.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે દેખાડેલી દિશા પ્રમાણે એજ પ્રમાણે-કહેલા અને કહેવાતા પ્રકારવડે પોતાના-જીવના અથવા પરમાણુના તથા પરના-આત્માથી રહિત એવા જીવાજીવાદિક પદાર્થોના પૂર્વાપર વર્તનારૂપ પર્યાયોવડે-ધર્મના પ્રકારોવડે યુક્ત-સંબંધવાળું એક જ જીવાદિક દ્રવ્ય સર્વમય-સર્વપદાર્થોમાં વ્યાપ્ત થાય અને તે સર્વે એકને વિષે વ્યાપ્ત થાય. અહીં દોષને શંકા થાય કે-આ પ્રમાણે એકતા થવાથી જે પર દ્રવ્ય હશે તે પોતાનું જ થશે, અને તેથી કરીને પરપણાનો જ અભાવ

થમે, એ ગતની નિવૃત્તિ કરવા માટે કહે છે —હે વત્સ ! અનુવૃત્તિ એટલે વ્યાપ્તિ-અનન્ય અર્થાત્ અનાદિ પ્રવાહે કરીને જે જે વર્તના પોતાને વિષે સમજવાળી છે તેણે (અનુવૃત્તિએ) કરેલું સ્વપર્યાયપણું જાણવા લાયક થાય છે જેમકે જીવને વિષે નારકી વિગેરેપણું સયોગ વાળું પ્રથમ હતું તે સ્વત્ત્વ જાણવું અને વ્યતિરેકવડે-નિવૃત્તિદ્વારાએ એટલે અસમઘપણાએ કરીને જે ઉત્પન્ન થયું તે પરત્વ-પરભાવપણું જાણવા લાયક છે જેમકે જીવને દેહાદિક અનાદિકાળથી અનત ભેદવાળા વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ પુદ્ગલથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી સ્વત્વરહિત છે, તેથી તે પરક્રીય-પારકા છે તે પરત્વ જાણવું તાત્પર્ય એ છે કે-અનુવૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિ એ બે ધર્મ આત્માને વિષે સમઘનાળા હોય તો તે સ્વક્રીય (પોતાના) જાણવા જેમકે લબ્ધાઈ અને ક્રોમળતાદિક સ્વધર્મની વ્યાપ્તિનાળું વસ્ત્ર કઠિનતા, ગોળાઈ અને ઉંચાઈ વિગેરે ઘટના ધર્મથી પોતાની જાતે જ નિવૃત્તિ પામે છે, માટે તે ઘટ સ્વક્રીય કહેવાય નહીં તેથીકરીને જે પોતાથી નિવૃત્તિ પામે તે જ પરત્વ કહેવાય એમ સિદ્ધ થાય છે ૬૦

પૂર્વોક્ત અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે —

ये नाम परपर्याया स्वास्तित्वायोगतो मता ।

स्वकीया अप्यमी त्यागस्वपर्यायविशेषणात् ॥ ६१ ॥

મૂલાર્થ—જે પરપર્યાયો આત્માનેવિષે અસ્તિત્વના (વિધમાન પણાના) અસમઘથી કહેલા છે, તે પગપર્યાયો પણ ત્યાગરૂપી સ્વપર્યાયના વિશેષરૂપી સ્વક્રીય-સ્વપર્યાય કહેવાય છે ૬૧

ટીકાર્થ—જે પૂર્વે દેખાડેલા પરપર્યાયો-પરપર્યાયના અપદેશવડે કહેલા છે તે આત્માનેવિષે અથવા આત્માનું જે અસ્તિપણું એટલે વિધમાનપણું તેના અયોગથી-અસમઘથી કહેલા છે, તે પરપર્યાયો પણ ત્યાગ-વર્જન અથવા વ્યતિરેકરૂપ સ્વપર્યાયના વિશેષરૂપ થકી-ત્યાગ રૂપી આત્માના પર્યાયે કરીને અપદેશ કરવાથી સ્વપર્યાય (આત્માના પર્યાય) જાણવા જેમ કે ઘટના સ્વપર્યાયના ત્યાગવાળો પટ (વસ્ત્ર) છે, તેથી નિવૃત્તિ પામેલો હોવાથી પટ પણ ઘટના સ્વત્યાગરૂપ પર્યાયે કરીને સ્વક્રીય જ છે, તાત્પર્ય એ છે કે-જેઓ આત્માના સમઘે કરીને ત્યાગ કરાયેલા છે તેમનેવિષે જે ત્યાગ તે સ્વક્રીય છે, માટે સ્વત્યાગ સ્વભાવે કરીને પરપર્યાયો સ્વક્રીય છે—ત્યાગરૂપ સમઘે કરીને આત્મા નેવિષે સમઘવાળા છે, માટે તે પણ સ્વપર્યાય કહેવાય છે ૬૧

અહીં કોઈ શંકા કરે કે—આત્માનેવિષે પરપર્યાયોનો અભેદ સંબંધ દેખાતો નથી, તો કેવીરીતે સ્વપર્યાય કહી શકાય? તે શંકાનો પરિહાર કરે છે.—

અતાદાત્મ્યેऽપિ સંવન્ધવ્યવહારોપયોગતઃ ।

તેષાં સ્વત્વં ધનસ્યેવ વ્યજ્યતે સૂક્ષ્મયા ધિયા ॥ ૬૨ ॥

મૂલાર્થ—આત્માનેવિષે તે પરપર્યાયોની તદ્રૂપતા નહીં છતાં પણ સંબંધરૂપે વ્યવહારના ઉપયોગ થકી ધનની જેમ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે તેમાં સ્વત્વ (સ્વપર્યાયપણું) દેખાય છે. ૬૨.

ટીકાર્થ—જે કે પરપર્યાયોનું આત્માનેવિષે તાદાત્મ્યપણું એટલે તેજ જીવાદિક અથવા પરમાણુવાદિક જેનું સ્વરૂપ છે તે તદાત્મા, તેના ભાવ-ધર્મ તે તાદાત્મ્ય (અભેદપણું) નથી, તો પણ અભેદ સંબંધરૂપ વ્યવહારના ઉપયોગથી—પ્રયોજનથી તે પરપર્યાયોનું આત્મસ્વરૂપ-પણું સૂક્ષ્મ ભાવને ગ્રહણ કરનારી નિપુણ બુદ્ધિવડે દેખાય છે. જેમ ધનિકને વિષે ધનનો સંબંધ દેખાય છે તેમ અહીં પણ જાણવું. ૬૨.

હવે સાધુના ઉદાહરણવડે એકજ આધારમાં પર્યાયોનું અભેદ-પણું અને ભેદપણું દેખાડે છે.—

પર્યાયાઃ સ્યુર્મુનેર્જ્ઞાનદૃષ્ટિચારિત્રગોચરાઃ ।

યથા મિત્રા અપિ તથોપયોગાદ્વસ્તુનો હ્યમી ॥ ૬૩ ॥

મૂલાર્થ—જેમ સાધુને જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના વિષયવાળા પર્યાયો મિત્ર છતાં પણ હોય છે, તેમ ઉપયોગને લીધે વસ્તુના આ પર્યાયો થાય છે. ૬૩.

ટીકાર્થ—જેમ-જે પ્રસિદ્ધ જ્ઞાનપણાદિકના ભેદે કરીને સાધુને જ્ઞાન-સામાન્ય અને વિશેષ વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર બોધ; અહીં જ્ઞાન શબ્દે કરીને દર્શનપણુ વિવક્ષિત છે તેથી તે (દર્શન) જૂદું કશું નથી. તથા દૃષ્ટિ-જિનેશ્વરના વચનનેવિષે રૂચિવાળુ સમકિત, તથા ચારિત્ર-પરભાવના ત્યાગની પરિણતિરૂપ વિરતિ, એ ત્રણે જેનો વિષય છે એવા એટલે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના વિષયવાળા પર્યાયો-જ્ઞાનાદિકના વિષયમાં જે આત્માની રસિકતા છે તેના કેવળીએ પોતાની બુદ્ધિથી કદપેલા નિર્વિભાગ અંશો મિત્ર હોય-જ્ઞાનાદિકના વિભાગે

૧ જેને વિષે જે ભેદ દેખાય છે, તેનું નામ અસ્તિત્વ, અને સ્વત્વસંબંધ નાસ્તિત્વપણુ છે તેથી પરંતુ નાસ્તિત્વપણું એ આત્માનેવિષે અભેદપણુ રહેલું છે.

૨ જેનો વિભાગ ન થઈ શકે તે, અર્થાત્ નાનામાં નાનો વિભાગ

કરીને ભેદવાળા-અન્ય રોય, તો પણ નિશ્ચે કરીને તે પ્રકારે-જ્ઞાનાદિ-
આત્માથી એકના મુખ્ય ઉપયોગપણના પ્રકારે કરીને એકજ જ્ઞાનાદિક
વસ્તુના એ પર્યાયો થાય છે, કેમકે ઉપયોગનો અભેદ છે માટે ૬૩

જે તે ત્રણુમાંથી એકમા અભેદનો સ્વીકાર ન કરીએ તો બાધ
આવે છે, તે કહે છે—

નો વેદભાવસવન્ધાન્વેષણે કા ગતિર્મવેત્ ।

આધારપ્રતિયોગિત્વે દ્વિષ્ટે ન હિ પૃથગ્ દ્વયો ॥ ૬૪ ॥

મૂલાર્થ—જે એમ ન હોય તો અભાવના સબંધનું અન્વેષણ કર-
વામાં શી ગતિ થાય ? માટે આધાર અને પ્રતિયોગી એ બંનેને વિષે
તે સબંધ રહે છે, પણ તે બંનેમાં પૃથક્ પૃથક્ રહેતો નથી ૬૪

ટીકાર્થ—જે પરપણાએ કરીને બતાવેલા પર્યાયો કોઈપણ પ્રકારે
સ્વકીય (આત્માના) ન થાય તો અભાવનો-અવિદ્યમાનપણનો સબંધ
શોધનામાં શી ગતિ-ગો આશ્રય થાય ? જેમ ઘટના અભાવનો સબંધ
ઘટના હોઈ શકે નહીં કેમકે તે ઘટ તો ઘટના ભાવનો આધાર છે,
તેથી જો તે ઘટરહિત ભૂતલને વિષે પણ ન રહે તો તે ક્યા રહે ?
માટે તે અભાવનું સ્થાન બતાવે છે—ભૂતલાદિક આધાર અને ઘટાદિક
પ્રતિયોગી એ બંનેના ત્રિપથમાં સબંધ રહે છે, તેથી તે સબંધ આધાર
અને પ્રતિયોગી એ બેમાં જૂદો જૂદો રહેતો નથી આધારમાં ઘટના
અભાવપણાએ કરીને અને પ્રતિયોગીને વિષે ઘટાભાવના અભાવપણાએ
કરીને એમ બંનેને વિષે રહે છે કેમકે મધ્ય હમેશા બેના જ હોઈ શકે છે ૬૪

પૂર્વોક્ત અર્થમાં સિદ્ધાંતની સમતિને દેખાડતા સ્વપર્યાય અને
પરપર્યાયવડે વસ્તુની એકતાને સ્પષ્ટતાથી કહે છે—

સ્વાન્યપર્યાયસશ્લેષાત્ સૂત્રેડપ્યેત્તં નિદર્શિતમ્ ।

સર્વમેક વિદન્ વેદ સર્વે જ્ઞાન તથૈકકમ્ ॥ ૬૫ ॥

મૂલાર્થ—સ્વપર્યાય અને પરપર્યાયના આગ્રવેષ (સમધ) થકી સૂત્રને
વિષે પણ એજ પ્રકારે ઉપદેશ કરેલો છે કે-એક દ્રવ્યને જાણનાર સર્વ
દ્રવ્યને જાણે છે, તથા સર્વ દ્રવ્યને જાણનાર એક દ્રવ્યના સંપૂર્ણ જ્ઞાનને
જાણે છે ૬૫

ટીકાર્થ—આત્માના અને આત્માથી વ્યતિગિ ક્ષા બીજા પદાર્થોના પર્યા-
યોના પરસ્પર મિથ્યત્વ થવાથી ભગવતી સૂત્રમાં પણ એજ પ્રકારે દેખાડ્યું
છે-ઉપદેશ કરેલો છે શું ઉપદેશ કર્યો છે ? તે કહે છે—એક જવાદિક

દ્રવ્યને પરિપૂર્ણ જાણનાર સર્વ નિર્વિશેષ વસ્તુને જાણે છે. તથા સર્વ દ્રવ્યને જાણનાર જ એક શ્રવાદિકના પરિપૂર્ણ જ્ઞાનને જાણે છે. અર્થાત્ સર્વ નિર્વિશેષ વસ્તુને જાણનાર એક શ્રવાદિક દ્રવ્યને પરિપૂર્ણરીતે જાણે છે. અનુવૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિના જ્ઞાનનો અભાવ છે માટે. તે ભગવતી સૂત્રનો પાઠ આ પ્રકારે છે.—“જે ણં જાણહ સે સઠ્ઠં જાણહ । જે સઠ્ઠં જાણહ સે ણં જાણહ” જે એક દ્રવ્યને જાણે છે તે સર્વ દ્રવ્યને જાણે છે; અને જે સર્વ દ્રવ્યને જાણે છે તે એક દ્રવ્યને જાણે છે. ૬૫.

ઉપર કહેલા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો પ્રકાર કહે છે.—

આસત્તિપાટવાભ્યાસ સ્વકાર્યાદિભિરાશ્રયન્ ।

પર્યાયમેકમપ્યર્થં વેત્તિ ભાવાદ્ધુધોઽશ્વિલમ્ ॥ ૬૬ ॥

મૂલાર્થ—આસત્તિ, પાટવ, અભ્યાસ અને સ્વકાર્યાદિકે કરીને એક પર્યાયનો પણ આશ્રય કરનાર પંડિતપુરૂષ ભાવથી સમગ્ર પદાર્થને જાણે છે. ૬૬.

ટીકાર્થ—આસત્તિ એટલે પ્રકૃત અર્થના સંબંધના જ્ઞાનને માટે નિરંતર અનુકૂળ બોધ કરનાર અભ્યાસવડે સંસર્ગ (સંબંધ) કરવો તે, પાટવ એટલે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિએ કરીને જિનવચનના બોધથી ઉત્પન્ન થયેલી ચતુરાઈ, અભ્યાસ એટલે ગુરૂના મુખથી શ્રવણ કરેલા અર્થને વિષે વારંવાર યુક્ત અયુક્તનો વિચાર, અને સ્વકાર્ય એટલે તે વસ્તુનું જે સ્વાર્થક્રિયા કરવાપણું તે અથવા જેનાથી જે સ્વકાર્ય સિદ્ધ થાય છે તેનો નિર્ધાર કરવો તે, એ વિગેરેવડે—હેતુ, સંબંધ અને પ્રમાણાદિ-કવડે એકપણ પર્યાય-વસ્તુધર્મનો આશ્રય કરતો—વિધિપૂર્વક ધારણ કરતો અથવા વિચારતો એવો પંડિતપુરૂષ ભાવથી—ચિત્તના શુદ્ધ પરિણામથી સમગ્ર અર્થને—પદાર્થસમૂહને જાણે છે. ૬૬.

અહીં કોઈને શંકા થાય કે—છન્નસ્થને સમગ્ર પર્યાયોનું ગ્રહણ થતું નથી, તો તેને સંપૂર્ણ અર્થનો બોધ કઈ યુક્તિથી થાય? તે શંકાનો જવાબ આપે છે.—

અન્તરા કેવલજ્ઞાનં પ્રતિવ્યક્તિર્ન યદ્યપિ ।

ક્વાપિ ગ્રહણમેકાંશદ્વારં ચાતિપ્રસક્તિમત્ ॥ ૬૭ ॥

મૂલાર્થ—જે કે કેવળજ્ઞાનવિના દરેક પદાર્થની વ્યક્તિ થતી નથી, અને કોઈક વિષયમાં એકાંશના દ્વારવાળું જ્ઞાન થાય છે, તે પણ છન્નસ્થોને ઘણા પર્યાયોની પ્રાપ્તિવાળું થાય છે. ૬૭

ટીકાર્થ—જે કે કેવળજ્ઞાન-દાયકા રહેલા આમજ્ઞાના કળની જેમ
મર્મ જ્ઞાનને પ્રગટ કરનારા આવગણુગૃહિત જ્ઞાન વિના બીજા મતિ
ચુતાદિક જ્ઞાને કળીને દરેક પર્યાયની વ્યક્તિ-ભેદવડે પ્રગટતો બોધ
અથવા કથન થતું નથી અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનવિના બીજા મત્યાદિક જ્ઞાનો
એકેએક (મર્મ) પર્યાયને લક્ષણતા નથી તથા કોઈક નિપયમમાં એકાન્ત
હારવાણુ-એક પર્યાયરૂપ હાર એટલે મુખ્યતા અથવા ઉપાયવાણુ
મહારુ-જ્ઞાન થાય છે, તે પણ હાથરચોને અતિ પ્રગમિવાણુ-બા પયા-
યોની પ્રાપ્તિથી યુક્ત થાય છે, જેમકે ૭૪, ધર્મ, અધર્મ અને આશાને
વિશે અરૂપીપણ અને પગભાણુને વિશે રૂપીપણ, એવું બા પયાયની
પ્રાપ્તિવાણુ જ્ઞાન થાય છે ૬૭

अनेकान्तागमश्रद्धा तथाप्यस्सलिता सदा ।

सम्यग्दृशस्तथैव स्यात्सपूर्णार्थविवेचनम् ॥ ૬૮ ॥

મૂનાર્થ—તોપણુ સમ્યગ્દૃષ્ટિવાળા પુરૂષને અનેકાત (સ્વાદ્વાદ)
આગમની શ્રદ્ધા નિરતર અરખલિત હોય છે, તેથી તે શ્રદ્ધાવડે જ
મધુર્ન અર્થનું વિવેચન થઈ શકે છે ૬૮

ટીકાર્થ—તોપણુ-એમ છતાં પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિવાળા પુરૂષને અનેકાત
આગમની શ્રદ્ધા-કેવળ નિત્યત્યાદિક એક જ પક્ષનો આશ્રય કળીને
પદાર્થનો નિશ્ચય નહીં કરનાર એવા અનેકાત (સ્વાદ્વાદ) આગમ-શ્રદ્ધા
ન્તની શુદ્ધ વાગમના મર્યાદા-મર્યાદાએ અખતિ-અતિચાર રહિત હોય
છે, તે દુદૃષ્ટિવાળાને તે જ અનેકાત આગમની શ્રદ્ધાવડે મધુર્ન અર્થનું
વિવેચન-મધુર્નપણુએ કળીને અનુ-વરૂપનો નિશ્ચય થઈ શકે છે ૬૮

पूर्वोक्त अर्थने જ અપદ ગીતે કહ્યું છે —

आगमावापयताञ्ज्ઞાન પ્રાજ્ઞસ્ય મર્વગમ્ ।

कार्यादेर्व्यग्रहारस्तु नियतोद्देश्यमेव ॥ ૬૯ ॥

મૂનાર્થ—આગમના અર્થનો આશ્રય કરવાથી જુદિમા ૧ પુરૂષને
મનનામાં જ્ઞાન હોય છે, અને કાચાદિમા વ્યગ્રહાર તો તે નિશ્ચય
કરના ઉપજ્ઞાના ભેષ્યરૂપ છે ૬૯

ટીકાર્થ—જિનાજ્ઞા વિજ્ઞાન વિશે કહેલા મર્થનો-પ્રગણ નાશમાં
કદતા અર્થનો જે રાજ્ય તેનો રજનિપ્રકાર મોઢવડે આશ્રય કરવાથી-
તેનું જ્ઞાન કરવાથી જુદિમા ૧ પુરૂષને અનુ-વરૂપ વિશે મર્યાદા જ્ઞાનોને
વિશે અનુગમનાક ન હોય છે કારણ જ્ઞાનોને કળીને આગમમાં કહેવા

અર્થનો આશ્રય કરવાથી સર્વગામી જ્ઞાન-શ્રદ્ધાત્મક બોધ થાય છે. તથા પરોપદેશાદિક ક્રિયા અને તપસ્યા, વિહાર વિગેરેનો વ્યવહાર-પ્રવૃત્તિ તો તે બુદ્ધિમાનને અવશ્ય કર્તવ્યપણાએ કરીને આગમમાં બતાવેલા ઉલ્લેખ-વચન વિશેષરૂપી શેખરસમાન ઉત્તમ જ છે, એમ જાણવું. ૬૯.

હવે શિષ્યને શિક્ષા આપે છે.—

તદેકાન્તેન ચઃ કશ્ચિદ્વિરક્તસ્યાપિ કુગ્રહઃ ।

શાસ્ત્રાર્થવાધનાત્ સોઽયં જૈનાભાસસ્ય પાપકૃત્ ॥ ૭૦ ॥

મૂલાર્થ—તે કારણ માટે વિરક્તને પણ એકાંતપણે જો કોઈ એકનો કદાચહ થાય, તો તે શાસ્ત્રના અર્થનો બાધક હોવાથી જૈનની જેવા દેખાતા તે પુરૂષને પાપકારક થાય છે. ૭૦.

ટીકાર્થ—હો શિષ્ય ! તે કારણ માટે—પૂર્વે કહેલા પરમાર્થનો વિચાર કરવાથી જો કોઈ ક્રિયાત્મક અથવા જ્ઞાનાત્મક કદાચહ વૈરાગ્યવાનને પણ (અર્થાત્ સ્નેહરાગાદિકથી વ્યાપ્ત એવા મનુષ્યને થાય તેમાં તો શું કહેવું? એ જાપિ શબ્દનો અર્થ જાણવો.) એકાંતપણે—સર્વથા ક્રિયાની પ્રધાનતાના પક્ષે કરીને અથવા સર્વથા જ્ઞાનની પ્રધાનતાના પક્ષે કરીને કદાચહ—હઠભાવ થાય તો તે એકાંત કદાચહ પાપકારી—દરેક જન્મમાં પાપ તથા તેના ફળરૂપ દુઃખનું કારણ થાય છે. કેમકે તેથી શાસ્ત્રમાં કહેલા અર્થનો બાધ-વિનાશ થાય છે. કોને પાપકારી થાય છે? તે કહે છે.—તેવા જૈનાભાસને એટલે લોકોત્તર મિથ્યાત્વવડે યુક્ત હોવાથી પરમાર્થપણે જૈન નહીં છતાં પણ જૈનસદૃશ જણાતા મનુષ્યને તે (કદાચહ) પ્રવર્તે છે, પરંતુ શુદ્ધ જૈનને તે (કદાચહ) હોતો નથી. કારણકે જે કદાચહી હોય તે જૈન જ કહેવાતો નથી. ૭૦.

શિક્ષા જ કહે છે.—

ઉત્સર્ગે વાપવાદે વા વ્યવહારેઽથ નિશ્ચયે ।

જ્ઞાને કર્મણિ વાયં ચેન્ન તદા જ્ઞાનગર્ભતા ॥ ૭૧ ॥

મૂલાર્થ—જો આ (કદાચહ) ઉત્સર્ગને વિષે, અપવાદને વિષે, વ્યવહારને વિષે, નિશ્ચયને વિષે, જ્ઞાનને વિષે અથવા કર્મ (ક્રિયા)ને વિષે થાય તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય કહેવાય જ નહીં. ૭૧.

ટીકાર્થ—ઉત્સર્ગને વિષે—સામાન્યથી સાધુસામાચારીને વિષે, (આ શ્લોકમાં સર્વે વા શબ્દો વિકલ્પ (અથવા)ના અર્થમાં છે.) અથવા અપવાદને વિષે—વિશેષ પ્રકારના કારણ પ્રસંગની સાધુસામાચારીને વિષે,

અથવા બનવાને વિષે-નાન, દર્શન અને ચાલિને વિષે અથવા પ્રવર્ત-
નાત્મક વસ્તુના ઉત્પાદક બનવાને વિષે અથવા નિશ્ચયને વિષે-શુભના
પગમ નિરજન બાવમય શુદ્ધ સત્તાના અવલગનવાળા માત્ર દ્રવ્યપ-
ણના જ આશ્રયનેવિષે અથવા અલ્પતર ધ્યાનાદિના નિશ્ચયનેવિષે
અથવા જ્ઞાનનેવિષે-મન્ય કાર્યને આધન કરનાર જ્ઞાન જ મત્ય છે
ક્રિયાને શું કળ? એના જ્ઞાનનેવિષે અથવા ક્રિયાનેવિષે-ક્રિયાજ ગમત્ર
અર્થને સાધનારી છે, જ્ઞાનથી શું કળ? એમ ધારી દેવળ ક્રિયાને વિષે
આ કદાચલ લે હોય તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય કહેવાય જ નહીં, તે
મોહગર્ભ વૈરાગ્ય કહેવાય છે ૭૧

ઉપદેશજ આપે છે —

નયેષુ મ્યાર્યસત્યેષુ મોઘેષુ પરચાલને ।

માધ્યસ્થ્ય યદિ નાયાત ન તદા જ્ઞાનગર્ભતા ॥ ૭૨ ॥

મુદાર્ય—જોતાના અથનેવિષે મત્ય અને પરનો વિચાર કરવામા
અનર્થક (અમત્ય) એવા નયોનેવિષે લે મધ્યસ્થપણુ આ યુ ન હોય,
તો તે નાન ગર્ભ વૈરાગ્ય નથી ૭૨

દીકાર્ય—જોતાના પક્ષનેવિષે મત્ય-જોતાના યથાર્થ તત્ત્વનુ પ્રતિ
પાદન કરનારા તથા બીજા-જોતાથી વ્યતિરિખ નયોના પક્ષનો વિચાર
કરવામા નિર્ગુણ-અયથાર્થ એના ને માદિક નયોનેવિષે લે મધ્યસ્થપણુ-
પક્ષપાતરહિતપણુ અથાત્ તત્ત્વની પરીક્ષા કરવાપણુ ન થયુ હોય,
તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય નથી, પણ મોહગર્ભ ત જ છે ૭૨

વળી ફરીને ઉપદેશ આપે છે —

સ્વાગમેડન્યાગમાર્થના શતસ્યેર પરાર્થકે ।

નાવતારણુધત્ય ચેત્ત તદા જ્ઞાનગર્ભતા ॥ ૭૩ ॥

મુદાર્ય—પરાર્થનેવિષે ચોની લેમ લે જોતાના (જેનના) આગ
મનેવિષે અન્ય દર્શનીના આનમના અર્થોનો અવતાર કરવામા પાડિત્ય
ન હોય, તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય નથી ૭૩

દીકાર્ય—જોતાના-જેનના આગમનેવિષે-નામનેવિષે ગ્રહેવા અન્ય
દર્શનીના આગમોના અર્થોની, પગર્થની અખ્યાનેવિષે (લાંકિકમા
છેલા મનુના અખ્યાનેવિષે) ચોની અખ્યાની લેમ ઘણી અડપતા છે
તે પણ અલ્પ અન્ય નામના બાવર્થોનુ અવતરણુ કરવામા—પર
ગમપણુએ કીને અગમયની ચોના કરવામા લે પરિતાઈ ન હોય,
તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય કહેવાય નહીં, પણ મોહગર્ભ વૈરાગ્યજ લાગે ૭૩

કરીથી પણ ઉપદેશજ આપે છે.—

આજ્ઞયાગમિકાર્થાનાં યૌક્તિકાનાં ચ યુક્તિઃ ।

ન સ્થાને યોજકત્વં ચેન્ન તદા જ્ઞાનગર્ભતા ॥ ૭૪ ॥

મૂલાર્થ—આગમવડે ગ્રહણ કરાતા અર્થોને જિનેશ્વરની આજ્ઞા-
(વચન)વડે અને યુક્તિવડે ગ્રહણ કરાતા અર્થોને યુક્તિવડે કરીને
પોતપોતાના સ્થાનનેવિષે યોજકપણું ન હોય, તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય
નથી. ૭૪.

ટીકાર્થ—દેવળ આગમવડે ગ્રહણ કરાતા એટલે હેતુ અને યુક્તિ
વિગેરેથી ગ્રહણ ન કરાતા એવા ભવ્ય, અભવ્ય વિગેરે અર્થો—પદા-
ર્થોને આજ્ઞાવડે—જિનેશ્વરના ઉપદેશવડે સ્થાનનેવિષે—પોતપોતાના ભાવ-
નેવિષે યોજકપણું—સંયોગ કરવાપણું ન હોય, તથા હેતુ, દૃષ્ટાંત
વિગેરે યુક્તિથી ગ્રહણ કરવા લાયક સસારીપણું, કર્મસહિતપણું, અના-
દિપણું વિગેરે પદાર્થોને હેત્વાદિક યુક્તિવડે યથાર્થ સ્થાને યોજના
કરવાપણું ન આવ્યું હોય, તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય કહેવાય નહીં. ૭૪.

હવે આ જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્યને યોગ્ય પાત્ર બતાવે છે.—

ગીતાર્થસ્યૈવ વૈરાગ્યં જ્ઞાનગર્ભં તતઃ સ્થિતમ્ ।

ઉપચારાદગીતસ્યાપ્યમીષ્ટં તસ્ય નિશ્રયા ॥ ૭૫ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય ગીતાર્થને જ વિષે
રહેલો છે, અને અગીતાર્થને વિષે પણ ઉપચારથી તે (ગીતાર્થ)ની
નિશ્રાવડે માનેલો છે. ૭૫.

ટીકાર્થ—તે હેતુ માટે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય ગીતાર્થને—સૂત્ર અને
અર્થના વ્યાખ્યાનના જાણનારને વિષે જ રહેલો છે, તથા અગીતાર્થને
પણ ઉપચારથી—વ્યવહારથી કે અપેક્ષાથી તે ગીતાર્થની નિશ્રાએ કરીને—
તેની આજ્ઞાના પ્રાધાન્યવડે તેમનો આશ્રય કરવાવડે કરીને માનેલો
છે—માષ તુષાદિકની જેમ પ્રમાણ કરેલો છે. ૭૫.

હવે ચાર શ્લોકે કરીને એ (જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય)નાં લક્ષણો કહે છે.—

સૂક્ષ્મેક્ષિકા ચ માધ્યસ્થ્યં સર્વત્ર હિતચિન્તનમ્ ।

ક્રિયાયામાદરો મૂયાન્ ધર્મે લોકસ્ય યોજનમ્ ॥ ૭૬ ॥

ચેષ્ટા પરસ્ય વૃત્તાન્તે મૂકાન્ધવધિરોપમા ।

ઉત્સાહઃ સ્વગુણાભ્યાસે દુઃસ્થસ્યેવ ધનાર્જને ॥ ૭૭ ॥

મદનોન્માદવમન મદસંમર્દમર્દનમ્ ।

અસૂયાતન્તુવિચ્છેદ. સમતામૃતમજ્જનમ્ ॥ ૭૮ ॥

સ્વભાવાન્નૈવ ચલન ચિદાનન્દમયાત્ સદા ।

વૈરાગ્યસ્ય તૃતીયસ્ય સ્મૃતેય લક્ષણાવલી ॥ ૭૯ ॥

મૂલાર્થ—સૂક્ષ્મદષ્ટિ, મધ્યસ્થપણ, સર્વ દિતતુ ચિતવન, ક્રિયાને વિષે અત્યંત આદર, લોકોને ધર્મને વિષે ભેડવા, તથા અન્ય જનોના વૃત્તાતને વિષે મૂક, અથ અને બધિરના જેવી ચેષ્ટા, તથા ધન ઉપાર્જન કરવામા દરિદ્રીની જેમ આત્માના ગુણો પ્રાપ્ત કરવાના અભ્યાસમા ઉત્સાહ, તથા કામદેવના ઉન્માદતુ વમન, તથા આક્રમણની સગીર્ણતાતુ મર્દન, તથા અમૂયાના તન્તુનો નાગ, તથા અમતારૂપી અમૃતને વિષે મજ્જન (જ્ઞાન), તથા નિરતર ચિદાનન્દમય એવા આત્મસ્વ ભાવથી નહીં ચળનાપણુ એ સર્વ ત્રિભ (જ્ઞાનમર્મ) વૈરાગ્યના લક્ષણોની શ્રેણી કહેલી છે ૭૬-૭૭-૭૮-૭૯

ટીકાર્થ—સૂક્ષ્મ એટલે નિપુણતાવડે ગ્રહણ કરના લાયક જે નિગોદતુ અનાદિ અનતપણુ તથા અન્યત્વ અભ્યંત્રાદિક ભાવો, તેનું જે જેવાપણુ અર્થાત્ સૂક્ષ્મદષ્ટિ તથા મધ્યસ્થપણુ-તત્ત્વની પરીક્ષાને વિષે પક્ષપાત ગહિતપણે રાગદ્વેષની વચ્ચે રહેવાપણુ, તથા સર્વ પ્રાણીઓને વિષે દિતતુ ચિતવન એટલે તેમના કલ્યાણુ અને સુખની વૃદ્ધિ તથા સસારના પારની પ્રાપ્તિમાટે ભાવના કરવી તે, તથા ક્રિયાને વિષે-સાધનાદિક વ્યાપારને વિષે મોટો આદર-બુધ્ધિમાનપૂર્વક ઉદ્યમ, તથા ધર્મ-ધનને નહીં પામેલા લોકોની જિનેશ્વરે કહેલા સમ્યક્ત્વાદિક ધર્મને વિષે યોજના કરવી તે-તેમને ઉપદેશાદિકરને ધર્મની પ્રાપ્તિ કરાવવી તે, તથા પોતાથી અતિરિક્ત સર્વ જનોની આચારિક પ્રવૃત્તિને વિષે મૂક, અથ અને બધિરના જેવી એટલે કે મૂકની જેમ વચનરહિત પણુ, અથની જેમ નહીં જેવાપણુ અને બધિગની જેમ નહીં આજ્ઞાનાપણુ તેના જેવી ચેષ્ટા-પ્રવૃત્તિ, તથા જ્ઞાનાદિક અને વિનય, ધ્યાન, વ્યાપારત્ત્વ તથા ભાવનાદિક આત્માના ગુણોને પ્રાપ્ત કરવાના અભ્યાસને વિષે-રાગવાર મનન કૃપાને વિષે ઉત્સાહ-ઉત્ક્રાંતિ અર્થાત્ હર્ષપૂર્વક ઉદ્યમ, કોની જેમ? તે કહે છે—નુચ્ચ-નુચ્ચી એટલે નિર્ધનને દ્રવ્ય ઉપાર્જનને વિષે જેમ દોષ તેમ (અર્થાત્ જેમ નિર્ધન મનુષ્યનો ધન ઉપાર્જન કરવાને વિષે પ્રબળ ઉદ્યમ દોષ છે, તેમ જ્ઞાનમર્મ વૈરાગ્ય-પતને આત્માના ગુણ ઉપાર્જન કરવામા તીવ્ર ઉદ્યમ દોષ છે),

તથા કામદેવે ઉત્પન્ન કરેલા ઉન્માદવું-પરાધીનતાવું વમન એટલે હૃદયમાંથી બહાર કાઢવું, અર્થાત્ કામવિકારનો ત્યાગ, તથા જ્ઞાતિ, કુળ, ઐશ્વર્ય, તપ, બળ, બુદ્ધિ, લક્ષ્મી અને શ્રુત એ આઠથી ઉત્પન્ન થયેલા મદોની અતિ સંકીર્ણતાવું મર્દન-મૂળમાંથી ઉચ્છેદન, તથા અમૂયા એટલે અન્યના ગુણોપરના દ્વેષના તન્તુ-પરપરાનો વિચ્છેદ-નાશ અથવા અમૂયા-રૂપી તન્તુનો-સૂત્રનો નાશ એટલે હૃદયમાંથી કાઢી નાખવું તે, તથા સમતા-સર્વ પ્રાણીપર તુલ્ય દષ્ટિપણરૂપ અમૃતને વિષે મગ્નતા, તથા સર્વદા વિદાનંદમય-જ્ઞાનનો આનંદ એટલે સમગ્ર રાગદ્વેષાદિક દંકરહિત આત્માના સ્વાભાવિક આત્માદમય આત્મસ્વરૂપ થકી નહીં ચળવાપણું-નહીં પડવાપણું. આ ચાર શ્લોકમાં કહેલા ત્રીજા-જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્યનાં લક્ષણોની શ્રેણી (સમૂહ) ને તથા ખીજા અનેક આચાર્યોએ કહેલી છે. ૭૬-૭૭-૭૮-૭૯.

પૂર્વે કહેલા ત્રણે પ્રકારના વૈરાગ્યને વિષે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કયો વૈરાગ્ય છે અને ન ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કયો વૈરાગ્ય છે? તેનો વિભાગ બતાવે છે.—

જ્ઞાનગર્ભમિહાદેયં દ્વયોસ્તુ સ્વોપમર્દતઃ ।

ઉપયોગઃ કદાચિત્ સ્યાન્નિજાધ્યાત્મપ્રસાદતઃ ॥ ૮૦ ॥

મૂલાર્થ—આ ત્રણ પ્રકારના વૈરાગ્યની મધ્યે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે અને ખીજા બે પ્રકારના વૈરાગ્યનો તો પોતપોતાના ઉપમર્દને લીધે પોતાના અધ્યાત્મના પ્રસાદથી કદાચિત્ ઉપયોગ થઈ શકે છે. ૮૦.

ટીકાર્થ—આ ત્રણ પ્રકારના વૈરાગ્યમાંથી સુસુક્ષ્મ જનોએ જ્ઞાનગર્ભ નામનો ત્રીજો વૈરાગ્ય ગ્રહણ કરવા યોગ્ય-સ્વીકાર કરવા યોગ્ય છે. અને ખીજા બે એટલે દુઃખગર્ભ અને મોહગર્ભ વૈરાગ્યથી તો પોતાના એટલે દુઃખગર્ભ અને મોહગર્ભ પરિણામના નાશવડે ખીજા પરિણામને (જ્ઞાનગર્ભપણાને) પામવાથી પોતાના અધ્યાત્મના-પોતાના મનની પરિણુતિ અથવા અનુભવના પ્રસાદથી-શુદ્ધતા થવાથી કદાચિત્—કોઈક દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને પામીને ઉપયોગ-ઘટ કાર્યને સિદ્ધ કરવાપણું થઈ શકે છે. ૮૦.

॥ इति वैराग्यभेदाधिकारः ॥

પૂર્વે અધિકારમાં વૈરાગ્યના પ્રકારો બતાવ્યા. અને તેમાં જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્યને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કહ્યો. હવે તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય બે પ્રકારનો છે, તે બતાવે છે.—

વિષયેષુ ગુણેષુ ચ દ્વિધા, મુવિ વૈરાગ્યમિદ પ્રવર્તતે ।

અપર પ્રથમ પ્રકીર્તિતં, પરમધ્યાત્મવુધૈર્દ્વિતીયકમ્ ॥૮૧॥

મૂલાર્થ—વિષયોનેવિષે અને ગુણોનેવિષે એમ બે પ્રકારે આ વેરાગ્ય પૃથ્વીપર પ્રવર્તે છે તેમા અધ્યાત્મના પરિતોએ પહેલાને અપર અને બીજાને પર (પ્રધાન-મુખ્ય) કહેલો છે ૮૧

ટીકાર્થ—પૃથ્વીપર બે પ્રકારે આ પૂર્વોક્ત જ્ઞાનગર્ભ વેરાગ્ય પ્રવર્તે છે તેમા આ લોક અને પરલોક સ્વર્ગથી પ્રાપ્ત થયેલા સખ્તાદિક પાત્ર પ્રકારના વિષયોનેવિષે નિસ્પૃહપણુ હોય તે પ્રથમ અને ગુણોનેવિષે એટલે તપના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી ચારણ, પુલાક, આમર્ગ ઔપધી વિગેરે લક્ષ્મિઓનેવિષે મદરહિતપણુ હોય તે બીજા આ એમા ઉક્ત અખ્યાના અનુક્રમવડે પ્રથમના વિષય વેરાગ્યને અપર-અપ્રધાન-અમુખ્ય કહેલો છે એટલે વિષયોનેવિષે વિરક્તતા તો સામાન્ય પુરૂષોને પણ નિંદ્ય હોવાથી મુલભ છે, માટે તે અપ્રધાન છે અને બીજા ગુણવેરાગ્યને પર-પ્રધાન-મુખ્ય કહેલો છે કેમકે ગુણવેરાગ્યનો વિષય મહાત્માઓને પણ પૂજ્ય છે, તથા દુર્નિવાર એના રાગાદિકની નિવૃત્તિ કરનાર છે એપ્રમાણે અધ્યાત્મ વિષયના પરિતોએ નર્પુન કરેલુ છે-કહેલુ છે ૮૧

તેમાના પ્રથમ વિષયવેરાગ્યનુ સ્વરૂપ કહે છે—

વિપદ્યા ઉપલમ્બગોચર અપિ ચાનુશ્રવિકા વિકારિણ ।

ન ભવન્તિ વિરક્તચેતસા વિપધારેવ મુધાસુ મજ્જતામ્ ॥૮૨॥

મૂલાર્થ—પ્રાપ્તિના વિષયપ્રાણા (આ લોકના) તથા શાસ્ત્રાદિકમા શ્રવણ કરેલા એવા વિષયો અમૃતમા નિમગ્ન થયેલાને વિષધારાની જેમ નિરક્ત ચિત્તવાળા પુરૂષોને વિકાર કરનારા થતા નથી ૮૨

ટીકાર્થ—ઉપલમ્બ-ધ્વનિયોને ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય એવા સ્થાનને વિષે પ્રાપ્તિરૂપ ગોચર-વિષય અર્થાત્ આશ્રયવાળા એટલે આ લોકમા વર્તતા વિષયો તથા શુદ્ધમુખના ઉચ્ચારથી આગમનેવિરે સાલજેવા સ્વર્ગાદિક સ્વર્ગથી ભૂત તથા ભવિષ્યકાળના ઈદ્ર, ચક્રવર્તી વિગેરેના વિષયો વિરક્ત એટલે યથાગ્રિયત વિષય સમૂહી નિપાકના જ્ઞાનથી જેતુ ચિત્ત ઉદાસીન થયેલુ છે એવા પુરૂષોને વિકાર ઉત્પન્ન કરનારા-સ્વભાવને અન્યથા કરનારા થતા નથી—જાણુવા યોગ્ય વસ્તુ જાણેલી હોનાથી તે બંને પ્રકારના વિષયોમા તેમને કૈતુક નહીં ટોવાથી તે તેમને નિકાર

કારી થતા નથી. કોની જેમ ? તે કહે છે.—અમૃતના સમૂહમાં નિમગ્ન થયેલા માણસને વિષનો પ્રવાહ જેમ વિકાર કરી શકતો નથી. અર્થાત્ જેમ અમૃતના કુંડમાં નિમગ્ન થયેલા મનુષ્યની ઉપર વિષની વૃષ્ટિ પડે તો પણ તે વિષવેગની વ્યાપ્તિનું સામર્થ્ય ત્યાં નહીં હોવાથી નિષ્ફળ થાય છે, તેમ વિરક્ત ચિત્તવાળાને ઈન્દ્રિયોના વિષયમાં પ્રાપ્ત થયેલા વિષયો પણ વિકારને ઉત્પન્ન કરવામાં અસમર્થ હોવાથી નિષ્ફળ થાય છે. ૮૨.

હવે ત્રણ શ્લોકોએ તેમને શબ્દના વિષયનો અભાવ દેખાડે છે.—

સુવિશાલરસાલમજ્જરીવિચરત્કોકિલકાકલીમરૈઃ ।

કિમુ માદ્યતિ યોગિનાં મનો નિમૃતાનાહતનાદસાદરમ્ ૮૩

મૂલાર્થ—સ્થિર અને આઘાત રહિત એવા ઑંકારાદિકના ધ્વનિને વિષે આદરવાળું યોગીજનોનું મન વિશાલ આમ્રવૃક્ષની મંજરીનેવિષે કરતા એવા કોકિલના મધુર ધ્વનિવડે શું આનંદ પામે ? ન જ પામે. ૮૩.

ટીકાર્થ—અત્યંત વિસ્તારવાળી આમ્રવૃક્ષની મંજરીથી એટલે સૂક્ષ્મ એવા તેના નવાંકુરોના વિલાસથી આમ તેમ કરતી એવી કોકિલાએ કરેલા ‘કુહુ’ ‘કુહુ’ એવા મધુર ધ્વનિની પરંપરાવડે, એકાગ્ર સમાધિમાં નિશ્ચળ રહેલા અને નિરંતર બ્રહ્મરંધ્રમાં શ્રવણ થતા ઑંકારાદિકના અનાહત નાદને વિષે આસક્ત થયેલા એવા યોગીઓનું ચિત્ત શું આનંદને પામે ? અર્થાત્ ન જ પામે. ૮૩.

રમણીમૃદુપાણિકંકણક્વણનાકર્ણનપૂર્ણધૂર્ણનાઃ ।

અનુભૂતિનટીસ્ફુટીકૃતપ્રિયસંગીતરતા ન યોગિનઃ ॥૮૪॥

મૂલાર્થ—અનુભવરૂપી નટીએ પ્રગટ કરેલા મનોહર સંગીતમાં આસક્ત થયેલા યોગીઓ, સ્ત્રીઓના કોમળ હસ્તના કંકણોના ધ્વનિના શ્રવણથી કદિ પણ પૂર્ણ ઘેઘૂર (પ્રીતિવાળા) થતા નથી. ૮૪.

ટીકાર્થ—અનુભવ-હૃદયરૂપી લક્ષ્યમાં આવેલું બ્રહ્મસ્વરૂપાદિકને દેખાડનારૂં જ્ઞાન, તે રૂપી નટીએ-સર્વ નૃત્યકળામાં કુશળ નર્તકીએ સ્પષ્ટરીતે પ્રગટ કરેલા પ્રિય-શ્રવણ અને હૃદયને સુખકારક સંગીત-નૃત્ય અને વાજિત્ર સહિત શ્રવણ, નેત્ર અને મનને વિનોદ આપનારી ક્રિયા તેને વિષે આસક્ત થયેલા યોગીઓ—મુનિઓ, યુવતી સ્ત્રીઓના કોમળ હસ્તનેવિષે રહેલા રત્નજડિત સુવર્ણમય કંકણોથી ઉત્પન્ન થતા કર્ણને સુખ આપનાર રણુરણુ શબ્દના શ્રવણવડે કરીને તેમના કર્ણ-ત્રો પરિપૂર્ણ ભરાઈ જાય તો પણ, તેઓ અનુભવરૂપી નટીના સંગી-માં આસક્ત થયેલા હોવાથી તેમાં પ્રીતિવાળા થતા નથી. ૮૪.

સ્થૂળનાય ન શુદ્ધચેતસા લલનાપદ્મચારુધોલના ।

યદિય સમતાપદાવલીમધુરાલાપરતેર્ન રોચતે ॥ ૮૫ ॥

મૂલાર્થ—સ્ત્રીઓના પચમ સ્વરનો મનોહર નાદ શુદ્ધ ચિત્તનાળા પુરુષોની સ્ખલના માટે થતો નથી કેમકે સમતાના વાગ્યોની શ્રેણીના મધુર આલાપને વિષે પ્રીતિનાળા તે મુનિને આ (સ્ત્રીઓના પચમ સ્વરનો મનોહર નાદ) રૂચિકારક (આનંદદાયક) થતો નથી ૮૫

ટીકાર્થ—રાગાદિક દોષરૂપ મળના અભાવને લીધે શુદ્ધ-નિર્મળ ચિત્તવાળા યોગીજનોને, ક્રીડા કરતી એવી સ્ત્રીઓએ પચમ સ્વરવડે કરેલી મનોહર ઘોલના-અમદ નાદની મૂર્છના, સ્ખલનને માટે-ધર્મધ્યાનના વ્યાધાતને માટે થતી નથી કેમકે તેઓ સર્વ ગ્રાણીઓને વિષે તુલ્ય વર્તનારૂપ સમતાના સ્વરૂપ અને ફલાદિકના પ્રતિપાદક એવા પદો-શાસ્ત્રના વાગ્યોની શ્રેણીના મધુર-શાતરસમય આલાપને વિષે ચિત્તની પ્રીતિને ધારણ કરનારા હોય છે તેવા યોગીઓને આ-સ્ત્રીઓના પચમસ્વરની મુંદર ઘોલના કદાપિ રૂચિનારક થતી નથી-પસદ પડતી જ નથી ૮૫

- હવે ત્રણ શ્લોકે કરીને રૂપ વિષયમા વિરક્તપણુ બતાવે છે —

સતત ક્ષયિ શુરુશોણિતપ્રભવ રૂપમપિ પ્રિય ન હિ ।

અવિનાશિનિસર્ગનિર્મલપ્રથમાનસ્વકરૂપદર્શિનામ્ ॥ ૮૬ ॥

મૂલાર્થ—અવિનાશી, સ્વભાવથીજ નિર્મળ અને વિસ્તીર્ણુ એવું આત્માનું સ્વરૂપ જોનારા યોગીઓને નિરતર ક્ષય પામતું તથા વીર્ય અને રેતસથી ઉત્પન્ન થયેલું રૂપ (શરીરનું સૌન્દર્ય) પણ પ્રિય લાગતું નથી ૮૬

ટીકાર્થ—વિનાશના દેતુરૂપ રોગાદિકવડે પરાભવ નહીં પામવાથી તથા અનાદિ અનંત દોષથી અવિનાશી, તથા પોતાના સતજ સ્વભાવે કરીને નિર્મળ એટલે કર્મરૂપ પકમળના અભાવથી પવિત્ર અર્થાત્ પદાદિકવડે સ્પર્શ કરવાને અશક્ય હોવાથી જળાદિકવડે ગોધ વાપણુ નહીં હોવાને લીધે નિર્મળ, તથા વિસ્તીર્ણુ, એવા પ્રકારના આત્મ સ્વરૂપને નિર્મળ જ્ઞાનચતુષ્ટયે જોનારા યોગીઓને, નિરતર (ક્ષણે ક્ષણે) ક્ષયના દેતુરૂપ રોગાદિકવડે વ્યાપ્ત હોવાથી વિનશ્ચ, તથા પિતાના વીર્ય અને માતાના રેતસથી ઉત્પન્ન થયેલું, અગ્નિય હોવાથી ગ્રહણ કરવાને અયોગ્ય એવું આ શરીરનું રૂપ પણ પ્રીતિકારક થતું નથી ૮૬

પરદૃશ્યમપાયસંકુલં વિષયો યત્કલ્પ ચર્મચક્ષુષઃ ।

ન હિ રૂપમિદં મુદે યથા નિરપાયાનુભવૈકગોચરમ્ ॥૮૭॥

મૂલાર્થ—જે પ્રકારે અપાય રહિત અને અનુભવને જ એક ગોચર એવું આત્મસ્વરૂપ યોગીઓને હર્ષ-પ્રીતિ માટે થાય છે, તે પ્રકારે અન્ય જનોએ જોવાતું અને અપાયોથી વ્યાપ્ત તથા જે ચર્મ-ચક્ષુના વિષયરૂપ છે એવું આ (શરીરસંબંધી) રૂપ પ્રીતિને માટે થતું નથી. ૮૭.

ટીકાર્થ—જે પ્રકારે અપાય એટલે વિનાશ અથવા વિયોગરહિત અર્થાત્ આત્માનું સ્વરૂપ સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જ રહે છે માટે અપાયરહિત તથા અનુભવ એટલે આવરણ રહિત એવા પૂર્ણ જ્ઞાનના અદ્વિતીય વિષયવાળું એટલે માત્ર અનુભવવડે જ જાણી (જોઈ) શકાય તેવું આત્માનું સ્વરૂપ જેવું યોગીઓના આનંદને માટે થાય છે, તેવી રીતે પારદર્શિકાદિક અન્ય જનોએ જોવા લાયક અને હરણ કરી શકાય તેવું તથા ઘણા વિયોગકારી અથવા પાપ કષ્ટાદિક કરનારા અપાયોવડે સંકીર્ણ-વ્યાપ્ત તથા જે (રૂપ) ચર્મચક્ષુના વિષય છે એટલે ચર્મચક્ષુવડે જોઈ શકાય છે એવું આ પ્રત્યક્ષ દેખાતું શરીરનું સૌન્દર્ય આનંદને માટે થતું નથી. ૮૭.

ગતિવિભ્રમહાસ્યચૈષ્ટિતૈર્લલનાનામિહ મોદતેઽવુધઃ ।

સુકૃતાદ્રિપવિવ્વમીષુ નો વિરતાનાં પ્રસરન્તિ દૃષ્ટયઃ ॥૮૮॥

મૂલાર્થ—અહીં (રૂપના વિષયમાં) સ્ત્રીઓની ગતિ, વિલાસ, હાસ્ય અને ચૈષ્ટિઓવડે અજ્ઞાની પ્રાણી આનંદ પામે છે પરંતુ સુકૃત-રૂપી પર્વતને વિષે વજ્ર સમાન એવા એ સ્ત્રીઓના ગત્યાદિકને વિષે વિરક્ત જનોની દૃષ્ટિ પ્રસરતી નથી. ૮૮.

ટીકાર્થ—અહીં રૂપના વિષયમાં સ્ત્રીઓની ગતિ-રાજહંસાદિકની જેવી સુંદર ચાલ, વિભ્રમ-દેદીપ્યમાન અલંકારોના આહંબરવાળો શરીરના સંસ્કારરૂપ વિલાસ, હાસ્ય-મુખ તથા નેત્રાદિકનો વિકાસ, તથા ચૈષ્ટિત-વક્ર ભૃકુટીવડે કટાક્ષયુક્ત દૃષ્ટિ અને અંગ ઉપાંગનું પ્રકટ-કરવાપણું, તે વડે કરીને અજ્ઞાની પ્રાણી હર્ષ પામે છે. પરંતુ સુકૃત એટલે રૂઠું અને આત્માને હિતકારક એવું ધર્મનું આરાધન અથવા સુખના કારણરૂપ શુભ કર્મ, તે રૂપી અદ્રિ-દુઃખે આરોહણ થઈ શકે તેવા પર્વતનો વિનાશ કરવામાં વજ્રસમાન એવા તે સ્ત્રીઓના ગત્યાદિ-

કને વિષે વિરક્ત-કામનાથી નિવૃત્તિ પામેલા મુનિઓની દૃષ્ટિએ પ્રસરતી નથી એટલે કે તેઓ તેમના સામી દૃષ્ટિ પાણુ ડરતા નથી, તે પછી આસક્તિ કયાથી જ રાખે ? ૮૮

હવે જે શ્લોકવડે ગન્ધને વિષે નિવૃત્તિને દેખાડે છે —

ન મુદે મૃગનાભિમલ્લિકાલવલીચન્દનચન્દ્રસૌરભમ્ ।

વિદુષા નિરુપાધિવાધિતસ્મરશીલેન સુગન્ધિવર્ષ્મણામ્ ૮૯

મૂંનાર્થ—ઉપાધિ રહિતપણે કામદેવનો બાધ કરનાર શીળવડે સુગંધી શરીરવાળા વિદ્વાનોને કસ્તૂરી, મલ્લિકા, લવલી, ચંદન અને ઘન-સારની સુગંધ હર્ષને માટે થતી નથી ૮૯

ટીકાર્થ—યથાર્થપણે આત્મસ્વરૂપને જાણનાર વિદ્વાનોના શરીર ઉપાધિ રહિત-સમગ્ર કવેશના સમૂહ રહિત અને કામદેવનો બાધ કરનાર એવા શીળવડે-સર્વ શુદ્ધ આચારવડે અથવા બ્રહ્મચર્યવડે સુગંધી હોય છે, તેથી તે વિદ્વાનોને કસ્તૂરી, માલતી પુષ્પો, લવિંગની લતા, ચંદન અને ઘનસાર-કર્પૂરની સુગંધી આનંદને માટે થતી નથી ૮૯

તેથી સુગંધ કેમ હર્ષને માટે થતી નથી ? તેપર જહે છે —

ઉપયોગમુપૈતિ યદ્ધિર હરતે યન્ન વિભાયમારુત ।

ન તતઃ સ્વલ્પ શીલસૌરભાદપરસ્મિન્નિહ યુજ્યતે રતિ. ॥ ૯૦ ॥

મૂંનાર્થ—જે ચિરકાળ સુધી ઉપયોગને પામે છે, અને જેને વિભાવ રૂપી વાયુ હરણુ કરતો નથી, તે શીલરૂપી સૌરભ-સુગંધ વિના આ જગતમા બીજા કોઈને વિષે રતિ-પ્રીતિ કરવી યોગ્ય નથી ૯૦

ટીકાર્થ—ઉપર કહેલું શીળરૂપી સૌરભ ચિરકાળ સુધી ભોગના વ્યવહારને પામે છે અર્થાત્ નિર્દોષ શુદ્ધ આચરણથી ઉત્પન્ન થયેલા શીળસૌરભનું અક્ષયપણું હોનાથી તે કાયમ ઉપયોગમા આવે છે તથા જે શીળરૂપી સૌરભને વિભાવ-આત્માના હિતને વિષે શત્રુરૂપ એવો જીવના રાગાદિક પરિણામરૂપી વાયુ હરણુ કરી શકતો નથી-પુષ્પના સૌરભની જેમ દેશાતરમા લઈ જઈ શકતો નથી કેમકે શુદ્ધ આચારનું આચરણ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલું સૌરભ આત્મસ્વરૂપમય હોવાથી વિભાવવડે હરણુ કરાણુ અશક્ય છે તેવા શીળરૂપી સૌરભ વિના એટલે શુદ્ધ આચારનું આચરણ કરવામા પ્રીતિમાન શુદ્ધ પરિણામ તથા બ્રહ્મચર્યરૂપી સમગ્ર શુભરૂપ સુગંધમય હોનાથી સુગંધી એવા મુકુમ વિના

આ જગતમાં ખીજ-નાશવંત મહિદાદિકના સૌરભને વિષે પ્રીતિ કરવી તે યોગ્ય જ નથી—તે કાર્ય યુક્તિયુક્ત જ જાણાતું નથી. ૯૦.

હવે ત્રણ શ્લોકે કરીને રસવિષયમાં નિવૃત્તિ બતાવે છે.—

મધુરૈર્ન રસૈરધીરતા ક્વચનાધ્યાત્મસુધાલિહાં સતામ્ ।

અરસૈઃ કુસુમૈરિવાલિનાં પ્રસરત્પદ્મપરાગમોદિનામ્ ॥ ૯૧ ॥

મૂલાર્થ—વિકસ્વર ક્રમળતા પરાગવડે આનંદ પામનારા ભ્રમરાઓને રસરહિત પુષ્પોની જેમ અધ્યાત્મરૂપી અમૃતનું આસ્વાદન કરનારા સત્પુરૂષોને પુદ્ગળિક મધુર રસોવડે કોઈ પણ ઠેકાણે આતુરતા થતી નથી. ૯૧.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મરૂપ—સત્ જ્ઞાન ક્રિયાત્મક આત્માની પરિણતિરૂપ અમૃતનું આસ્વાદન કરનાર સાધુ પુરૂષોને દૂધ, દહીં, સાકર વિગેરે મધુર રસોવડે કોઈપણ ક્ષેત્ર કાલાદિકને વિષે લુબ્ધતા-આતુરતા થતી નથી. તેમાં દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે—વિકાસ પામેલા ક્રમળોના પરાગવડે-સુગંધથી ભરેલા પુષ્પના રજકણોવડે આનંદ પામનારા ભ્રમરાઓને નીરસ પુષ્પોવડે કદાપિ આનંદ થતો નથી. જેમ પદ્મ-ક્રમળના રાગથી તૃપ્ત થયેલા ભ્રમરાઓ નીરસ પુષ્પના આસ્વાદનમાં આસક્ત થતા નથી તેમ અધ્યાત્મરૂપી અમૃતથી તૃપ્ત થયેલા મુનિવરો દૂધ, સાકર વિગેરે મધુર રસના આસ્વાદમાં આસક્ત થતા નથી—તેમાં આસક્તિ-રહિત જ રહે છે. ૯૧.

તે યોગીઓને પુદ્ગળિક રસોને વિષે અનાદરજ હોય છે, તે કહે છે.—

વિપમાયતિર્મિર્નું કિં રસૈઃ સ્ફુટમાપાતસુલૈર્વિકારિભિઃ ।

નવમેઽન્નવમે રસે મનો યદિ મદ્રં સતતાવિકારિણિ ॥ ૯૨ ॥

મૂલાર્થ—જે નિરંતર વિકાર રહિત અને દોષવર્જિત એવા નવમા રસ (શાંતરસ)ને વિષે ચિત્ત મદ્ર થયું હોય તો ભયંકર પરિણામ-વાળા, માત્ર ભોગકાળે જ સુખકારક અને વિકારવાળા એવા રસોએ કરીને શું કળ ? કાંઈ જ નહીં. ૯૨.

ટીકાર્થ—જે નિરંતર અવિકારી એટલે પરિણામે વિકાર નહીં દેખાવાથી વિકારરહિત અને દોષવર્જિત એવા નવમા રસને વિષે—શાંત-રસ નામના રસાધિરાજને વિષે ચિત્ત લય પામ્યું હોય, તો વિષમ-ભયાનક અથવા દુઃસહ છે ભોગનો ઉત્તર કાળ જેમાં એવા સ્પષ્ટ રીતે આપાતને વિષે—માત્ર ભોગ સમયે જ સુખકારક લાગતા તથા વિકારી એટલે પરિણતિનો વિપર્યાય કરનારા અને દેહનો વિપર્યાય કરનારા

એવા દૂધ વિગેરે રમોએ કરીને આત્માનુ શુ પ્રયોજન સિદ્ધ થાય ?
કાઈ જ નહીં અર્થાત્ શાતરમના રનાદ પામે બીજા સર્વે રમો વિરસ છે ૮૨
રસને વિષે આમક્રા થયેલા અને વિરક્રા થયેલાના પરિણામનો
લેદ-પ્રકાર દેખાડે છે

મધુર રસમાપ્ય નિ પતેદ્રસનાતો રસલોભિના જલમ્ ।

પરિભાવ્ય વિપાકસાધ્યસ વિરતાના તુ તતો દશોર્જલમ્ ॥૧૩॥

મૂલાર્થ—મધુર રસને પામીને રસબુદ્ધ જનોની છાહામાથી
પાણી છૂટે છે-ઝરે છે, અને તેથી વિરક્રા થયેલાને તો વિપાકનો ભય
જાણવાથી નેત્રમાથી જળ ઝરે છે ૮૩

ટીકાર્થ—દૂધ વિગેરે મધુર રસને પામીને રસના લાલસુ જનોની
છાહાયતી લાગણ પાણી ઝરે છે, અને વિષયોથી નિરક્રિા પામેલા
જનોને તો તે રમના વિપાકનો-તેને નિમિત્તે બધાયેલા ઈર્ષના પરિણા-
મનો એટલે કળના ઉદયનો ભય વિચારતા નેત્રથકી જળ એટલે અશ્રુ
ઝરે છે ૮૩

હવે ત્રણ રસોડે કરીને સ્પર્શે વિષયને વિષે વૈરાગ્ય દેખાડે છે —

इह ये गुणपुष्पपूरिते धृतिपत्नीमुपगुह्य शेरते ।

વિમલે સુચિકલ્પતલ્પકે ક્વચહિ સ્પર્શરતા ભવન્તુ તે ॥ ૧૪ ॥

મૂલાર્થ—આ લોકને વિષે જેઓ શુભુકી પુષ્પોવડે પૂર્ણ અને
નિર્ભજ એવા મદ્ધિત્વપૂર્ણ પલ્પકને વિષે ધૃતિપત્ની ત્રિયાને આલિંગન
કરીને શુભે છે, તેઓ બાહ્ય સ્પર્શને વિષે ક્યાથી આસક્ત થાય ? ૮૪

ટીકાર્થ—આ લોકને વિષે જે ચોગીશ્વરે જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, ક્ષમા અને
સતોષ વિગેરે શુભોકી પુષ્પોવડે પૂર્ણ-રચેલા તથા નિર્ભજ-નિર્દોષ
એવા સુચિકલ્પ-શુભ અધ્યનગ્રામી પલ્પકને વિષે, ધૃતિ-ચિત્તનો
સતોષ અથવા વ્રતની સ્થિરતાપ પત્ની-જેની પ્રાપ્તિવડે છવના પ્રદેશો
થકી પાપગમુદનો નાગ થાય છે, એવી ત્રિયાને આલિંગન કરીને શુભે
છે-ગયન કરે છે, તે સુનીશ્વરે સત્યા, સ્ત્રી, જળ, પુષ્પ અને ચંદન
દ્રવાદિક બાલ પદાર્થોના સ્પર્શને વિષે પ્રીતિવાળા ક્યાથી થાય ? કોઈ
પણ સ્થાને પ્રીતિવાળા થાય જ નહીં ૮૪

इदि निर्वृतिमेव मिश्रता न मुदे चन्दनलेपनाविधि ।

વિમલત્વમુપેયુપાં મદા સલિલસ્નાનકલાપિ નિષ્ફળા ॥ ૧૫ ॥

મૂલાર્થ—હૃદયને વિષે કેવળ નિવૃત્તિને જ ધારણ કરનારા મુનિ

ઓને ચંદનના લેપનો વિધિ આનંદને માટે થતો નથી. તથા નિરંતર નિર્મળપણાને પામેલા હોવાથી તેમને જળસ્નાનની કળા પણ નિષ્કળજ છે. ૯૫.

ટીકાર્થ—મનને વિષે નિર્વૃત્તિને—મોક્ષસુખને અથવા પરભાવના વર્જનરૂપ સુસ્થિતિને જ કેવળ એકાગ્રપણાએ ધારણ કરતા મુનિઓને ચંદનરસના વિલેપનનો વિધિ આનંદની વૃદ્ધિ માટે થતો નથી. તથા નિરંતર તપ, સંયમ અને શુભ ભાવનાદિક નિર્મળપણાને—કર્મમળના અભાવને પ્રાપ્ત થયેલા હોવાથી તેમને જળસ્નાનની કળા—કૃશળતા પણ વ્યર્થ છે. કેમકે આત્માને વિષે રહેલા મળને શુદ્ધ કરવામાં જળ સમર્થ નથી. ૯૫.

આ સ્પર્શના જ વિષયમાં ભોગી અને યોગીના પરિણામનો ભેદ દેખાડે છે.—

गणयन्ति जनुः स्वमर्थवत्सुरतोऽस्मात्सुखेन भोगिनः ।

मदनाहिविपोग्रमूर्च्छनामयतुल्यं तु तदेव योगिनः ॥ ૯૬ ॥

મૂલાર્થ—ભોગીજનો મૈથુનના વિલાસરૂપ સુખવડે પોતાનો જન્મ સફળ માને છે. અને યોગીજનો તેજ સુખને કામદેવ રૂપી સર્પના વિષની ઉગ્ર મૂર્છનારૂપ વ્યાધિ સદૃશ માને છે. ૯૬.

ટીકાર્થ—ભોગી-સ્ત્રી વિગેરે ઉપભોગની ક્રિયાઓ જેને પ્રિય છે એવા લોકો મૈથુનની સેવાના આહ્વાદરૂપ સુખવડે પોતાના જન્મને હૃદયમાં સફળ થયો માને છે; તેજ ભોગસુખને યોગીજનો-મુનીશ્વરો કામદેવરૂપી સર્પના વિષવડે થયેલી ઉગ્ર મૂર્છના-સમગ્ર શરીરને વિષે થયેલા વિષવેગના પ્રચારરૂપ વ્યાધિતુલ્ય ગણે છે-માને છે. ૯૬.

આ લોકના વિષયવાળો વૈરાગ્ય કહ્યો, હવે પરલોકના વિષયમાં વૈરાગ્ય કહે છે.—

तदिमे विषयाः किलैहिका न मुदे केऽपि विरक्तचेतसाम् ।

परलोकसुखेऽपि निःस्पृहाः परमानन्दरसालसा अमी ॥ ૯૭ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ લોક સંબંધી કોઈ પણ વિષયો વિરક્ત ચિત્તવાળા મુનિઓને આનંદ માટે થતા નથી, તથા પરમાનંદના રસવડે (અન્ય રસમાં) આળસુ થયેલા તે મુનિઓ પરલોકના સુખને વિષે પણ નિઃસ્પૃહ હોય છે. ૯૭

ટીકાર્થ—તેથી કરીને—પૂર્વે કહેલા પ્રકારે કરીને વિરક્ત પરિણામવાળા હોવાથી આ પૂર્વે કહેલા શબ્દાદિક વિષયો, મનુષ્યલોક સંબંધી કોઈ પણ-ચક્રવર્તી વિગેરે મહદ્દિક સંબંધી પણ ખરેખર વૈરાગ્યને વિષે

ચિત્તવાળા મુનિઓને આનંદ માટે થતા નથી કેમકે આ યોગીઓ પરમ ઐટલે પોતાના (આત્માના) સર્વ અંગોવડે પરિપૂર્ણ હોવાથી તથા સ્વાભાવિક હોવાથી સર્વોત્કૃષ્ટ એવો જે આનંદ-પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલો આહ્વાદ, તદ્વરૂપ રસવડે-પરમ નિવૃત્તિરૂપ સતોષવડે અત્યંત શોભતા અથવા આળસુ-બીજા વિષયમા મદ આદરવાળા હોવાથી પરલોકના-દેવલોકના મુખને વિષે પણ નિસ્પૃહ-અભિલાષા રહિત હોય છે ૮૭

તે યોગીઓ દેવોને પણ મુખી માનતા નથી, તે જહે છે —

મદમોહવિપાદમત્સરજ્વરવાધાવિધુરા સુરા અપિ ।

વિપમિશ્રિતપાપસાન્નવત્ સુખમેતેષ્વપિ નૈતિરમ્યતામ્ ॥ ૯૮ ॥

મૂલાર્થ—દેવતાઓ પણ મદ, મોહ, વિપાદ અને મત્સરરૂપ જ્વરની પીડાથી વિધુર થયેલા હોય છે, તેથી તે વિષયોથી મળતું તેમનું મુખપણુ વિષથી મિશ્રિત થયેલા પાપસાન્નની જેમ મુંદરપણુને પામતું નથી ૮૮

ટીકાર્થ—દેવતાઓ પણ મદ-મોહી ઋદ્ધિની પ્રાપ્તિવડે ઉત્પન્ન થયેલો ગર્વ, મોહ-વિમાન, અવકાર અને દેવાગનાદિ ઉપરની મૂર્છા, વિપાદ-પોતાથી મોટી ઋદ્ધિવાળાએ કરેલા અપમાનાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલો ખેદ અથવા બીજા મહાદ્વિકને ભેવાથી ઉત્પન્ન થયેલી દીનતા, તથા મત્સર-અન્યની સપદાને નહીં સહન કરવાના પરિણામ-આટલા દોષવડે ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરની-દાહની પીડાએ કરીને વ્યાકુળ થયેલા હોય છે, તેથી એ પૂર્વે કહેલા વિષયોમા પણ સાતારૂપ મુખ, વિષથી મિશ્રિત કરેલા પાપસાન્ન-દૂધપાકની જેવું છે જેમ વિષ મિશ્રિત પાપ સાન્ન ખાવાથી જીવિતને હરપૂ કરે છે, તેજ રીતે દેવલોકનું મુખ પણ ધર્મરૂપ જીવનને હરણુ કરનાર થાય છે કેમકે ત્યાર પછી પણ શ્રીના ગર્ભમા ઉત્પન્ન થવું પડે છે તેથી આવા પ્રકારનું મુખ રમણીયતાને પામતું નથી ૮૯

દેવના મુખ પણ દુઃખરૂપ છે, તે કહે છે —

રમણીવિરહેણ વહ્નિના વહુનાપ્પાનિલદીપિતેન ચત્ ।

ત્રિદશૈર્દિનિ દુઃખમાપ્યતે ઘટતે તત્ર કથ સુલસ્યિત્તિ ॥ ૯૯ ॥

મૂલાર્થ—ઘણા અશુરૂપી વાયુએ પ્રદીપ્ત કરેલા શ્રીઓના નિરહ-રૂપ અગ્નિને દેવતાઓ સ્વર્ગમા પણ દુઃખ પામે છે, તો ત્યાં (દેવ-લોકમા) મુખનું સ્થાન કેમ ઘટે-જેમ યોગ્ય કહેવાય? ૯૯-

ટીકાર્થ—નેત્રના ઘણા અશ્રુજળના પ્રવાહરૂપી વાયુના કટલોલવડે પ્રદીપ્ત થયેલા દેવાંગનાના વિરહરૂપ અગ્નિવડે દેવતાઓ દેવલોકમાં પણ અત્યંત દુઃખ પામે છે, તો તે દેવલોકમાં અથવા દેવાને વિષે મુખનું સ્થાન કયા પ્રકારે ઘટે-ચુકિતચુકિત કેમ થાય ? નજ થાય. ૯૯.

દેવાના દુઃખને જ વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે.—

પ્રથમાનવિમાનસંપદાં ચ્યવનસ્યાપિ દિવો વિચિન્તનાત્ ।

હૃદયં ન હિ ચદ્વિદીર્યતે દ્યુસદાં તત્કુલિશાણુનિર્મિતમ્ ॥૧૦૦॥

મૂલાર્થ—દેવલોકમાંથી ચ્યવન થવાનું છે એમ વિચારવાથી મોટા વિમાનની સંપત્તિવાળા દેવાનું હૃદય જે વિદીર્ણ થતું નથી, તેથી એમ જણાય છે કે તેમનું તે હૃદય વજના પરમાણુવડે નિર્માણ થયેલું છે. ૧૦૦.

ટીકાર્થ—દેવલોક થકી ચ્યવન-દેવભવમાંથી ચ્યવીને બીજી ગતિમાં જવાનું સ્મરણમાં આવવાથી વિસ્તાર પામેલી વિમાનની સંપત્તિ-લક્ષ્મી-વાળા દેવતાઓનું હૃદય જે કારણ માટે વિદીર્ણ થતું નથી-ભેદાતું નથી, તેથી કરીને એમ જણાય છે કે-તે દેવાનું હૃદય વજના પરમાણુઓવડે રચાયેલું છે. કેમકે એવા દુઃખવડે મનુષ્યોનું તો મરણ થતું જોવામાં આવે છે. અને દેવતાઓનું જોવામાં આવતું નથી, તેથી દેવતાઓનું હૃદય વજની જેવું દુર્ભેદ છે, એમ જણાય છે. ૧૦૦.

હવે બે શ્લોકોવડે અનુક્રૂષ્ટ વૈરાગ્યનો ઉપસંહાર કરીને ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્ય કહેવાનો આરંભ કરે છે.—

વિષયેષુ રતિઃ શિવાર્થિનો ન ગતિષ્વસ્તિ કિલાશિલાસ્વપિ ।

ઘનનન્દનચન્દનાર્થિનો ગિરિભૂમિષ્વપરદ્રુમેષ્વિવ ॥ ૧૦૧ ॥

મૂલાર્થ—જેમ ઘણા નંદન વનના ચંદન વૃક્ષોની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યને પર્વતની ભૂમિને વિષે રહેલા અન્ય વૃક્ષો ઉપર પ્રીતિ થતી નથી, તેમ મોક્ષની અભિલાષાવાળા યોગીજનને સર્વ (ચારે) ગતિમાં રહેલા વિષયોપર પણ પ્રીતિ થતી નથી. ૧૦૧.

ટીકાર્થ—મોક્ષના અભિલાષી પુરૂષને મનુષ્યાદિક સર્વ ગતિને વિષે રહેલા કામભોગાદિક વિષયોપર રતિ-અભિલાષરૂપ પ્રીતિ થતી નથી. કોની જેમ ? તે કહે છે—જેમ ઘણા કટપવૃક્ષાદિકથી વ્યાપ્ત એવા મેરૂપર્વતપર રહેલા નન્દનવનના ચંદનવૃક્ષની અભિલાષાવાળાને સામાન્ય પર્વતની પૃથ્વીમાં રહેલા અન્ય વૃક્ષોપર પ્રીતિ-સંતોષ થતો નથી, તે જ રીતે મોક્ષાર્થીને પણ સાંસારિક વિષયોપર પ્રીતિ થતી નથી. ૧૦૧.

इति शुद्धमतिस्थिरीकृतापरवैराग्यरसस्य योगिनः ।

स्वगुणेषु चितृष्णतावह परवैराग्यमपि प्रवर्तते ॥ १०२ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે જેણે શુદ્ધબુદ્ધિવડે અપર વૈરાગ્યનો રસ સ્થિર ર્યો છે, એવા યોગીઓને આત્માના શુણેને વિષે નિ સ્પૃહતાને ધારણ કરનારો પર વૈરાગ્ય પણ પ્રવર્તે છે—થાય છે ૧૦૨

ટીકાર્થ—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શુદ્ધ-ભોગાશઘાદિ દોષરહિત બુદ્ધિ-વડે કરીને જેણે અનુકૂળ વૈરાગ્યનો રસ-સાત પરિણામનો સ્થાયી ભાવ સ્થિર-નિશ્ચળ કર્યો છે, એવા યોગીને-મુનિને આત્માના તપ, જ્ઞાન અને સયમાદિક શુણેથી ઉત્પન્ન થતી લબ્ધિઓના પ્રભા-વને વિષે નિ સ્પૃહપાપાને પ્રાપ્ત કરનારો પ્રધાન વૈરાગ્ય પણ પ્રવર્તે છે-ઉત્પન્ન થાય છે ૧૦૨

પ્રધાન વૈરાગ્યનું જ વર્ણન કરે છે —

विपुलर्द्धिपुलाकचारणप्रवलाशीविषमुख्यलब्धय ।

न मदाय विरक्तचेतसामनुपगोपनताः पलालवत् ॥ १०३ ॥

મૂલાર્થ—અનુપગથી પ્રાપ્ત થયેલી વિપુલર્દ્ધિ, પુલાક, ચારણ અને પ્રબલાશીવિષ વિગેરે લબ્ધિઓ અનાજની ઉપરના ફેાતરાની જેમ વૈરા-ગ્યનતાના મદને માટે થતી નથી ૧૦૩

ટીકાર્થ—અનુપગ એટલે ખીજનો ઉદ્દેશ છતાં, નહીં ઇચ્છેલા ખીજ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તે જેમ ધાન્યને માટે ખેતી કરતા નહીં ઇચ્છેલા ખેતરા, પરાળ વિગેરેની પ્રાપ્તિ થાય તે તેજ રીતે ભોક્ષના ઉદ્દેશ કરીને જ્ઞાન, તપ અને સયમની ક્રિયા કરતા લલિવ વિગેરેની જે પ્રાપ્તિ થાય તે અનુપગ પ્રાપ્તિ કહેવાય છે તે અનુપગવડે પ્રાપ્ત થયેલી વિપુલર્દ્ધિ-વિસ્તારવાળી સદ્ધિ એટલે સમગ્ર મનના ભાવને જોવામાં સમર્થ એવી શક્તિરૂપ સપત્તિ અર્થાત્ વિપુલમતિવાળું મનપર્યય જ્ઞાન, પુલાક લલિધ-જેનાથી ચક્રવર્તીના સૈન્યને પણ ચૂંટી કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે, ચારણ લલિવ-જેનાથી કરોડો યોજન-મુધી આકાશ માર્ગે જવા આવવાની શક્તિ-જઘાચારણ વિદ્યાચારણ વિગેરે લલિધઓ થાય તે, તથા પ્રબલાશીવિષા-અતિ ઉચ્ચ દૃષ્ટાનેવિષે વિષની જેવી વિષવાળી એટલે માત્ર શાપ જ આપવાથી ભસ્મભાત્ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે, આ વિગેરે લલિધઓ તથા મુખ્ય શબ્દરૂપે સૂચન થયેલ મતિ, મત્ર અને ઔષધીઓ બાણવી આ સર્વે વિરક્ત ચિત્તવાળા મુનિઓને ઉન્માદ-ગમ કરનાર થતી નથી

એતી કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલા પરાણની લેખ તુચ્છ લાગવાથી તેનાથી થતું કાર્ય પણ તેઓ કરતા નથી. ૧૦૩.

પૂર્વે કહેલા અર્થનીજ સ્પષ્ટતા કરે છે—

કલિતાતિગયોऽપિ કોऽપિ નો વિવુધાનાં મદકૃદ્ગુણવ્રજઃ ।

અધિકં ન વિદન્ત્યમી ચતો નિજભાવે સમુદગ્રતિ સ્વતઃ॥૧૦૪

મૂલાર્થ—અતિશયને પામેલો દોષ પણ ગુણસમૃદ્ધ પરિતોને મદ-કારક (મદ કરનાર) થતો નથી. કેમકે આત્માના સ્વભાવનો ઉક્તિસ-થવાથી આ વિરક્ત યોગીઓ આત્મસ્વભાવથી અધિક બીજું કંઈ જાણતા નથી. ૧૦૪.

ટીકાર્થ—જેનો અતિશય એટલે લોકોના મનને અત્યંત અહભુત ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરનારો પ્રભાવ છે એવો દોષ પણ પૂર્વે કહેલા ગુણોનો સમૃદ્ધ પરિતોને મદકારક થતો નથી. કેમકે પોતાના આ-ત્માના સ્વરૂપનો સ્વભાવ તપ સંયમાદિકવડે પ્રદર્શિતોને પામવાથી આ વિરક્ત યોગીઓ પોતાના ગુણસમૃદ્ધને આત્મસ્વભાવના લાભ કરતાં અધિક માનતા નથી, તેથી તેઓ આત્મસ્વરૂપનેજ શુદ્ધ કરે છે. ૧૦૪.

એજ કારણથી તેઓ મોક્ષનેવિષે પણ લુબ્ધ થતા નથી, તે કહે છે.—

હૃદયે ન શિવેऽપિ લુબ્ધતા સદનુષ્ઠાનમસંગમંગતિ ।

પુરુષસ્ય દશેયમિષ્યતે સહજાનન્દતરંગસંગતા ॥ ૧૦૫ ॥

મૂલાર્થ—તેમના મનમાં મોક્ષને વિષે પણ લુબ્ધતા હોતી નથી. કેમકે તેઓની સત્ ક્રિયા પણ અસંગપણાને પામે છે. સહજાનંદના તરંગથી પ્રાપ્ત થયેલી આ પુરૂષની અવસ્થા ઇચ્છેલી છે. ૧૦૫.

ટીકાર્થ—તે વૈરાગ્યવંતના મનમાં સકલ કર્મના બંધનથી રહિત થવારૂપ મોક્ષને વિષે પણ લુબ્ધતા—અતિ આસક્તિ હોતી નથી, તો દેવાદિકના યુગ્મની અભિલાષા તો ક્યાંથી જ હોય? અહીં કોઈને શંકા થાય કે—ત્યારે તેઓ મોક્ષને સાધનાર એવું અનુષ્ઠાન—ક્રિયા શામાટે કરતા હશે? તેનો જવાબ આપે છે કે—તેઓ જે અનુષ્ઠાન—આસક્તિ વર્જિત સ્વાભાવિકપણાએ કરીને સત્ક્રિયાનું પાલન કરે છે તે પણ અસંગપણાને પામે છે, અર્થાત્ પરની પ્રેરણા તથા આસક્તિની અપેક્ષા રાખ્યાવિના સહજપણાએ કરીને જે ક્રિયા કરવી તે મુમુક્ષુજનોનું કર્ત-વ્ય જ છે. પુરુષની—આત્માની આ પૂર્વે કહેલી દશા—અવસ્થા આત્માની

સાચે અનાદિ કાળથી ઉત્પન્ન થયેલા અકર્મિન આનંદના-સાક્ષાત્ કેવળીએ જોયેલા સુખના તત્ત્વોનડે એવત્તપણે પ્રાપ્ત થયેલી છે, એમ તીર્થંકરાદિને કહેલું છે ૧૦૫

પ્રવરપુનો ઉપસહાર કરે છે —

इति यस्य महामतेर्भवेदिह वैराग्यविलासभृन्मन ।

उपयन्ति वरीतुमुच्चकैस्तमुदारप्रकृति यश त्रिय ॥ ૧૦૬ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે આ લોકમા જે મહાશુદ્ધિનાળા યોગીનું વૈરાગ્યના નિવાસને ધારપુ કરનારૂં મન હોય છે, તે ઉદાર પ્રકૃતિવાળાની ચમીયે મોક્ષલક્ષ્મી ઉત્કઠાપૂર્વક વરવા માટે સામી આવે છે ૧૦૬

ટીપ્પણ—પૂર્વે કહેલા પ્રપ્રવરવડે આ વિશ્વમા જે મહામતિવાળા-મોક્ષના સુખમા શુદ્ધિવાળા યોગીનું વૈરાગ્યના નિલામોવડે-ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતા પરિણામના નિજમોવડે પૂર્ણ એવું મન હોય છે, તેવા ઉદાર પ્રકૃતિ-અભાનનાળા યોગીની પાસે મોક્ષની લક્ષ્મી અત્યંત ઉત્કઠા પૂર્વક તેને વરવાને-અગીકાર કરવાને માટે સામી આવે છે-તેમની સ્પૃહા કરે છે આ રીતેકમા ‘યશ’ એના સંબંધનડે શ્રીયશોનિજયજી ઉપાધ્યાયે પોતાનું નામ સૂચ્ય-યુ છે ૧૦૬

॥ इति वैराग्यत्रिपयाधिकार ॥

॥ इति द्वितीय प्रबन्ध ॥

॥ અથ તૃતીયઃ પ્રબન્ધઃ ॥

મમતા નિરાકરણ.

ખીન્ને પ્રબંધ કહ્યો. હવે ત્રીજો કહે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે. ખીન્ન પ્રબંધમાં વૈરાગ્યના સંભવતા ભેદો બતાવીને તેના વિષય સાથે વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કહ્યું, તે વૈરાગ્ય મમતાનો ત્યાગ કરવાથી સ્થિરતા પામે છે, તેથી તેની સ્થિરતા કરવામાટે આ ત્રીજા પ્રબંધમાં મમતાનું નિરાકરણ કેમ કરવું તે કહે છે. એવા સંબંધથી પ્રાપ્ત થયેલા આ (મમતા નિરાકરણ) પ્રબંધનો પ્રથમ શ્લોક આ પ્રમાણે છે.

નિર્મમસ્યૈવ વૈરાગ્યં સ્થિરત્વમવગાહતે ।

પરિત્યજેત્તતઃ પ્રાજ્ઞો મમતામત્યનર્થદામ્ ॥ ૧ ॥

મૂલાર્થ—મમતા રહિત પુરૂષને જ વૈરાગ્ય સ્થિરતાને પામે છે. તેથી કરીને પંડિત પુરૂષે અત્યંત અનર્થ કરનારી મમતાનો ત્યાગ કરવો. ૧.

ટીકાર્થ—વૈરાગ્ય એટલે વિરક્તપણું એ ધન, પરિવાર, શરીર અને ગૃહાદિકને વિષે જેની મમત્વશુદ્ધિ નાશ પામી છે, એવા પુરૂષનેજ—એવા પુરૂષમાંજ સ્થિરપણાને—સ્થાયિભાવને પામે છે એટલે સ્થિર થાય છે. તેવીરીતે—વૈરાગ્યનું સ્થાયિપણું થતું હોવાથી વિચક્ષણુ—આત્માનું હિત જાણનાર પંડિતે આ લોક અને પરલોક સંબંધી અનેક પ્રકારના અનર્થો—અનિષ્ઠ ઉપદ્રવો એટલે પ્રાતે પ્રાણુનો પણ અંત કરનારાં દુઃખો આપનારી મમતાનો એટલે ‘આ ધનાદિક માફ છે, હું તેનો સ્વામી છું.’ એવા મનના પરિણામનો મૂળથી જ ત્યાગ કરવો. ૧.

મમતા હોય અને ત્યાગ (વૈરાગ્ય) ધારણ કરે તો તે અર્કિચિતકર-નિરર્થક છે, તે બતાવે છે.

વિષયૈઃ કિં પરિત્યક્તૈર્જાગર્તિ મમતા યદિ ।

ત્યાગાત્ કચ્ચુકમાત્રસ્ય મુજગો ન હિ નિર્વિષઃ ॥ ૨ ॥

મૂલાર્થ—જે હૃદયમાં મમતા જાગૃત હોય તો વિષયોનો ત્યાગ કરવાથી શું ફળ? કેમકે માત્ર કાંચળીનો ત્યાગ કરવાથી સર્પ વિષ રહિત થતો નથી. ૨.

ટીકાર્થ—જે હૃદયમાં પૂર્વે કહેલી મમતા સ્ફુરણાયમાન હોય તો ત્યાગ કરેલા—દીક્ષાદિક ગ્રહણ કરીને દૂર કરેલા શબ્દાદિક વિષયોવડે

શુ ગર્વ મિદ્ધ થાય? કાંઈ નહીં તે ઉપર દૃષ્ટાંત કહે છે—માત્ર કાચળીનો ત્યાગ કરવાથી ગર્વ વિપરહિત થતો નથી તે જ પ્રમાણે માત્ર વિષયનો ત્યાગ કરનાથી મમતાનાળો પુરૂષ ત્યાગી કહેવાતો નથી ૨

મમતા હોય ત્યારે શુભોની વૃદ્ધિ પણ થતી નથી, તે કહે છે
કષ્ટેન हि गुणग्राम प्रगुणीकुरुते मुनिः ।

મમતારાક્ષસી સર્વ મક્ષયત્યેકહેલયા ॥ ૩ ॥

મૂલાર્થ—મુનિ મહાકષ્ટે કરીને શુભસમૃદ્ધને ઉપાર્જન કરે છે, તે સર્વ (શુભો)ને મમતારૂપી રાક્ષસી એક હેલામાત્રમા ભક્ષણ કરી જાય છે ૩

ટીકાર્થ—મુનિ મહાકષ્ટે કરીને—ચિરકાળ મુધી તપસ્યા, નત અને ઇદ્રિયોને દમન કરવા વિગેરેના પરિશ્રમનું કરીને પૂર્વોક્ત શુભોના સમૃદ્ધને સન્ન કરે છે—ઉપાર્જન કરે છે તે સર્વને—ચિરકાળથી સચ્ચ કરેલા શુભસમૃદ્ધને મમતારૂપી રાક્ષસી-રૂધિર તથા માસને શોષણ કરનારી રાક્ષસી એક હેલામાત્રમાજ ગાઢ મમતારૂપ—અભિલાષારૂપ ઇચ્છાએ કરીને ભક્ષણ કરી જાય છે ૩

મમતાને વશ થયેલો પુરૂષ પશુ જેવો દોષ છે, તે કહે છે —

जन्तुकान्त पशुकृत्य द्रागविद्यौपधीवलात् ।

उपार्थैर्बहुभि पत्नी ममता क्रीडयत्यहो ॥ ૪ ॥

મૂલાર્થ—અહો ! મમતારૂપી પત્ની (સ્ત્રી) અનિદારૂપી ઔપધીના બળથી તત્કાળ જનરૂપી પતિને પશુ જેવો બનાવીને ઘણે પ્રકારે રમાડે છે ૪

ટીકાર્થ—અહો ! મહા કષ્ટની વાત છે કે મમતારૂપી પત્ની એટલે જેનાથી વશ કરાયેલો પ્રાણી દુર્ગતિના દુ સહ દુ ખનેવિષે પડે છે એ મમતા કાતા (સ્ત્રી) તેની ઉત્પત્તિના મૂલ કારણરૂપ અનાનરૂપી ઔપધીના એટલે પ્રભાવનાળી લતાના સામર્થ્યવડે તત્કાળ—પ્રયાગવિનાજ પોતાના આધારરૂપ જનરૂપી ભર્તાને પશુ જેવો કરીને એટલે ભક્ષ્યા ભક્ષ્ય સર્વનું ભક્ષણ કરનાર, ગમ્ય તથા અગમ્ય સર્વ પ્રત્યે ગમન કરનાર અને નિવેકથી નૂન્ય જોના તિર્યચસમાન બનાવી દમને ઘણા કીડાના પ્રકારોવડે નિઃખનારૂપ કીડા કરાવે છે એટલે કે ‘મારે માટે અગુક અનકાગદિ જલદી લાવી આપો’ ઇત્યાદિ—સ્ત્રીના વચનોની ગ્રેર પાથી મમતાને વશ થયેલો પ્રાણી આનદથી દોડાદોડ કરે છે ૪

આત્મસ્વરૂપને વિષે મમતાના કારણબદ્ધ વસ્તુનો સંબંધ નહીં છતાં પણ મમતાને વશ થયેલો પ્રાણી તે વસ્તુના સંબંધને જુએ છે, તે કહે છે.—

एकः परमवे याति जायते चैक एव हि ।

ममतोद्रेकतः सर्वं संवन्धं कलयत्यथ ॥ ૫ ॥

મૂલાર્થ—જીવ પોતે એકલો જ પરભવનેવિષે જાય છે અને એકલો જ ઉત્પન્ન થાય છે, તોપણ મમતાના ઉદ્દેશથી સર્વ સંબંધને જુએ છે. ૫.

ટીકાર્થ—ધન અને પરિવારાદિકથી રહિત એકલો જ સંસારી જીવ પરભવનેવિષે ખીજા જન્મમાં જાય છે, અને સર્વ સંબંધ રહિત એકલો જ મનુષ્યાદિકપણે ઉત્પન્ન થાય છે; એમ જાણતાં છતાં પણ મમતાના ઉદ્દેશથી—તેની વૃદ્ધિને લીધે માતા, પિતા, ભાઈ અને પુત્રાદિરૂપ સર્વ સંબંધને અવિધમાન-અસત્ય છતાં પણ સત્ય હોય, તેમ જુએ છે—જાણે છે. ૫.

દૃષ્ટાંતસહિત મમતાનો પ્રચાર દેખાડે છે.—

व्याप्नोति महतीं भूमिं वटवीजाद्यथा वटः ।

तथैकમमतावीजात् प्रपञ्चस्यापि कल्पना ॥ ૬ ॥

મૂલાર્થ—જેમ વટવૃક્ષના એક ખીજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો વટવૃક્ષ ઘણી પૃથ્વીને વ્યાપ્ત કરે છે, તેમ એક મમતારૂપ ખીજથી આ સર્વ પ્રપંચની કલ્પના થાય છે. ૬.

ટીકાર્થ—જેમ એક વટવૃક્ષના ખીજથી એટલે વટવૃક્ષના ફળની અંદર રહેલા સૂક્ષ્મ કણીયાથી ઉત્પન્ન થયેલો વટવૃક્ષ ઘણી પૃથ્વીમાં વ્યાપે છે—પોતાની શાખા, પ્રશાખા અને વડવાઈઓવડે ઘણી જગ્યાને રોકે છે, તે વટના દૃષ્ટાંતની જેમ જન્માદિક અંકુરના કારણરૂપ એક મમતારૂપી ખીજમાંથી આ (જગતના) પ્રપંચની-માતાપિતાદિક સંબંધના સમૂહની સર્વ કલ્પના-રચના થાય છે. ૬.

હવે મમતાનો પ્રકાર દેખાડે છે.—

माता पिता मे भ्राता मे भगिनी बह्वभा च मे ।

पुत्राः सुता मे मित्राणि ज्ञातयः संस्तुताश्च मे ॥ ૭ ॥

મૂલાર્થ—આ મારી માતા, આ મારા પિતા, આ મારા ભાઈ, આ મારી બહેન, આ મારી ભાણી, આ મારા પુત્રો, આ મારી પુત્રીઓ, આ મારા મિત્રો, આ જ્ઞાતિબંધુઓ અને આ મારા પૂર્વપરિચિત જનો છે. ૭.

ટીકાર્થ—આ માગી માતા છે, આ મારો પિતા છે, આ મારો સહોદર ભાઈ છે, આ મારી બહેન છે, આ મારી ભાઈ છે, આ માગ પુત્રો છે, આ મારી પુત્રી છે, આ મારા મિત્રો છે, આ મારા મનતિ બધુઓ છે, અને આ મારા પૂર્વના પરિચયનાળા જનો છે આ પ્રમાણે મમતાના અનેક પ્રકાર હોય છે ૭

इत्येव ममताव्याधि वर्धमान प्रतिक्षणम् ।

जन शक्नोति नोच्छेत्तु विना ज्ञानमहौषधम् ॥ ૮ ॥

મૂલાર્થ—આપ્રમાણે ક્ષણે ક્ષણે વૃદ્ધિ પામતા મમતારૂપી વ્યાધિનું માપુસ જ્ઞાનરૂપી મહા ઔષધિના ઉચ્છેદન કરના શક્તિમાન થતો નથી ૮

ટીકાર્થ—આ ઉપર જ્ઞાપ્રમાણે—મમતાના ઉદયનડે સર્વ પદાર્થ સમુદયનેવિષે અમધની રચના કરનાથી ક્ષણે ક્ષણે વૃદ્ધિ પામતા મમતારૂપી મહા(કુષ્ઠાદિક) વ્યાધિનો, અનુભ્ય-પ્રાણીસમુહ જ્ઞાન એટલે વસ્તુના મુળથી આરંભીને અન્તપર્યંત યથાચ્ચિત રૂપરેખે દેખાડનાર ઔષધ તે રૂપી મહાઔષધ—અનેક પ્રભાનથી યુક્ત અને કર્મરૂપી રોગને હરણુ કરવામા સમર્થ એવા ઔષધિના નિનાશ કરવાને શક્તિમાન થતો નથી ૮

મમતા જ પ્રાણીઓને પાપઝંભમા પ્રવર્તાવે છે, તે કહે છે —

ममत्वेनैव नि शकमारभादौ प्रवर्तते ।

कालाकालसमुत्थायी धनलोभेन धावति ॥ ૯ ॥

મૂલાર્થ—પ્રાણી મમતાવડે કરીને જ નિ ગક રીતે આરભાદિકમા પ્રવર્તે છે, તથા ધનના લોભે કરીને યોગ્ય કાળે અને અયોગ્ય કાળે પણ ઉઠીને દોડે છે ૯

ટીકાર્થ—પ્રાણી મમતાએ કરીને જ એટલે બીજા દોષધિપુ હેતુવિના કેવળ એક મમતાએ કરીને જ અર્થાત્ “આ માગી આ અને આ મારા પુત્રો મિત્રો છે, તેથી તેમનો નિર્મોહ મારે જ કરવો નેમ્મ” એવા પશુપામે કરીને આરભાદિકમા-દુર્ગતિના દેતુરૂપ બેતી અને વેપાર વિગેરેમા-અનાદિસા, મૃપાવાદ અને ચોરી વિગેરેના વ્યાપારમા તથા આદિ ગબ્દતુ ગ્રહણુ કરેલુ હોવાથી અનર્થદશાદિક અકાયામા નિ ગક રીતે—પાપબધની અપેક્ષા રહિત જ પ્રવર્તે છે—તેના નર્ચામા તત્પર થાય છે તથા ધનના લોભે કરીને કાળે એટલે દિન ગનો બીજા પ્રહર મિત્રો અથવા યુનામથા મિત્રો યોગ્ય અમયે અને અકાળે એટલે રાત્રી વિગેરેમા અનવા બાળ અને વૃદ્ધાવસ્થાદિક

અયોગ્ય સમયે ઉઠવાના સ્વભાવવાળો થઈને તે પ્રાણી દોડે છે-મહા સમુદ્ર અને મોટા અરાગ્યનું પાણુ ઉલ્લંઘન કરીને દેશાંતરે જાય છે. ૯.
મમતા કરવા છતાં પાણુ તે સ્વજનોથી તેની કાંઈપણુ સ્વાર્થ-સિદ્ધિ થતી નથી, તે કહે છે.—

स्वयं येषां च पोषाय खिद्यते ममतावशः ।

इहामुत्र च ते न स्युस्त्राणाय शरणाय वा ॥ ૧૦ ॥

મૂલાર્થ—પોતે મમતાને આધીન થઈને જેઓના પોષણને માટે ખેદ પામે છે, તેઓ આ લોક કે પરલોકમાં પોતાના રક્ષણને માટે કે શરણને માટે થતા નથી. ૧૦.

ટીકાર્થ—વળી મમતાને વશ થયેલો મૂર્ખ પ્રાણી જે પુત્રાદિકના પાલણુપોષણને માટે ખેદ પામે છે-ઉત્કટ કષ્ટની પરપરાને સહન કરે છે, તે પુત્રાદિક આ જન્મ તથા પરજન્મને વિષે રક્ષણને માટે-કોઈ પણ પ્રકારના વિપરિત દૈવયોગે કરીને ગ્રાહ્ય થયેલી વિપત્તિથી બચાવી લેવાને માટે થતા નથી, અથવા તો શરણને માટે-સ્વસ્થતા પમાડવા માટે પાણુ થતા નથી. આ પ્રમાણે જાણતાં છતાં પણ મમતાને પરાધીન થયેલો પ્રાણી તેઓને માટે અનેક પ્રકારના કલેશોને સહન કરે છે. ૧૦.

મમતાવાળાને આ લોક અને પરલોકમાં દુઃખ જ હોય છે, તે કહે છે.—

ममत्वेन बहूलोकान् पुण्णाल्येकोऽर्जितैर्धनैः ।

सोढा नरकदुःखानां तीव्राणामेक एव तु ॥ ૧૧ ॥

મૂલાર્થ—એકલો જ મનુષ્ય મમતાને લીધે પોતે ઉપાર્જન કરેલા દ્રવ્યવડે ઘણા માણસોનું પોષણ કરે છે, પરંતુ તે એકલો જ નરકનાં તીવ્ર દુઃખોને સહન કરવાનો છે. ૧૧.

ટીકાર્થ—મમતાએ કરીને એટલે ‘આ પુત્રાદિક મારાં છે’ એવી પરિણુતિના નિમિત્તમાત્રથી જ એકલો-સહાય રહિત મનુષ્ય ઘણાં પાપનાં આચરણુવડે પોતે ઉપાર્જન કરેલા પુષ્કળ દ્રવ્યે કરીને પોતાના આશ્રિત ઘણા માણસોનું પોષણ કરે છે-ભરણુ પોષણ કરવા લાયક હોવાથી અન્ન વસ્ત્રાદિકે કરીને તથા કલેશને સહન કરવાવડે કરીને પોષણ કરે છે. અર્થાત્ આ પ્રમાણે મમતાને વશ થયેલો મનુષ્ય પાપ-કર્મો કરીને ઘણા લોકોનું પાલન કરે છે. પરંતુ પરલોકમાં જઈને તે પાપના સમૂહવડે તીવ્ર-ઘણાં કઠણ નરકનાં દુઃખો-રત્નપ્રભા વિગેરે પૃથ્વીમાં વર્તતા-પાપીઓને ભોગવવાનાં કષ્ટનાં સ્થાનોને વિષે રહેલાં અસહ્ય એવા શીત, આતપ, હુધા, તૃપા, કરવત અને તરવારથી વિદારણુ

થયું, તથા વૈતરણી નદી અને કુશીપાન્ડ પ્રિયેરેથી ઉત્પન્ન થયેલા દુ ખોને સહન કરનાર-તેના દુ ખોનો ભોક્તા તે પાપ કરનાર એકવે જ થાય છે, પરંતુ તેના પુનાદિક તેના સહાયકાગ્રક થતા નથી માટે સર્વ દુ ખોને આપનારી મમતાનો હિતાર્થી પુરૂષે ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે ૧૧

હવે મમતાથી અન્ધ થયેલાતું અને જન્મથી અંધતું નિલક્ષણુ પણ બતાવે છે —

મમતાન્ધો हि यन्नास्ति तत्पश्यति न पश्यति ।

जात्यन्धस्तु यदस्त्येतद्भेद इत्यनयोर्महान् ॥ ૧૨ ॥

મૂલાર્થ—મમતાથી અન્ધ થયેલો પ્રાણી જે વસ્તુ હોતી નથી તેને જુએ છે, અને જન્માન્ધ પ્રાણી તો જે વસ્તુ વિદ્યમાન છે તેને જોતો નથી, એ પ્રમાણે એ બન્નેમા મોટો ભેદ-તત્ત્વવત છે ૧૨

દી-ર્થ—ટે ભવ્ય પ્રાણીઓ ! જુઓ કે આ મમતાથી અંધ થયેલો-નિવે-રૂપ નેનથી રહિત થયેલો પ્રાણી જે વસ્તુ ત્રણ ભુવનમા નથી એટલે પરવસ્તુને નિમે મમતા માન સમઘથી અવસ્તુને પણ જુએ છે, એટલે કે મિથ્યાત્વનો ઉદય થનાથી મુદેન, કુશુર અને દુર્વર્મને નિમે મુદેન, મુશુર અને મુધર્મની જેમ, તથા પોતાની દુલ્હા સ્ત્રીને વિષે સતીપણાની જેમ, મમતાધ પુરૂષ સર્વે અવિદ્યમાન સબંધોને વિદ્યમાન પણાડે જુએ છે અને જાત્યન્ધ એટલે જન્મથી અંધ થયેલો પુરૂષ તો જે વટાદિક વસ્તુ વિદ્યમાન છે, તેને જ માન જોતો નથી એ પ્રમાણે આ મમતાધ અને જાત્યન્ધમા અતિ મોટો ભેદ-તત્ત્વવત છે ૧૨

હવે આઠ વ્લેકે જરીને મમતાધ પુરૂષ અનિદ્યમાન વસ્તુને રી રીતે જુએ છે, તે સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે —

प्राणानभिज्ञताध्यानात् प्रेमभूम्ना ततोऽधिकाम् ।

प्राणापहा प्रिया मत्वा मोदते ममतावश ॥ ૧૩ ॥

મૂલાર્થ—મમતાને વશ થયેલો પ્રાણી પ્રાણોનો નાશ કરનારી સ્ત્રીને પોતાથી અભેદપણે ધારીને પ્રાપુરૂષ તથા અતિ પ્રેમને લીધે પ્રાણ કરતા પણ અવિદ્યમાનીને આનંદ પામે છે ૧૩

દીકાર્થ—મમતાવાળી બુદ્ધિવડે વ્યાકુલ થયેલો મનુષ્ય ધર્મના અવનરૂપ નતાદિક ભાનપ્રાણોનો તથા આયુષ્ય ઇન્દ્રિયાદિક દ્રવ્યપ્રાણોનો નાશ કરનારી એવી પ્રિયાને પોતાના આત્માથી અભેદપણે એટલે કે ‘આ સ્ત્રીજ માત્ર અનિત છે’ એમ નિયામીને પોતાના પ્રાપુરૂષ માને છે, તથા પ્રેમના અનિકપાણુએ જરીને તેને પ્રાણ કરતા પણ અનિક માનીને આનંદ પામે છે ૧૩

કુન્દાન્યસ્થીનિ દશનાન્ મુખં શ્લેષ્મગૃહં વિધુમ્ ।

માંસગ્રન્થી કુર્ચૌ કુંભૌ હેન્નો વેત્તિ મમત્વવાન્ ॥ ૧૪ ॥

મૂલાર્થ—મમતાવાન મનુષ્ય સ્ત્રીઓના અસ્થિમય દાંતને કુન્દ પુષ્પની કળીઓરૂપ માને છે, તથા શ્લેષ્મના ગૃહરૂપ મુખને ચંદ્રરૂપ માને છે, તથા માંસની ગ્રંથીરૂપ સ્તનોને સુવર્ણના કળશરૂપ માને છે. ૧૪.

ટીકાર્થ—મમતાવાળો પુરૂષ પ્રિયાના હાડકાંના દાંતોને કુન્દપુષ્પોની કળીઓરૂપ જાણે છે, તથા શ્લેષ્મના ગૃહરૂપ પ્રિયાના મુખને પૂર્ણ ચંદ્રમંડળરૂપ જાણે છે, અને માંસની ગ્રંથી-સમૂહરૂપ કાંતાનાં સ્તનોને સુવર્ણના કલશરૂપ જાણે છે. એ પ્રમાણે અવિદ્યમાન વસ્તુઓને તે જાણે છે. ૧૪.

મનસ્યન્યદ્વચસ્યન્યત્ ક્રિયાયામન્યદેવ ચ ।

યસ્યાસ્તામપિ લોલાક્ષીં સાધ્વીં વેત્તિ મમત્વવાન્ ॥ ૧૫ ॥

મૂલાર્થ—જે સ્ત્રીના મનમાં બીજું, વચનમાં બીજું અને ક્રિયામાં પણ બીજું છે, એવી ચપળ નેત્રવાળી સ્ત્રીને પણ મમતાવાન પુરૂષ સતી માને છે. ૧૫.

ટીકાર્થ—જે સ્ત્રીના મનમાં પતિથી બીજું કંઈ ઉપપતિ વિગેરે હોય છે એટલે મનથી પરપુરૂષને ચહાતી હોય છે તથા તેણીની વાણી-નેવિષે બીજું એટલે પ્રેમના વચનથી બીજું કંઈ દ્વેષાદિક હોય છે એટલે કલેશકારી વચનો બોલે છે અથવા વચનવડે બીજા પુરૂષને પ્રેમ બતાવે છે અને કરવામાં બીજું એટલે કરવાલાયક ક્રિયાથી બીજું કંઈ પોતાના પતિ વિગેરેનું અનિષ્ઠ કરાતું હોય છે. આવા દુષ્ટ સ્વભાવની ચપળ નેત્રવાળી સ્ત્રીને પણ મમતાવાન એટલે ‘આ ભારી પ્રિયા છે’ એમ માનનાર પુરૂષ તેણીને પરમ સતી છે એમ માને છે. ૧૫.

યા રોપયત્યકાર્યેઽપિ રાગિણં પ્રાણસંશયે ।

દુર્વૃત્તા સ્ત્રી મમત્વાન્ધસ્તાં મુગ્ધામેવ મન્યતે ॥ ૧૬ ॥

મૂલાર્થ—જે દુરાચારી સ્ત્રી પોતાના રાગી પુરૂષને પ્રાણના સંશયવાળા અકાર્યનેવિષે પણ પ્રવર્તાવે છે, તે છતાં મમતાથી અંધ થયેલો મનુષ્ય તેણીને મુગ્ધ (ભોળી) જ માને છે. ૧૬.

ટીકાર્થ—જે દુષ્ટ એટલે અહિતકારક સ્ત્રી કે જેણીની દૂષણવાળી વર્તણૂક છે તે પોતાના રાગી-પ્રેમી ભર્તાદિકને પ્રાણના સંશયવાળા-

પ્રાણનો અત કરે તેના ચોરી વિગેરે અકાર્યમા પ્રવર્તાવે છે તે છતાં તેની દુષ્ટ આચરણનાથી સ્ત્રીને પણ મમતાએ કરીને અધ થયેલો એટલે આ મારી પ્રિયા છે એમ ધારી વિવેકરૂપ ચશુ રહિત થયેલો પુરૂષ તેણીને મુગ્ધ-અજ્ઞાની એટલે ભદ્ર પરિણામવાળી (ભોળી) જ માને છે-જાણે છે ૧૬

સ્ત્રીના શરીરની દુગંધાપૂર્વક મમતાવડે અધત્વ દેખાડે છે —

ચર્માચ્છાદિતમાસાસ્થિવિષ્મૂત્રપિઠરીપ્યપિ ।

ચનિતાસુ પ્રિયત્વ યત્તન્મમત્વવિજૃમ્બિનમ્ ॥ ૧૭ ॥

મૂલાર્થ—અર્થથી આચ્છાદન કરેલા માંસ, અસ્થિ, વિષ્ણુ અને મૂત્રના પાત્રરૂપ સ્ત્રીઓને વિષે જે પ્રિયપાણુ છે તે મમતાનો જ વિલાસ છે ૧૭

ટીકાર્થ—અર્થથી આચ્છાદન કરેલા-ચોતરરૂપી વીટેલા માંસ, હાડકા, વિષ્ણુ અને મૂત્ર વિગેરે મલીન પદાર્થોની પીકરી-તપેલી રૂપ એટલે અત્યંત દુગંધા યોગ્ય હોનાથી દૂરથી જ ત્યાગ કરવા લાયક એવી સ્ત્રીઓને નિરે મનુષ્યોની જે પ્રીતિ છે તે મમતાનો જ વિલાસ છે ૧૭

લાલચન્ ચાલક તાતેત્યેવ વ્રૂતે મમત્વવાન્ ।

વેત્તિ ચ શ્લેષ્મણા પૂર્ણામગુલીમમૃતાશ્ચિતામ્ ॥ ૧૮ ॥

મૂલાર્થ—મમતાવાન પુરૂષ પોતાના બાળકને લાડ લડાવતા હે તાત' (હે બાપ) એમ કહીને બોલાવે છે, અને શ્લેષ્મથી ભરેલી તેની આગળીને જાણે અમૃતથી વ્યાપ્ત હોય તેમ જાણે છે ૧૮

ટીકાર્થ—મમતાવાન પુરૂષ પોતાના બાળકને લાડ લડાવતા-કીડા કરાવતા દે તાત (બાપા-બાપા) એમ કહીને બોલાવે છે (પોતે તેનો પુત્ર બને છે) અને શ્લેષ્મથી-કકથી (નાકની લીંટિ વિગેરેથી) ભરેલી-ખરડાયેલી તે પુત્રની આગળી પોતાના મુખમા લાગેલી હોય તો પણ તેની દુગંધા કયાં વિના જ જાણે તે આગળી અમૃતથી વ્યાપ્ત હોય તેમ મુખકાગક જાણે છે ૧૮

પકાર્દ્રમપિ નિ શકા સુતમકાન્ન મુચ્ચતિ ।

તદમેધ્યેડપિ મેધ્યત્વ જાનાત્યયા મમત્વત્ ॥ ૧૯ ॥

મૂલાર્થ—માતા, મમતાને લીધે નિ ગક ગીતે કાદવથી ખરડાયેલા પુત્રને પણ પોતાના ઉત્સવમાથી નીચે મૂકતી નથી, અને તેના અમેધ્યને (અપવિત્રતાને) વિષે પણ પવિત્રપણુ જાણે છે-માને છે ૧૯

ટીકાર્થ—માતા મમતાને લીધે નિઃશંક-અપવિત્રપણાની શંકારહિત થઇને વિદ્યારૂપ કર્દમથી આર્દ્ર (વ્યાપ્ત) થયેલા પોતાના પુત્રને ઉત્સંગ-માંથી નીચે ઉતારતી નથી, અને તે પુત્રના વિદ્યાદિક અપવિત્ર પદાર્થને વિષે પણ પવિત્રપણું જાણે છે—માને છે. ૧૯.

માતાપિત્રાદિસંવન્ધોઽનિયતોપિ મમત્વતઃ ।

દૃઢભૂમિભ્રમવતાં નૈયત્યેનાવભાસતે ॥ ૨૦ ॥

મૂલાર્થ—માતા, પિતા, વિગેરેનો સંબંધ અનિશ્ચિત છે, તો પણ મમતાને લીધે દૃઢ ભૂમિરૂપ ભ્રમવાળા પુરૂષોને નિશ્ચિત ભાસે છે. ૨૦.

ટીકાર્થ—માતા, પિતા તથા ભાઈ, બેન, વિગેરેનો સંબંધ-સંયોગ દરેક પ્રભાતમાં સૂર્યોદયની જેમ દરેક ભવોમાં નિશ્ચિત નથી અર્થાત્ કાયમ રહેનારો નથી—વિનશ્વર છે, તો પણ મમતાને લીધે દૃઢ ભૂમિ-મમતારૂપ રાગથી રંજિત થયેલી શાસ્ત્રનાં વાક્યોથી પણ યોધ પમાડવાને અશક્ય એવી ચિત્તવૃત્તિમાં થયેલી ભ્રાંતિવાળા-અન્ય પ્રકારે રહેલી વસ્તુને વિષે અન્ય પ્રકારના નિશ્ચયરૂપ ભ્રમવાળા મનુષ્યોને તે સંબંધ નિશ્ચિતપણે-નિત્યપણે સ્ફુટ રીતે ભાસે છે—કાયમ રહેનારો લાગે છે. ૨૦.

હવે એ શ્લોકવડે તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક દર્શાવણું કહે છે.—

ભિન્નાઃ પ્રત્યેકમાત્માનો વિભિન્નાઃ પુદ્ગલા અપિ ।

શૂન્યઃ સંસર્ગ ઇત્યેવં યઃ પश्यति સ પश्यति ॥ ૨૧ ॥

મૂલાર્થ—પ્રત્યેક આત્માઓ ભિન્ન છે, તથા પુદ્ગલો પણ આત્માથી ભિન્ન છે, તેમને કોઈ પ્રકારનો સંબંધ છે જ નહીં. એ પ્રમાણે જ જુએ છે તે જ જુએ છે. ૨૧.

ટીકાર્થ—પ્રત્યેક આત્માઓ ભિન્ન ભિન્ન છે—પૃથક્ પૃથક્ સત્તાના આધારભૂત હોવાથી અન્ય અન્ય છે, તથા પુદ્ગલો પણ—આત્માથી અન્ય અને પરમાણુઓના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા શરીરાદિક પદાર્થો પણ ભિન્ન છે—પરમાર્થપણુએ કરીને આત્માયકી વિશેષે કરીને જૂઠા છે—રહિત છે, અને વ્યવહારથી એક ભવનો સંબંધ કોઈનો કોઈની સાથે હોય છે, તો પણ સર્વ પદાર્થો પોતપોતાની સત્તાને ભજનારા હોય છે, એટલે ખરી રીતે તે સંબંધ શૂન્ય જ છે—કોઈની સાથે સંબંધ છે જ નહીં. એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન સત્તાને ભજનારા પદાર્થોને જ પરમાર્થ દૃષ્ટિએ જુએ છે તે જ તત્ત્વથી જુએ છે—સત ચક્ષુવાળો તે જ છે એમ જાણવું. ૨૧.

સબંધના અભાવનું જ્ઞાન થનાથી શુ સિદ્ધિ થાય છે, તે કહે છે
અહતામમતે સ્વત્વસ્વીયત્વમ્મહેતુકે ।

ભેદજ્ઞાનાત્ પલાયેતે રજ્જુજ્ઞાનાદિવાહિભી ॥ ૨૨ ॥

મૂલાર્થ—જેમ રજ્જુના જ્ઞાનથી સર્પની ભીતિ નષ્ટ થાય છે, તેમ ભેદના જ્ઞાનથી સ્વત્વ અને સ્વીયત્વરૂપ બ્રાતિના હેતુરૂપ અહતા અને મમતા નષ્ટ થાય છે ૨૨

ટીકાર્થ—પરસ્પર સબંધના અભાવરૂપ ભેદના જ્ઞાનથી—જાણવાથી સ્વત્વ—પોતાને વિશે ગ્રામીપણાની ભાવના તથા સ્વકીયત્વ—આ ધનાદિક માત્ર છે એવી પરવસ્તુનેવિષે થતી મમત્ત્વ ભાવના, તે અને બ્રાતિ—મિત્રાજ્ઞાનના હેતુરૂપ—તેને ઉત્પન્ન કરનાર અહતા એટલે આ હુ આ ધનાદિકનો સ્વામી છું એવી બુદ્ધિ, તથા મમતા એટલે આ ધનાદિક માત્ર છે એવી બુદ્ધિ, તે બંને નાશ પામે છે કોની જેમ ? તે કહે છે—જેમ રજ્જુ એટલે દોરડીના જ્ઞાનથી સર્પનો ભય નાશ પામે છે, તેમ આ પાપુ નાગ પામે છે ૨૨

હવે બે શ્લોકોનકે જિજ્ઞાસા (જાણવાની ઇચ્છા) ને કહે છે —

કિમેતદિતિ જિજ્ઞાસા તત્ત્વાન્તજ્ઞાનસમુક્ષી ।

વ્યાસગમેવ નોત્યાતુ દત્તે ક્વ મમતાસ્થિતિ ॥ ૨૩ ॥

મૂલાર્થ—‘ આ શુ ? ’ એ પ્રશ્નને તત્ત્વજ્ઞાનમાં સન્મુખ થયેલી જિજ્ઞાસા (જાણવાની ઇચ્છા) વ્યાસગને જ ઉત્પન્ન થવા દેતી નથી, તો પછી મમતાની સ્થિતિ તો ક્યાથી જ હોય ? ૨૩

ટીકાર્થ—જે મુનિને ‘ આ શુ ? ’ એટલે આ આત્મા અને સ્ત્રી, પુત્ર વિગેરે વસ્તુ ગા સંસ્પર્શનાળી છે ? કેવા આકારની છે ? તેમનું મૂળ શુ છે ? તથા તેમનો અન્ત ગો છે ? આ સ્વમતિથી જાણી શકાય તેવી પ્રત્યક્ષ આત્માદિક વસ્તુ છે તે કેવી છે ? તેનો પરમાર્થ માટે જાણવો ભેદબદ્ધ આત્માએ તત્ત્વ એટલે વસ્તુના મૂળસ્પર્શનો અત સવથી છેતુ સહમ્યનું નિધોરણ, તે જોને વિશે છે એવા જ્ઞાનની સન્મુખ એટલે તેના પરિણામવાળી જિજ્ઞાસા—જાણવાની ઇચ્છા એટલે તત્ત્વની વિચારણા જોને ઉત્પન્ન થયેલી છે તે જિજ્ઞાસા યોગીના મનમાં વામો હોને—આગમિને ઉત્પન્ન થવા જ દેતી નથી તો પછી ત્યાં મમતાની સ્થિતિ એટલે મમતાનું આધિપત્ય ક્યાથી હોય ? ન જ હોય ૨૩

પ્રિયાધિન પ્રિયાપ્રાપ્તિં વિના ક્વાપિ યથા રતિ ।

ન તથા તત્ત્વજિજ્ઞાસોસ્તત્ત્વપ્રાપ્તિં વિના ક્વચિત્ ॥ ૨૪ ॥

મૂલાર્થ—જેમ પ્રિયાના પ્રયોજનવાળા પુરૂષને પ્રિયાની પ્રાપ્તિ-વિના બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે રતિ-પ્રીતિ થતી નથી, તેમ તત્ત્વની જિજ્ઞાસાવાળા પુરૂષને પણ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ વિના બીજે કોઈ પણ સ્થળે પ્રીતિ થતી નથી. ૨૪.

ટીકાર્થ—જેમ પ્રિયાના પ્રયોજનવાળા-પ્રિયાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષને પ્રિયાની-સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ-સમાગમ થયાવિના બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે-શયન, આસન વિગેરે સ્થળે પ્રીતિ થતી નથી, તેજ પ્રમાણે તત્ત્વની જિજ્ઞાસાવાળાને એટલે વસ્તુસ્વરૂપના પરમાર્થને જાણવાની ઇચ્છાવાળા મુનિને તત્ત્વની પ્રાપ્તિ વિના-વસ્તુના પરમાર્થ જ્ઞાન વિના બીજે કોઈ પણ સ્થળે પ્રીતિ થતી નથી. ૨૪.

વ્યતિરેકને વિષે પણ બોધતું ક્ષણ થાય છે, તે કહે છે.—

અત एव हि जिज्ञासां विष्कंभति ममत्वधीः ।

विचित्राभिनयाक्रान्तः संभ्रान्त इव लक्ष्यते ॥ ૨૫ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને જ મમતાની યુક્તિ જિજ્ઞાસાને રોકી રાખે છે, અને તેથી વિચિત્ર પ્રકારના અભિનયોથી વ્યાપ્ત એવો તે મનુષ્ય સંભ્રાંતની જેવો દેખાય છે. ૨૫.

ટીકાર્થ—એજ કારણ માટે-મમતા અને અહંતા એ તત્ત્વ જિજ્ઞાસાના શત્રુરૂપ છે માટે મમતાની યુક્તિ જિજ્ઞાસાને-તત્ત્વજ્ઞાનની પરિણતિને રોકી રાખે છે, અને તેથી કરીને વિચિત્ર પ્રકારના અભિનયો એટલે નેત્ર, મુખ અને હસ્તાદિકની એકાવડે કરાતો દૃશ્ય પદાર્થોને જાણાવનારો આકાર તેથી વ્યાપ્ત થયો સતો તે મનુષ્ય જાણે ભયથી ત્રાસ પામ્યો હોય-સંભ્રાંત થયો હોય તેવો દેખાય છે. ૨૫.

હવે જે શ્લોકોવડે શિક્ષાનો ઉપદેશ તથા મમતાને નિરાકરણ કરવાનો ઉપાય દેખાડવાપૂર્વક અધિકારનો ઉપસંહાર કરતા સતા કહે છે.—

धृतो योगो न ममता हता न समताहता ।

न च जिज्ञासितं तत्त्वं गतं जन्म निरर्थकम् ॥ ૨૬ ॥

મૂલાર્થ—જેણે યોગને-મુનિવેષને ધારણ કર્યો, પણ મમતાનો ત્યાગ ન કર્યો, સમતાને અંગીકાર ન કરી અને તત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છા ન કરી, તેનો મનુષ્ય જન્મ નિરર્થક ગયો એમ જાણવું. ૨૬.

ટીકાર્થ—જે મુમુક્ષુએ યોગને-મુનિવેષને ધારણ કર્યો, પરંતુ મમતાનું નિરાકરણ કર્યું નહીં, તથા સર્વ જીવોને વિષે સમતાનો આ-

દર વ્યોં નહીં, તથા જીવાદિક તત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છા કરી નહીં, તેનો આ જન્મ નિર્ધન ગયો એમ જાણવું ૨૬

જિજ્ઞાસા ચ વિવેકશ્ચ મમતાનાશકાવુર્ભૌ ।

અતસ્તાભ્યા નિગૃહ્ણીયાદેનામધ્યાત્મવૈરિણીમ્ ॥ ૨૭ ॥

મૂલાર્થ—જિજ્ઞાસા અને વિવેક એ બે મમતાને નાશ કરનારા છે, તેથી તે બન્નેએ કરીને એ અધ્યાત્મની વૈરીણીને નિગ્રહ કરવો ૨૭

ટીકાર્થ—જિજ્ઞાસા તથા વિવેક એટલે તત્ત્વાતત્ત્વાદિકનો યથાર્થ વિચાર એ બે મમતાનો નાશ કરનારા છે, તેથી એ અધ્યાત્મનો નાશ કરનારી મમતાનો તે જિજ્ઞાસા અને વિવેકવડે નિગ્રહ કરવો, તેણીને હૃદયરૂપી ઘરમાથી કાઢી મૂકવી ૨૭

। इति ममतात्यागाधिकार ।

મમતાના ત્યાગનો અધિકાર કહ્યો એ મમતા જેમ જેમ ઓછી થતી જાય છે તેમ તેમ સમતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી મમતાના ત્યાગ પછી હવે સમતાના શુભો કહે છે —

त्यक्ताया ममताया च समता प्रथते स्वत ।

स्फटिके गलितोपायौ यथा निर्मलतागुणा ॥ ૨૮ ॥

મૂલાર્થ—જેમ ઉપાધિરહિત થયેલા સ્ફટિકને વિષે નિર્મળતાનો શુભ સ્વત પ્રકટ થાય છે તેમ મમતાનો ત્યાગ થવાથી મમતા સ્વત વિસ્તાર પામે છે ૨૮

ટીકાર્થ—હે બન્ધ પ્રાણી ! પૂર્વે કહેલી મમતાનો ત્યાગ કરનાથી તેજ કાળે સમતા-અર્થે તમ સ્થાવરાદિક ભેદવાળા અર્થ જીવાદિકમા મુખ્ય, પ્રિયત્વ વિગેરે આત્માને લુપ્ત છે-જેવું પોતાને મુખ્ય વહાવું છે તેવું જીવમાત્રને મુખ્ય વહાવું છે-એવી પરિણતિ સ્વત-પોતાની મેળે જ બીજા ઉદયમની અપેક્ષા વિના જ વિસ્તાર પામે છે તે પર દશાત આપે છે-જેમ આત્મદિક પર ધસવાવડે પ્રકાશને આવગળું કરનાર પાપાણુ મૃત્તિકાદિક મળને જેનાપરથી દૂર વ્યોં છે, એવા સ્ફટિક મ ગિને વિષે નિર્મળતાનો શુભ સ્વત પ્રકાશે છે તેમ ૨૮

હવે મમતાનું લક્ષણ કહે છે —

प्रियाप्रियतयोर्याऽर्धव्यवहारस्य कल्पना ।

निश्चयात्तद्व્યुદामेन સ્તૈમિત્ય મમતોચ્યતે ॥ ૨૯ ॥

મૂલાર્થ—પદાર્થોએ કરીને પ્રિય અને અપ્રિયપાત્રાના સ્વહારની

જ કલ્પના છે, તે કલ્પનાનો નિશ્ચયે નાશ કરીને નિશ્ચળ થવું તે સમતા કહેવાય છે. ૨૯.

ટીકાર્થ—સચેતન, અચેતન અને મિશ્ર પદાર્થોએ કરીને પ્રિય અને અપ્રિયપણુની કલ્પના એટલે કે તે ત્રણે પ્રકારના પદાર્થો પોતાના પ્રયોજનના વશથી કદાચિત્ ઇષ્ટ (પ્રિય) થાય છે, તથા પોતાને તેનું પ્રયોજન ન હોય ત્યારે તેજ પદાર્થો અનિષ્ટ (અપ્રિય) થાય છે, એ રીતે પ્રિય અને અપ્રિયપણુનેવિષે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિરૂપ વ્યવહારની જે દૃશ્યમાન કલ્પના-સંકલ્પની રચના પ્રવર્તે છે તે નિશ્ચયથી-નિશ્ચય ન-યનું તાત્પર્ય જોવાથી એટલે તે પ્રિયાપ્રિયત્વ પોતાના જ હોવાનો નિશ્ચય કરવાથી તેવી કલ્પનાનો જ અભાવ થાય છે. કેમકે નિશ્ચય ન-યથી જોતાં કોઈ પણ પદાર્થ સર્વથા ઇષ્ટ હોતો નથી, તથા કોઈ પણ પદાર્થ સર્વથા અનિષ્ટ પણ હોતો નથી. પરંતુ પોતાના પ્રયોજનને લીધે જ પદાર્થો ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ લાગે છે. માટે પદાર્થોનેવિષે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટપણું કાંઈ જ નથી. એ પ્રમાણે સારી રીતે વિચાર કરીને પદાર્થો પરના પ્રિય અને અપ્રિયપણુના સંકલ્પનો ત્યાગ કરી જે નિશ્ચળ પરિણામ રાખવા તેને જ સમતા-સર્વત્ર તુલ્યતા તીર્થકરોએ કહી છે. ૨૯.

હવે ત્રણ શ્લોકો કરીને તે સમતાના લક્ષણની જ સ્પષ્ટતા કરેછે.

તેષ્વેવ દ્વિપતઃ પુંસસ્તેષ્વેવાર્થેષુ રજ્યતઃ ।

નિશ્ચયાત્ કિંચ્ચિદિષ્ટં વાનિષ્ટં વા નૈવ વિચિત્તે ॥ ૩૦ ॥

મૂલાર્થ—તે જ પદાર્થોને વિષે દ્વેષ કરતા અને તેજ પદાર્થોને-વિષે પ્રીતિ કરતા પુરૂષને નિશ્ચયથી કાંઈ પણ ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટ છે જ નહીં. ૩૦.

ટીકાર્થ—શ્રી, વસ્ત્ર, આભૂષણ અને આહાર વિગેરે જે પદાર્થો પ્રથમ પ્રયોજનના સાધક હતા તે જ પદાર્થો પોતાને નિષ્પ્રયોજન થવાથી તેમનાપર દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા તે જ પદાર્થોનેવિષે ફરીથી પ્રયોજનને લીધે પાછો રાગ-પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે કાર્યના વશથી જ પદાર્થોનેવિષે ઇષ્ટતા તથા અનિષ્ટતા લાગે છે, પણ વસ્તુના સ્વભાવથી પ્રિયાપ્રિયતા થતી નથી. તેથી કહ્યું છે કે-પરમાર્થથી કોઈ પણ વસ્તુ જગતનેવિષે સર્વથા પ્રિય કે અપ્રિય હોતી જ નથી. પોતાનો સંકલ્પ જ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટરૂપ થાયછે, તેથી સુસુક્ષ્મ પુરૂષોએ તેવા સંકલ્પ તણ સર્વત્ર સમતા રાખવી. ૩૦.

एकस्य विषयो य स्यात् स्वाभिप्रायेण पुष्टिकृत् ।

अन्यस्य द्वेष्यतामेति स एव मतिभेदत ॥ ३१ ॥

મુદ્ધાર્થ—૧જી જે વિષય એક માણસને પોતાના અભિપ્રાયે કરીને પુષ્ટિકારક-પ્રીતિકારક લાગે છે તેજ વિષય બીજા માણસને અભિપ્રાયના ભેદે કરીને દ્વેષપણાને-અપ્રાતિપણાને પામે છે ૩૧

ટીકાર્થ—જે શબ્દાદિક વિષય કોઈ એક માણસને પોતાના અભિપ્રાયે કરીને-પોતાના અનુકૂળ અભિપ્રાયે કરીને પોતાના ગતુને આ પેલી ગાળના શ્રવણની જેમ આનંદની વૃદ્ધિકારક થાય છે, તે જ શબ્દાદિક વિષય બીજા કોઈ પુરૂષને તેનાપરના મિત્રાદિપણાદ્ય અભિપ્રાયના ભેદથી સમાન કાળે દ્વેષપણાને પામે છે એપ્રમાણે એકજ કાળે એક જ માણસને આપેલી ગાળો પોતપોતાના અભિપ્રાયે કરીને એકને ઈષ્ટ અને બીજાને અનિષ્ટ થાય છે, તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે કોઈ પણ પદાર્થ સર્વથા ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ નથી ૩૧

विकल्पकल्पित तस्माद्वयमेतन्न तात्त्विकम् ।

विकल्पोपरमे तस्य द्वित्वादिवदुपक्षय ॥ ३२ ॥

મુદ્ધાર્થ—તેથી કરીને એ બન્ને (ઇષ્ટાનિષ્ટ) મનથી કલ્પિત કે રેલા છે, પણ પરમાર્થપણે સત્ય નથી, કેમકે વિકલ્પનો ઉપરમ થવાથી તે (ઇષ્ટાનિષ્ટ)નો દ્વિત્વ ત્રિગેરેની જેમ ક્ષય થાય છે ૩૨

ટીકાર્થ—તે કારણ માટે એ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટદ્ય બન્ને પ્રકારના અમ્લપ મનના નિતર્કથી કલ્પેલા છે, પરંતુ પરમાર્થથી તે સત્ય-વસ્તુ રૂપ નથી કેમકે તે ઇષ્ટાનિષ્ટ અવસ્તુનો વિષય છે તે વિકલ્પના-મનના અકલ્પની ઉપરમ એટલે નિવૃત્તિ થવાથી તે ઇષ્ટાનિષ્ટપણાનો બેપણા ત્રિગેરેની જેમ ક્ષય થાય છે એટલે કે જેમ રત્ન અને પીત રંગથી રંગેલા વસ્ત્રમાં એક ભાગમાં રક્તપણાનો સંકલ્પ થાય છે, જ્યારે બીજા ભાગમાં પીતપણાનો અમ્લપ થાય છે એમ બેપણાનો અકલ્પ થાય છે, પરંતુ તે વસ્ત્રને ઘોનાથી પછી બેપણાનો વિકલ્પ થતો નથી એક રંગ જ થઈ જાય છે તેજપ્રમાણે ભુદા ભુદા એવેકપણાના સ્વભાવનો આશ્રય કરનાર ઇષ્ટાનિષ્ટપણાદ્ય બેપણુ પણ ક્ષય પામે છે ૩૩

હવે ચાર રંગે કરીને સમતાની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર દેખાડના પૂર્વક સમતાનું સ્વરૂપ કહેવાને માટે પ્રથમ સંકલ્પની જ ઉત્પત્તિનું નિરાકરણ કરવાનું કહે છે —

स्वप्रयोजनसंसिद्धिं स्वायत्ता भासते यदा ।

बहिरर्धेषु सकल्पसमुत्थान तदा हतम् ॥ ३३ ॥

મૂલાર્થ—જ્યારે પોતાના પ્રયોજનની સિદ્ધિ પોતાને જ આધીન છે એમ ભાસે છે ત્યારે પછી બાહ્ય અર્થોનેવિષે સંકલ્પની ઉત્પત્તિ હણાય છે. ૩૩.

ટીકાર્થ—જે કાળે આત્માના પ્રયોજનની સુખાદિક ઇષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિ પોતાને જ આધીન છે એટલે સ્ત્રી અને ધનાદિકના ઉપભોગની અપેક્ષા વિના આત્માને જ આધીન છે અર્થાત્ મારા કાર્યની સિદ્ધિ કોઈના પણ આધાર વિના માત્ર મારે જ આધીન છે એમ ભાસે છે-સ્પષ્ટ જણાય છે; તેજ કાળે બાહ્ય અર્થોનેવિષે એટલે આત્માથી અલગ એવા પુદ્ગલિક પદાર્થોનેવિષે ઇષ્ટ, અનિષ્ટ તથા માઈ અને પારકું એવા સંકલ્પની ઉત્પત્તિ-તેવા વિચાર જ નષ્ટ થાયછે એમ જાણવું. ૩૩.

લઘ્વે સ્વભાવે કંઠસ્થસ્વર્ણન્યાયાદ્ગમક્ષયે ।

રાગદ્વેપાનુપસ્થાનાત્ સમતા સ્યાદનાહતા ॥ ૩૪ ॥

મૂલાર્થ—ભ્રાંતિનો ક્ષય થવાથી કંઠમાં રહેલા સુવર્ણમય અલંકારના દૃષ્ટાંતની જેમ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તેથી રાગ અને દ્વેષની અનુત્પત્તિ થવાને લીધે અનિવાર્ય સમતા પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૪.

ટીકાર્થ—વિષયાદિકનેવિષે સુખપણુના જ્ઞાનરૂપ ભ્રાંતિનો નાશ થવાથી કંઠમાં રહેલા સુવર્ણમય ભૂષણુના દૃષ્ટાંતથી એટલે જેમ કંઠમાં રહેલા સુવર્ણના ભૂષણુને જેવા માટે અન્ય સ્થાને જવાની જરૂર રહેતી નથી, તેજ પ્રમાણે આત્માનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવાથી બીજા કોઈની અપેક્ષા રહેતી નથી. અને તેથી કરીને રાગ-ક્રોધ ઠેકાણે આત્માનો અભિલાષરૂપ પરિણામ અને દ્વેષ-ક્રોધ ઠેકાણે આત્માનો અપ્રીતિરૂપ પરિણામ એ બન્નેની ઉત્પત્તિ જ થતી નથી, એટલે પછી અનાહત એટલે કોઈથી પણ હણાય નહીં-નિવારણ કરી શકાય નહીં અર્થાત્ અનિવાર્ય એવી સમતા પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૪.

જગજીવેષુ નો માતિ દ્વૈવિધ્યં કર્મનિર્મિતમ્ ।

યદા શુદ્ધનયસ્થિત્યા તદા સામ્યમનાહતમ્ ॥ ૩૫ ॥

મૂલાર્થ—જ્યારે શુદ્ધ નયની મર્યાદાએ કરીને જગતના જીવોને વિષે કર્મે કરેલું બેપણું ભાસતું નથી ત્યારે જ અનિવાર્ય સમતા પ્રાપ્ત થાયછે, એમ જાણવું. ૩૫.

ટીકાર્થ—જ્યારે આત્માની શુદ્ધ નયની સ્થિતિએ કરીને એટલે જીવની શુદ્ધ સત્તાને ગ્રહણ કરનાર શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય સુખ્ય વૃત્તિએ અથવા ગૌણ વૃત્તિએ અંશના ગ્રહણકારા વસ્તુ ધર્મની દેશનારૂપ જે

નય તેની સ્થિતિવડે ઝેટલે સાપેક્ષપણાએ કરીને વસ્તુ સ્વરૂપની વ્યવસ્થા કરનાર મર્યાદાવડે, અહીં એ તાત્પર્ય છે કે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય દરેક જીવની સત્તામા રહેલી સિદ્ધપણાને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિની અપેક્ષા રાખીને વ્યવહિત સકેતને લીધે નિરતર સિદ્ધને તુલ્ય એવી શુદ્ધ સત્તાને જુએ છે તેવા શુદ્ધ નયની સ્થિતિવડે કરીને જ્ઞાનાવરણીયાદિક કર્મે કરેલું ઇશાનિષ્ટસ્વરૂપ બેપણુ ત્રણ જગતમા રહેલા ત્રસ અને સ્થાવર સર્વ જીવોનેવિષે ભાસતુ નથી—મનની લક્ષતાને પામતુ નથી—સર્વત્ર એકસ્વરૂપ જ ભાસે છે, ત્યારે અનિવાર્ય સમતા ઉત્પન્ન થાય છે ૩૫

स्वगुणेभ्योऽपि कौटस्थ्यादेकत्वाध्यवसायत ।

आत्माराम मनो यस्य तस्य साम्यमनुत्तरम् ॥ ૩૬ ॥

મૂલાર્થ—એકત્વના નિશ્ચયથી, આત્માના શુણ્ણાથથી અને માધ્યસ્થ પણાથી જેનું મન આત્માનેવિષે રમણુ કરે છે તેને ઉત્તમ સમતા પ્રાપ્ત થઈ છે, એમ જાણવું ૩૬

ટીકાર્થ—એકત્વના અધ્યવસાયથી ઝેટલે અનન્યરૂપ નિશ્ચય-વસ્તુ ગ્રહણનો ઉપયોગ જે અભેદ ગ્રાહી નયનો છે, તેવા અભેદપણાના નિશ્ચયથી તથા આત્માના જ્ઞાનાદિક શુણ્ણાથી પણ ભેદદષ્ટિનો ત્યાગ કરીને અર્થાત્ ખીજતું ભેદ ગ્રહણ તો દૂર રહ્યું, પોતાના શુણ્ણામા પણ ભેદદષ્ટિ તજવાથી તથા કૂટસ્થપણાથી—ઉત્પાદ અને વ્યયની અપેક્ષારહિત એક પરિણામપણાથી ઝેટલે નિરતર લોહાના ઘણુની જેમ નિશ્ચળ રહેવાપણાના ઉપયોગથી જે મુનિનું આત્માને વિષેજ રમણુ કરનાર ચિત્ત હોય છે, તે સાધુને સર્વોત્કૃષ્ટ સમતા છે, એમ જાણવું ૩૬

સમતાનું પ્રધાનપણુ દેખાડવાપૂર્વક અઢાર શ્લોકે કરીને તેનું ફળ કહે છે —

समतापरिपाके स्याद्विषयग्रह शून्यता ।

यया विशदयोगाना वासीचन्दन तुल्यता ॥ ૩૭ ॥

મૂલાર્થ—સમતાનો પરિપાક થવાથી વિષયોનેવિષે આગ્રહનો અભાવ થાય છે, અને તેથી કરીને નિર્મળ યોગવાળા યોગીઓને કુઠારના પ્રહારમા તથા ચંદનની પૂતમા તુલ્યતા થાય છે ૩૭

ટીકાર્થ—પૂર્વ કહેલી સમતાનો પરિપાક ઝેટલે સમતા પરિપામનું વિસ્તારપૂર્વક વિશુદ્ધ હોનાપણુ અર્થાત્ દૃઢ સ્થિરતા ઉત્પન્ન

થવાથી કોઈક કહેવાને અશક્ય એવી વિષયગ્રહશૂન્યતા એટલે શબ્દાદિક અને ઇચ્છાદિક વિષયોનેવિષે જે નિર્બંધ એટલે તેનું સુખ આપનારા તરીકે જે વેદવું, તેની શૂન્યતા-અભાવપણું એટલે અભિલાષ રહિતતા થાય છે, કે જે શૂન્યતાએ કરીને નિર્મળ યોગવાળા-જ્ઞાન, ધ્યાન અને તપ વિગેરે મોક્ષસાધક વ્યાપારોવાળા અથવા મન, વચન અને કાયાની મોક્ષસાધક પ્રવૃત્તિઓવાળા યોગીઓને કુદારવડે કોઈ શરીરનું છેદન કરે અથવા ચંદનવડે કોઈ પૂજા કરે-તે બન્નેનેવિષે તુલ્યતા એટલે શોક કે હર્ષના અભાવથી સમાનતા જ હોય છે, કેમકે તેઓને રાગદ્વેષની પરિણુતિનો અભાવ થઈ જાય છે. ૩૭.

किं स्तुमः समतां साधो या स्वार्थप्रगुणीकृता ।

वैराणि नित्यवैराणामपि हन्त्युपतस्थुषाम् ॥ ३८ ॥

મૂલાર્થ—હે સાધુ ! અમે સમતાની કેટલી સ્તુતિ કરીએ ? કે જે સમતા આત્માને અર્થે સજ્જ કરવાથી પાસે રહેલા નિત્ય વિરોધી જીવોના વૈરનો પણ નાશ કરે છે. ૩૮.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનાદિકવડે મોક્ષને સાધ્ય કરનાર હે સાધુ ! પૂર્વે કહેલી સમતાની અમે કેટલી સ્તુતિ કરીએ ? કેમકે તેનો અગ્નિત્ય પ્રભાવ હોવાથી સ્તુતિ કરવી અશક્ય છે. જે સમતા આત્માનું પ્રયોજન જે મુક્તિરૂપ કાર્ય, તેનેમાટે પ્રગુણ કરેલી એટલે સમતાપૂર્વક જ્ઞાન, ધ્યાન, ભાવના, સંયમ અને તપનેવિષે સજ્જ થવાથી સમીપે રહેલા નિત્ય વિરોધી એટલે હંસને બિલાડી, સર્પને મોર, તથા સિંહ અને મૃગ ઇત્યાદિ સહજ વૈરવાળા (જાતિ વૈરવાળા) પ્રાણીઓનાં વૈર પણ અર્થાત્ કૃત્રિમ વૈરવાળાનેમાટે તો શું કહેવું ? જાતિવૈર પણ નાશ પામે છે. અર્થાત્ સમતાવંત પ્રાણી અન્યના વરને શમાવી દેછે; તો પછી પોતાના વૈરાદિકનો નાશ કરે તેમાં તો શું આશ્ચર્ય ? ૩૮.

આવા પ્રભાવવાળી સમતાને જાણીને તેનેજવિષે પ્રયત્ન કરવો, તે કહે છે.—

किं दानेन तपोभिर्वा यमैश्च नियमैश्च किम् ।

एकैव समता सेव्या तरी संसारवारिधौ ॥ ३९ ॥

મૂલાર્થ—દાનવડે અથવા તપવડે કરીને શું ? તથા યમ અને નિયમે કરીને પણ શું ? માત્ર સંસારરૂપી સમુદ્રનેવિષે વહાણુ સમાન એક સમતાનું જ સેવન કરવું. ૩૯.

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય પ્રાણીઓ ! સમતા વિનાના દાને કરીને શું ? એટલે કે ધનના ત્યાગરૂપ અન્ન, પાન, વસ્ત્રાદિક દિન જનોને આપવાથી શું કર્મ નિર્જરારૂપ ફળ થાય ? ન જ થાય તથા બાર પ્રકારના તપનડે પણ શું ફળ ? તથા યમ એટલે મહાનત અને અણનતવડે કરીને પણ શું ફળ ? તથા સ્નાધ્યાય, સતોષ વિગેરે નિયમવડે પણ શું ફળ ? અર્થાત્ દાનાદિન કરો અથવા ન કરો સમતાવિના તેનું કાઈ ફળ નથી ત્યારે મુક્તિને માટે શું કરવું તે કહે છે—ચારગતિવાળા સસારરૂપી સમુદ્રનેવિરે વહાણરૂપ એક સમતા જ સર્વ કાર્યોમા મુખ્ય કરીને સેવવા લાયક છે ૩૬

સમતાનુ મુખ્ય પોતાના અનુભવથી સિદ્ધ છે, તે કહે છે —

દૂરે સ્વર્ગ સુખ મુક્તિપદવી સા દવીયસી ।

મન સનિહિત દૃષ્ટ સ્પષ્ટં તુ સમતાસુખમ્ ॥ ૪૦ ॥

મૂલાર્થ—સ્વર્ગનુ મુખ્ય તો દૂર છે, અને મોક્ષસ્થાન તો વળી અતિ દૂર છે, પરંતુ મનની સમીપે જ રહેલું સમતાનુ મુખ્ય તો સ્પષ્ટ રીતે જ ભોળેલું છે ૪૦

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય જીવો ! તમારે અને અમારે સ્વર્ગ એટલે દેવલોકમા વસતા દેવોનું પાત્ર ઇદ્રિયોના વિષયોથી ઉત્પન્ન થયેલું મુખ્ય-આનંદ તેતો દૂર છે એટલે ચતુરાદિક ઇદ્રિયોથી અગ્રાણ એવા દૂર પ્રદેશમા છે, તેથી દેખાય તેમ નથી, તથા જે મુક્તિ પદવી-અનંત મુખ્યમય મોક્ષસ્થાન છે, તે તો વળી અત્યંત દૂર પ્રદેશમા છે, તેથી તે સ્પષ્ટ દેખાતું નથી, પરંતુ મનની સમીપે રહેલું સમતાનુ મુખ્ય એટલે રાગ દ્વેષાદિ રહિત મનની પરિણુતિથી ઉત્પન્ન થયેલું સ્વાભાવિક અને સ્વાધીન એવું મુખ્ય-આનંદ સાક્ષાત્ ભોળું છે અર્થાત્ સ્વર્ગ અને મોક્ષનું મુખ્ય પરોક્ષ છે, તેથી તેનો અનુભવ થતો નથી પણ સમતાનુ મુખ્ય તો સાક્ષાત્ પોતાના (અમારા) હૃદયમા ભોળું છે, તેથી તે અમારા પોતાના અનુભવથી સિદ્ધ છે ૪૦

ભોળેલા સમતાના મુખ્યનું જ અમૃતની ઉપમાવડે વિવરણ કરે છે —

દૃશો સ્મરવિષ મુપ્યેત્ ક્રોધતાપઃ ક્ષય વ્રજેત્ ।

ઔદિત્યમલનાશ સ્યાત્સમતામૃતમજ્જનાત્ ॥ ૪૧ ॥

મૂલાર્થ—સમતારૂપ અમૃતમા મલજન કરવાથી દૃષ્ટિનું કામરૂપી વિષ મુમોઈ જાય છે, ક્રોધરૂપી તાપ ક્ષય પામે છે, અને ઉદ્ગતપણા-રૂપી મળનો નાશ થાય છે ૪૧

ટીકાર્થ—હે મુનિ ! સમતારૂપી અમૃતના સરોવરમાં નિમગ્ન થવાથી-જ્ઞાન કરવાથી ચક્ષુમાં રહેલું કામવિકારરૂપી ધર્મરૂપ જીવનનું હરણ કરનાર વિષ સુકાર્થ જાય છે-અપૂર્વ પ્રભાવે કરીને શોષણ પામે છે, અર્થાત્ નિર્વિકાર દૃષ્ટિ થવાથી કામવિકારનો અભાવ થાય છે. તથા ક્રોધ-સ્વ અને પરને સંતાપ કરનાર ક્રોધરૂપ તાપ-દુઃખરૂપી ધર્મ ક્ષય પામે છે. તથા ઉદ્ધતપણું એટલે અવિનય અથવા અપણતારૂપી પાપનો લેપ કરનાર મળનો નાશ થાય છે.-આટલા ગુણો સમતારૂપી અમૃત સરોવરમાં જ્ઞાન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં બતાવેલા દોષો સમતાના વિરોધી હોવાથી સમતાપાસે રહી શકે તેમજ નથી. ૪૧.

ફક્ત એક સમતા જ સુખને માટે છે, તે કહે છે.—

જરામરણદાવાગ્નિજ્વલિતે ભવકાનને ।

સુખાય સમતૈકૈવ પીયૂષઘનવૃષ્ટિવત્ ॥ ૪૨ ॥

મૂલાર્થ—જરા અને મરણરૂપ દાવાનળવડે સળગેલા આ સંસાર-રૂપી અરણ્યનેવિષે સુખનેમાટે અમૃતમય મેઘની વૃષ્ટિ સમાન એક સમતા જ છે. ૪૨.

ટીકાર્થ—જરા તે વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણ તે મૃત્યુ તદ્રૂપ દાવા-ગ્નિવડે-સર્વનો નાશકારક હોવાથી . વનાગ્નિ (દાવાનળ) વડે સળગેલા આ સંસારરૂપી અરણ્યનેવિષે અમૃતમય મેઘની વૃષ્ટિની જેવી એક સમતાજ પ્રાણીઓના સુખનેમાટે-આનંદને માટે છે. ૪૨.

એજ વાતને દૃષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ કરે છે.—

આશ્રિત્ય સમતામેકા નિર્વૃતા ભરતાદયઃ ।

ન હિ કષ્ટમનુષ્ઠાનમભૂત્તેષાં તુ કિચ્ચન ॥ ૪૩ ॥

મૂલાર્થ—એક સમતાનો જ આશ્રય કરીને ભરત ચક્રી વિગેરે મોક્ષ પામ્યા છે; તેઓને કાંઈપણ કષ્ટકારી અનુષ્ઠાન (ક્રિયા) હતું નહીં. અર્થાત્ તેઓએ કાંઈપણ કષ્ટકારી ક્રિયા કરી નહોતી. ૪૩.

ટીકાર્થ—એક-અદ્વિતીય સમતાનો જ આશ્રય કરીને-અંગીકાર કરીને ભરતાદિક-ભરત ચક્રવર્તી, મરૂદેવી માતા, સૂર્યયશા વિગેરે મોક્ષપદને પામ્યા છે; તેઓએ કષ્ટ ઉત્પન્ન કરનારું તપ, લોચ, તથા પરીષહાદિકનું સહન કરવું ઇત્યાદિક વ્રત સંયમાદિક અનુષ્ઠાન કાંઈપણ કર્યું નહોતું. માટે એક સમતાજ ભવસાગરથી તારનારી છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ૪૩.

એક સમતા જ પ્રાણીઓના અનિદને હરનારી તથા ઈદને સપા-
દન કરનારી છે, તે કહે છે —

અર્ગલા નરકદ્વારે મોક્ષમાર્ગસ્ય દીપિકા ।

સમતા ગુણરત્નાના સગ્રહે રોહણાવનિઃ ॥ ૪૪ ॥

મૂલાર્થ—નરકના દ્વારનેવિષે અર્ગલા સમાન, મોક્ષમાર્ગમાં દીપિકા સમાન અને ગુણરૂપી રત્નોનો સંગ્રહ કરવામાં રોહણાચળ પર્વત સમાન એક સમતા જ છે ૪૪

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય પ્રાણીઓ ! સમતા એ નરકમાં પ્રવેશ કરતા છવોને રોકવામાં (નહીં પ્રવેશ કરવા દેવામાં) અર્ગલા—આગળીયા સમાન છે, તથા મોક્ષમાર્ગનો પ્રકાર કરવામાં દીપમાળારૂપ છે, તથા ગુણરૂપી રત્નોનો સંગ્રહ—સચય કરવામાં રોહણાચળ પર્વતની પૃથ્વી સમાન છે ૪૪

એ સમતા જ અજ્ઞાનનો નાશ કરનારી છે, તે કહે છે —

મોહાચ્છાદનનેત્રાણામાત્મરૂપમપદ્યતામ્ ।

દિવ્યાહ્વનશલાકેવ સમતા દોષનાશકૃત્ ॥ ૪૫ ॥

મૂલાર્થ—જેમના નેત્ર મોહવડે આચ્છાદિત થયેલા છે, અને તેથી જેઓ આત્મસ્વરૂપને લેઈ શકતા નથી, તેઓને સમતા એ દિવ્ય અજ્ઞાનની શલાકા જેવી દોષનો-અજ્ઞાનનો નાશ કરનારી છે ૪૫.

ટીકાર્થ—મોહવડે-અજ્ઞાનવડે અથવા મોહનીય કર્મના ઉદયવડે જેમના નેત્રો આચ્છાદિત થયા છે—દુઃકાર્થ ગયા છે, અને તેથી આત્માના સ્વરૂપને— સકલ કર્મરહિત સ્વચિત્ આનંદમય આત્માના મૂળરૂપને જેઓ લેઈ શકતા નથી એવા જોનાર સમતા એ દિવ્ય-પ્રધાન અથવા દેવાદિકે આપેલા અજ્ઞાનની-નેત્રના રોગને હરણ કરનાર મહા ઔષધીની શલાકા—સજીની જેવી દોષનો-અજ્ઞાનનો અથવા અધુના તિમિર રોગનો નાશ કરનારી છે ૪૫

સમતાના મુખની અવાચ્યતા કહે છે —

ક્ષણં ચેત્ સમાકૃષ્ય સમતા યદિ સેવ્યતે ।

સ્વાત્તદા સુખમન્યસ્ય યદ્વક્તુ નૈવ પાર્યતે ॥ ૪૬ ॥

મૂલાર્થ—જો એક ક્ષણવાર પણ ચિત્તનું આકર્ષણ કરીને સમતાનું સેવન કરાય, તો તેથી એનું મુખ યાય છે કે જે બીજાને કહી શકાય નહીં ૪૬

ટીકાર્થ—જે એક ક્ષણવાર પણ મનને સર્વ વિષયોથી નિવૃત્ત કરીને એક સમતાનો જ સ્વીકાર કરાય, તો તેથી એવો અપૂર્વ આનંદ થાય છે, કે જે બીજાને અપણુ કરાવી શકાય—કહી શકાય તેમ નથી. ૪૬.

સમતાના આનંદને સમતાવાન જ જાણે છે, બીજાને દોષ જાણી શકતો નથી, તે દૃષ્ટાંતસહિત કહે છે.—

કુમારી ન યથા વેત્તિ સુખં દયિતભોગજમ્ ।

ન જાનાતિ તથા લોકો યોગિનાં સમતાસુખમ્ ॥ ૪૭ ॥

મૂલાર્થ—જેમ કુમારી કન્યા પતિના ભોગથી ઉત્પન્ન થયેલું સુખ જાણતી નથી, તેમ જ લોકો યોગીજનોના સમતાના સુખને જાણતા નથી—જાણી શકતા નથી. ૪૭.

ટીકાર્થ—જેમ કુમારી—પાંચ સાત વર્ષની અવિવાહિત કન્યા ભર્તાની સાથે મૈથુનાદિકનું સેવન કરવાથી ઉત્પન્ન થતા સુખને—આનંદને જાણતી નથી, તેમ જ લોકો—વિષય સુખમાં મગ્ન થયેલા મૂર્ખ જનો યોગીઓના સમતાથી ઉત્પન્ન થયેલા સુખને—આનંદના સમૂહને પોતે અનુભવેલું નહીં હોવાથી જાણતા નથી—જાણી શકતા નથી. ૪૭.

સમતાવાન પુરૂષને પોતાની પૂજા, પ્રતિષ્ઠા વિગેરે થાય એવી ઇચ્છા હોતી નથી, તે કહે છે.—

નતિસ્તુત્યાદિકાગંસાશરસ્તીવ્રઃ સ્વમર્મમિત્ ।

સમતાવર્મગુધાનાં નાર્તિકૃત્સોઽપિ જાયતે ॥ ૪૮ ॥

મૂલાર્થ—નમસ્કાર અને સ્તુતિ વિગેરેની ઇચ્છાએ પી બાણ તીવ્ર અને આત્માના મર્મસ્થાનને ભેદનાર છે, તે પણ સમતાએ પી બખ્તરથી રક્ષણ કરાયેલાને પીડકારી થતું નથી. ૪૮.

ટીકાર્થ—નતિ એટલે મને રાજાદિક ભક્તિથી નમસ્કાર કરો, તથા સ્તુતિ એટલે સર્વ લોકો મારી પ્રશંસા કરો, એ વિગેરે એટલે આહાર, ઉપધિ, શિષ્ય વિગેરેથી મારો સત્કાર થાઓ ઇત્યાદિક ઇચ્છાએ પી બાણ એ આત્માના મર્મસ્થાનને—ધર્મરૂપી જીવનસ્થાનને અર્થાત્ નિઃસ્પૃહ—પણુને ભેદનાર તથા તીવ્ર—અત્યંત ઉગ્ર એટલે દુઃસહ છે. એ બાણ પણ સમતાએ પી બખ્તરથી રક્ષણ કરાયેલા એટલે સમતાએ પી બખ્તરને ખાતરણ કરનારા યોગીઓને પીડકારી થતું નથી. અર્થાત્ તેવા યોગીઓને નમસ્કારાદિકની ઇચ્છા જ થતી નથી. ૪૮.

સમતાવડે મોટી કર્મની નિર્જરા થાય છે, તે કહે છે —

પ્રચિતાન્યપિ કર્માણિ જન્મના કોટિકોટિભિઃ ।

તમાસીવ પ્રમા ભાનો ક્ષિણોતિ સમતા ક્ષણાત્ ॥ ૪૯ ॥

મૂલાર્થ—જેમ સૂર્યની પ્રભા અધિકારનો નાશ કરે છે, તેમ કોટી કોટી જન્મવડે બાધેલા કર્મોનો પણ સમતા એક ક્ષણવારમા નાશ કરે છે ૪૯

ટીકાર્થ—જન્મ એટલે જીવના ભવો તેની કોટી કોટીવડે એટલે કોટીને કોટીએ ગુણીએ તેટલા જન્મોએ કરીને—તેટલા ભવોમા બાધેલા અત્યંત એવા જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મોનો સમતા—સર્વત્ર સમદષ્ટિપણુ એક ક્ષણવારમા—અત્પ કાળની સેવાથી જ નાશ કરે છે, તે પર દષ્ટાત આપે છે કે—સૂર્યની પ્રભા—કિરણસમૂહ અધિકારમાત્રનો જેમ ક્ષણવારમા નાશ કરે છે, તેમ ૪૯

સમતા એ અન્ય દર્શનીઓને પણ ભાવ જૈનપણુ ઉત્પન્ન કરવામા કારણરૂપ થાય છે, તે કહે છે —

અન્યલિંગાદિસિદ્ધાનામાધારઃ સમતૈવ હિ ।

રક્તત્રયફલપ્રાપ્તિર્યયાસ્યાદ્ભાવજૈનતા ॥ ૫૦ ॥

મૂલાર્થ—અન્ય લિંગાદિકે કરીને સિદ્ધ થયેલા જીવોને એક સમતા જ આધાર—અવલબ્ધ છે, કે જે સમતાવડે ત્રણ રક્તના ફળની પ્રાપ્તિ થવાથી ભાવ જૈનપણુ ઉત્પન્ન થાય છે ૫૦

ટીકાર્થ—જૈનથી રહિત એવા બીજા દડ, કમડલુ તથા વસ્ત્રાદિક લિંગે (વેવે) તથા ગૃહસ્થીને લિંગે અને સ્વયંજીવ્યાદિક જેઓ સિદ્ધ થયા છે એટલે કેવળજ્ઞાનને પામ્યા છે, તેમને સિદ્ધપણુ પામવામા એક સમતા જ આધાર—અવલબ્ધ છે કે જે સમતાવડે રક્તની જેવા એટલે પ્રધાન—ઉત્કૃષ્ટ સમ્યક્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ ત્રણ રક્તોના ફળની—સિદ્ધપણુરૂપ કૃતાર્થપણુની પ્રાપ્તિ થવાથી ભાવ જૈનપણુ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે શુદ્ધ ઉપયોગથી જિનેશ્વરપ્રણીત શાસ્ત્રના બોધની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી તેઓને એક સમતાનો જ આધાર છે એમ સિદ્ધ થાય છે ૫૦

જ્ઞાનતુ ફળ પણ સમતા જ છે, તે કહે છે

જ્ઞાનસ્ય ફલમેવૈવ નયસ્થાનાવતારિણ ।

ચન્દન વહ્નિનેવ સ્યાત્ કુમ્ભેણ તુ મસ્ય તત્ ॥ ૫૧ ॥

મૂલાર્થ—નયોને તેના સ્થાનમાં સ્થાપન કરનાર જ્ઞાનતું કૃણ પણ એ સમતા જ છે. પરંતુ તે જ્ઞાન અગ્નિવડે ચંદનની જેમ કદાગ્રહવડે ભસ્મરૂપ થઈ જાય છે. ૫૧.

દીકાર્થ—નૈગમાદિક નયોને પોતપોતાના સ્થાનમાં એટલે સ્યાદ્વાદની મર્યાદાવડે યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપનેવિષે અને મોક્ષના આરાધ્યપણાને વિષે અવતાર એટલે યોજના કરવાના સ્વભાવવાળા જ્ઞાનતું—શ્રુતાધ્યયનતું કૃણ—સકૃણપણાતું કારણ પણ આ હમણું કહી તે સમતા જ છે. તે સમતા ન હોય તો તે નયતું જ્ઞાન અગ્નિવડે ચંદનની જેમ કદાગ્રહ કરીને—એકાંતને ગ્રહણ કરનારા કુબોધે કરીને ભસ્મની જેમ અસાર થાય છે. અર્થાત્ સમતાવડે યુક્ત એવો વક્તા પુરૂષજ નયોના જ્ઞાનને પોતપોતાના સ્વરૂપમાં સ્થાપન કરવા સમર્થ થાય છે, અન્યથા સમર્થ થતો નથી. ૫૧.

સમતા ન હોય ત્યાં ચારિત્ર પણ ન હોય, તે કહે છે.—

ચારિત્રપુરુષપ્રાણાઃ સમતાશ્ચ ગતા યદિ ।

જનાનુધાવનાવેશસ્તદા તન્મરણોત્સવઃ ॥ ૫૨ ॥

મૂલાર્થ—જે ચારિત્રરૂપી પુરૂષના સમતા નામના પ્રાણુ આહ્યા ગયા હોય, તો માણસોનો તેને વંદના કરવામાટે દોડી આવવાનો આવેશ એ તેના મરણના આશ્ચર્યરૂપ છે. ૫૨.

દીકાર્થ—જે સમતા નામના ચારિત્ર પુરૂષના પ્રાણુ એટલે સર્વ વિરતિ અને દેશવિરતિરૂપ સંયમનો જે વ્યવહાર તેરૂપ પુરૂષના સમતારૂપ પ્રાણુ નાશ પામ્યા હોય, તો ભક્તિવંત જનોનો જે વંદનાદિક માટે ચાતરકૃથી એકદમ દોડી આવવાનો આવેશ તે તેના—ચારિત્રરૂપ પુરૂષના મરણના ઉત્સવરૂપ છે—મરેલાની હૃદયદેહિક ક્રિયા કરવાના મહોત્સવરૂપ થાય છે. અર્થાત્ તે વખતે વિવેકી પુરૂષો એમ જાણે છે કે—આ ભક્ત જનોનું આગમન ચારિત્રરૂપ પુરૂષની મરણોત્તર ક્રિયા કરવા માટે જ છે. ૫૨.

સમતા ન હોય તો બીજી સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ અને કષ્ટકારી જ છે, તે કહે છે.—

સંત્યજ્ય સમતામેકાં સ્યાદ્યત્કષ્ટમનુષ્ટિતમ્ ।

તદીષ્ણિતકરં નૈવ વીજમુષ્ણમિવોષરે ॥ ૫૩ ॥

મૂલાર્થ—એક સમતાને તણને જે જે કષ્ટકારી ક્રિયાઓ કરી હોય, તે ઉખર ભૂમિમાં વાવેલા બીજની જેમ વાંછિત કૃણને દેનારી થતી નથી. ૫૩.

ટીકાર્થ—એ મોક્ષને સાધનારી સમતાને તથાને-છોડીને જીવોએ જે કષ્ટકારી તપસ્યા, ભિક્ષા, લોચ વિગેરે પરિશ્રમકારક અનુષ્ઠાન કર્યું હોય, તે સર્વ ઉપગ-ક્ષાર ભૂમિમા વાગેલા જાલી વિગેરેના બીજની જેમ વાછિત જળને આપનાર થતુ નથી પ્રાચે નિષ્કળ થાય છે ૫૩

એમ શી રીતે ? એ સકાના ગમમાધાન માટે બીજા ઉપાયનો અભાવ દેખાડે છે—

ઉપાય સમતૈવૈકા મુક્તેરન્યઃ ક્રિયાભર ।

તત્તત્પુરુષભેદેન તસ્યા એવ પ્રસિદ્ધયે ॥ ૫૪ ॥

મુક્ષાર્થ—મુક્તિનો ઉપાય માત્ર એક ગમતા જ છે, અને તે વિનાયનો બીજો ક્રિયાગમૂહ તે તે પુરુષના ભેદે કરીને તે સમતાની જ સિદ્ધિને માટે છે ૫૪

ટીકાર્થ—મોક્ષનો ઉપાય-સાધન માત્ર એક ગમતા જ છે, તે વિનાય બીજો ક્રિયાગમૂહ-સયમાદિક ક્રિયાનો ગમુદાય તે તે પુરુષ એટલે લઘુકર્મી, બાકર્મી, અલ્પશ્રુત અને બાહુશ્રુતાદિક જનના ભેદ-વડે-પરિપુતિના વિશેષવડે તે ગમતાની જ સિદ્ધિને માટે થાય છે, અર્થાત્ બીજી ગર્વ ક્રિયાઓ ગમતાની પ્રાપ્તિને માટે જ કરનામા આવે છે ૫૪

સમતાની રક્ષિ કેટલી છે, તે દેખાડે છે

દિઙ્માત્રદર્શને શાસ્ત્રવ્યાપાર સ્યાન્ન દૂરગઃ ।

અસ્યા સ્વાનુભવ પાર સામર્થ્યાર્થ્યોડગ્રગાહતે ॥ ૫૫ ॥

મુદ્યાર્થ—ગાત્રનો આપાત્ર માત્ર દિગ્દશનને વિશેજ હોય છે, પણ તેથી દૂર જતો નથી તેથી ગામથ્ય નામનો આત્માનો અનુભવ જ આ ગમતાના પારને પામે છે ૫૫

ટીકાર્થ—જિનાગમ વિગેરે ગાત્રોનો વ્યાપાર એટલે ગામથ્યને પ્રાપ્ત કરનારી ક્રિયા દિગ્માત્રના જ-માત્ર અલ્પ કાયની સિદ્ધિના અર્થાત્ ઉદ્દેશમાત્રના જ દરજા માટે-પ્રાપ્તિ માટે હોય છે તાત્પર્ય એ છે કે તે ભય ! ને તારે મુખિતપ પુરીમા જનાની ઇ-છા હોય, તો આ દિગાએ ત એ પ્રમાણે દિના દેખાડવામાજ તત્પર નાગ્રનો વ્યાપાર હોય છે પણ તેથી દૂર જનાર હોતો નથી-અનિતાપ અત્રપી વિગેરે આત્માદિના ગ્રવરુપનેવિરે અથવા દેવજનાનને ઉત્પન્ન કરનારા જાત્ર ગામથ્યને વિરે જાત્ર તે થતો નથી -જો આ ગમતાનો ગામથ્ય

યોગ નામનો આત્માનુભવ અર્થાત્ દેવજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર ઉ-
પાયનો જે અનુભવ-પરિપૂર્ણ સત્તાનો જ્ઞાનરૂપ જોધ તે તો સાક્ષાત્
જીવની સત્તાદિકને દેખાડનારો થાય છે, તેથી તે પારને-ભવસાગરના
તીરને અથવા સર્વ જાણવા યોગ્ય વસ્તુ સમૂહના અંતને અવગાહન
કરે છે-પામે છે. તેથી કરીને જ સમતાનું પ્રાધાન્ય છે. (અહીં બતા-
વેલો સામર્થ્ય નામનો યોગ શાસ્ત્રમાં કોઈ ઠેકાણે કહ્યો નથી, કેમકે તેમાં
શાસ્ત્રનો વિષય નથી. પરંતુ તે યોગ બારમે ગુણસ્થાનકે પ્રાતિભ જ્ઞા-
નની ઉત્પત્તિ થવાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે; અને ત્યારપછી તરત દેવજ્ઞ-
જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે સમતાના પ્રકર્ષવડે જ તે સાધવા
લાયક છે.) ૫૫.

હવે સમતાના અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે.—

परस्मात्परमेषा यन्निगूढं तत्त्वमात्मनः ।

तदध्यात्मप्रसादेन कार्योऽस्यामेव निर्भरः ॥ ૫૬ ॥

મૂલાર્થ—જેથી કરીને આ સમતા આત્માનું સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ અને
અતિ ગૂઢ તત્ત્વ છે, તેથી કરીને આ સમતાને વિષે જ અધ્યાત્મના
પ્રસાદવડે કરીને અતિ ઉદ્યમ કરવો. ૫૬.

ટીકાર્થ—પૂર્વોક્ત કારણોથી આ સમતા આત્માનું-જીવનું નિગૂઢ
એટલે પોતાના સર્વ પ્રદેશોવડે વ્યાપ્ત એવું પરમ રહસ્ય છે, તથા સર્વ
યોગો કરતાં ઉત્કૃષ્ટ યોગરૂપ છે, તેથી કરીને અધ્યાત્મના પ્રસાદવડે
એટલે મનની પ્રસન્નતાવડે આ સમતાને વિષે જ પંડિત પુરુષોએ સર્વ
પ્રયત્નવડે ઉદ્યમ કરવો. (તે સમતા આ પ્રમાણેના ઉદ્યમ (વિચાર)-
વડે ઉત્પન્ન કરવી—“સર્વ પ્રાણીને મુખ પ્રિય છે, દુઃખપર દ્વેષ છે,
સંસારનો ભય છે અને જીવવાની ઇચ્છા છે, તેથી મારે સર્વ પ્રાણીનું
હિત જ કરવું, કેમકે તે સર્વ મારી સમાન જ ધર્મવાળા છે.” આ
પ્રમાણેના વિચારથી સર્વત્ર સર્વ જીવ ઉપર સમદૃષ્ટિ રાખવી.) ૫૬.

। इति समताधिकारः ।

સમતાવાળાનું કરેલું અનુષ્ઠાન જ શુદ્ધ થાય છે, માટે હવે શુદ્ધ
અનુષ્ઠાનનો અધિકાર કહે છે.—

परिशुद्धमनुष्ठानं जायते समतान्वयात् ।

कतकक्षोदसंक्रान्तेः कलुषं सलिलं यथा ॥ ૫૭ ॥

મૂલાર્થ—જેમ કતકના ફળનું ચૂર્ણ નાંખવાથી ડોળું પાણી નિર્મળ

થાય છે, તેમ સમતાના યોગથી અનુષ્ઠાન પણ પરિશુદ્ધ થાય છે ૫૭
 દીકાર્થ—સમતાના સયોગથી—સમતાપૂર્વક કરવાથી અનુષ્ઠાન—ન
 તાદિકતુ પાલન શુદ્ધ—સર્વ દોષરહિત થાય છે તેમા દષ્ટાત કહે છે કે
 જેમ કતઃ વૃક્ષના કળના ચૂર્ણનો પ્રક્ષેપ કરવાથી—નાખવાથી મલિન
 જળ નિર્મળ થાય છે, તે જ પ્રમાણે સમતાપૂર્વક કરેલું ક્રિયાનુષ્ઠાન
 પણ અત્યંત શુદ્ધ થાય છે, સમતાવિના કરેલું અનુષ્ઠાન સર્વ દોષરહિત
 થઈ શકતું નથી ૫૭

હવે તે અનુષ્ઠાનના પ્રકાર કહે છે—

વિષ ગરોઽનનુષ્ઠાન તદ્દેતુરમૃત પરમ્ ।

ગુરુસેવાઅનુષ્ઠાનમિતિ પદ્મવિધ જગુ ॥ ૫૮ ॥

મૂલાર્થ—નિષ, ગર, અનનુષ્ઠાન, તદ્દેતુ તથા ઉત્કૃષ્ટ અમૃત એ-
 પ્રમાણે ગુરુએના નિગેરે અનુષ્ઠાન પાંચ પ્રકારનું કહેલું છે ૫૮

દીકાર્થ—વિષ એટલે તત્કાળ પ્રાણનો નાશ કરનાર ઝેર, તેના
 જેવું ધર્મરૂપ પ્રાણનો નાશ કરનાર જે અનુષ્ઠાન તે પણ વિષાનુષ્ઠાન
 કહેવાય છે તથા ગર (ગરવ) એટલે ખરાબ દ્રવ્યના સયોગવડે થયેલું
 કાળાતરે પ્રાણનો નાશ કરનાર ઝેર, તેના જેવું પરિણામે ધર્મરૂપ પ્રા-
 ણનો નાશ કરનાર અનુષ્ઠાન પણ ખીલુ ગરાનુષ્ઠાન કહેવાય છે તથા
 અનનુષ્ઠાન—એટલે જે અનુષ્ઠાન ધર્મ એનારૂપ ન હોય તે, અર્થાત્ આઘ
 સજ્ઞાએ કરેલું અનુષ્ઠાન તેને આશ્રીને આ વ્યુત્પત્તિ જાણવી પણ જે
 શાસ્ત્રની અપેક્ષાવિના લોકસજ્ઞાને અનુમરતુ હોય તે તે અન્યોન્યાનુ-
 ષ્ઠાન કહેવાય છે તથા ચોથું તદ્દેતુ એટલે મોક્ષના હેતુથી—મોક્ષનીજ
 ઇચ્છાથી જ ય પ્રાણીઓ જે અનુષ્ઠાન કરે છે તે તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન કહે-
 વાય છે તથા પાંચમું અમૃતાનુષ્ઠાન એટલે અમૃતની જેમ જન્મમર-
 ણાદિક રોગનો નાશ કરનાર ઉત્કૃષ્ટ-મૂળને અનુમરીને વિધિ—શુદ્ધ અને
 અત્યંત પ્રેમપૂર્વક જે મુમુક્ષુઓ કરે છે, તે અમૃતાનુષ્ઠાન કહેવાય છે
 (આ પ્રમાણે ગુરુની સેવા—ભક્તિ, દેવવદન, પદપરચક તથા દાનાદિક
 ક્રિયાઓ જે મોક્ષને માટે—મોક્ષને ઉદ્દેશીને કરાય છે, તે કર્તાના આશયની
 બિંતાને લીધે પાંચ પ્રકારની તીર્થસ્થાદિકે કરી છે) ૫૮

તે પાંચ પ્રકારને અનુક્રમે વિન્તારથી કહે છે—

આહારોપધિપૃજદ્વિમૃત્યાશસયા કૃતમ્ ।

શીઘ્ર સચ્ચિત્તદન્તૃત્વાદ્વિપાનુષ્ઠાનમુચ્યતે ॥ ૫૯ ॥

મતાર્થ—આહાર, ઉપનિ, પૂજા—ગાંગા તા અને સદ્ગિ વિગેરેની

ઈચ્છાથી કરેલું જે અનુષ્ઠાન, તે તત્કાળ શુભ ચિત્તને હણનાર હોવાથી વિધાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૫૯.

ટીકાર્થ—આહાર-ઈષ્ટ ભોજનાદિકની પ્રાપ્તિ એટલે કે શુદ્ધ ક્રિયાનું પાલન કરવાથી તમને ભક્તિ જનો ઇચ્છિત વસ્તુ આપશે એવા અભિ-પ્રાયથી જે ધર્મક્રિયા કરે, (આ પ્રમાણે સર્વત્ર અભિપ્રાયની યોજના કરવી.) તથા ઉપધિ-વસ્ત્ર પાત્રાદિકનો લાભ, પૂત-ધર્મિષ્ઠ જનોથી કરાતી ભક્તિ, તથા ઋદ્ધિ-શિષ્યાદિકની પ્રાપ્તિ. એ વિગેરેની ઇચ્છાએ કરે તે અનુષ્ઠાન તરત જ શુભ ચિત્તને હણનાર હોવાથી વિધાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. કારણ કે તરતજ શુભ પરિણામરૂપ ધર્મના પ્રાણનો નાશ કરનાર હોવાથી તે અનુષ્ઠાન વિપતુલ્ય જ છે. ૫૯.

એજ વાતને કહે છે.—

સ્થાવરં જંગમં चापि तत्क्षणं भक्षितं विषम् ।

यथा हन्ति तथेदं सच्चित्तमैहिकभोगतः ॥ ૬૦ ॥

મૂલાર્થ—જેમ સ્થાવર કે જંગમ વિષનું ભક્ષણ કર્યું હોય તો તે તત્કાળ ખાનારને હણે છે, તેજ પ્રમાણે આ લોકનો ભોગ કરવાથી તે અનુષ્ઠાન શુભ ચિત્તને હણે છે. ૬૦.

ટીકાર્થ—જેમ અગ્રીણ, સોમલ, વચ્છનાગ વિગેરે સ્થાવર વિષ અને સ્પર્શદિકના મુખમાંથી નીકળેલું વિગેરે જંગમ વિષ ભક્ષણ કર્યું હોય-ખાધું હોય તો તે તત્કાળ ભક્ષણ કરનારને હણે છે, તેજ પ્રકારે આ વિધાનુષ્ઠાન ઐહિક ભોગથી એટલે આ જન્મમાં પ્રાપ્ત થતા મનને અનુદૂળ ખાનપાનાદિકની ઇચ્છાથી-તેટલું જ ફળ મેળવવાની આ-કાંક્ષાથી-આશાના દોષથી કર્તાના શુભચિત્તને-મનના ભાવને હણે છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરવો. ૬૦.

હવે બીજું ગરાનુષ્ઠાન કહે છે.—

दिव्यभोगाभिलाषेण कालान्तरपरिक्षयात् ।

स्वादृष्टफलसंपूर्तेर्गरानुष्ठानमुच्यते ॥ ૬૧ ॥

મૂલાર્થ—દિવ્ય ભોગની અભિલાષાએ કરીને પોતાના પુણ્યકર્મના ફળની સંપૂર્ણતાનો કાળાંતરે ક્ષય થવાથી એવી ઇચ્છાવાળું અનુષ્ઠાન ગરાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૬૧.

ટીકાર્થ—દેવલોકમાં વર્તતા ભોગો-દેવાંગનાના સ્પર્શદિક વિલાસોની અભિલાષાવડે (એટલે આ મેં કરેલા તપ અને ચારિત્રનું ફળ

હોય તો મને અમુક દેવ સમધી ભોગની પ્રાપ્તિ થજે એ રીતે ઇળની પ્રાર્થનાનહે) પોતાના પુણ્યકર્મના ઇળરૂપ માગેલા સંખ્ય અને સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિની પૂર્ણતાનો દિવ્યાદિ ભોગોની પ્રાપ્તિ થયા પછી કાળાતરે-ભવાતરે ક્ષય થનાથી-કરેલા પુણ્યકર્મનો નાશ થવાથી એવી ઇચ્છાથી કરેલું અનુષ્ઠાન ગગનુષ્ઠાન કહેનાય છે ૬૧

પૂર્વ કહેલા અર્થની જ સ્પષ્ટતા કરે છે —

यथा कुद्रव्यसयोगजनित गरसञ्ज्ञितम् ।

विष कालान्तरे हन्ति तयेदमपि तत्त्वत ॥ ६२ ॥

મૂલાર્થ—જેમ કુદ્રવ્યના યોગથી ઉત્પન્ન કરેલું ગર નામનું વિષ કાળાતરે હણે છે, તેમ આ ગરાનુષ્ઠાન પણ પરમાર્થપણે કાળાતરે આત્માને હણે જ છે ૬૨

ટીકાર્થ—જેમ કાચના કકડા વિગેરે પ્રાણુઘાતક પદાર્થનું મિશ્રણ કરીને ઉત્પન્ન કરેલું ગર નામનું વિષ કાળાતરે એટલે મહિને છ મહિને કે બાર મહિને ક્રમે ક્રમે ભક્ષણ કરનારનો નાશ કરે છે, તે જ પ્રમાણે જેમા નિદાન (નિષાણું) કરવામા આવે છે તેનું આ ગરાનુષ્ઠાન સદ્કર્મના ફળનું વિનાશકારક હોવાથી પરમાર્થપણે કાળાતરે આત્માનો જ નાશ કરે છે ૬૨

આ ઉપર કહેલા બન્ને અનુષ્ઠાનનો વિરોધ કરીને ત્યાગ કરવાનું વહે છે —

निषेधायानयोरेव त्रिचित्रानर्नदायिनो ।

सर्नत्रैवानिदानत्व जिनेन्द्रै प्रतिपादितम् ॥ ६३ ॥

મૂલાર્થ—ત્રિચિત્ર પ્રકારના અનર્થને આપનારા આ બે અનુષ્ઠાનના જ નિષેધને માટે જિનેશ્વરેએ સર્નત્ર નિદાનનો નિષેધ કર્યો છે ૬૩

ટીકાર્થ—નરક અને તિર્યચની ગતિમા જવાઉપ વિવિધ પ્રકારના અનર્થને—વેગાદિક ઉપદ્રવોને કરનારા આ બે ઉપર કહેલા ત્રિપાનુષ્ઠાન અને ગરાનુષ્ઠાનનો નિષેધ કરનામાટે જ જિનેશ્વરેએ ગર્વ ધર્મના વ્યાપાર નિદાન એટલે આશમાનિના કરવાનું પોતાના આગમમા કહ્યું છે ૬૩

હવે ત્રીજું અનુષ્ઠાન કહે છે —

प्रणिधानाद्यभावेन कर्मानध्यवसायिन ।

ममूर्छिमप्रवृत्ताममननुष्ठानमुच्यते ॥ ६४ ॥

મૂલાર્થ—પ્રણિધાન (મનની એકાગ્રતા) વિગેરેના અભાવે કરીને

અધ્યવસાય રહિત પુરૂષનું સંમૃદ્ધિમની પ્રવૃત્તિના જેવું જે કર્મ, તે અન-
નુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૬૪.

ટીકાર્થ—પ્રણિધાન એટલે કરાતી ક્રિયામાં ચિત્તની એકાગ્રતાએ
કરીને ઉપયોગ રહિતપણું, તથા આદિ શબ્દ છે માટે આદર તથા
પ્રયત્ન એ વિગેરેના અભાવે કરીને—ત્યાગે કરીને અધ્યવસાય રહિત
એટલે લક્ષ્યનેવિષે લક્ષતારૂપ શુભ પરિણામ રહિત એવા શૂન્ય ચિત્ત-
વાળા પુરૂષનું કર્મ—ક્રિયાનુષ્ઠાન પતંગ, ભ્રમર અને ક્રીડા વિગેરેનું ચિત્ત-
વિનાજ આમ તેમ જે હાલનું, આલનું, ભમનું, તેના જેવું હોવાથી તે
અનનુષ્ઠાન અથવા અન્યોન્યાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૬૪.

આ અનુષ્ઠાનમાં જ્ઞાન કેવું હોય છે? તે કહે છે.—

ઓઘસંજ્ઞાઽત્ર સામાન્યજ્ઞાનરૂપા નિવન્ધનમ્ ।

લોકસંજ્ઞા ચ નિર્દોષસૂત્રમાર્ગાનપેક્ષિણી ॥ ૬૫ ॥

મૂલાર્થ—આ અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ થવાનું કારણ સામાન્ય જ્ઞાન-
રૂપ ઓઘસંજ્ઞા તથા નિર્દોષ સૂત્રમાર્ગની અપેક્ષા વિનાની લોકસંજ્ઞા
એ એ હોય છે. ૬૫.

ટીકાર્થ—આ અનુષ્ઠાનને વિષે સામાન્ય-વિશેષતા રહિત સર્વ
સાધારણ ઓઘના સ્વભાવવાળી ઓઘસંજ્ઞા—પ્રવર્તતા પ્રવાહ તરફની દૃષ્ટિ
તથા સૂત્રમાં કહેલા નિર્દોષ માર્ગની અપેક્ષા વિનાની લોકસંજ્ઞા—સા-
માન્ય જનની દૃષ્ટિ એ એ કારણભૂત છે. એટલે આ અનુષ્ઠાનને વિષે
ઓઘસંજ્ઞા અને લોકસંજ્ઞાવરે જ પ્રવૃત્તિ થાય છે. પણ શાસ્ત્ર કથનને
અનુસારે પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ૬૫.

તેમાં પ્રથમ ઓઘસંજ્ઞાનું લક્ષણ બતાવે છે.—

ન લોકં નાપિ સૂત્રં નો ગુરુવાચમપેક્ષતે ।

અનધ્યવસિતં કિञ્ચિત્કુરુતે ચૌઘસંજ્ઞયા ॥ ૬૬ ॥

મૂલાર્થ—ઓઘસંજ્ઞાએ કરીને (ઓઘસંજ્ઞાએ વર્તનારો મનુષ્ય)
લોકની, સૂત્રની કે ગુરૂના વચનની અપેક્ષા રાખતો નથી; આત્માના
અધ્યવસાય રહિત કાંઈકે ક્રિયાદિકે કર્યો કરે છે. ૬૬.

ટીકાર્થ—ઓઘસંજ્ઞાએ કરીને અનુષ્ઠાની પ્રાણી લોકની એટલે
જનપ્રવૃત્તિની અપેક્ષા રાખતો નથી. એટલે અમુક ક્રિયા શા માટે શા
હેતુથી પ્રવર્તી છે, તેનો નિર્ધાર કરતો નથી; તથા સૂત્રની અપેક્ષા
રાખતો નથી, એટલે કે આ ક્રિયાના સંબંધમાં શાસ્ત્ર શું કહે છે ?

તે પર દષ્ટિ નાખતો નથી, તથા ગુરૂવચનની પણ અપેક્ષા રાખતો નથી, એટલે કે ગુરૂએ કેવી રીતે કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે । તેનો વિચાર પણ કરતો નથી માત્ર આત્માના અધ્યયનમાં રહિત શૂન્ય મનવડે નહીં સમજેલું એવું કાંઈક જે તે આનંદશકાદિક અનુષ્ઠાન પોતાની સ્વેચ્છાએ કર્યા કરે છે ૬૬

હવે લોકસંસાર લક્ષણ કહે છે —

શુદ્ધસ્યાન્વેષણે તીર્થોચ્છેદઃ સ્યાદિતિવાદિનામ્ ।

લોકાચારાદરશ્રદ્ધા લોકસંસારેતિ ગીયતે ॥ ૬૭ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—શુદ્ધનું અન્વેષણ કરતા તીર્થનો ઉચ્છેદ થાય તેમ છે, એમ કહીને લોકપ્રવૃત્તિમાં આદર તથા શ્રદ્ધા રાખી તે પ્રમાણે કર્યા કરવું, તે લોકસંસાર કહેવાય છે ૬૭

ટીકાર્થ—શુદ્ધના અન્વેષણમાં એટલે દીક્ષામાં તથા મૂનના દાનમાં (ભણવા ભણાવવામાં) મૂનમાં કહેલા વિવિધ પ્રમાણે જે પ્રવર્તવું તે શુદ્ધ, એના શુદ્ધનું અન્વેષણ કરનાથી એટલે તેનો જ કર્તવ્યપણું નિર્ધાર કરનાથી તો તીર્થનો—જિનગામનનો ઉચ્છેદ—નાશ થાય તેમ છે, એ પ્રમાણે બોલનાર પ્રાણીને લોકાચારના—લોકમાં પ્રવર્તતા વ્યવહારના આદરને વિષે—આ જ અમારો કલ્યાણકારી માર્ગ છે એવા પ્રકારના બહુમાનને વિષે જે શ્રદ્ધા, તે લોકસંસાર એટલે લોકદષ્ટિ કહેવાય છે, એમ જિનેશ્વરે કહ્યું છે અર્થાત્ ગાત્રમાં કહેલી રીત પ્રમાણે શુદ્ધને જ દીક્ષા તથા મૂન (ગાત્ર)નું દાન કરવું—ખીલને ન કરવું અને કહેલા વિધિ પ્રમાણે જ આનંદશકાદિક ક્રિયાઓ કરવી—તે વિના ન કરવી એમ જો કહીએ તો જિનગામનનો જ ઉચ્છેદ—નાશ થઈ જાય, માટે જેમ ઘણા માણસો કરે તેમ કરનામાં અમે વાંધો દોષ જોતા નથી, એવું કહેના રૂને લોકસંસાર જણાવી ૬૭

તે બન્ને સનાવાળાને ગિજ્ઞા આપે છે —

શિક્ષિતાદિપદોપેતમપ્યાવશ્યકમુચ્યતે ।

દ્રવ્યતો માત્રનિર્મુક્તમશુદ્ધસ્ય તુ કા કયા ॥ ૬૮ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—ગિજ્ઞતાદિક પદોનો ગહિત એવું આવશ્યક પણ દ્રવ્યથી આવશ્યક કહેવાય છે, તો પછી ભાવ ગહિત અશુદ્ધની તો વાત જ શી કરવી ? અર્થાત્ તે તો દ્રવ્યાવશ્યક પણ કહેનાય નહીં ૬૮

ટીકાર્થ—ગિજ્ઞા એટલે ક્રિયાની પરિપક્વતા કરવામાં જે અવ્યાગ કરે તો, એવી શિક્ષા જેને પ્રાપ્ત થઈ છે તે ગિજ્ઞા કહીએ,

એવા શિક્ષિતાદિ પદો-કર્તવ્યનેવિષે કુશળતાને ઉત્પન્ન કરનારાં સ્થાનો, તેણે કરીને સહિત તથા આદિ શબ્દે કરીને ઉપયોગપણુરહિત એવું ક્રિયાનુષ્ઠાન પણ દ્રવ્ય આવશ્યક એટલે ભાવ આવશ્યકના કારણરૂપ થવાના ઉદ્દેશમાત્રે કરીને કરાતું આવશ્યક કહેવાય છે, તો પછી અશુદ્ધ એટલે સૂત્રની અપેક્ષારહિત અવિધિએ કરેલું તથા ભાવરહિત એટલે શુભ પરિણામપૂર્વક વિશેષ પ્રકારના ઉપયોગરહિત જે આવશ્યક કયું હોય, તેની તો વાત જ શી કરવી? અર્થાત્ તેને તો દ્રવ્ય-વશ્યક પણ કહી શકાય નહીં. કારણ કે તેમાં ભાવ આવશ્યકતું કારણપણું સમાયેલું નથી. ૬૮.

પ્રથમ કલું કે શુદ્ધતું અન્વેષણ કરવાથી તીર્થનો ઉચ્છેદ થાય તે વિચાર્યાવિના જ કલું છે, તે કહે છે.—

તીર્થોચ્છેદભિયા હન્તાવિશુદ્ધસ્યૈવ ચાદરે ।

સૂત્રક્રિયાવિલોપઃ સ્યાદ્ગતાનુગતિક્ત્વતઃ ॥ ૬૯ ॥

મૂલાર્થ—અહો! તીર્થ ઉચ્છેદના ભયવડે અશુદ્ધનો જ આદર કરવામાં તો ગતાનુગતિકપણુને લીધે સૂત્રોક્ત ક્રિયાનોજ લોપ થાય છે. (તેથી તીર્થનું રક્ષણ શી રીતે થયું કહેવાય?) ૬૯.

દીકાર્થ—હે ભદ્ર! તું તારા મનમાં સારી રીતે વિચાર કર, કે જિનશાસનનો વિનાશ ન થાઓ એવી ભીતિ-ભયવડે કરીને અશુદ્ધ એટલે સૂત્રવિરુદ્ધ શિષ્યાદિકને દીક્ષા તથા આવશ્યકાદિક ક્રિયાનો આદર-સ્વીકાર કરવાથી ગતાનુગતિકપણુને લીધે એટલે જેમ કોઇને કુમાર્ગે જતો જોઇને બીજે પણ તે જ કુમાર્ગે ચાલે, અને તેને જોઇને ત્રીજે પણ ચાલે એમ એક બીજને જોઇને સર્વ કુમાર્ગે ચાલે, તેવા ગતાનુગતિકપણુને લીધે સૂત્રમાં કહેલી સર્વ ક્રિયાવિધિનો જ નાશ થાય, તો પછી તેથી તમે શું તીર્થનુ-જિનશાસનનું પાલન-રક્ષણ કયું? અર્થાત્ ઉલટો તમે તીર્થનો ઉચ્છેદ કર્યો. ૬૯.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે-જે કામ ઘણાઓએ કયું, તે કરવાથી દોષ લાગતો નથી એ સૂત્ર બરાબર છે કે નહીં? તે શંકાના નિવારણમાટે કહે છે.—

ધર્મોદ્યતેન કર્તવ્યં કૃતં વહુભિરેવ ચેત્ ।

તદા મિથ્યાદૃશાં ધર્મો ન ત્યાજ્યઃ સ્યાત્કદાચન ॥ ૭૦ ॥

મૂલાર્થ—ધર્મમાં ઉદ્યમવંત પુરૂષે જે કાર્ય ઘણાએ કયું હોય તે

જ કરવું એમ ને કહેતા હો, તો પછી મિથ્યાદૃષ્ટિઓથી કરાતો ધર્મ કદાપિ ત્યાગ્ય (ત્યાગ કરવા લાયક) નહીં જ થાય ૭૦

ટીકાર્થ—ને મૂનની અપેક્ષા રહિત ઘણા લોકોએ ને કાર્યનું આચરણ કર્યું હોય તેજ ધર્મમા ઉદ્ધમવત પુરૂષે આચરણ કરવું, એમ કહેતા હો તો કોઈપણ કાળે બૌદ્ધાદિક મિથ્યાદૃષ્ટિના ધર્મ ત્યાગ કરવા લાયક નહીં થાય, કેમકે તે ઘણા લોકોએ મેળ્યો છે જેનોની અપેક્ષાએ બીજા ધર્મોની સખ્યા ઘણી વધારે છે માટે ને તે મિથ્યાદૃષ્ટિઓના કરેલા ધર્મનો તુ ત્યાગ કરતો હોય, તો તે ઘણાઓએ આચરેલા કાર્યનું પ્રમાણ ન કર્યું એમ તારી વૃત્તિથી જ સિદ્ધ થાય છે, અને ને તુ એમ કહેતો હોય કે તે જિનેશ્વરના મતથી વિરુદ્ધ હોવાથી તેનો ત્યાગ કરું છું, તો મૂત્રોક્ત ક્રિયાનો જ તે અગીકાર કર્યો એમ સિદ્ધ થાય છે ૭૦

તેથી ક્રિયાનો ત્યાગ કરવો તેજ યોગ્ય છે, એમ સ્પષ્ટતાથી કહે છે —

तस्माद्गतानुगत्या यत् क्रियते सूत्रवर्जितम् ।

ओघतो लोकतो वा तदननुष्ठानमेव हि ॥ ७१ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને ગતાનુગતિને સૂત્રરહિત ને ક્રિયા ઓઘસાએ અથવા લોકમગ્નાએ કરવામા આવે છે, તે અનનુષ્ઠાનજ કહેવાય છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો ૭૧

ટીકાર્થ—તેથી કરીને—પૂર્વ ન્દેલા હેતુથી ને મૂત્રવર્જિત-મૂત્રમા કહેલા આચારરહિત ઓઘમગ્નાથી અથવા લોકસગ્નાથી ગતાનુગતિએ કરીને—પરસ્પર લોકોની દેખાદેખીએ કરીને કરનામા આનતુ અનુષ્ઠાન તે અનનુષ્ઠાનજ છે એમ બાપુનું તેણે અનુષ્ઠાન મોક્ષમાર્ગના મેવનરૂપ નહીં હોવાથી ત્યાગ કરવાલાયક છે ૭૧

એ અનનુષ્ઠાન કરનાથી શું કળ થાય ? તે ન્દે છે —

अकामनिर्जरागत्व कायक्लेशादिहोदितम् ।

सकामनिर्जरा तु स्यात् सोपयोगप्रवृत्ति ॥ ७२ ॥

મૂલાર્થ—આ અનનુષ્ઠાનનેવિષે કાયાને ક્લેશ યતો હોવાથી તેને અમામ નિર્જરાનું નિમિત્ત કહેવું છે, અમામ નિર્જરા તો ઉપયોગસહિત (શુભ) પ્રવૃત્તિ કરનાથી જ થાય છે ૭૨

ટીકાર્થ—આ અનનુષ્ઠાનનેવિષે કાયાને ક્લેશ પમાગતો હોવાથી એવે ઉઠવું, બેસવું, આગન કરવું વિગેરે કરનાનડે ગીગને પશિશ્રમ પમાગતો હોવાથી તે અમામ નિર્જરાનું નિમિત્ત થાય છે, અર્થાત્ મો-

ક્ષની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થયેલી ન હોવાથી તે મોક્ષનું કારણ થતું નથી. એટલે તે અનુષ્ઠાન કાંઈક મનુષ્ય, વ્યંતર વિગેરે ગતિને પ્રાપ્ત કરનાર પુણ્યનું કારણ હોવાથી સાંસારિક મુખનું નિમિત્ત થાય છે એમ જિનેશ્વરેએ સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે. અને સકામ નિર્જરા તો એટલે મોક્ષની ઇચ્છા પૂર્વક કરેલા ઉદ્યમવડે કરીને જે નિર્જરા-કર્મનો ક્ષય થાય છે, તે તો શુદ્ધ ઉપયોગ સહિત-સાધ્યની દૃષ્ટિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવાથી જ થાય છે. માટે આ અનુષ્ઠાન સેવનારને તો કોઈકને સકામ નિર્જરા થાય છે, બાકી ઘણાને થતી નથી માટે તે ત્યાજ્ય છે. ૭૨.

હવે તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન કહે છે.—

સદનુષ્ઠાનરાગેણ તદ્દેતુર્માર્ગગામિનામ્ ।

एतच्च चरमावर्तेऽनाभोगादेर्विना भवेत् ॥ ७३ ॥

મૂલાર્થ—માર્ગાનુસારી પુરૂષોને સત્ અનુષ્ઠાનની પ્રીતિવડે કરીને તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન હોય છે. આ અનુષ્ઠાન અનાભોગાદિક વિના ચરમાવર્તનેવિષે (એક પુરૂગલ પરાવર્ત સંસાર બાકી રહે ત્યારે જીવને) પ્રાપ્ત થાય છે. ૭૩.

ટીકાર્થ—સત્ એટલે ચીતરાગે કહેલા અનુષ્ઠાનનેવિષે-મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાયના સેવનનેવિષે પ્રીતિએ કરીને તદ્દેતુ તે મોક્ષ જ જીવનેવિષે પ્રવૃત્તિનું કારણ છે એવું અનુષ્ઠાન માર્ગાનુસારીને હોય છે. એ તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન અનાભોગ-ક્રિયામાં અનુપયોગ તથા આદિ શબ્દને લઈને વિસ્મૃતિ, અનાદર, આશંસા ઇત્યાદિ વિના ચરમાવર્તનેવિષે-છેલ્લા પુરૂગલ પરાવર્તનનેવિષે અર્થાત્ એક પુરૂગલ પરાવર્તપ્રમાણ સંસાર બાકી રહે ત્યારે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭૩.

ચરમાવર્તને જ વિશેષે કરીને દેખાડે છે.—

धर्मयौवनकालोऽयं भववालदशाऽपरा ।

अत्र स्यात् सत्क्रियारागोऽन्यत्र चासत्क्रियादरः ॥ ७४ ॥

મૂલાર્થ—આ ચરમ પુરૂગલ પરાવર્ત ધર્મની યુવાવસ્થાનો સમય છે, અને તે શિવાયનો કાળ (અનેક પુરૂગલ પરાવર્ત) સંસારની બાહ્યાવસ્થા છે. એ ચરમ પુરૂગલ પરાવર્તમાં સત્ક્રિયાનેવિષે રાગ હોય છે, અને બીજા ત્યાર અગાઉના કાળમાં અસત્ક્રિયાનેવિષે આદર હોય છે. ૭૪

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલા લક્ષણવાળો ચરમ પુરૂગલ પરાવર્ત ધર્મની યુવાવસ્થાનો સમય છે, અને બીજા એટલે અનેક પુરૂગલ પરાવર્તનો કાળ એ મોહની વૃદ્ધિવાળો હોવાથી સંસારની બાહ્યા-

વસ્થા—કુમારગતસ્થા છે આ કહેલા ચરમાવર્તનેવિષે સત્ક્રિયાઉપર રાગ દોષ છે એટલે સ્વરૂપે કરીને મુંદર એવી આહિંસાદિઋમય સર્વજ્ઞે કહેલી વિવિધુક્ત જે વન્દન, આનંદ અને નતનુ પાલન વિગેરેરૂપ ક્રિયા, તેનાપર રાગ-પ્રીતિ દોષ છે, અને બીજે મ્થાને એટલે અનેક પુદ્ગલ પરાવર્તનેવિષે અસત્ક્રિયાનો એટલે કહેલી ક્રિયાથી વિપરીત ક્રિયાઉપર આદર-પ્રીતિ દોષ છે કેમકે તે ક્રિયા સાવધાદિક દોષના દ્વંષણનું ચિંતનન કરનારી નથી ૭૪

ધર્મની યુવાવસ્થાના ઝળગડે સો વિશેષ છે? તે કહે છે —

ભોગરાગાદ્યયા યૂનો વાલક્રીડાઽસ્થિલા હિયે ।

ધર્મે યૂનસ્તયા ધર્મરાગેનામત્ક્રિયા હિયે ॥ ૭૫ ॥

મૂલાર્થ—જેમ યુનાન પુરૂષને ભોગના રાગને લીધે સમગ્ર બાહ્યા વસ્થાની ક્રીડા લગ્નકારક થાય છે, તેમ ધર્મનેવિષે યુવાવસ્થા પામેલા પુરૂષને ધર્મપરના રાગે ઝીંને સમગ્ર અસત્ક્રિયા લગ્નકારક થાય છે ૭૫

ટીકાર્થ—હે વત્સ ! જેમ યુનાનસ્થાનાના પુરૂષને કામવિલાસ રૂપ ભોગનેવિષે રાગ થનાથી સમગ્ર બાળક્રીડા એટલે નાની વયના કુમારોની ક્રીડા-ધૂળતુ ઘર કરતુ, લાકડીના ઘોડાપર બેસતુ, પરસ્પર વર વહુ થતુ, ઇત્યાદિ રમવાના પ્રકાર લગ્નજને માટે થાય છે, અર્થાત્ પછી તે તેની ક્રીડા કરતો નથી, તેજ પ્રકારે સદ્ગતિને આપનાર ધર્મનેવિષે તરૂણ અવસ્થાવાળા-વૃદ્ધિ પામતા ધર્મના પરિણામવડે પુષ્ઠ થએલા પુરૂષને ધર્મનેવિષે રાગ થયેલો હોનાથી અસત્ક્રિયા-અસર્વજ્ઞે કહેલી તથા અવિવિચ્છે કરાતી ક્રિયા મોક્ષના ઉપાયભૂત નહીં હોવાથી તેને લગ્નજને માટે થાય છે, તેથી તે તેની ક્રિયા કરતો નથી ૭૫

એજ વાત ત્રિશેરે ઝીંને કહે છે —

ચતુર્થ ચરમાવર્તે તસ્માદ્ધર્માનુરાગત ।

અનુષ્ઠાન ત્રિનિદિષ્ટ વીજાદિક્રમસગતમ્ ॥ ૭૬ ॥

મૂલાર્થ—તેથી ધ્રીને ચરમાવર્તનેવિષે ધર્મના અનુરાગને લીધે બીજાદિકના ક્રમે ઝીંને યુક્ત એવું ચોથું અનુષ્ઠાન કહેલું છે ૭૬

ટીકાર્થ—તે હેતુમાટે તત્ત્વેતુ નામનું ચોથું અનુષ્ઠાન-પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિના ઉપાયનું એવન ધર્મના અનુરાગથી-જીવને ધર્મપર પ્રીતિભાવ થવાથી એક પુદ્ગલ પરાવર્ત જેટલો મગાર રોપ રહે ત્યારેજ પ્રાપ્ત થાય એમ કહેલું છે તે અનુષ્ઠાન કેવું છે? તે કહે છે—બીજાદિકના ક્રમે

કરીને એટલે ચાર શરણુ કરવે કરીને, યુક્તની અનુમોદનાએ કરીને તથા દુષ્ટની નિંદા કરવાએ કરીને ઉત્પન્ન ન થયેલા સમકિતની પ્રાપ્તિ-રૂપ બીજ તથા આદિ પદે કરીને અંકુર, કાંડ, નામ, પુષ્પ તથા ફળના ક્રમવડે-પરિપાટીવડે યુક્ત એવું અનુષ્ઠાન ચરમાવર્તનેવિષે થાય છે. તે બીજાદિકનો અનુક્રમ આપ્રમાણે બતાવ્યો છે—વિધિનોક્ષાયથા વીજાદ્યુ-રાદ્યુદયઃ ક્રમાત્ । ફલસિદ્ધિં તથા ધર્મવીજાદ્યપિ વિદુર્બુધાઃ ॥ ૧ ॥ વપનં ધર્મ-વીજસ્ય સવ્યગ્રંસાદિ તદ્વત્તમ્ । તચ્ચિન્તાદ્યકુરાદિ સ્યાત્ ફલસિદ્ધિસ્તુ નિર્વૃત્તિઃ ॥૨॥ ચિન્તા સચ્ચૃત્યનુષ્ઠાનદેવમાનુષસંપદઃ । ક્રમેણાદ્યુરસત્કાંડનાલપુષ્પસમા મતાઃ ॥૩॥ જેમ વિધિપૂર્વક વાવેલા બીજમાંથી અંકુરાદિકનો ઉદય થાય છે તેમ ધર્મરૂપી બીજ થકી પણ ફળની સિદ્ધિ થાય છે, એમ પંડિત પુરૂષો કહે છે. ધર્મનેવિષે રહેલા સત્પુરૂષોની પ્રશંસા વિગેરે કરવી, તે ધર્મરૂપી બીજનું વાવવું છે, અને પછી તે ધર્મનું ચિંતવન વિગેરે કરવું, તે અંકુરાદિક છે, અને તેથી થયેલી મુક્તિ, એ ફળની સિદ્ધિ છે. તેમાં ધર્મનું ચિંત-વન એ અંકુર છે, સત્શાસ્ત્રનું શ્રવણ એ સત્કાંડરૂપ છે, શાસ્ત્રમાં કહેલ વિધિપૂર્વક ક્રિયા કરવી એ નાળ છે અને તેથી દેવ તથા મનુ-ષ્યની સંપદા પ્રાપ્ત થાય એ તેના પુષ્પસમાન માનેલાં છે. ૭૬.

કહેલા જ ક્રમને ચાર શ્લોકવડે બતાવે છે.—

વીજં ચેહ જનાન્ દૃષ્ટ્વા શુદ્ધાનુષ્ઠાનકારિણઃ ।

વહુમાનપ્રશંસાભ્યાં ચિકીર્ષા શુદ્ધગોચરા ॥ ૭૭ ॥

મૂલાર્થ—આ જિનશાસનનેવિષે શુદ્ધ અનુષ્ઠાન (ક્રિયા)ને કરનારા મનુષ્યોને જોઈને તેના બહુમાન અને પ્રશંસા (સ્તુતિ)વડે શુદ્ધ વિષય-વાળી ક્રિયા કરવાની જે ઇચ્છા, તેજ બીજ કહેલું છે. ૭૭.

ટીકાર્થ—આ જિનશાસનનેવિષે તજ્ઞેતુ નામના અનુષ્ઠાનના ઉદય કાળે શુદ્ધ-સર્વજ્ઞે કહેલા વિધિપૂર્વક અનુષ્ઠાન-મોક્ષના ઉપાયનું સેવન તદ્દરૂપ ક્રિયા કરનારા ભવ્ય મનુષ્યોને જોઈને શુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં બહુમાન-આભ્યંતર પ્રીતિ અને પ્રશંસા-શુદ્ધ ક્રિયાની સ્તુતિ, તેવડે કરીને શુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરવાના વિષયવાળી જે ક્રિયા કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ બીજરૂપ છે એટલે ધર્મરૂપી વૃક્ષનું બીજારોપણ કરવામાં કારણભૂત છે. એ સત્પ્રશંસારૂપ બીજ કહ્યું. ૭૭.

હવે અંકુર ને સ્કંધ બતાવે છે.—

તસ્યા એવાનુવન્ધશ્ચાકલંકઃ કીર્ત્યતેઽકુરઃ ।

તજ્ઞેત્વન્વેષણા ચિત્રા સ્કન્ધકલ્પા ચ વર્ણિતા ॥ ૭૮ ॥

મૂલાર્થ—તે શુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરનાની ઇચ્છાનો જ કલક રહિત અનુબંધ એને અકુર કહેછે, અને વિવિધ પ્રકારની તેના હેતુની ગવે-પણાને ચક્રધરૂપ કહેલી છે ૭૮

ટીકાર્થ—તે પૂર્વે કહેલા શુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરનાની ઇચ્છાનો જ કલક રહિત-આઠાક્ષાદિક દોષ રહિત અનુબંધ-અભગ (સતત) મનો રચની શ્રેણીનું પ્રવર્તન અથવા સહચારીપણુ એ ધર્મવૃક્ષનો અકુર કહેવાય છે, તથા નાના પ્રકારની તેના હેતુની ગવેપણા એટલે તે અનુષ્ઠાનની શુદ્ધિની પ્રાપ્તિના હેતુઓ-જાળ, વિનય વિગેરે વિકળતા-રહિત ઉત્પત્તિના સાધનોની ગવેપણા-તેના અન્વયનાળા ધર્મના અનુ સધાનનો નિચાર પ્રવત તે ધર્મરૂપી વૃક્ષના ચક્રધરૂપ કહેલ છે આ મુલકમા અકુર અને રુચ-કાઠ એ બે કલા ૭૮

હવે પદ અને પુષ્પ બતાવે છે—

પ્રવૃત્તિસ્તેષુ ચિત્રા ચ પત્રાદિસદૃશી મતા ।

પુષ્પ ચ ગુરુયોગાદિહેતુસપત્તિલક્ષણમ્ ॥ ૭૯ ॥

મૂલાર્થ—તેવા અનુષ્ઠાનને વિષે વિચિત્ર પ્રકારની પ્રવૃત્તિને પત્રા દિક સદેન માનેલી છે, તથા શુર સમાગમ વિગેરે કારણોની સમૃદ્ધિને પુષ્પરૂપ કહેલ છે ૭૯

ટીકાર્થ—તેમનેવિષે-પૂર્વોક્ત અનુષ્ઠાનની શુદ્ધિના હેતુરૂપ આઠ આઠ પ્રકારના કાવ, વિનયાદિક જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના આચારને વિષે શ્રદ્ધા, આત્મેવના આદિ અનેક પ્રકારની જે પ્રવૃત્તિ તે પર્ણ, ગાખા અને પ્રતિગાખાદિકની તુલ્ય માનેલી-કહેલી છે તથા શુર નો-ગીતાર્થ આચાર્યાદિકનો ગયોગ-સમાગમ, સાશ્રતુ અવળુ તથા અ-શ્વાસ વિગેરે રૂપ શુદ્ધ કારણની સપત્તિવડે યુક્ત એવા પુરૂષજ કાવ વિનયાદિક અંગોનું શ્રેવન કરવામા મમર્થ થાય છે માટે તે રૂપ પુષ્પ ધર્મવૃક્ષના પુષ્પોની સમૃદ્ધિ કહેલી છે ૮૦

પ્રાતે તેનુ કળ બતાવે છે—

ભાગધર્મસ્ય સપત્તિર્યા ચ સદેશનાદિના ।

ફલ તદત્ર વિજ્ઞેય નિયમાન્મોક્ષમાધકમ્ ॥ ૮૦ ॥

મૂલાર્થ—તથા ગત દેગનાદિકે કરીને જે ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ થાય તેજ અર્ધા નિઃશયથી મોક્ષને માધનાર રૂળ જાળવુ ૮૦

ટીકાર્થ—તથા ગીતાર્થ આચાર્યાદિકના ગમાગમથી ગત નિર્દોષ એવે પચાગ્રિયત વસ્તુચરૂપને કહેનારી દેગના તથા તે ગમથી પ્રજ્ઞા

દિદે કરીને ભાવધર્મની-ઔપશમિક, ક્ષાયિક કે ક્ષાયોપશમિક સમક્રિતની અથવા આત્માના સહજ ધર્મની જે સમૃદ્ધિ-પ્રાપ્તિ, તે રૂપ અવશ્ય-પણાએ કરીને મોક્ષનું સાધક એવું અહીં કળ જાણવું. ૮૦.

હવે અમૃતાનુષ્ઠાન કહે છે.—

સહજો ભાવધર્મો હિ શુદ્ધશ્ચન્દનગન્ધવત્ ।

एतद्गर्भमनुष्ठानममृतं संप्रचक्षते ॥ ૮૧ ॥

મૂલાર્થ—ચંદનના ગંધની જેમ સહજ અને શુદ્ધ એવો ભાવધર્મ છે, તે ભાવધર્મથી મિશ્રિત એવું જે અનુષ્ઠાન તે અમૃતાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૮૧.

ટીકાર્થ—સહજ-સ્વાભાવિક એટલે આત્માનું વાસ્તવિક રૂપ તથા શુદ્ધ-સર્વ દોષરહિત એવો ભાવધર્મ-આત્માનો જ્ઞાનાદિકનેવિષે પરિણુભવારૂપ ઉપયોગ તે ચંદનના ગંધની જેમ એટલે જેમ ચંદનનો ગંધ ચંદનથી અભિન્ન છે તેમ, (સહજ અને શુદ્ધ એવો ભાવધર્મ) આત્માથી અભિન્ન છે. આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા સ્વરૂપવાળો આત્મધર્મ જેની અંદર રહેલો હોય એવું અનુષ્ઠાન એટલે મોક્ષના ઉપાયનું સેવન તે અમૃતાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૮૧.

હવે એ શ્લોકવડે અમૃતાનુષ્ઠાનનું લક્ષણ કહે છે.

जैनीमाज्ञां पुरस्कृत्य प्रवृत्तं चित्तशुद्धितः ।

संवेगगर्भमत्यन्तममृतं तद्विदो विदुः ॥ ૮૨ ॥

મૂલાર્થ—જિનેશ્વરની આજ્ઞાને આગળ કરીને ચિત્તની શુદ્ધિથી જે કાર્ય અત્યંત સંવેગ સહિત પ્રવર્ત્યું હોય, તેને તેના જાણનાર (તીર્થંકરાદિક) અમૃતાનુષ્ઠાન કહે છે. ૮૨.

ટીકાર્થ—જિનેશ્વરે કહેલી આજ્ઞાને એટલે સિદ્ધાંતમાં કહેલા માર્ગને આગળ કરીને-સર્વ ધર્મ કાર્યોનેવિષે તેને મુખ્ય કરીને અર્થાત્ આગમમાં કલ્યાણપ્રમાણે જ કરવા વડે કરીને અત્યંત સંવેગ સહિત-મોક્ષની અભિલાષાપૂર્વક ચિત્તની શુદ્ધિથી-મનના શુદ્ધ ઉપયોગથી જે અનુષ્ઠાન કરેલું હોય તે અમૃતાનુષ્ઠાન કહેવાય છે, એમ તેના જાણનાર-તીર્થંકરાદિક કહે છે. ૮૨.

शास्त्रार्थालोचनं सम्यक् प्रणिधानं च कर्मणि ।

कालाद्यंगाविपर्यासोऽमृतानुष्ठानलक्षणम् ॥ ૮૩ ॥

મૂલાર્થ—સારી રીતે શાસ્ત્રના અર્થનું ચિંતવન, ક્રિયાનેવિષે મનની

એકાગ્રતા તથા કાવાદિક અગોનો અવિપર્યય એ અમૃતાનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે ૮૩

ટીકાર્થ—જે ભવ્ય પ્રાણીને સારી રીતે-શુદ્ધ ભાવથી શાસ્ત્ર-જિનાગ-મને વિષે કહેલા અર્થોનું-જીવાદિ-પદાર્થોનું આલોચન-નય હેતુ વિગેરેવડે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રવચદ્વાગ ચિંતવન હોય, તથા ક્રિયાનેવિષે મનની એકાગ્રતા હોય, તથા જાવ એટલે અગાદિકના અધ્યયનની (ભણવાની) ક્રિયાનો અવચર એ વિગેરે જે અગો-ઉપાયો એટલે સત્ અનુષ્ઠાનને વિષે તથા મોક્ષને વિષે જીવના પ્રયોજકો, ત્યાં આદિ ગણદ છે તેથી વિનય અને બહુમાન વિગેરે ચોવીશ અગો (આચારના ભેદો) જાણવા એ સર્વનો અવિપર્યય એટલે તેમા અન્યથા આચરણ ન થાય, તે અમૃતાનુષ્ઠાનનું લક્ષણ જાણવું ૮૩

કહેલા અનુષ્ઠાનોમા મત્ અને અસત્નો વિભાગ દેખાડે છે —

દ્વયં हि सदनुष्ठान त्रयमत्रासदेव च ।

તત્રાપિ ચરમ શ્રેષ્ઠ મોહોગ્રવિપનાશનાત્ ॥ ૮૪ ॥

મૂલાર્થ—આ પાંચ પ્રકારના અનુષ્ઠાનમા છેલ્લા બે અનુષ્ઠાનો સત્ છે, અને પ્રથમના ત્રણ અમત્ છે તે બેમા પણ છેલ્લું અનુષ્ઠાન મોહ-રૂપી ઉગ્ર વિપનો નાગ કગ્નાર હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે ૮૪

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલા પાંચ અનુષ્ઠાનોને વિષે છેલ્લા બે સત્ અનુષ્ઠાન જાણવા અને પ્રથમના ત્રણ અમત્-અમૃદર જાણવા તે છેલ્લા બેમા પણ છેલ્લું અમૃતાનુષ્ઠાન મોહ—અજ્ઞાન અથવા મોહનીય કર્મરૂપ અત્યંત ઉલ્કટ વિષ વિકારનો નાગ કગ્નાર હોવાથી શ્રેષ્ઠ-અતિપ્રધાન છે ૮૪

મત્ અનુષ્ઠાનનું લક્ષણ કહે છે —

आदर करणे प्रीतिरविघ्न सपदागम ।

जिज्ञासा नज्जसेया च सदनुष्ठानलक्षणम् ॥ ૮૫ ॥

મૂલાર્થ—આદર, ક્રિયા કરવામા પ્રીતિ, અવિઘ્ન, જાનાદિક મપ્તિની પ્રાપ્તિ, જાણવાની ઇચ્છા તથા તેના જાણનારની સેવા, એ મત્ અનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે ૮૫

ટીકાર્થ—આદર એટલે મતનું મદન, તપમ્યા અને વૈયાવૃત્યા-રિક્તો - સીમાર, તથા કરવામા પ્રીતિ એટલે વિરાગ, આવરંપક વિગેરે ક્રિયા કરવામા પ્રીતિ, તથા અવિઘ્ન એટલે ધમને વિરે વ્યાધાતનો

અભાવ, તથા જ્ઞાનાદિક લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ, તથા જિજ્ઞાસા એટલે વાસ્તવિક ધર્માદિકને જાણવાની ઇચ્છા, તથા તે વસ્તુધર્મને જાણનાર ગીતાર્થ મુનિઓની સેવા, એ સર્વ-ત્રેષ્ટ મોક્ષના ઉપાયરૂપ સત્ અનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. ૮૫.

ઉપર કહેલાં બન્ને સત્ અનુષ્ઠાનને યોગના પ્રકારનેવિષે ઉતારે છે- ઘટના કરે છે.—

भेदैर्भिन्नं भवेदिच्छाप्रवृत्तिस्थिरसिद्धिभिः ।

चतुर्विधमिदं मोक्षयोजनाद्योगसंज्ञितम् ॥ ૮૬ ॥

મૂલાર્થ—ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા અને સિદ્ધિ એવા પ્રકારે ભેદ પામેલું, તથા જીવને મોક્ષની સાથે જોડવાથી 'યોગ' નામનું, આ અનુષ્ઠાન ચાર પ્રકારનું છે. ૮૬.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલું અનુષ્ઠાન ઇચ્છા-શાસ્ત્રના અર્થને જાણવાની અભિલાષા, પ્રવૃત્તિ-વ્રતાદિક અર્થવાળા શાસ્ત્રનેવિષે પ્રવૃત્તિ કરવી, સ્થિરતા-વ્રતાદિકનેવિષે અતિચારરહિતપણું અને સિદ્ધિ-ખીજાઓને ધર્મ પમાડનારી શક્તિ, એવા ભેદે કરીને ભેદ પામેલું તથા જીવને મોક્ષનીસાથે જોડનાર-સંબંધ કરનાર હોવાથી યોગ નામને પામેલું આ અનુષ્ઠાન ચાર પ્રકારનું છે. ૮૬.

હવે કહેલા ભેદોને ઉદ્દેશના અનુક્રમે બે શ્લોકવડે વિવરણ કરે છે.—

इच्छा तद्यत्कथा प्रीतियुक्ताऽविपरिणामिनी ।

प्रवृत्तिः पालनं सम्यक् सर्वत्रोपशमान्वितम् ॥ ૮૭ ॥

મૂલાર્થ—જેને યોગસ્વરૂપના દર્શનવાળી કથા વિપરિણામરહિત અને પ્રીતિયુક્ત હોય, તે ઇચ્છા યોગ કહેવાય છે. તથા સર્વત્ર ઉપશમવડે યુક્ત સમ્યક્ વ્રતાદિકનું પાલન કરવું, તે પ્રવૃત્તિયોગ કહેવાય છે. ૮૭.

ટીકાર્થ—જે પુરૂષને યોગસ્વરૂપના દર્શનવાળી કથા-ધર્મોપદેશની વાર્તા વિપરિણામ રહિત-યોગ ધર્મમાં વિમુખ કરનારી ન હોય, પરંતુ સન્મુખ કરનારી હોય તથા પ્રીતિયુક્ત-પ્રેમદાયક હોય, તે ઇચ્છા-યોગ કહેવાય છે. તથા સર્વત્ર-સર્વ પ્રાણીઓને વિષે સર્વ કાળે અને સર્વ કર્તવ્યનેવિષે ઉપશમવડે-શાંતિવડે સહિત સમ્યક્-જે ભાગે ગ્રહણ કર્યું હોય, તે જ પ્રમાણે વિધિપૂર્વક ગ્રહણ કરેલા વ્રતનું પાલન કરવું, તે પ્રવૃત્તિ નામનો યોગ કહેવાય છે. ૮૭.

સત્ક્ષયોપશમોત્કર્ષાદિતિચારાદિચિન્તયા ।

રહિત તુ સ્થિર સિદ્ધિ પરેપામર્યસાધકમ્ ॥ ૮૮ ॥

મૂલાર્થ—સત્ ક્ષયોપશમના ઉત્કર્ષથી અતિચારાદિકની ચિંતાએ વરીને રહિત સ્થિરયોગ કહેવાય છે, અને જીજ્ઞાસાના અર્થનું સાધન કરનાર મિદ્ધિયોગ કહેવાય છે ૮૮

દીકાર્થ—૮૮ય પામેલા મોહનીય કર્મનો અનુભવવડે ક્ષય અને નહીં ૮૮ય પામેલા મોહનીય કર્મના ૮૮યનો નિરોધ કરવો એ ક્ષયોપશમ કહેવાય છે, તે ક્ષયોપશમના ઉત્કર્ષથી અતિચાર-નતની મર્યાદાનું ઉક્ષયન કંવાના પરિપુષ્પ તથા વ્યાપાર, આદિ શબ્દથી અતિ ક્રમ, વ્યતિક્રમ અને અનાચારની ચિંતા રહિત-તેવા પ્રગરના મનના પરિપુષ્પ રહિત જે યોગ તે સ્થિર યોગ કહેવાય છે, તથા અન્ય પ્રાણી-ઓને અથસાધન-ધર્મની સિદ્ધિ આપનાર જે અનુધાન તે સિદ્ધિયોગ કહેવાય છે ૮૮

હવે ચાર શ્લોકોનાં તે ચારે યોગનો વિશેષ દેખાડે છે —

ભેદા ઇમે વિચિત્રા સ્યુ ક્ષયોપશમભેદતઃ ।

શ્રદ્ધાપ્રીત્યાદિયોગેન ભવ્યાન્તા માર્ગગામિનામ્ ॥ ૮૯ ॥

મૂલાર્થ—આ ભેદો શ્રદ્ધા, પ્રીતિ વિગેરેના યોગવડે માર્ગાનુસારી ભવ્યજીવોને ક્ષયોપશમના ભેદથી વિચિત્ર પ્રકારના હોય છે ૮૯

દીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલા ભેદો-ઇચ્છાયોગ વિગેરે પ્રકારે ક્ષયોપશમના ભેદથી-જીવોની તરતમતાથી વિચિત્ર પ્રકારના-ઉત્કર્ષ અને અપકય પરિપુષ્પરૂપ અનેક પ્રકારના થાય છે, કોને થાય છે? તે કહે છે—શ્રદ્ધા-આસ્તિકપણુ, પ્રીતિ-દેન, શુદ્ધ અને ધર્મપરની રૂચિ વિગેરેના યોગવડે-પ્રાપ્તિવડે માર્ગાનુસારી ભવ્ય એટલે મોક્ષાભિલાષી જીવોને હોય છે એટલે એ ચાર યોગમાંથી ઘોઈ ભવ્યને શ્રદ્ધાયોગ અને કોઈ ભવ્યને પ્રીતિયોગ ઇત્યાદિ હોય છે, એમ જાણવું ૮૯

હવે ઇચ્છાદિક યોગોના ફળનો પ્રભાવ અનુક્રમે વહે છે —

અનુકપા ચ નિર્વેદ સમેગ પ્રશમસ્તથા ।

એતેપામનુભાગા સ્યુરિચ્છાદીના યવાક્રમમ્ ॥ ૯૦ ॥

મૂલાર્થ—એ ઇચ્છાદિક યોગોના અનુક્રમે અનુકપા, નિર્વેદ, સમેગ અને પ્રશમ એ અનુભાવો-પ્રભાવો હોય છે ૯૦

ટીકાર્થ—હમણાં ઉપર જેમનાં સ્વરૂપ કહ્યાં છે એવા આ ઇચ્છાદિકયોગો-ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિર અને સિદ્ધિયોગના અનુક્રમે અનુક્રંપાદિક અનુભાવો-તે થકી ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષણરૂપ પ્રભાવો હોય છે. તેમાં દ્રવ્યથી અનુક્રંપા તે દુઃખી જીવના દુઃખનો પ્રતીકાર કરવો અને ભાવથી અનુક્રંપા તે ધર્મરહિતને ધર્મ પમાડવો, તથા નિર્વેદ એટલે સંસારનેવિષે ઉદાસીનતા, તથા સંવેગ એટલે મોક્ષની અભિલાષા અને આસ્તિકતા તે દેવ, ગુરૂ તથા ધર્મનેવિષે આસ્તિકપણું, અને પ્રશમ એટલે સામર્થ્ય છતાં પણ અપરાધી ઉપર ક્ષમા, એ પ્રભાવો હોય છે-થાય છે. ૯૦.

હવે તેમનીજ સૂત્રસ્થાનના અવલંબનવડે સક્ષણતા કહે છે.—

કાયોત્સર્ગાદિસૂત્રાણાં શ્રદ્ધામેધાદિભાવતઃ ।

ઈચ્છાદિયોગે સાફલ્યં દેશસર્વવ્રતસ્પૃશામ્ ॥ ૯૧ ॥

મૂલાર્થ—કાયોત્સર્ગાદિક સૂત્રોની શ્રદ્ધા, મેધાદિક ભાવનાથી દેશવિરતિ અને સર્વવિરતીવાળાને ઇચ્છાદિક યોગમાં સક્ષણતા જાણવી. ૯૧.

ટીકાર્થ—કાય એટલે શરીર, તેનો જે વ્યાપાર (ક્રિયા) તે પણ શરીરથી અભિન્ન હોવાથી કાય કહેવાય છે. તે કાયનો જે ઉત્સર્ગ એટલે ત્યાગ, તથા આદિ શબ્દને લીધે ચતુર્વિંશતિ સ્તવ વિગેરેને પ્રતિપાદન કરનારા ‘વંદનવત્તિયાણ’ ઇત્યાદિક સૂત્રોની શ્રદ્ધા-જિનવચનમાં કહેલી ક્રિયા કરવાની ઇચ્છા તથા આસ્તિકપણું, તે મિથ્યાત્વમોહનીના ક્ષયોપશમથી જીવને ધર્મપર રૂચિ થવાના પરિણામવિશેષ છે, તે શ્રદ્ધાની ઇચ્છાયોગનેવિષે સક્ષણતા જાણવી. તથા મેધા એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલા સૂક્ષ્મ અર્થને ગ્રહણ કરનાર ચિત્તનો ધર્મ, તે મેધાવડે સર્વ વ્રતોની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાપણું હોવાથી તેની પ્રવૃત્તિયોગનેવિષે સક્ષણતા છે. આદિ શબ્દ હોવાથી ધૃતિ તથા ધારણા જાણવી. તેમાં ધૃતિ એટલે ચિત્તની સ્વસ્થતા, તે ધૃતિવડે કરીને અતિચારાદિકની ઉત્પત્તિ નહીં થવાથી તેની સ્થિરયોગનેવિષે સક્ષણતા જાણવી. અને ધારણા એટલે પૂર્વાપર ગુણોનું નિરંતર સ્મરણ તથા ઉપયોગ, તે ધારણાવડે ઉત્તમ અર્થ (મોક્ષ) સાધવામાં સમર્થ થવાનું હોવાથી સિદ્ધિયોગને વિષે તેની સક્ષણતા જાણવી. તે શ્રદ્ધાદિકના ભાવથી એટલે શ્રદ્ધાદિક પરિણામની પ્રાપ્તિથી દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિવાળાને ઇચ્છાદિક યોગનેવિષે ઉપર કહેલા ક્રમે સક્ષણતા જાણવી. ૯૧.

તેમના પરિણામનું તરતમપણું છતાં પણ તેમાં દોષનો અભાવ દેખાડે છે.—

ગુહસંહાદિમાધુર્યભેદવત્ પુરુષાન્તરે ।

ભેદેડપીચ્છાદિભાવાના દોષો નાર્થાન્વયાદિહ ॥ ૧૨ ॥

મૂલાર્થ—ગોળ, ખાડ વિગેરેમા મધુરતાના ભેદની જેમ આ યોગનેવિષે ઇચ્છાદિક ભાવોનો ભૂદા ભૂદા પુરુષોમા ભેદ છતાં પણ તે ઇચ્છાદિક પદાર્થોના અન્વય (સખંધ) થત હોનાથી તેમા દોષ નથી ૮૨

ટીકાર્થ—આ યોગવિચારનેવિષે પૂર્વે કહેલા ઇચ્છાદિક ભાવોનો ઐટલે ધર્મના પરિણામનો પુરુષ પુરુષ પ્રત્યે ભેદ છતાં પણ—તરતમતા અર્થાત્ ન્યૂનાવિકપણુ છતાં પણ તે બધામા અર્થનો—ઇચ્છાદિક ભાવોનો અન્વય—સખંધ હોવાથી તે દોષ નથી ઐટલે અમુક પુરુષમા ઇચ્છાદિક યોગ છે એમ જહેવાથી દોષ નથી જેમ ગોળનો ખીલ ગોળ સાથે અને ખાડનો ખીજ ખાડ સાથે મધુરપણુમા ભેદ છતાં—મીઠાશની તરતમતા છતાં તે સર્વ મધુર જ કહેવાય છે, પણ કડ્ડુ કહેવાતુ નથી, તેમ અહીં પણ બપુતુ ૮૩

ઇચ્છાદિક યોગરહિત પુરુષને મુનાદિક આપવામા દોષ છે, તે કહે છે—

યેષા નેચ્છાદિલેશોડપિ તેષા ત્વેતત્સમર્પણે ।

સ્ફુટો મહામૃષાવાદ ઇત્યાચાર્યા પ્રચક્ષતે ॥ ૧૩ ॥

મૂલાર્થ—જેઓમા ઇચ્છાદિક યોગનો લેશ પણ ન હોય, તેઓને આ તાત્પર્ય આપવામા (શિખવનામા) પ્રગટ ગીતેજ મહા મૃષાવાદ છે, એમ આચાર્યો કહે છે ૮૩

ટીકાર્થ—જે દોષ દુરભવ્યાદિકમા શ્રદ્ધાદિકના અભાવને લીધે ઇચ્છાદિક યોગનો લેશ પણ દેખાતો ન હોય, તેના દૃઢ મિથ્યાત્વીઓને આ યોગને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર તથા નતાદિક યોગ આપનાથી પ્ર ૧૨ ગીતે મોટું દુર્બલજોષિના કારપુરુષ મૃષાવાદ લાગે છે—મૃષાવાદનો દોષ લાગે છે, એમ હરિભદ્રાદિક આચાર્યો કહે છે ૮૩

તેજ દોષને સ્પષ્ટ કરીને બતાવે છે—

ઉન્માર્ગોત્વાપન વાદમસમજ્ઞસકારણે ।

ભાવનીયમિદ તત્ત્વ જ્ઞાનાર્નયોગવિજિકામ્ ॥ ૧૪ ॥

મૂલાર્થ—અયોગ્ય કારણ કરનાથી અત્યંત ઉન્માર્ગતુ ઉત્વાપન ક્યુ ઐટલે ઉન્માર્ગને બાદ કર્યો—ઉકાર્યો એમ બાલુતુ આ તત્ત્વ યોગવિશિષ્ટને બાલુનારાઓએ વિચારનાવાયક છે ૮૪

ટીકાર્થ—અયોગ્ય એટલે અસંગત-યુક્તિરહિતનું કારણ-હેતુ કરવાથી અત્યંત ઉન્માર્ગ-મુક્તિમાર્ગને ઉલ્લંઘન કરીને જવું તે એટલે કુમાર્ગ, તેનું ઉત્થાપન-નગૃત કરવું કર્યું અર્થાત્ શાંત પડેલા ઉન્માર્ગનું ઉદ્ભાવન કર્યું-તેને પ્રગટ કર્યો એમ જાણવું. શ્રીહરિભદ્ર સૂરિએ કરેલા પીપ્પરકરણવાળા વિશિકા નામના શાસ્ત્રમાં કહેલી યોગવીશીને જાણનારાઓએ આ કહેલા તત્ત્વને-પરમાર્થને સારી રીતે વિચારવું. ૯૪,

હવે ઉપદેશપૂર્વક આ સદનુષ્ઠાન અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે.—

ત્રિધા તત્સદનુષ્ઠાનમાદેયં શુદ્ધચેતસા ।

જ્ઞાત્વા સમયસદ્ભાવં લોકસંજ્ઞાં વિહાય ચ ॥ ૯૫ ॥

મૂલાર્થ—શુદ્ધ ચિત્તવાળાએ શાસ્ત્રના પરમાર્થને જાણીને તથા લોકસંજ્ઞાનો ત્યાગ કરીને આ પૂર્વે કહેલું સદનુષ્ઠાન ત્રણ પ્રકારે ગ્રહણ કરવું. ૯૫.

ટીકાર્થ—જેની ચિત્તવૃત્તિ શુદ્ધ-રાગાદિક કલંક રહિત છે એવા પુરૂષે આ પૂર્વે કહેલું સદનુષ્ઠાન એટલે પ્રશસ્ત આગમમાં કહેલા સિદ્ધિના સાધનરૂપ ક્રિયા, તેને જિનાગમના પરમાર્થને જાણીને તથા લોકસંજ્ઞાનો ત્યાગ કરીને એટલે શાસ્ત્ર અને શુદ્ધતા વચ્ચે અનુસાર લોકવ્યવહારમાંથી સારગ્રાહીપણાના જ્ઞાનની નિરપેક્ષતાનો ત્યાગ કરીને કરવું, કરાવવું અને અનુભોદવું એ ત્રણ પ્રકારે ગ્રહણ કરવી-આદરવી. ૯૫.

॥ इति सदनुष्ठानाधिकारः ॥

મનની શુદ્ધતાપૂર્વક જ સદનુષ્ઠાન થઈ શકે છે, માટે મનશુદ્ધિનો અધિકાર કહે છે.—

उचितमाचरणं शुभमिच्छतां प्रथमतो मनसः खलु शोधनम् ।

गदवतामकृते मलशोधने कमुपयोगमुपैतु रसायनम् ॥ ૯૬ ॥

મૂલાર્થ—શુભને ઇચ્છનાર પુરૂષોએ પ્રથમ ચિત્તને શુદ્ધ કરવું એ ઉચિત આચરણ છે, કેમકે રોગી મનુષ્યના મળની શુદ્ધિ કર્યા વિના જો તેને રસાયણ આપ્યું હોય તો તે શા ઉપયોગને પામે? એને શું ઉપયોગી થાય? કાંઈજ ન થાય. ૯૬.

ટીકાર્થ—શુભ એટલે આત્માનું સદ્ધર્મરૂપ મંગળ અથવા સદ્ગતિ વિગેરેને ઇચ્છનાર પુરૂષોએ અવશ્યે કરીને પ્રથમ-મુખ્યરીતે અથવા પહેલાં જ ચિત્તની વૃત્તિનું શોધન કરવું એટલે સ્થિરતાની પ્રાપ્તિવડે તથા અશુભ વિકલ્પોના ત્યાગવડે ચિત્તની નિર્મળતા કરવી,

અને આચરણ એટલે શુભ ભાવનાનો અભ્યાસ કરવા વિગેરે તેના ઉપાયનું મેનન કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે યોગ્ય છે તે પર દૃષ્ટાત કહે છે કે-રોગી માણસનું મળશોધન એટલે જઠરમાં રહેલા મળની વિરેચનાદિકે કરીને શુદ્ધિ કર્યા વિના અર્થાત્ તે મળને બહાર કાઢ્યા વિના રસાયણ-તાબ્રભગ્માદિનું મહા ઔષધ આપ્યું હોય, તો પણ તે તેને શા ઉપયોગનું થાય-રોગની નિવૃત્તિ કરવારૂપ શું કાર્ય કરે? કાઈપણ ન કરે તેની જ જેમ મનની શુદ્ધિ કર્યાવિના કરેલું ધર્મભૂષાન પણ મુમુક્ષુજનને સફળ થતું નથી ૮૬

પોતાને રાગાદિનું દોષો ઉત્પન્ન થવામાં પોતાનું મન જ કારણરૂપ છે, તે કહે છે—

પરજને પ્રસન્ન કિમુ રજ્યતિ દ્વિપતિવા સ્વમનો યદિ નિર્મલમ્।

વિરહિણામરતેર્જગતો રતેરપિ ચ કા વિકૃતિર્વિમલે વિદ્યૌ॥૯૭॥

મૂલાર્થ—જે પોતાનું મન નિર્મળ હોય, તો ખીજા માણસો પોતાનાપર અત્યંત રાગ અથવા દ્વેષ કરે તો પણ તેથી શું? કાઈ જ નહીં ચદ્રના કિરણો જેવાથી વિરહીજનોને અપ્રીતિ થાય અને ખીજા જગતના જીવોને રતિ-પ્રીતિ થાય, તો તેથી કરીને નિર્મળ એવા ચદ્રને બરે રો નિકાર થાય? કાઈજ નહીં ૮૭

ટીકાર્થ—હે આત્મા! જે પોતાના ચિત્તની વૃત્તિ નિર્મળ એટલે રાગ, દ્વેષ અને મોહના જાળરૂપ દોષરહિત હોય તો ખીજા જનો એટલે મિત્ર, સેનક, સત્, પતિ, પત્ની વિગેરે પરજનો પોતાનાપર અત્યંત રાગી થાય એટલે પોતાના શુભ અને રૂપમાં મોહ પામે તથા ભક્તિ રાગમાં તત્પર થાય, અથવા અત્યંત દ્વેષ કરે એટલે ધર્મપરના દ્વેષને લીધે ઉપસર્ગાદિનું કરે, તો પણ તેથી શું? એટલે રોગીજનને તેનાથી મોટું કે શોક થાય? અથવા શું હુસહ થાય? કાઈજ ન થાય તે પર દૃષ્ટાન્ત કહે છે—વિરહી જનોને એટલે ભર્તાના નિયોગવાળી સ્ત્રીઓને અને સ્ત્રીઓના વિરહવાળા પુરુષોને ચદ્રના ઉદયથી અરતિ-ગતાપ થાય, તથા જગતના ખીજા જનોને શીત કિરણોના પ્રકાશથી આનંદની ઉત્પત્તિ થાય, તો તે બનેથી નિર્મળ એટલે ચંદ્ર ભાવથી શુદ્ધ અને વાદળાદિના આવરણ રહિત એના ચદ્રનેવિષે રો વિકાર થાય? કાઈજ નહીં ૮૭

પોતાને રોગાદિક ઉત્પન્ન થવામાં ખીજો કોઈ પણ કારણ ભૂત નથી, તે કહે છે—

રુચિતમાકલયન્નનુપસ્થિતં સ્વમનસૈવ હિ શોચતિ માનવઃ ।

ઉપનતે સ્મયમાનમુખઃ પુનર્ભવતિ તત્ર પરસ્ય કિમુચ્યતામ્ ૧૮॥

મૂલાર્થ—મનુષ્ય પોતાની અભીષ્ટ વસ્તુને પ્રાપ્ત ન થયેલી જાણીને પોતાના મનવડે જ શોક કરે છે, અને તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાથી પાછો હસતા મુખવાળો થાય છે, માટે તેમાં જીજ્ઞાસે કારણભૂત શીરીતે કહેવાય? ૯૮.

ટીકાર્થ—હે આત્મા ! તું જો, કે મનુષ્ય પોતાની અભીષ્ટ ગુણાદિક વસ્તુને ઉપાય કર્યા છતાં પણ નહીં પ્રાપ્ત થયેલી જાણીને પોતાના ચિત્તવડે જ શોક કરે છે. તથા તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થયેથી પાછો હર્ષયુક્ત મુખવાળો થાય છે. માટે તે શોક અને હર્ષની ઉત્પત્તિમાં જીજ્ઞાસું એટલે પોતાના મન સિવાય જીજ્ઞા દેવદત્તાદિકતું શું કારણપણું છે? જો છે એમ કહેતો હો તો કહે, અર્થાત્ જીજ્ઞા કાંઈ કારણભૂત નથી. ૯૮.

નીચે કહેલાં લક્ષણોવડે મનરૂપી વાનર જ દુઃખદાયી છે, તે કહે છે.—

ચરણયોગઘટાન્ પ્રવિલોઢયન્ શમરસં સકલં વિકિરત્યધઃ ।

ચપલ એપ મનઃકપિરુચ્ચકૈરસવણિગ્વિદધાતુમુનિસ્તુ કિમ્ ॥૧૯॥

મૂલાર્થ—આ અત્યંત ચપળ મનરૂપી કપિ (વાનર) ચારિત્રના યોગરૂપી ઘડાઓને ઉઘે મુખે દોડવીને સમગ્ર શમતારૂપી રસને નીચે ઢોળી નાંખે છે, તો મુનિરૂપી રસવ્યાપારી તેના શો ઉપાય કરે? ૯૯.

ટીકાર્થ—હે સાધુ ! આ-પોતાના અનુભવથી પ્રત્યક્ષ એવો મનરૂપી મર્કટ (વાનર) અત્યંત ચપળ છે. તે શું કરે છે? તે કહે છે.—સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિરૂપ ચારિત્રના યોગો એટલે ક્ષમા, મૃદુતા અને સ્થિરતાદિક સાધકલાવોરૂપી ઘડાઓને-સમગ્ર અર્થને સાધનારા શાંત રસથી ભરેલા પૂર્ણ કલશોને ઉન્મત્ત થઈને ઉઘે મોઢે પાડી દઈ તેમાંથી સમગ્ર શાંત રસરૂપી ધૃતાદિકને નીચે એટલે વિષય, કંપાય, તૃષ્ણા, મોહ અને મદરૂપ ગાઢ પંકવાળા દુર્ગતિમાર્ગરૂપ ભૂતલનેવિષે ઢોળી નાંખે છે-તેને રસરહિત કરી દે છે. તો (તે વખતે) સાધુરૂપી રસનો વ્યાપારી શું કરે? એટલે તેના નિવારણનો શો ઉપાય કરે? જો કદાચ સ્વાધ્યાયાદિકનેવિષે તત્પર થાય તો તે (ચિત્ત કપિ) ક્ષણવાર સ્થિર થાય, બાકી તે સિવાય જીજ્ઞા તો કાંઈપણ તેના નિવારણતું સાધન નથી. ૯૯.

મનરૂપી અથ્થ સયમની સ્થિરતારૂપી ભૂમિને ખોદે છે, તે બતાવે છે —

સતતકુદ્વિતસયમભૂતલોત્થિતરજોનિકરૈઃ પ્રયયસ્તમ ।

અતિદૃઢૈશ્ચ મનસ્તુરગો ગુણૈરપિ નિયત્રિત ઇષ ન તિષ્ઠતિ ॥૧૦૦॥

મૂલાર્થ—નિરતર પોતાના પગવડે ખુદેલી સયમરૂપી પૃથ્વીથી ઉડેલા ધૂળના સમૂહનડે અધિકારને વિન્તાગતો આ મનરૂપી અથ્થ અત્યત મજબૂત શુભો (દોરડા) નડે બાધ્યા છતાં પણ સ્થિર રહેતો નથી ૧૦૦

ટીકાર્થ—હે પ્રાણી ! આ-અનુભવથી પ્રત્યક્ષ જણાતો એવો મનરૂપી અથ્થ અત્યત પ્રબલ શુભોનડે-જ્ઞાનાદિક (રૂપ) દોરડાવડે બાધ્યા છતાં પણ સ્થિર રહેતો નથી તે (મનરૂપી અથ્થ) શુ ંદે છે ? તે કહે છે —નિરતર ચપળ સ્વભાવપણાને લીધે પોતાના ચરપુના પ્રતાપથી જર્જરિત કરેલા સયમરૂપી ભૂતવથી-સત્તર પ્રકારના ચારિત્રરૂપી પુરૂષના નિવાસસ્થાનભૂત સ્થૈર્યપૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થયેલા (ઉડેલા) કર્મરૂપી ધૂળના સમૂહોવડે તમને એટલે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા પાપરૂપી અધિકારને ચોતરફ વિન્તાર કરતો જ રહે છે કેમકે તે (મનરૂપી અથ્થ) દુર્દમ છે-કોઈથી દમન કરી શકાય તેવો નથી ૧૦૦

મન દુ ખે કરીને રોષી શકાય એવા પવન જેવું છે, તે કહે છે —

જિનયચોઘનસારમલિમ્લુચ કુસુમસાયકપાવકદીપક ।

અહહ કોઽપિ મન પવનો વલી શુભમતિદ્વમસતતભિમગૃત્ ॥૧૦૧॥

મૂલાર્થ—અહો ! આ મનરૂપી વાયુ અપૂર્વ-અત્યત બળવાન છે, કેમકે તે જિનેશ્વરના વચનરૂપી ઘનસારનું હરણુ કરે છે, કામાશિને પ્રભવલિત કરે છે, અને શુભ મતિરૂપ વૃક્ષસમૂહને ભાગી નાખે છે ૧૦૧

ટીકાર્થ—અહો ! હે આત્મા ! આ સર્વના અનુભવની પ્રત્યક્ષ રહેલો મનરૂપી પવન એટલે મર્વન અસ્ખલિત મતિવાળો મનરૂપી વાયુ અપૂર્વ-અત્યત બળવાન છે કેમકે તે (મનરૂપી વાયુ) જિનેશ્વરના વચન-સિદ્ધાન્તરૂપી ઘનમારનો-વિશેષ પરમાર્થના સારનાળા કર્પૂરના સમૂહનો ચોર છે, એટલે તેના ઉપયોગનું હરણુ કરવાથી તસ્કરરૂપ છે તથા જેને પુષ્પરૂપી બાણ છે એવા કામદેવરૂપી અગ્નિને પ્રભવલિત કરે છે, એટલે કામરિકારની વૃદ્ધિ કરનાર રોનાથી કામો દીપક છે તથા ગુણધર્મના મગજનાળી બુદ્ધિ રૂપ ઈન્દ્રિય કલ્યાણના ફળને આપનાર સુરતરૂ (કલ્પવૃક્ષ) ના સમૂહને ઠપેડી નાખે છે આપ્રમાણે વગ ન કરેતો મનરૂપી વાયુ અનેક વ્યવર્થોને કરે છે ૧૦૧

મન મદાંધ હસ્તીરૂપ છે, તે કહે છે.—

ચરણગોપુરભંગપરઃ સ્ફુરત્સમયવોદતરૂનપિ પાતયન્ ।

ભ્રમતિ યદ્યતિમત્તમનોગજઃ ક્વ કુશલં શિવરાજપથેતદા ॥૧૦૨॥

મૂલાર્થ—ચારિત્રરૂપી ગોપુર (દરવાજા)નો ભંગ કરવામાં તત્પર અને સ્ફુરણુાયમાન સિદ્ધાન્તના બોધરૂપી વૃક્ષોને પણ પાડી નાખનાર એવા અતિ મદોન્મત્ત મનરૂપી હસ્તી ને ભ્રમણુ કરતો હોય, તો પછી મોક્ષરૂપી રાજમાર્ગમાં કુશળતા ક્યાંથી હોય? ન જ હોય. ૧૦૨.

ટીકાર્થ—હે આત્મા ! ને ચારિત્ર એટલે સર્વવિરતિરૂપી મોક્ષ-પુરીમાં પ્રવેશ કરવાના હેતુરૂપ હોવાથી ગોપુર ને દરવાજા તેનો ભંગ કરવામાં તત્પર-ઉદ્યમવંત અને સ્ફુરણુાયમાન-જગૃત સ્વભાવવાળા જિનાગમનો બોધ-વિચિત્ર પ્રકારના વસ્તુસ્વરૂપને ગ્રહણ કરવામાં સમર્થ એવા જ્ઞાનના પ્રકારોરૂપી તરૂં એટલે સત્ક્રમે આપનારા વૃક્ષો તેને ઉખેડી નાંખતો અત્યંત ઉન્મત્તપણાને પામેલો મનરૂપી હસ્તી સ્વેચ્છાથી ભ્રમણુ કરતો હોય, તો મોક્ષનગરના માર્ગમાં કુશળતા-ક્રિયાનું મોક્ષહેતુપણું ક્યાંથી હોય? કદી ન હોય. ૧૦૨.

શુણુરૂપી વનનેવિષે મન અગ્નિસમાન છે, તે કહે છે.—

વ્રતતરૂન્ પ્રગુણીકુરુતે જનો દહતિ દુષ્ટમનોદહનઃ પુનઃ ।

નનુ પરિશ્રમ ઇષ વિશેષવાન્ ક્વ ભવિતા સુગુણોપવનોદયે ॥૧૦૩॥

મૂલાર્થ—મનુષ્ય વ્રતરૂપી વૃક્ષોને પ્રગુણુ (તૈયાર) કરે છે, અને તે વૃક્ષોને દુષ્ટ મનરૂપી અગ્નિ બાળી નાંખે છે, ત્યારે સદ્ગુણુરૂપી ઉદ્યાનના ઉદયને માટે આ પરિશ્રમ ક્યારે વિશેષવાળો (સફળ) થશે? ૧૦૩.

ટીકાર્થ—યોગીજન પ્રાણુાતિપાત વિરમણુાદિક વ્રતોરૂપી તરૂં એટલે સદ્ગતિરૂપી ફળને આપનારા વૃક્ષોને પ્રગુણુ કરે છે એટલે અત્યંત ઉદ્યમ, પરિષહની સહનતા અને સદ્ભાવનારૂપ રસે (પાણીએ) ફરીને પુષ્પ, પલ્લવાદિક સહિત ફળ આપવામાં સમર્થ (એવા) કરે છે, એટલામાં તે વૃક્ષોને દુષ્ટ એટલે રૌદ્રાદિક દુર્ધ્યાનના પરિણામવાળો મનરૂપી અગ્નિ બાળી નાંખે છે-ભસ્મસાત્ કરે છે. તો હે આત્મા ! તું વિચાર કર, કે આ પ્રમાણે મનરૂપી અગ્નિએ વૃક્ષોને દાહનો વિષય કરે છતે આ તારાથી સાક્ષાત્ કરાતો પરિશ્રમ-વ્રતરૂપી તરૂંને ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન સારા-નિરતિચારાદિ શુણુરૂપ અથવા ધર્મ અને શુક્લ-ધ્યાનાદિક શુણુોરૂપ રમ્ય આરામ-ઉદ્યાનના ઉદય (વૃદ્ધિ)નેવિષે ક્યારે

નિગેપનાળો થશે એટલે તારો પરિશ્રમ પોતાના કળસમૂહના ભારવડે
સુરોભિત રચનાનાળો બગીચો ક્યારે કરી શકશે ? ૧૦૩

મનનો નિગ્રહ નહીં ઝગારો માપુસ અનર્થને પામે છે, તે કહે છે —

અનિગૃહીતમના વિદધત્પરા ન વપુષા વચસા ચ શુભક્રિયામ્ ।
શુણમુપૈતિ વિરાધનયાનયા વત દુરન્તમવભ્રમમશ્ચતિ ॥૧૦૪॥

મૂલાર્થ—જેણે મનનો નિગ્રહ કર્યો નથી એવો પુરૂષ શરીર અને
વચનનું અત્યંત ગુણ ક્રિયા કરે, તો પણ તે આ મનની વિરાધનાને
લીધે કાંઈપણ શુણને પામતો નથી પણ દુરન્ત એના ભ્રમના ભ્રમ
પુને પામે છે ૧૦૪

ટીકાર્થ—જેણે મનનો નિગ્રહ કર્યો નથી એટલે સ્વેચ્છાએ વિષ
યાદિકમા પ્રવર્તતા મનનો જેણે નિયંધ કર્યો નથી એવો પુરૂષ શરીરના
આપારનું તમા અધ્યયનાદિક (સ્વાધ્યાયાદિક) વચનના આપારનું
જે ઉત્કૃષ્ટ શુભક્રિયાને-અદ્વૈતને આપનારી જિનેશ્વરે કહેલી સયમ
અને તપરૂપ ક્રિયાને કરે, તો પણ આ મન સબંધી નિગમનાવડે
ક્રિયાના ઈશરૂપ શુણને પામતો નથી પણ ઉલટા દુષ્ટે કરીને-મહા
કષ્ટે કરીને જેનો પાર આવે એવા અથવા દુષ્ટ છે પાર જેનો એવા
સસારના ભ્રમણને-અટનને પામે છે તેથી કરીને હે આત્મા ! તારે
મનને વશ રાખવું, નહીં તો અનર્થની પગપરા પ્રાપ્ત થશે ૧૦૪

શ્રી તથા ભોગાદિને નહીં ભોગવતા છતાં પણ મનના દોષથી
નિહન પામે છે, તે કહે છે —

અનિગૃહીતમના કુવિકલ્પતો નરકમૃચ્છતિ તદુલમત્સ્યવત્ ।
દ્વયમભક્ષણજા તદજીર્ણતાનુપનતાર્યત્રિકલ્પકદર્વના ॥૧૦૫॥

મૂલાર્થ—મનનો નિગ્રહ નહીં કરનારો માણસ ખરાબ નિકલ્પોને
લીધે તદુલીધા મત્સ્યની જેમ નરકે ભથ્થે છે, તે નરક ગમનરૂપ પ્રાપ્ત
નહીં થયેના પદાર્થના નિવૃત્તિએ આપેલી કદર્થના ભોજન કર્યાંવિના
ઉત્પન્ન થયેલું અણર્પણ છે, એમ જાણવું ૧૦૫

ટીકાર્થ—જેણે આશ્રવો થકી મનને ગેઝુ નથી એવો જન
હિંમ્યાદિક દુષ્ટ નિવૃત્તિ-અધ્યવસાયને લીધે તદુલ (ચાખા)ના જેવું શરીર
અતિ મૂકમ છે તથા જે દુર્ધ્યાનમા તત્પર છે એવા નાના મત્સ્યની
જેમ (સાતમી) નરકને-દુર્ગતિને પામે છે એ નરકગમનરૂપ પ્રાપ્ત
નહીં થયેલા પદાર્થોના-ધન શ્રી ભોગાદિકના અનુભવે આપેલી જે

કર્મના તે ભોજન કર્યાવિના ઉત્પન્ન થયેલી દુષ્ટ ધ્યાનની અણર્જુતા-
અતિસારવાળો જઠરનો રોગ છે, એમ જાણવું. ૧૦૫.

મનના નિગ્રહ વિના ખીણ ચતના નિષ્ફળ છે, તે કહે છે.—

મનસિ લોલતરે વિપરીતતા વચનનેત્રકરેદ્ધિતગોપના ।

વ્રજતિ ધૂર્તતયાહ્યનયાશિલં નિવિડદંભપરૈર્મુપિતં જગત્ ॥ ૧૦૬ ॥

મૂલાર્થ—જો મન અતિ ચપળ હોય તો વચન, નેત્ર, હસ્ત અને
કાય ચેષ્ટાની ગોપના (ગુપ્તિ) વિપરીતપણાને પામે છે. અત્યંત દાં-
ભિક્ષુ પુરૂષોએ એવી ધૂર્તતાએ કરીને આખા જગતને છેતર્યું છે. ૧૦૬.

ટીકાર્થ—જો મન અતિ ચપળ હોય તો વચનથી કહેવામાં,
નેત્રથી જોવામાં, હસ્તના ચલાવવામાં તથા સામાન્યે કરીને શરીરની
ચેષ્ટામાં એ સર્વમાં ગોપના એટલે પોતાના વ્યવહારમાં અયોગ્યતું
આચ્છાદન કરવામાટે કરેલી જે ચતના તે ઉલટી વિપરીતપણાને
એટલે ચતનાતું ફળ આખ્યા વિના દુર્ગતિના હેતુપણાને પામે છે.
આવી ધૂર્તતાએ કરીને એટલે વંચના કરવાની વૃત્તિના ગોપવવાવડે
કરીને અતિ ગાઢ દંભમાં-માયાવિપણામાં તત્પર એવા લંપટ પુરૂષોએ
આખું જગત હુંટી લીધું છે (કગી લીધું છે.) ૧૦૬.

મનની શુદ્ધિ જ મોક્ષ લક્ષ્મીતું વશીકરણ છે, તે કહે છે.—

મનસ एव ततः परिशोधनं नियमतो विदधीत महामतिः ।

इदमभेषजसंवननं मुनेः परपुमर्थरतस्य शिवश्रियः ॥ ૧૦૭ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને મતિમાન પુરૂષે અવશ્ય મનની શુદ્ધિ કર-
વી જોઈએ, કેમકે તે (મનની શુદ્ધિ) પરમ પુરૂષાર્થ (મોક્ષ) માં
આસક્ત થયેલા મુનિને મોક્ષલક્ષ્મીતું આકર્ષણ કરવામાં ઔષધ વિ-
નાતું વશીકરણ છે. ૧૦૭.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને-પૂર્વે કહેલી રીતે મનને વશ કર્યાવિના ક-
રેલી સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થાય છે, માટે મોટી-મોક્ષરૂપ કાર્યને સા-
ધનારી શુદ્ધિવાળા પુરૂષે નિશ્ચયથી જ-ખીજી સર્વ સાધનોને ગૌણ
કરીને મુખ્ય વૃત્તિએ એક મનતું જ પરિશોધન-સર્વ ઉદ્યમવડે નિર્મળ
કરવાપણું કરવું. આ મનશુદ્ધિ આત્માનો સર્વોત્કૃષ્ટ અર્થ-કાર્ય જે મોક્ષ
તેમાં તત્પર થયેલા મુનિને મુક્તિરૂપી લક્ષ્મીતું આકર્ષણ કરવામાં
ઔષધ વિનાતું વશીકરણ છે. ૧૦૭

જે શ્લોકે કરીને મનશુદ્ધિના પ્રભાવતું વર્ણન કરે છે.—

પ્રત્યક્ષનાવજવિલાસરવિપ્રભા પ્રશમનીરતરગતરગિણિ ।

હૃદયશુદ્ધિરુદીર્ણમદજ્વરપ્રસરનાશવિઘૌપરમૌપધમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

મુદાર્થ—મન શુદ્ધિ એ જિનાગમરૂપી કમળનો નિકાસ કરનામા મૂર્ચની પ્રેમા મમાન છે, પ્રગમરૂપી જળના તગ્ગનાળી નદી છે, અને ઉદય પામેલા અષ્ટ પ્રકારના મદરૂપી જનરના પ્રચારનો નાગ કરવામા મહા ગમાયન મમાન છે ૧૦૮

ટીકાર્થ—હૃદયની શુદ્ધિ એટલે સારા નિચારો કરનારડે કઠીને કહેલી મનની નિર્મળતા એ આગમ રૂપ ઉત્કૃષ્ટ વચન-જિન પ્રવચન, તે રૂપી કમળનો નિકાસ કરનામા એટલે વિવિધ પ્રકારના અર્થની સ્ફુગ્ધારૂપ વિનાસ કરવામા સૂર્યની કાંતિ સદન છે તથા પ્રશમ એટલે ધ્વનિક્ષો, મન અને કથાયનુ દમન અથવા ક્ષમા, તે રૂપી નિર્મળ જળના તરંગોની નદીરૂપ છે જેમ નદીમા જળના ક્ષોવ હોય છે, તેમ મનની શુદ્ધિમા પ્રગમ ગસના ક્ષોવ હોજે છે તથા ઈર્ણુ-અતિ પ્રગ્રાપ પામેલો જે જાતિ, રૂળ, રૂપ, તપ, શ્રુત, બળ, ધન અને એ અર્થથી ઉત્પન્ન થયેલો આઠ પ્રકારનો મ-નર, તે રૂપી જનરના પ્રચારનો-સર્વાંગ વ્યાપકતાનો નાગ કરનામા પરમ ઔપધ-રસાયન છે અર્થાત્ મનની શુદ્ધિ થનાથી મદના નિકારથી ઉત્પન્ન થતો દાહ નાત થઈ જાય છે, ઉત્પન્ન જ થતો નથી ૧૦૮

અનુભવામૃતકુડમનુત્તરત્તમરાલપિલાસપયોજિની ।

સકલકર્મકલકપિનાશિની મનસાદ્યહિ શુદ્ધિરુદાહૃતા ॥ ૧૦૯ ॥

મુદાર્થ—અનુભવરૂપી અમૃતના કુડ મમાન, મહાનતરૂપી રાજ હમને કીડા કરનાની કમનિની મમાન તથા મન્થ કર્મના વ્યકને નાન કરનારી એની એક મનની જ શુદ્ધિ કહેલી છે ૧૦૯

ટીકાર્થ—માત્ર મનની શુદ્ધિ જ અર્થાત્ બીજી કાર્ પાતુ નહીં-નિશ્ચે કઠીને માત્ર મનશુદ્ધિ જ અનુભવ-નિધાર કહેતી વસ્તુને મહાન કરનાર જ્ઞાનરૂપી અમૃત-મ-ન જન્મ મગ્ધાદિ-દોષને હરગ કરનાર ગુધાનો કુડ એટલે દ્રવ્ય છે-તેની તુલ્ય છે, તથા મર્ચોત્તમ નતો-નિવૃત્તિ પગિનુમનાળા મહાતોરૂપી મરાન-અતિ નિર્મળ સ્વભાવરૂપ દોષથી રાજા, તેને વિનાશ કરના માટે-મહત્તનદ સ્વભાવમા રમગુ કચામાટે કમનિની મમાન છે તથા મન્થ એટલે મમત્ર જે જ્ઞાનાવરણાદિક કમા, તેમણે કહેવા ના અપવાદરૂપી મળતી મલીનતા

રૂપ જે કલંકો તેને નાશ કરનારી—હરણ કરનારી છે. મનની શુદ્ધિને એવી ઉત્તમ જિનેશ્વરાદિએ કહેલી છે. ૧૦૯.

હવે પાંચ શ્લોક વડે મનશુદ્ધિ કરવાનો ઉપાય બતાવે છે.—

પ્રથમતો વ્યવહારનયસ્થિતોઽશુભવિકલ્પનિવૃત્તિપરો ભવેત્ ।

શુભવિકલ્પમયવ્રતસેવયા હરતિકંટક એવ હિકંટકમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

મૂલાર્થ—પ્રથમ વ્યવહાર નયમાં રહીને શુભ સંકલ્પમય મહા-વ્રતોતું પાલન કરવાવડે અશુભ સંકલ્પની નિવૃત્તિ કરવામાં તત્પર થવું. (અહીં કોઈને શંકા થાય કે વ્રત એવન રૂપ પ્રવૃત્તિએ કરીને બીજી પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિ શી રીતે થાય? તેનો જવાબ આપે છે કે) કાંટો જ કાંટાતું હરણ કરે છે. ૧૧૦.

ટીકાર્થ—મનશુદ્ધિને ઈચ્છતા મુનિએ પ્રથમ વ્યવહાર નયમાં રહીને એટલે ભણવું, ભણાવવું, આવશ્યક, પ્રત્યુપેક્ષણ અને આહાર-શુદ્ધિ ઇત્યાદિ ક્રિયાને જ ધર્મપણે માનનારા નૈયમ તથા વ્યવહારાદિક નયને આધારે પ્રવર્તન કરીને શુભ વિકલ્પોમય એટલે છવરક્ષાદિકના મનોરથ પૂર્વક મહાવ્રતાદિકતું પાલન કરવાવડે પરસ્ત્રી, ધન હરણ તથા છવ ઘાતાદિકના ચિંતનરૂપ અશુભ વિકલ્પોથી—મનોરથોથી નિવૃત્ત થવામાં—મનને વ્યાવર્તન કરવામાં તત્પર—રાત્રિદિવસ ઉદ્યમવંત થવું. કેમકે તે અશુભ સંકલ્પની નિવૃત્તિના હેતુરૂપ હોવાથી અશુભતું હરણ કરે છે જ. અહીં કોઈને શંકા થાય કે—પ્રવૃત્તિ જ પ્રવૃત્તિને હરનાર કેમ થાય? તો તે પર દૃષ્ટાંત આપે છે કે—જેમ આવળ વિગેરેનો કાંટો પગમાં લાગેલા પ્રથમના કાંટાને કાઢી નાંખે છે, તેમ શુભ પ્રવૃત્તિ અશુભ પ્રવૃત્તિતું હરણ કરે છે જ. ૧૧૦.

એ જ વાતને બીજા દૃષ્ટાંતવડે દઢ કરે છે.—

વિપમધીલ્ય પદાનિ શનૈઃ શનૈર્હરતિ મંત્રપદાવધિ માંત્રિકઃ ।

ભવતિ દેશનિવૃત્તિરપિ સ્ફુટા ગુણકરી પ્રથમં મનસસ્તથા ॥ ૧૧૧ ॥

મૂલાર્થ—જેમ માંત્રિક મંત્રના પદોની સમાપ્તિ સુધી ધીમે ધીમે પદો (શબ્દો) બોલીને વિપતું હરણ કરે છે—વિપ ઉતારે છે, તેમ પ્રથમ મનની દેશ નિવૃત્તિ પણ પ્રગટ પણે શુણ કારક થાય છે. ૧૧૧.

ટીકાર્થ—દેવતાએ અધિષ્ઠિત એકશરોનો સમૂહ તે મંત્ર કહેવાય છે, તેનાથી વિપાદિકનો નાશ થાય છે. તે મંત્રને ભણનાર અથવા બાણનાર પુરૂષ માંત્રિક કહેવાય છે. જેમ માંત્રિક પુરૂષ મંત્રના પદ સુધી એટલે મંત્રને અંતે—છેરે સ્વાહા વિગેરે શબ્દ આવે ત્યાં સુધી

ધીમે ધીમે—મદ મદ ધ્વનિ-ડે પદોને—મનના શબ્દોને બોલીને સર્પાદિકના વિષયને ઉતારે છે—પ્રાણીઓના ગરીરમાંથી વિષયોની વ્યાપ્તિનો નાશ કરે છે, તે જ પ્રમાણે મનની પ્રથમ રાગી અવસ્થાની પ્રવૃત્તિ-માંથી દેશ થકી એટલે માત્ર અશુભ સંકલ્પથી જ નિવૃત્તિ કરવી, તે પણ સ્ફુટ રીતે એટલે સાક્ષાત્ અનુભવેલા સ્થેર્ય અને પ્રસન્ન મન વિગેરે દૃઢ ફળપાત્ર એ કરીને શુભ કારક થાય છે—અર્થાત્ મનની શુદ્ધિ કરવાના કાર્યમાં નિર્વિકલ્પ (વિકલ્પ રહિત) સહજ મુખ આપનારી થાય છે ૧૧૧

ન્યુતમસદ્વિષયવ્યવસાયતો લગતિ યત્ર મનોઽધિકસૌષ્ઠવાત્ ।
પ્રતિકૃતિઃ પદમાત્મવદેવ વા તદવલગ્નમત્ર શુભ મતમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

મૂલાર્થ—અશુભ વિષયના વ્યાપારથી નિવૃત્તિ પામેલું મન અતિ પ્રસન્નતાને લીધે જે પદાર્થપર લાગે છે—તન્મય થાય છે તે પદાર્થ પણ આત્માની જ જેમ અથવા જિનપ્રતિમાની જેમ આ મનશુદ્ધિમાં શુભ અનન્યનરૂપ માનેલો છે ૧૧૨

ટીકાર્થ—અશુભ વિષયને વિષે એટલે મનને ચિંતનવા લાયક આર્ત અને શૈદ્ર ધ્યાનાદિકનેવિષે વર્તતા વ્યાપારથી નિવૃત્તિ પામેલું મન અતિ શુભપ્રસન્નતાથી અથવા શુભ સંકલ્પની કુશળતાથી જે પદાર્થપર એટલે ધ્યાન, આનંદયક તથા આત્મ સ્વરૂપના ચિંતનાદિકમાં—જેમાં લીનતા પામે છે, તે પદ—વસ્તુ અથવા ક્રિયાદિક આત્મ સ્વરૂપની જેમ અથવા જિનપ્રતિમાની જેમ આ મનશુદ્ધિનેવિષે મુંદર અનન્યન ભૂત થાય છે ૧૧૨

આવી રીતે કયા મુખી પ્રવર્તવું ? તે પર કહે છે—

તદનુ કાચન નિશ્ચયકલ્પના નિગલિતવ્યવહારપદાવધિ ।
ન કિમપીતિ વિવેચનસમુચી ભવતિ સર્વનિવૃત્તિસમાધયે ॥ ૧૧૩ ॥

મૂલાર્થ—ત્યારપછી ‘ મારે વ્યવહાર કાર્યપણ કામનો નથી ’ એ પ્રમાણેનું વિવેચન કરનામાં સન્મુખ તથા જેમાં અવહારના ધ્યાનનો છોડો—અત પશિપૂર્ણ થયો છે એવી કોઈ-અર્થ નિશ્ચય નયની કલ્પના મન નિવૃત્તિની ગમાવિને માટે થાય છે ૧૧૩

ટીકાર્થ—વિગલિત એટલે પશિપૂર્ણ પાલન કરેલો દોષાથી ભિન્ન થયેલા વ્યવહાર નયના પદનો એટલે ગમી અવધ્યાના ધ્યાનો અવિ નેનેરિયે થયેલો છે અર્થાત્ વ્યવહાર દગાની પ્રતિ નેનેરિયે થઈ છે એની તથા ત્યાર પછી એટલે અનુભવ વિચલ્પની અનુલ્પતિ થ

વાથી પછી ‘મારે-વ્યવહારવડે કાંઈ પણ કાર્ય નથી’, એ પ્રમાણે વિવેચનમાં સન્મુખ એટલે નિશ્ચય અને વ્યવહાર તથા સ્વ અને પર સ્વરૂપનું પરસ્પર પૃથક્કરણ કરવાનેવિષે સન્મુખ-તેમાં વિપર્યાસ રહિત નિષ્પત્તિપ્રાપ્તિ સારા લક્ષ્યવાળી અર્થાત્ તેને અનુરૂપ પરિણામ વાળી કોઈ-અપૂર્વ એટલે સૂક્ષ્મભાવને ગ્રહણ કરનારી નિશ્ચયની-પારિણામિક આત્મસ્વભાવની કલ્પના-અનુભૂતિ (અનુમાન) ની તુલના કરવી. શા માટે તેમ કરવું ? તે કહે છે.-તેવી કલ્પના સર્વ શુભાશુભ સંકલ્પના રાશિની અથવા શુભમાં પ્રવૃત્તિ ને અશુભથી નિવૃત્તિ રૂપ પ્રવૃત્તિની સ્થિતિ જેમાં રહેલી છે એવી સમાધિને માટે-એકાગ્રતાને માટે થાય છે. ૧૧૩.

નિશ્ચય દશાને જ કહે છે.—

इह हि सर्ववहिविषयच्युतं हृदयमात्मनि केवलमागतम् ।

चरणदर्शनबोधपरंपरापरिचितं प्रसरत्यविकल्पकम् ॥ ૧૧૪ ॥

મૂલાર્થ—આ નિર્વિકલ્પ દશાને વિષે જ સર્વ બાહ્ય વિષયોથી રહિત, કેવળ આત્માને વિષે જ લય પામેલું, જ્ઞાન દર્શન અને આરિત્રની પરંપરાથી પરિચિત થયેલું તથા વિકલ્પોથી રહિત એવું મન પ્રસરે છે. ૧૧૪.

ટીકાર્થ—અવશ્ય આ નિર્વિકલ્પ દશાને વિષે જ બાહ્ય વિષયોથી-આત્મા વિના બીજા સર્વે મનમાં ચિતવવા લાયક બાહ્ય વિષયોથી રહિત થયેલું, કેવળ-એકાગ્રપણાએ કરીને આત્માનેવિષે-શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનેવિષે લય પામેલું, ચરણ-સમતાની સ્થિતિરૂપ આરિત્ર, દર્શન-સમકિત અથવા સામાન્ય બોધ તથા બોધ એટલે વિશેષને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન, તે ત્રણેની પરંપરા વડે-અવિચ્છિન્ન ધારાવડે પરિચિત થયેલું એટલે વારંવાર સંસર્ગ કરેલું તથા વિકલ્પ રહિત એટલે સ્થિર સમુદ્રની જેમ તરંગ રહિત એવું મન આત્માને વિષે જ પ્રસરે છે-આત્મ થાય છે. ૧૧૪.

એનો જ વિશેષ કહે છે.—

तदिदमन्यदुपैत्यधुनापि नो नियतवस्तुविलास्यपि निश्चयात् ।

क्षणमसंगमुदीतनिसर्गधीहतवह्निर्ग्रहमन्तरुदाहृतम् ॥ ૧૧૫ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને હમણાં પણ આ યોગીનું મન નિયત વસ્તુ

(ચૈતન્ય) ને વિષે નિહાળનાળુ થઈને પણ નિશ્ચય સ્વભાવને લીધે ખીનું નાઈ પણ અહણુ કરતુ નથી કેમકે ક્ષણનાર અગમ થયેલુ અને ઉદય પામેલી નિસર્ગ બુદ્ધિવડે જેનુ બહિર્મુખ જ્ઞાન નાત પામ્યુ છે, એવુ ચિત્ત (આ નિશ્ચય કલ્પનાનેવિષે) કહેલુ છે ૧૧૫

ટીકાર્થ—તેથી કરીને-તગ્ગ રહિતપણુ પામવાથી હમણા પણ- નિશ્ચયની પ્રાપ્તિને સમયે માત્ર આ યોગીનુ મન ચૈતન્યરૂપ નિયત વ- ર્તુને વિરે રમણુ સ્વભાવવાળુ થઈને નિશ્ચય સ્વભાવને લીધે ખીન- વ્યવહારિક નિકલ્પ-સાગાદિકને અહણુ કરતુ નથી કેમકે માત્ર ક્ષણ દિક જાળવુથી અસગ-આવળન ગણિત એવુ (છતુ) અને ઉદય પા મેલી નિસર્ગ-માત્ર સ્વભાવને અહણુ કરનારી બુદ્ધિવડે જેનુ બહિર્મુખ જ્ઞાન નાત થયુ છે એવુ ચિત્ત આ નિશ્ચય કલ્પનાનેવિષે કહેલુ છે ૧૧૫ હવે બે રસોક્તિને પ્રબન્ધનો ઉપચાર કરે છે—

કૃતકપાયજય સગમીરિમ પ્રકૃતિશાન્તમુદાત્તમુદારથી ।

સ્વમનુગૃહ્ય મનોઽનુભવત્પહો ગલિતમોહતમ પરમ મહ ॥૧૧૬॥

મૃદાર્થ—અહો ! કોનાદિક કપાયોનો જન્મ કરનાર ઉદાર બુદ્ધિ- વાળો મનુષ્ય પોતાના ચિત્તને અનુકૂળ કરીને ગભીરતાનાળુ, પ્રકૃતિથી જ ગાત, ઉદાત્ત અને જેમાથી મોહરૂપી અધકાર નાત થયુ છે એવુ પગમ જ્યોતિષય જે આત્મસ્વરૂપ તેને અનુભવે છે ૧૧૬

ટીકાર્થ—ઉદાર એટલે નિકાર રહિત હોનાથી પ્રગમ્ત બુદ્ધિવાળો પુરૂષ કોનાદિક કપાયોનો પરાભવ કરીને પોતાના ચિત્તને આત્મસ્વ રૂપને અનુકૂળ કરીને અહો ! ગભીરતાનાળુ-અત્યંત અગાન, સ્વભા નથી જ ગાન્ત-આધિભાવને પામેલુ અર્થાત્ સતાપ વર્તિત, ઉદાત્ત, આતિ પ્રધાન તથા જેનો મોહરૂપી અન્ધકાર એટલે મોહનીય કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ અગાનરૂપી અન્ધકાર ગર્યા નાત થયો છે એવુ મનોરૂપ તે-જ-જ્યોતિષય જે આત્મસ્વરૂપ તેને અનુભવે છે-આદ્યાત્ બુદ્ધિ છે ૧૧

ગલિતદુષ્ટનિકલ્પપરપર ધૃતવિશુદ્ધિ મનો ભવતીદગમ્ ।

ધૃતિમુપેત્ય તતશ્ચ મહામતિ સમધિગચ્છતિ શુભ્રયજ શ્રિયમ્ ॥

મૃદાર્થ—જેમાથી નુષ્ટ વિકલ્પોની પરપરા નાન પામી છે તથા જેને વિશુદ્ધિને ધારણુ કરી છે એવુ મન ઉપર નહુ છે તેવા પ્રમ નુ માપ છે, અને તેથી કરીને માત્ર બુદ્ધિમાન યોગી મને પામીને ઉગાન પગનરૂપી (મોહ) ને મેળવે છે ૧૧૭

દીકાર્થ—જેમાંથી દુષ્ટ-અશુભ વિકલ્પોની-મનોરથની પરપરાનો અભાવ (નાશ) થયો છે, તથા જેણે સ્વભાવ શુદ્ધતા ધારણ કરી છે, એવું મન આવા (પૂર્વોક્ત) પ્રકારનું થાય છે. અને તેથી કરીને-તેવા પ્રકારની મનશુદ્ધિથી મહા મતિમાન-ઉદાર બુદ્ધિવાળો યોગી સ્થૈર્ય (સ્થિરતા) ને પામીને શુભ-સકલ કર્મરૂપ કલંકથી રહિત યશલક્ષ્મી-મોક્ષલક્ષ્મીને તથા પરાક્રમથી ઉત્પન્ન થયેલી ખ્યાતિરૂપ શોભાને પામે છે. એટલે સારી રીતે યોગનો નિરોધ કરવા રૂપ વિધિએ કરીને સાદિ અનંત સ્થિતિને પામે છે. આ શ્લોકમાં ‘ યશઃ ’ એ શબ્દે કરીને કર્તાએ પોતાનું ‘ યશોવિજય ’ એવું નામ સૂચન કર્યું છે, એમ બાણુનું. ૧૧૭.

॥ इति तृतीयः प्रबन्धः ॥ ३ ॥

॥ અથ ચતુર્થઃ પ્રબંધઃ ॥

ત્રીજો પ્રબંધ કહી ગયા, હવે ચોથો પ્રબંધ જોઈએ છે, તેનો સબંધ આ પ્રમાણે છે — પૂર્વના (ત્રીજા) પ્રબંધમાં મમતાનો ત્યાગ, સમતાનો સ્વીકાર, અનુદાનનો પ્રકાર અને મનની શુદ્ધિ કહી ગયા તે મનશુદ્ધિ સમકિતવતને જ પરમાર્થથી સંકળ થાય છે, તેથી આ પ્રબંધમાં સમકિતની પ્રશ્નપણા કરે છે આ પ્રકારના સબંધથી પ્રાપ્ત થયેલા સમકિતનો આ પ્રથમ શ્લોક છે —

મનશુદ્ધિશ્ચ સમ્યક્ત્વે સત્યેવ પરમાર્થત ।

તદ્વિના મોહગર્ભા સા પ્રત્યપાયાનુવન્ધિની ॥ ૧ ॥

મૂલાર્થ—સમકિત હોય તો જ પરમાર્થથી મનશુદ્ધિ હોય છે, તે મનશુદ્ધિ સમકિત સહિત હોય તો મોહગર્ભિત અને પ્રત્યપાયાના સબંધવાળી છે ૧

ટીકાર્થ—પરમાર્થથી એટલે તાત્ત્વિક રીતે મનની શુદ્ધિ-સફલાવને ગ્રહણ કરનારી નિર્મળતા સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત થવાથી જ થાય છે સમકિતવિના તે મનશુદ્ધિ મોહગર્ભિત-મોહમિશ્રિત એટલે અજ્ઞાન મિશ્રિત તથા પ્રત્યપાયવાળી એટલે શુણ્ણની હાનિના નિરતર સબંધવાળી અર્થાત્ વિપરીત ક્રીડને આપનારી થાય છે ૧

સમકિતવિના કરેલી શુદ્ધ ક્રિયા પણ મોક્ષ આપવામાં અસમર્થ છે, તે કહે છે —

સમ્યક્ત્વસહિતા ઇવ શુદ્ધા દાનાદિકા ક્રિયા ।

તાસા મોક્ષફલે પ્રોક્તા યદસ્ય સહકારિતા ॥ ૨ ॥

મૂલાર્થ—દાનાદિક ગર્વ ક્રિયાઓ ગમકિત સહિત હોય તો જ તે શુદ્ધ છે, કારણ કે તે ક્રિયાઓના મોક્ષરૂપી ફળમાં આ સમકિતનું સહકારીપણ છે ૨

ટીકાર્થ—અભયદાન, સુખાનુદાન, તથા તપ, શીલ વિગેરે સર્વ ક્રિયાઓ ગમકિત સહિત એટલે આગળ કહેવામાં આવેલો એવી શ્રદ્ધા પૂર્વક કરેલી હોય તો જ શુદ્ધ છે, એટલે પોતાનું કાર્ય કરવામાં સમર્થ-નિર્દોષ છે, કારણ કે તે દાનાદિક ક્રિયાઓનું મોક્ષરૂપી ફળ આપવામાં

આ સમક્રિતનું સહકારીપણું છે-સાથે રહીને ક્રિયાનું સફળપણું કરે તે સહકારી કહેવાય, એટલે તે સમક્રિતનું જ મોક્ષરૂપી ફળને આપવામાં સામર્થ્ય કહેલું છે. ૨.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટતાથી કહે છે.—

કુર્વાણોઽપિ ક્રિયાં જ્ઞાતિધનભોગાંસ્ત્યજન્નપિ ।

દુઃસ્વસ્યોરો દદાનોપિ નાન્ધો જયતિ વૈરિણઃ ॥ ૩ ॥

મૂલાર્થ—અંધ માણસ ગમે તેવી ક્રિયા (કાયચેષ્ટા) કરે, જ્ઞાતિ ધન અને ભોગનો ત્યાગ કરે, તથા દુઃખને પોતાનું હૃદય આપે, તો પણ તે વૈરિ (શત્રુ)ને જીતી શકતો નથી. ૩.

ટીકાર્થ—અંધ-નેત્રહીન માણસ શબ્દ વેધી બાણુ પ્રહારાદિક કાય-ચેષ્ટારૂપ ક્રિયા કરે તથા જ્ઞાતિ-સમાન વંશવાળા જનો, સુવર્ણાદિક ધન અને ઇષ્ટ સ્ત્રી, ભોજનાદિક ભોગોનો ત્યાગ કરે એટલે મોટા સં-ગ્રામમાં પ્રવર્તવાથી જ્ઞાતિ વિગેરે સર્વનો ત્યાગ કરે, તથા દુઃખને એટલે કષ્ટના સમૂહને હૃદયમાં સ્થાન આપે, તો પણ તે શત્રુઓને ન જ જીતી શકે-વશ કરી શકે નહીં. આ ઉપર જન્માન્ધ રાજપુત્રનું દૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે- .

જન્માન્ધ રાજપુત્રનું દૃષ્ટાંત.

ઉદયસેન નામના રાજાને વીરસેન અને સૂરસેન નામના બે કુ-મારો હતા. તેમાં વીરસેન જન્માન્ધ (જન્મથી જ આંધળો) હતો. તેથી રાજાએ તેને યોગ્ય સંગીતાદિક કળાઓ શીખવી. અને બીજાને ધનુર્વેદ વિદ્યા શીખવી તેથી તે લોકમાં પ્રશંસાપાત્ર થયો. તે જાણીને વીરસેન રાજાને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે—“હું પણ ધનુર્વેદનો અભ્યાસ કરું.” રાજાએ તેનો આગ્રહ જાણીને તેને અનુમતિ આપી. તેથી તે સારી રીતે ઉપાધ્યાયના શીખવવાથી, બુદ્ધિના અતિશયપણાથી તેમજ વિ-શેષ પ્રકારના અભ્યાસથી શબ્દવેધી થયો. યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા, સારી રીતે અભ્યાસ કરેલા ધનુર્વેદના વિજ્ઞાનવાળા અને શબ્દવેધીપણાના ગર્વથી નેત્રના દર્શનવાળા (દેખતા) મનુષ્યોના સત્ અને અસતપણાને નહીં ગણકારતા એવા તેણે એકદા શત્રુના સૈન્યને ચડી આવેલું જા-ણીને યુદ્ધ કરવા માટે રાજાપાસે યાચના કરી. બહુ આગ્રહ કરવાથી રાજાએ તેને આજ્ઞા આપી. એટલે તે વીરસેન શબ્દવેધીપણાથી શત્રુના સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. શત્રુઓએ કુમારની અંધતા જાણી, તેથી તેઓએ મૌન ધારણ કરીને તેને પકડી લીધો. પછી તે

વૃત્તાત બાણીને સૂરમેને રાબની આજ્ઞા લઈને સેંકડો તીક્ષ્ણ બાણોની વૃષ્ટિ કરી શત્રુ પામેથી પોતાના ભાઈને મૂકાવ્યો. આ પ્રમાણે વીરસેન કળા વિજ્ઞાનમાં કુશળ હતો, તો પણ નેત્રહીન હોવાથી ઇચ્છિત કાર્ય સાધવામાં સમર્થ ન થયો.

આ દૃષ્ટાંતને અનુસારે સમકિતથી હીન પ્રાણી મોહાદિકનો પરાભવ કરીને મોક્ષરાબળને મેળવી શકતો નથી, એ અહીં તાત્પર્ય છે. ૩

કહેલા દૃષ્ટાંતની દાર્શનિક (પ્રકૃત)માં યોજના કરે છે —

કુર્વન્નિવૃત્તિમપ્યેવ કામભોગાસ્ત્યજન્નપિ ।

દુઃખસ્યોરો દદાનોઽપિ મિથ્યાદૃષ્ટિર્ન સિધ્યતિ ॥ ૪ ॥

મૂલાર્થ—એજ પ્રમાણે નિવૃત્તિને કરતો, કામભોગોને તજતો અને દુઃખને પણ દુઃખસ્થાન આપતો મિથ્યાદૃષ્ટિ સિદ્ધ થતો નથી. ૪

ટીકાર્થ—એજ પ્રમાણે—અધકુમારની જેમ નિવૃત્તિને-શાસ્ત્રમાં કહેલા પાત્ર યમાદિક ઉપરતિને કરતા-સેવતા છતાં પણ, તથા મનોહર ભોગોનો-શબ્દાદિક પાત્ર વિષયોનો ત્યાગ કરતા છતાં પણ-દીક્ષા ગ્રહણ કરીને તેનો પરિહાર કરતા છતાં પણ તથા પૃથ્વીપર ગયન, ભિક્ષાટન અને વનવાસાદિક કષ્ટ સમૂહને દુઃખસ્થાન આપતા છતાં પણ અર્થાત્ પૂર્વોક્ત સર્વ દુઃખકર ક્રિયાઓ કરે તો પણ મિથ્યા-વિપરીત અર્થાત્ અન્યથા વસ્તુને ગ્રહણ કરનારી દૃષ્ટિ-સ્વસ્તુ સ્વરૂપની શ્રદ્ધા જે પ્રાણીને હોય, તેવો પ્રાણી સિદ્ધ થતો નથી-કૃતાર્થ થતો નથી, અર્થાત્ મોક્ષ-મુખ પામતો નથી. ૪

એ પ્રમાણે કેમ થાય? એવી ઘેઘી શજા કરે તો તેને જવાબ આપે છે કે-સર્વ ધર્મક્રિયાનો સાર સમકિત જ છે, તે જ કહે છે —

કનીનિકેવ નેત્રસ્ય કુસુમસ્યેવ સૌરભમ્ ।

સમ્યક્ત્વમુચ્યતે સાર સર્વેષા ધર્મકર્મણામ્ ॥ ૫ ॥

મૂલાર્થ—નેત્રમાં કીકીની જેમ અને પુષ્પમાં મુગધની જેમ સર્વ ધર્મકાર્યોમાં સમકિતને જ સાગ્રહીત કહેલું છે. ૫

ટીકાર્થ—સર્વ ધર્મકાર્યોમાં એટલે ધર્મને માટે-જીવને વિરે બ્રહ્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવા સાર અથવા ધર્મના જે જે કાર્યો છે તે સર્વમાં સારગ્રહીત એટલે આગમમાં કહેલા આત્મિક ફળની પ્રાપ્તિને માટે બળ (સામર્થ્ય)રૂપ સમકિતને જ કહેલું છે. જગત્ કે સમકિતથી જ મત્ય દેવ, મત્ય શુદ્ધ અને સત્ય ધર્મની પરીક્ષા કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત

થાય છે, કદાચહ રહેતો નથી, પ્રકૃષ્ટ રૂચિ (શ્રદ્ધા) ઉત્પન્ન થાય છે, તથા ન્યાય માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. કોની જેમ? તેમાં દૃષ્ટાંત કહે છે.— બન્ને નેત્રોમાં કીકીની જેમ તે સમકિત સારભૂત છે, કારણ કે કીકી વડે જ પદાર્થો જોવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તથા પુષ્પમાં સુગંધની જેમ; એટલે સુગંધ વિનાના પુષ્પને કોઈ ગ્રહણ કરતું નથી, પુષ્પનો સાર સુગંધ જ છે તેમ સર્વ ધર્મક્રિયાનો સાર સમકિત છે. ૫.

નિસર્ગ (સ્વભાવથી જ) રૂચિ વિગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલાં જે શ્રદ્ધાનાં પરિણામ તે સમકિત કહેવાય છે. રૂચિ દશ પ્રકારની છે. તે આ પ્રમાણે—નિસર્ગરૂચિ, ઉપદેશરૂચિ, આજ્ઞારૂચિ, સૂત્રરૂચિ, બીજરૂચિ, અભિગમરૂચિ, વિસ્તારરૂચિ, ક્રિયારૂચિ, સંક્ષેપરૂચિ અને ધર્મરૂચિ. આ દશ રૂચિમાંથી કેટલીકનું સ્વરૂપ કહે છે, તેમાં પણ પ્રથમ ધર્મ-રૂચિરૂપ સમકિત કહે છે.—

તત્ત્વશ્રદ્ધાનમેતચ્ચ ગદિતં જિનશાસને ।

સર્વે જીવા ન હન્તવ્યાઃ સૂત્રે તત્ત્વમિતીપ્યતે ॥ ૬ ॥

મૂલાર્થ—આ સમકિતને જિનેશ્વરના શાસનમાં તત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ કહ્યું છે, અને તે તત્ત્વ સર્વે જીવો ન હણવા એમ સૂત્રને વિષે પ્રતિપાદન કરેલું છે. ૬.

ટીકાર્થ— આ સમગ્ર ધર્મક્રિયાનું સારભૂત સમકિત જિનાગમને વિષે તત્ત્વશ્રદ્ધાન-તત્ત્વની અભિલાષારૂપ તીર્થકરાદિએ કહેલું છે. અને તે તત્ત્વ-યથાર્થ વસ્તુ જિનેશ્વરે કહેલા આચારાંગાદિક સૂત્રને વિષે આ પ્રમાણે કહ્યું છે.—સર્વે જીવો ન હણવા યોગ્ય છે, એટલે કોઈપણ જીવ હણવો નહીં. સર્વે એટલે ત્રસ અને સ્થાવર લેદવાળા જીવો, જેઓએ યથાયોગ્ય દશ પ્રકારના પ્રાણોને ધારણ કર્યા કરે છે અને કરશે એવા લક્ષણવાળા જીવો હણવા યોગ્ય નથી. પોતાની જેમ સર્વને સુખ પ્રિય છે, અને દુઃખથી સૌ કોઈ ભય પામે છે, માટે તેવા જીવને કોઈએ હણવા નહીં. હિંસા એ આત્માનો સ્વભાવ નહીં હોવાથી મહા અધર્મ છે, અને જે વસ્તુસ્વભાવ છે—આત્માનો સ્વભાવ છે તે જ ધર્મ છે. અને તે સર્વ પરભાવની નિવૃત્તિમાં તત્પર થઈને કરવા યોગ્ય છે. હિંસા તો પરભાવની પ્રવૃત્તિ જ છે. માટે “જીવો હણવા લાયક નથી.” એ પ્રતિજ્ઞાનું વાક્ય છે, “કારણ કે તે સ્વ અને પરને પ્રકૃષ્ટ દુઃખ આપવાના હેતુરૂપ છે,” એ હેતુ વચન છે, “આત્મઘા-તની જેમ.” એ દૃષ્ટાન્ત છે. “જે સ્વ અને પરના દુઃખનું હેતુ

છે તે તજવા લાયક છે,” એ ઉપનય છે, “તે જ પ્રમાણે હિંસા પણ છે ” એ નિગમન છે આ પ્રમાણે પાંચ વાક્યવાળું અનુમાન જાણુ ૬

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરતા કહે છે —

શુદ્ધો ધર્મોઽયમિત્યેતદ્ધર્મરુચ્યાત્મક સ્થિતમ્ ।

શુદ્ધાનામિદમન્યાસા રુચીનામુપલક્ષણમ્ ॥ ૭ ॥

મૂલાર્થ—આ (અહિંસારૂપ) ધર્મ શુદ્ધ (નિર્દોષ) છે અને એજ (શુદ્ધાન) ધર્મરૂચિરૂપ છે આ જ ધર્મરૂચિરૂપ શુદ્ધાન ખીજ શુદ્ધ રૂચિઓનું ઉપલક્ષણ છે ૭

ટીકાર્થ—આ ધર્મ-સર્વ જીવોની અહિંસારૂપ આત્મપરિણતિ શુદ્ધ છે, એટલે સર્વ નિવૃત્તિના મૂળપણાવાળે આત્મરૂપ દોવાથી નિર્દોષ છે એ પ્રમાણે આ પૂર્વે કહેલું જીવનું શુદ્ધાન ધર્મરૂચિરૂપ છે ધર્મ એટલે નિવૃત્તિરૂપ આત્મસ્વભાવ, અથવા છ જીવનિકાયના વધનો નિપેદ થવાથી ચારિત્ર ધર્મ અથવા પોતાના ધાતના દુષ્કર્મની જેમ પરના ધાતના દુષ્કર્મનો યોગ વધવાથી સામાયિક ધર્મ આ પ્રકારના ધર્મને વિષે જે રૂચિ અભિલાષ, તેજ જેનું સ્વરૂપ છે એવું જે સમકિત તે વર્મરૂચિ સમકિત કહેવાય છે આ ધર્મરૂચિરૂપ સમકિત ખીજ નિર્દોષ રૂચિઓનું એટલે નિર્સર્ગ, ઉપદેશ, આજ્ઞા, મૂન, ખીજ, અભિગમ, વિસ્તાર અને સંક્ષેપક્રિયારૂપ રૂચિઓનું ઉપલક્ષણ એટલે જણાવનાર થાય છે તે આ પ્રમાણે—કોઈક લઘુકર્મી જીવ ક્ષયોપગમની પટ્ટાથી પોતાની જાતેજ કહેલા તરનનો અભિલાષી થાય છે તેને નિર્મર્ગરૂચિ જાણવો, જે જીવ શુદ્ધનો ઉપદેશ સાભળીને તરનાભિલાષી થાય, તેને ઉપદેશરૂચિ જાણવો જે પ્રાણી રાગ, દ્વેષ અને મોહ રહિત એવા જિનેશ્વરને વિષે પ્રતીતિના વશથી તરનની રૂચિવાળો થાય, તેને આજ્ઞા રૂચિ જાણવો જે અગ તથા ઉપાગાદિક મૂન ગણનામા અનુરક્ત હોય, તેને મૂન રૂચિ જાણવો જે અગ અને ઉપાગાદિક મૂનને લાલુ-વાગા લીન થાય, તેને અભિગમ રૂચિ જાણવો જે પ્રાણીને એક દેશ (અમુક ભાગ) પ્રાપ્ત થનાથી વટવૃક્ષના ખીજની જેમ અનેક પ્રકારે તરનને અવગાહન કરનારી મતિ થાય, તેને ખીજરૂચિ જાણવો અને નય નિદ્રેપ વિગેરેના વિસ્તારથી જીવોની અહિંસા જાણીને જેની તેથી મતિ થાય, તેને વિસ્તાર રૂચિ જાણવો આ રીતે ખીજ રૂચિઓ પણ જાણી લેવી ૭

અથવેદં યથા તત્ત્વમાજ્ઞયેવ તથાશ્વિલમ્ ।

નવાનામપિ તત્ત્વાનામિતિ શ્રદ્ધોદિતાર્થતઃ ॥ ૮ ॥

મૂલાર્થ—અથવા જેમ આ અહિંસારૂપ તત્ત્વ આજ્ઞાએ કરીને કહેલું છે, તે જ પ્રકારે નવે તત્ત્વોનું પણ આજ્ઞાવડે જ સમકિત થાય છે, એવી શ્રદ્ધા લક્ષણવડે સૂત્રમાં કહેલી છે. ૮.

ટીકાર્થ—અથવા એટલે પૂર્વે કહેલાથી બીજી રીતે જ્ઞાપન કરે છે. જેમ આ પૂર્વે કહેલું “સર્વે જીવો ન હણવા” એ રૂપ સમગ્ર તત્ત્વ આજ્ઞાએ કરીને—જિન વચનને અનુસારે નિસર્ગ વિગેરે રૂચિથી જાણેલું છે, તે જ પ્રકારે જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રય, સંવર, નિર્જરા, અંધ અને મોક્ષ, એ નવે તત્ત્વોનું જિનવચનને અનુસારે નિસર્ગાદિક રૂચિથી જાણવું, એ સમકિત કહેવાય છે. આ પ્રકારની શ્રદ્ધા-આસ્તિકતા અર્થથી-લક્ષણથી ઉક્ત સૂત્રની ટીકાદિકમાં કહેલી છે. ૮.

કરીથી બીજે પ્રકારે કહે છે.—

इहैव प्रोच्यते शुद्धाऽहिंसा वा तत्त्वमित्यतः ।

सम्यक्त्वं दर्शितं सूत्रप्रामाण्योपगमात्मकम् ॥ ९ ॥

મૂલાર્થ—શુદ્ધ અહિંસા અથવા શુદ્ધ તત્ત્વ આ જિનાગમને વિષે જ કહેવાય છે, એપ્રમાણે સૂત્રના પ્રમાણપણાના સ્વીકારરૂપ સમકિત કહેલું છે. (સૂત્ર પ્રમાણ છે એવો જે સ્વીકાર કરવો, તે જ સમકિત છે.) ૯.

ટીકાર્થ—શુદ્ધ-અસંભવાદિક દોષ રહિત અહિંસા-દયાધર્મ અથવા તત્ત્વ-પારમાર્થિક અહિંસાદિક વસ્તુસ્વરૂપ આ જિનાગમને વિષે જ કહેલું છે; અર્થાત્ કપિલાદિકના આગમને વિષે કહેલું નથી. એ પ્રમાણે અહિંસા અને તત્ત્વને જાણીને જિનેન્દ્ર પ્રણીત આગમના પ્રમાણપણાનો જે સ્વીકાર-યથાર્થ કહેલું છે એમ પરીક્ષા કરીને જે સિદ્ધાન્તનો નિર્ણય કરવો અને તે નિર્ણય કરીને સૂત્રના પ્રમાણપણાનો જ જે સ્વીકાર કરવો, તેનું નામ સમકિત કહેલું છે. ૯.

કહેલા અર્થનો જ વિસ્તાર કરતા અન્યોન્યાશ્રય દોષનો પરિહાર કરે છે.—

शुद्धाहिंसोक्तिः सूत्रप्रामाण्यं तत एव च ।

अहिंसाशुद्धधीरेवमन्योऽन्याश्रयभीर्न तु ॥ १० ॥

મૂલાર્થ—(સૂત્રમાં) શુદ્ધ અહિંસાની ઉક્તિ હોવાથી સૂત્રની પ્ર

માણુતા મિદ્ધ થાય છે, અને તેથી કરીને જ પ્રાણી અહિંસાને વિષે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો થાય છે એ પ્રમાણે અન્યોન્યાશ્રય દોષનો ભય રહેતો નથી ૧૦

ટીકાર્થ—શુદ્ધ-સારી યુક્તિવડે નિર્મળ અહિંસાની ઉક્તિ હોવાથી-પ્રાણીવધના નિષેધરૂપ દેગના હોવાથી સૂત્રનું પ્રમાણપણ-શુદ્ધ (નિર્દોષ) સિદ્ધાંતપણુ થાય છે અને તેનાથી જ—પ્રમાણભૂત મૂત્રના પઠન શ્રવણથીજ અહિંમારૂપ ધર્મને વિષે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો જીવ થાય છે એ પ્રમાણે અન્યોન્યાશ્રય નામના દોષનો ભય રહેતો નથી કેમકે તેમા અન્યોન્યાશ્રય દોષનું લક્ષણ લાગુ પડતું નથી-ઘટતું નથી વળી શુદ્ધ અહિંસાની ઉક્તિને લીધે શાસ્ત્રની પ્રમાણુતા સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે, અને તેના શ્રવણાદિકથી અહિંસાત્મક ધર્મને વિષે શુદ્ધ બુદ્ધિ સ્વતઃ-સ્વતઃ રીતે જ ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ સૂત્રની પ્રમાણુતા સિદ્ધ થવાથી અહિંસાને વિષે શુદ્ધ બુદ્ધિની મિદ્ધિ થાય, અને તે શુદ્ધ બુદ્ધિ સિદ્ધ થવાથી સૂત્રની પ્રમાણુતા મિદ્ધ થાય એમ એમ માનતા નથી માટે અન્યોન્યાશ્રય દોષનો અવકાશ જ ક્યા છે? નથી જ તાત્પર્ય એ છે કે—આ શાસ્ત્રને વિષે શુદ્ધ અહિંમાનો ઉપદેશ છે, માટે તે શાસ્ત્રનું પ્રમાણુપણુ તેનાથી જ સિદ્ધ થાય છે અને અહિંસાના ઉપદેશવાળા શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાથી જ દયામય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી અન્યોન્યાશ્રય દોષ ક્યા છે? નથી જ ૧૦

અહીં કોઈ સંશય કરે કે—આ શાસ્ત્રને વિષે જ અહિંમા છે, એમ કેમ કહો છો? બીજા કપિવાદિકના ગાઓમા પણ અહિંસાની ઉક્તિ છે એ સંકાનું નિરાકરણ કરતા કહે છે—

નૈવ યસ્માદહિંસાયા સર્વેપામેકવાક્યતા ।

તચ્છુદ્ધતાવબોધશ્ચ સમવાદિવિચારણાત્ ॥ ૧૧ ॥

મૂલાર્થ—જે કારણમાટે સમજાવ વિગેરેના વિચાર કરતા અહિંસાને વિષે મર્મ મતોની એક વાક્યતા યતી નથી તેમજ તે અહિંમાની શુદ્ધતા અને જ્ઞાન પણ તે તે શાસ્ત્રોથી યતુ નથી (માટે બીજા દર્શનોમા જે અહિંમાના વચનો છે તે અસંગત છે) ૧૧

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર! તારૂં કહેવું યથાર્થ નથી કારણકે અહિંસાને વિષે એટલે અહિંમાનું સ્વરૂપ વિગેરે પ્રતિપાદન કરવાને વિષે સામ્ય મત, ભાગવત મત, પાશુપત અને બૌદ્ધ વિગેરે મર્મ મતોની એકવાક્યતા યતી નથી અર્થાત્ જિનવચનની જેવી એકવાક્યતા થાય છે

તેથી બીજા કોઈ મતમાં થતી નથી. તેમજ તે અહિંસાની શુદ્ધતા એટલે તેની વિરાધનાના પરિહારનો ઉપાય અને તેનો બોધ-જ્ઞાન પણ જૈનવાદ્યના જેવું થતું નથી. શાથી થતું નથી? તે કહે છે.—સંભવ-હિંસાની ઉત્પત્તિ તથા હિંસક (હિંસા કરનાર) અને હિંસ્ય વિગેરેનો વિચાર-યુક્તિપૂર્વક ઘટના તેમાં સંભવતી નથી. એટલે હિંસા-દિનો અભાવ હોવાથી અહિંસાદિનો પણ અભાવજ તેમના મતમાં સિદ્ધ થાય છે. માટે આ જૈનશાસનને વિષેજ હિંસા અહિંસાદિક વિચાર ઘટે છે, એમ અમે કહીએ છીએ. (અહીંથી આરંભીને અભિગમરૂચિ અને વિસ્તારરૂચિરૂપ સમક્રિતની પ્રરૂપણા જાણવી.) ૧૧.

હવે અસંભવાદિક જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાનો ઉપાય બતાવવાની ઇચ્છાવાળા ગ્રંથકાર પ્રથમ નવ શ્લોકવડે તેમણે માનેલા અહિંસાદિક ધર્મને બતાવે છે.—

યથાઽહિંસાદયઃ પચ્ચ વ્રતધર્મયમાદિભિઃ ।

પદૈઃ કુશલધર્માદ્યૈઃ કથ્યન્તે સ્વસ્ત્રદર્શને ॥ ૧૨ ॥

મૂલાર્થ—અન્ય દર્શનિઓ અહિંસાદિક પાંચને વ્રત, ધર્મ, યમ વિગેરે શબ્દોથી તથા કુશળધર્મ વિગેરે શબ્દોથી પોત પોતાના દર્શનમાં જે રીતે કહે છે તે બતાવે છે. ૧૨.

ટીકાર્થ—જે પ્રકારે તે અન્યદર્શનિઓ અહિંસા, સત્ય, અચ્યૈર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને નિષ્પરિગ્રહ એ પાંચને વ્રત, ધર્મ અને યમ વિગેરે શબ્દોથી તથા કુશળધર્મ વિગેરે શબ્દોથી પોત પોતાના દર્શનમાં કહે છે તે આગળ બતાવે છે. ૧૨.

ગ્રાહુર્ભાગવતાસ્ત્ર વ્રતોપવ્રતપચ્ચકમ્ ।

યમાંશ્ચ નિયમાન્ પાશુપતા ધર્માન્ દશાશ્વધુઃ ॥ ૧૩ ॥

મૂલાર્થ—તેમાં ભાગવત મતવાળા પાંચ વ્રતો અને પાંચ ઉપવ્રતો એમ દશે માને છે, અને પાશુપત મતવાળા પાંચ યમ અને પાંચ નિયમ એમ દશ ધર્મને માને છે. ૧૩.

ટીકાર્થ—તેમાં એટલે ધર્મના પ્રકાર જાણવામાં ભાગવત ધર્મ વાળા એટલે ભક્તિમાર્ગવાળા પૌરાણિકો અહિંસાદિક પાંચ વ્રત અને સંતોષ વિગેરે પાંચ ઉપવ્રતો એમ બન્ને મળીને દશ માને છે. તથા પાશુપત એટલે રૂદ્રના મતવાળા નૈયાયિકો અહિંસાદિક પાંચ યમ અને અશ્વેધાદિક પાંચ નિયમ એમ દશ પ્રકારના ધર્મને માને છે. ૧૩.

તે જ વ્રત, ઉપવ્રત, યમ અને નિયમને બે રત્નોકવડે બતાવે છે -

અહિંસા સત્યવચનમસ્તૈન્ય ચાપ્યકલ્પના ।

બ્રહ્મચર્ય તથાક્રોધો હ્યાર્જવ શૌચમેવ ચ ॥ ૧૪ ॥

સતોપો ગુરુશુશ્રૂષા इत्येते दश कीर्तिता ।

નિગદ્યન્તે યમા સાલ્ક્યેરપિ વ્યાસાનુસારિભિ ॥ ૧૫ ॥

મૂલાર્થ—અહિંસા, સત્ય વચન, અચોર્ય, અકલ્પના (નિષ્પરિગ્રહ) અને બ્રહ્મચર્ય, તથા અદ્યેન, આર્જન, શૌચ, મતોપ અને ગુરુશુશ્રૂષા એ દશ કહેવા છે તેમાના પ્રથમના પાચને વ્યાસને અનુસરનારા સામ્યમતવાળા પણ યમ તરીકે માને છે ૧૪-૧૫

ટીકાર્થ—અહિંસા-શબ્દોનો અઘાત, સત્યવચન-સાચુ બોલવું તે, અસ્તૈન્ય-ચોરી ન કરવી તે, અકલ્પના-આ ભારી વસ્તુ છે એમ કલ્પના ન કરવી તે અર્થાત્ અપરિગ્રહ, તથા બ્રહ્મચર્ય-મૈથુન રહિતપણું એ પાચ નતો તથા યમો કહેવાય છે તથા અદ્યેન-ક્ષમા, આર્જવ-ચરણતા, શૌચ-જળ, માટી વિશેષદે પરિવ્રતા કરવી તે (૧૪), મતોપ-ચિત્તની સ્વસ્થતા (શાંતિ) તથા ગુરુશુશ્રૂષા-ગુરુની એવા એ પાચ ઉપવ્રતો અથવા નિયમો કહેવાય છે આ પ્રમાણે આ દશ પદાર્થો કહેલા છે તેમાથી બાદરાયણ વ્યાસ મુનિને અનુસરનારા સામ્ય મતવાળાઓ પણ અહિંસાદિક પાચને યમ કહેછે એટલે જેનાવડે આત્મા શુદ્ધિ પર્થત યમન કરાય તે યમ કહેનાય છે, એમ કહે છે ૧૫

તેજ કહે છે—

અહિંસા સત્યમસ્તૈન્ય બ્રહ્મચર્ય તુરીયકમ્ ।

પશ્યમો વ્યવહારશ્ચેત્યેતે પશ્ય યમા સ્મૃતા ॥ ૧૬ ॥

મૂલાર્થ—અહિંસા, સત્ય, અચોર્ય, ચોધુ બ્રહ્મચર્ય તથા પાચમો વ્યવહાર એ પાચ યમ કહેવા છે ૧૬

ટીકાર્થ—અહિંસા-અવધ, સત્ય-મૃષા ભાષણનો ત્યાગ, અસ્તૈન્ય-દોષ એ નહીં આપવાનો ત્યાગ, ચોધુ બ્રહ્મચર્ય-ગીજનું પાવન અને પાચમો વ્યવહાર-પરિગ્રહનો ત્યાગ આ પ્રમાણે આ પૂર્વે કહેવા પાચ યમો કહેલા છે ૧૬

હવે નિયમો કહે છે—

અક્રોધો ગુરુશુશ્રૂષા શૌચમાહારણ્યમ્ ।

અપ્રમાદશ્ચ પર્યંતે નિયમા પરિકીર્તિતા ॥ ૧૭ ॥

મૂલાર્થ—અક્રોધ, ગુરુશુશ્રૂષા, શૌચ, આહારની લઘુતા તથા અ-
પ્રમાદ. એ પાંચ નિયમો કહેલા છે. ૧૭.

ટીકાર્થ—અક્રોધ-ક્ષમા, ગુરુશુશ્રૂષા-ગુરુની સેવા, શૌચ-શરીર-
દિકની પવિત્રતા, આહારની લઘુતા-અલ્પ આહાર કરવો તે, તથા અ-
પ્રમાદ-અકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ અને કર્તવ્યથી નિવૃત્તિ અથવા અસાવધાન-
પણાકપ્ર પ્રમાદનો ત્યાગ. એ પાંચ નિયમો કહેલા છે. એટલે નિય-
મમાં રખાય-અમુક કાળ સુધી સેવન કરાય તે નિયમ કહેવાયછે. ૧૭.

હવે એ શ્લોકોવડે બૌદ્ધે માનેલો ધર્મ કહે છે.—

વૌદ્ધૈઃ કુશલધર્માશ્ચ દશેષ્યન્તે યદુચ્યતે ।

હિંસાસ્તેયાન્યથાકામં પૈશુન્યં પરુષાનૃતમ્ ॥ ૧૮ ॥

સંભિન્નાલાપવ્યાપાદમભિધ્યાદ્દગ્વિપર્યયમ્ ।

પાપકર્મેતિ દશધા કાયવાહ્યાનસૈસ્ત્યજેત્ ॥ ૧૯ ॥

મૂલાર્થ—બૌદ્ધશ્લોકો દશ કુશળ ધર્મને ઇચ્છે છે. તેઓ કહે છે
કે-હિંસા, ચોરી, અન્યથાકામ, પૈશુન્ય, પરુષાનૃત, સંભિન્નાલાપ, વ્યાપાદ,
અભિધ્યા અને દગ્વિપર્યય એ દશ પ્રકારના પાપકર્મને મન, વચન
અને કાયાએ કરીને તજવા. ૧૮-૧૯.

ટીકાર્થ—બૌદ્ધો-બૌદ્ધ દર્શનને માનનારા પુરૂષો દશ કુશળ ધર્મ-
કહ્યાણુને માટે ધર્મ અથવા કુશળ એટલે કાર્ય કરવામાં ચતુર મા-
ણુસના કહેલા ધર્મો-સાધનો ઇચ્છે છે. તેઓ કહે છે કે-હિંસા-પ્રાણિ-
નો વધ ૧, ચોરી ૨, અન્યથા કામ-દુષ્ટ પરિણામવડે પરસ્ત્રી સાથે
મૈથુન સેવવું તે ૩, પૈશુન્ય-ખીજના છાના દોષો પ્રગટ કરવા તે ૪,
પરુષાનૃત-મન અને વચનવડે કઠોર અને અસત્ય બોલવું તે ૫-૬,
સંભિન્નાલાપ-પરના મર્મનો ભેદ કરનાર અસંબદ્ધ પ્રલાપ ૭, વ્યાપાદ-
દ્રોહવું ચિંતવન ૮, અભિધ્યા એટલે પરના ધનને હરણુ કરવાની ઇચ્છા
૯, અને દગ્વિપર્યય એટલે કુશળ ધર્મ થકી વિપરીત દષ્ટિપણું ૧૦,
આ પ્રમાણે દશ પ્રકારના પાપ કર્મને-પાપનો અંધ કરનારા કર્મને
મન, વચન અને કાયાએ કરીને તજવા. ૧૮-૧૯.

ब्रह्मादिपदवाच्यानि तान्याहुर्वैदिकादयः ।

अतः सर्वैकवाक्यत्वाद्धर्मशास्त्रमदोऽर्थकम् ॥ २० ॥

મૂલાર્થ—વૈદિક મતવાળા વિગેરે તે અહિંસાદિકને બ્રહ્માદિ પદવડે

વાચ્ય કહે છે તે સર્વેનો એક વાક્યાર્થ હોવાથી આ ધર્મશાસ્ત્ર સાર્યક છે ૨૦

ટીકાર્થ—વેદને વિષે કુશળ વૈદિકો બિગેરે એટલે જૈમિનીય વિગેરે તે પૂર્વે કહેલા અહિંસાદિક નતોને બ્રહ્માદિ પદના વાચ્ય એટલે શુદ્ધ બ્રહ્મ, પરબ્રહ્મ, લક્ષ્ય બ્રહ્મ, શબ્દ બ્રહ્મ અને બ્રહ્મ તત્ત્વ એવા પદ-શબ્દોવડે કહેવા લાયક છે એમ કહે છે એ પ્રમાણે નવ રજોકવડે કલા પ્રમાણે સર્વની એક વાક્યતા હોવાને કીર્તિ-સર્વેનો ધર્મપણાએ કરીને એક સરખો વાક્યાર્થ થાય છે માટે આ ધર્મશાસ્ત્ર સાર્યક-સંદેતુક છે ૨૦

ઉપર કહેવા નવ રજોકોમા કહેલા ધર્મશાસ્ત્રોમા ધર્મોત્તુ વિધાન કર્યું છે, માટે તે શાસ્ત્રો ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે ગણાય છે, તેથી તેમની પરીક્ષા કરવી જોઈએ તે કહે છે—

ક્ષ ચૈતત્સમવો યુક્ત ઇતિ ચિન્ત્યં મહાત્મના ।

શાસ્ત્ર પરીક્ષમાણેનાવ્યાકુલેનાન્તરાત્મના ॥ ૨૧ ॥

મૂળાર્થ—આ અહિંસાદિક ધર્મ કયા શાસ્ત્રમા કહેલો યુક્ત છે? તે માટે પરીક્ષા કરનાર મહાત્માએ અવ્યય ચિત્તવડે શાસ્ત્રનો વિચાર કરવો

ટીકાર્થ—આ અહિંસાનો સમવ-પરમાર્થથી પ્રાણીવધના ત્યાગની ઉત્પત્તિ કયા શાસ્ત્રમા અથવા દર્શનમા થટે છે? એ પ્રમાણે અહિંસાને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર-મથનો પરીક્ષા કરનારા-સત્યાસત્યનો નિશ્ચય કરનારા મહાત્મા પુરૂષે વ્યાકુળતા રહિત-પોતાના મત ઉપરના દૃષ્ટિ ગગવડે તથા પરમત પરના દ્વેષવડે ઉત્પન્ન થયેલા ચિત્તના વ્યાસેપ રહિત અથાત્ અધ્યસ્થપણામા વર્તતા અન્તરાત્માવડે-ધર્મની અર્થા આતરવૃત્તિવડે વિચાર કરવો કુશાગ્ર બુદ્ધિથી તેનું પર્યાયોચન કરવું ૨૧

જેમ લોકમા ગુણર્ણની પરીક્ષા કપ, છેદ અને તાપ એ ત્રણ પ્રકારે થાય છે, તેમ શાસ્ત્રની પણ ત્રણ પ્રકારે પરીક્ષા થાય છે તેમા અવિરૂદ્ધ કાર્યનો ઉપદેશ કરનાર જે વાક્ય તે કપ કહેવાય છે જેમ કે—“૨૧” અને મોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ તપ, ધ્યાન, બ્રહ્મચર્ય, મમિતિ, યુષ્ઠિ અને દાનાદિકવડે શુદ્ધ થયેલી ક્રિયા કરવી” આ પ્રમાણે નિષિદ્ધાઓનો ઉપદેશ જે મથમા સ્થાને સ્થાને હોય, તથા નિરેધના વાક્યો એટલે હોઈપણ પ્રાણીની નિંદા ન કરવી, અસત્ય ન બોલવું, હત્યાદિક નિષિદ્ધ અને નિરેધના વાક્યો જે મથમા બાધા બળાતા હોય, તે કપ શુદ્ધ કહેવાય છે તથા જેમા નિષિદ્ધ અને નિરેધને મંજૂ કરનારી અને

મતાદિકતું પાલન કરનારી ક્રિયા કહેવામાં આવે, જેમકે “શુદ્ધ ભિક્ષા ગ્રહણ કરવી, દોષરહિત બાહ્યચેષ્ટા કરવી.” ઇત્યાદિ ઉપદેશનાં વાક્યો જેમાં બહુધા ઉપલબ્ધ થતાં હોય, તે શાસ્ત્રને છેદશુદ્ધ જાણવું. આ બન્ને પ્રકારની શુદ્ધિ જો તાપશુદ્ધિ ન હોય તો નિષ્ફળ થાય છે. તે તાપશુદ્ધિ ક્ષય અને છેદના મૂળ આધારરૂપ આત્મવાદના સ્વરૂપવાળી એટલે આત્માની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થાય છે કે નહીં? એ પ્રમાણેનો જે વિચાર તે શાસ્ત્રની પરીક્ષા કરવામાં તાપરૂપ હોય છે. તેથી ક્ષય અને છેદને સંકળ કરનારી તાપની પરીક્ષાને જ કહે છે.—

પ્રમાણલક્ષણાદેસ્તુ નોપયોગોઽત્ર કશ્ચન ।

તન્નિશ્ચયેઽનવસ્થાનાદન્યથાર્થસ્થિતેર્યતઃ ॥ ૨૨ ॥

મૂલાર્થ—આ શાસ્ત્ર પરીક્ષાને વિષે પ્રમાણ અને લક્ષણ વિગેરેનો કાંઈ પણ ઉપયોગ નથી. કારણ કે જીવાદિક પદાર્થની તેથી અન્યથા સ્થિતિ હોવાને લીધે તેનો નિશ્ચય કરવામાં અનવસ્થા દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨.

ટીકાર્થ—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શાબ્દ વિગેરે પ્રમાણ તથા લક્ષણ એટલે તટસ્થ અને સ્વરૂપ એ બે ભેદવાળું અનુમાપક (પૃથક્કરણ કરનાર) એ વિગેરેનો આ શાસ્ત્ર પરીક્ષાને વિષે કાંઈ પણ ઉપયોગ નથી—તેનાવડે કાર્યસિદ્ધિ દેખાતી નથી. કારણ કે તેનાવડે નિશ્ચય કરવામાં એટલે આત્માની ઉત્પત્તિ અને વિનાશરૂપ હિસાબ સંભવની સિદ્ધિનો નિર્ણય કરવામાં અનવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે પ્રમાણ અને લક્ષણાદિકની નિશ્ચિત સ્વરૂપને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ જ નથી. પદાર્થની સ્થિતિ જ અન્ય પ્રકારની છે એટલે પ્રમાણ અને લક્ષણ જે વ્યવસ્થા કરે છે તે વ્યવસ્થા કરતાં જીવાદિક પદાર્થની વ્યવસ્થા જુદા જ પ્રકારની છે. અને પ્રમાણની વ્યવસ્થા પદાર્થની વ્યવસ્થા કરવામાં જુદાજ પ્રકારની છે. ૨૨.

એમ શી રીતે જાણ્યું? તેના જવાબમાં પ્રમાણના લક્ષણની નિષ્ફળતાને લીધે જાણ્યું, એ વાત કહે છે.

પ્રસિદ્ધાનિ પ્રમાણાનિ વ્યવહારશ્ચ તત્કૃતઃ ।

પ્રમાણલક્ષણસ્યોક્તૌ જ્ઞાયતે ન પ્રયોજનમ્ ॥ ૨૩ ॥

મૂલાર્થ—સર્વ પ્રમાણો પ્રસિદ્ધ છે, અને તેણે કરેલો વ્યવહાર પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી કરીને પ્રમાણોનાં લક્ષણ કહેવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી. ૨૩.

ટીકાર્થ—આ રલોકતુ ન્યાયાવતાર અથવા જે વ્યાખ્યાન કર્યું છે, તે વ્યાખ્યાન કરતા વાચક વરનો જૂદોજ અભિપ્રાય હોય એમ સભવે છે તેથી અહીં મહત્વતા અભિપ્રાયને અનુસારે વ્યાખ્યા કરીએ છીએ પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણો પ્રસિદ્ધ છે, એટલે અનાદિ સિદ્ધ હોવાથી હાલ સાધવા લાયક નથી અહીં પ્રત્યક્ષાદિક પરોક્ષગત ભેદની અપેક્ષાએ પ્રમાણુ શબ્દ બહુ વચનમા મૂક્યો છે, તથા વ્યક્તિનો ભેદ યનાથી કોઈનાર સામાન્ય (ભતિ) નો પણ ભેદ થાય છે, એમ જણાવવા માટે પણ પ્રમાણુ શબ્દને બહુ વચનમા મૂક્યો છે પ્રમાણુ પ્રસિદ્ધ છે એટલું જ નહીં પણ તે પ્રમાણુએ કરેલો વ્યવહાર પણ પ્રસિદ્ધ છે અહીં જ શબ્દ અપિ (પણ)ના અર્થમા મૂક્યો છે, તેથી તેનો અર્થ આ પ્રમાણુ થાય છે—જેને માટે પ્રમાણુની પરીક્ષા કરાય છે, તેવો જળપાન, શીતથી રક્ષણુ વિગેરે વ્યવહાર પણ અનાદિ સિદ્ધ છે એટલે સર્વ લોકમા અનાદિ સિદ્ધ પ્રવર્તેલો છે તેથી કરીને પ્રમાણુના લક્ષણુ કહેવામા એટલે કે બીજાએ જે લક્ષણુ કહ્યા છે તેથી વિલક્ષણુ અ સાધારણુ લક્ષણુ કહેવામા કાંઈ પણ પ્રયોજન-ફળ જણાતું નથી કારણુ કે પ્રમાણુના લક્ષણુનો નિશ્ચય કરવાતું ફળ વ્યામોહની નિવૃત્તિજ છે અને તેતુ લક્ષણુ આત્માદિક વસ્તુને વિષે યથાર્થ ઘટતું નથી તેથી કરીને વ્યામોહની નિવૃત્તિ થઈ શકતી નથી માટે પ્રમાણુતુ લક્ષણુ કહેવાતુ કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી ૨૩

પ્રયોજનની અસિદ્ધિ બતાવવા માટે પ્રથમ એકાત નિત્યરૂપ આત્માના પક્ષમા દોષ બતાવે છે

તત્રાત્મા નિત્ય એવેતિ ચેપામેકાન્તદર્શનમ્ ।

હિંસાદય કથ તેષા કથમપ્યાત્મનોઽવ્યયાત્ ॥ ૨૪ ॥

મૂલાર્થ—તેમા “આત્મા નિત્ય જ છે ” એવો જેમનો એકાત મત છે તેઓને કોઈ પણ પ્રકારે આત્માનો નારા નહીં હોવાથી હિંસાદિક સી રીતે ઘટે? ન જ ઘટે ૨૪

ટીકાર્થ—તેમા-ધર્મ સાધનમા પણ પૂર્વ કહેલા દર્શનોના મતોને વિષે એટલે ભાગવત, પાશુપત, સાખ્ય અને ઉપનિષદિક વિગેરેના મતોને વિષે આત્મા એટલે નિરતર અપર અપર પર્યાયને પામતો હન નિત્ય જ છે એટલે ઉત્પત્તિ વિનારા રહિત એક સ્વભાવનાળો જ છે, એમ તેઓ બોલે છે “નિત્ય, ચુરુ, શુરુ, મુક્ત સ્વભાવનાળુ, સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન બ્રહ્મ છે, પરતુ પર્યાયની અપેક્ષાએ પણ

અનિત્ય નથી.” આ પ્રમાણે એકાંત મતવાળા દર્શનો આત્માને વિષે સર્વથા એક નિત્ય પક્ષતુંજ સમર્થન કરેછે. તેમના મતમાં હિંસા, અહિંસા, બંધ અને મોક્ષાદિક શી રીતે સંભવે? કોઈ પણ પ્રકારે સંભવે નહીં. કારણ કે તેઓના મતમાં કોઈપણ પ્રકારે-કોઈપણ પરિણામથી જીવનો કદાપિ નાશ નહીં થવાથી અર્થાત્ પૂર્વના સ્વરૂપથી વિકાર રહિત હોવાથી એ સર્વ સંભવતા નથી. કહ્યું છે કે—“જીવના પર્યાયનો વિનાશ કરવો, તેને દુઃખની ઉત્પત્તિ કરવી તથા તેને કલેશ આપવો તેનું નામ જીવવધ છે. આવા પ્રકારનો જિનેશ્વરે કહેલો વધ (હિંસા) પ્રયત્નવડે વર્જવો.” આ પ્રમાણે કહેલો વધ જીવના એકાંત નિત્ય પક્ષમાં કોઈપણ રીતે સંભવતો નથી. તેથી હિંસાદિક શી રીતે સંભવે? ન જ સંભવે. ૨૪.

આનો એકાંત નિત્યવાદી જવાબ આપેછે કે—

મનોયોગવિશેષસ્ય ધ્વંસો મરણમાત્મનઃ ।

હિંસા તચ્ચેન્ન તત્ત્વસ્ય સિદ્ધેરાર્થસમાજતઃ ॥ ૨૫ ॥

મૂલાર્થ—મનનો અને તેના વ્યાપારનો નાશ એ જ આત્માનું મરણ છે, માટે હિંસાદિક સંભવે છે. તે જવાબ પર સિદ્ધાન્તી કહે છે કે—જે તું તેથી હિંસા કહેતો હોય તો તે તારૂં કહેવું અસત્ય છે. કારણકે તેથી તો આર્થ સમાજથી તત્ત્વની સિદ્ધિ થઈ. ૨૫.

ટીકાર્થ—હે જૈન! અહંકારને માનનારી મતિવાળા અને સુખ દુઃખસંબંધી જ્ઞાનના આધારભૂત મનનો અથવા તેના વ્યાપારનો નાશ એ જ જીવનું મરણ-વધ કહેવાય છે માટે હિંસાદિક સંભવે છે. આવો તેનો જવાબ સાંભળીને સિદ્ધાન્તી કહે છે કે—જે તે મનોયોગના નાશ રૂપ આત્માનું મરણ એ જ હિંસા-પ્રાણિવધ તમોને ઇષ્ટ હોય તો તે તમારૂં કહેવું સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે તેથી તો સદ્ભૂત (પરમાર્થ) હિંસાભાવ રૂપ તત્ત્વની આર્થ સમાજથી સિદ્ધિ થાય છે. એટલે અર્થ પાણાનો સમાજ-હિંસક અને હિંસનીયનો સયોગ થવાથી થતી હિંસાની ઉત્પત્તિથી તેની સિદ્ધિ છે, અને તેની સિદ્ધિ થવાથી સદ્ભૂત હિંસા સિદ્ધ થાય છે. તે પરમાર્થ હિંસા મનોયોગનો નાશ થવાથી સિદ્ધ થતી નથી. કારણ કે મન જડ છે, અને તે આત્માથી ભિન્ન છે, માટે તે મનનો નાશ થવાથી આત્માને શું? કાંઈ જ નહીં. કારણ કે તે તો માત્ર કપોલ કલ્પિત જ છે. જડ વસ્તુની હિંસા કહેવાય નહીં, તેને વિષે શસ્ત્રાદિકનો પ્રહાર થતો નથી. વળી

મનોયોગ હિંસ્ય અથવા હિંસક શી રીતે થઈ શકે? તેના નિમિત્તથી તેને (મનને) પાપ કર્મનો બંધ છે, એમ કહેવાશે નહીં કેમકે મન જડ છે જો કદાચ જડ વસ્તુ પણ હિંસ્ય અને હિંસક કહી શકાય, તો કોઈનો પણ મોક્ષ થશે નહીં કેમકે વર્મા-ધર્મવાળાનો મોક્ષ થાય છે, અને તે ધર્મી અચિત્ત અન્ન વસ્ત્રાદિકનો ઉપયોગ કરે છે, તેથી તે અચિત્ત અન્ન વસ્ત્રાદિક જડ પદાર્થો થકી પણ મનના નાશની જેમ હિંસાપણુ પ્રાપ્ત થવાથી મોક્ષ થશે નહીં તથા મન રહિત એકંદ્રિયા દિકતુ મરણુ જ થશે નહીં, કારણુ કે તેમને મનોયોગના નાશનો અભાવ છે અને જો મનને હિંસક કહેશે તો સમગ્ર જગતનુ જ જીવવુ દુર્લભ થશે કેમકે સર્વનુ મન જડ જ છે, એ સિદ્ધ છે ૨૫

કરીથી વાદી જવાબ આપે છે—ભલે, મનોયોગના નાશથી આત્માનુ મરણુ ન હો પરંતુ પરને દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારુ બુદ્ધિથી હિંસા થાય છે, તે આગકા પર સિદ્ધાંતી જવાબ આપે છે—

नैति बुद्धिगता दु खोत्पादरूपेयमौचित्यम् ।

पुसि भेदाग्रहात्तस्या परमार्थाव्यवस्थिते ॥ २६ ॥

મૂલાર્થ—દુઃખને ઉત્પન્ન કરનારી બુદ્ધિમા રહેલી આ હિંસા પણ ઉચિતપણુને પામતી નથી-યોગ્ય નથી કારણુ કે તમે તે બુદ્ધિનો જીવને વિષે ભેદનો આગ્રહ-અત્યંત ભેદ માનેજો છે, તેથી પરમાર્થ હિંસાની વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી ૨૬

ટીકાર્થ—હે વિદ્વાન ! બુદ્ધિમા રહેલી-બુદ્ધિમા પરિણામ પામીને રહેલી આ હિંસા દુઃખને ઉત્પન્ન કરવા રૂપ થઈ ગઈને એમ તમારો મત છે, તે પણ ઉચિત પણુને પામતો નથી કારણુ કે તમારા મતમા તે પૂર્વે કહેલી બુદ્ધિ પ્રાણીથી તદન ભિન્ન છે એવો ભેદનો આગ્રહ છે ભેદ એટલે તદ્રૂપપણુથી રહિત આત્માથી જુદુ રહેવુ તે તેવા ભેદનો અત્યંત આગ્રહ છે, તેથી પરમાર્થ—મુખ્ય હિંસાતત્ત્વરૂપ પદાર્થ અર્થાત્ કોઈપણ પ્રકારે જીવના નાગની ઉત્પત્તિ અને તે નિમિત્તે પાપકર્મનો બંધ, તે રૂપ હિંસાતત્ત્વની વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી—ખીલ વિષયનો ત્યાગ કરીને પોતાના જ વિષયમા રહેવુ તે વ્યવસ્થા કહેવાય છે, તેવી જમતી નથી અહીં ભાવાર્થ એવો છે કે—તમારા મતમા મસત્તાથી ભિન્ન કહેલી છે માટે તે બુદ્ધિએ કરેલી માટે થતી નથી કેમકે વદતે કરેલા એ થતી નથી તેથી ક્ષિયાના,

અભાવ થયો. અને તેમ થવાથી સર્વ ક્રિયાઓ વ્યર્થ થઈ, અને તેથી મોક્ષનો પણ અભાવ થયો. માટે બુદ્ધિમાં રહેલી દુઃખાદિકને ઉત્પન્ન કરનારી હિંસા ઉચિત-યોગ્ય નથી. ૨૬.

તે જ ઉપર કહેલા અર્થને સ્પષ્ટરીતે કહે છે.—

न च हिंसापदं नाशपर्यायं कथमप्यहो ।

जीवस्यैकान्तनित्यत्वेऽनुभवावाधकं भवेत् ॥ २७ ॥

મૂલાર્થ—અહો ! જીવને એકાંત નિત્ય માનવાથી નાશના પર્યાય રૂપ હિંસા શબ્દ કોઈપણ પ્રકારે અનુભવને અબાધક નહીં થાય, અર્થાત્ અનુભવને બાધક જ થશે. ૨૭.

ટીકાર્થ—અહો ! જીવને એકાંતપણે—સર્વથા કોઈપણ પ્રકારે કદી પણ અપરિણામી સ્વભાવવડે એક પરિણામથી બીજા પરિણામને નહીં પામવાથી નિત્ય-નિરંતર એક સ્વભાવવાળો માનવાથી “હિંસા છે” એ પ્રમાણે જે સ્વીકાર કરવો, તે નાશના પર્યાયરૂપ-નાશનો વાચક હિંસા શબ્દ અનુભવનો—સર્વ કોઈને પોતાના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો અબાધક નહીં થાય, કિંતુ બાધક જ થશે. નાશના પર્યાયને કહેનારો હિંસા શબ્દ જે નિત્ય આત્માને વિષે ચોજાવે, તો તે અનુભવનો જ બાધક થાય અને જે કદાચ કોઈપણ પ્રકારે નાશ માનશે, તો મરેલાને વિષે આત્મા રહિતપણું દેખાવાથી નિત્યપણાની ક્ષતિ-હાનિ થશે. કારણ કે હિંસાદિક પરિણામી આત્માને વિષે જ તે સંભવે છે. અને જે પરિણામી હોય તે દ્રવ્યથી અસંખ્ય પ્રદેશરૂપ સત્તાની અપેક્ષાએ હાનિ વૃદ્ધિ વિનાજ પોતાના સ્વરૂપમાં રહ્યો છતો બીજા પર્યાયને પામે છે. કહ્યું છે કે—“પરિણામ એટલે બીજા પદાર્થ પ્રત્યે જવું તે, પણ સર્વથા સ્થિરતા કે સર્વથા વિનાશ ન થાય. આવો પરિણામ વિદ્વાનોને ઇષ્ટ છે.” ૨૭.

એકાંત નિત્યપણાના પક્ષમાં પાંચ શ્લોકોવડે બીજાં દૂષણો કહેછે.—

शरीरेणापि संवन्धो नित्यत्वेऽस्य न संभवी ।

विभुत्वे न च संसारः कल्पितः स्यादसंशयम् ॥ २८ ॥

મૂલાર્થ—આ જીવ નિત્ય હોય તો તેનો શરીરની સાથે પણ સંબંધ સંભવતો નથી. અને તે જીવનું વિભુપણું—સર્વવ્યાપક પણું હોય તો આ સંસાર ખરેખર કલ્પિત નહીં થાય. ૨૮.

ટીકાર્થ—આ આત્માનું નિત્યપણું—સર્વથા જન્મમરણ રહિત એક

સ્થિરસ્વભાવપણુ સિદ્ધ થાય તો તે આત્માને શરીરની સાથે પણ સખધ સભવતો નથી, તો પછી બીજા ધન, કુટુંબ અને ભવન વિગેરેની સાથે તો કયાથી જ સભવે? વળી શરીરની સાથે મખધ જ સભવતો નથી, તો પછી હિંસાદિકની તો શી વાત કરની? એટલે હિંસાદિક તો કયાથી જ મભવે? કારણુ કે શરીરનો સખધ તો કોઈપણ પ્રકારે અનિત્ય અને ક્રિયાવાળો જે હોય તેને જ સિદ્ધ છે તથા એક જ આત્માનું વિભુપણુ-સમગ્ર વ્યાપકપણુ સિદ્ધ થવાથી ખરેખર ઘણા જન્મ મરણના પરાવર્તરૂપ સસાર કલિપત નર નારક વિગેરે ભેદવાળો નહીં થાય સકલ લોકમા વ્યાપીને રહેલા એકજ આત્માને જન્મમરણુ પ્રાપ્ત થવાથી સમગ્ર જગતના એક સાથે જ જન્મમરણુ થશે કાગણુ કે વ્યાપકપણુએ ઝરીને સર્વદા સર્વત્ર રહેલો હોવાથી તેનો વિભાગ જ થઈ શકશે નહીં ૨૮

શરીરના સખધાદિકનો અભાવ કેમ કહો છો? એ શબ્દનું નિરાકરણુ કરવા માટે કહે છે—

આત્મક્રિયા વિના ચ સ્યાન્મિતાણુગ્રહણ કથમ્ ।

કથ સયોગભેદાદિકલ્પના વ્વાપિ યુજ્યતે ॥ ૨૯ ॥

મૂલાર્થ—આત્માની ક્રિયા વિના (તે આત્માને) પરિમિત પરમાણુઓનું ગ્રહણુ શી રીતે થાય? ન જ થાય તથા સયોગ અને ભેદ વિગેરેની કલ્પના પણુ શી રીતે યુક્ત થાય? ન જ થાય ૩૦

ટીકાર્થ—હે પ્રાણ! શરીરના સખધનો અભાવ આ કારણુથી જાણવો—આત્મક્રિયા એટલે જીવની ક્રિયા વિના-સગાદિકના અધ્યવસાય વડે જનપ્રદેશોના સ્કુરણુરૂપ વ્યાપાર વિના પરિમિત પરમાણુઓનું ગ્રહણુ-શરીરના ઉપાદાન કારણુરૂપ પરિમિત એટલે નીપજીવના લાયક શરીરને યોગ્ય પ્રમાણુવાળા પરમાણુઓનું ગ્રહણુ શી રીતે થઈ શકે? પરિમિત આણુઓને ગ્રહણુ કરવામા કોઈ નિયામક ન હોય તો પરમાણુઓનો સમુદાય પોતે જ ઘણો મોટો અથવા ઘણો નાનો પ્રાપ્ત થઈ જાય તથા સયોગ-ગ્રહણુ કરેલા પરમાણુઓના પરસ્પર મળનાથી મસ્તક વિગેરે અગ્ની રચના અને ભેદ-પૂર્વે ગ્રહણુ કરેલા પરમાણુઓનો વિયોગ, એ વિગેરે એટલે વેદનાદિકની કલ્પના-રચના પણુ જીવના વ્યાપાર વિના શી રીતે થઈ શકે? કોઈપણુ પ્રકારે થાય નહીં અહીં ભાવાર્થ એ છે કે—જેવો જીવપ્રદેશની સ્કુરણુરૂપ વ્યાપાર થાય છે તેવા પુદ્ગલના રાગિઓ ગ્રહણુ થાય છે, અને તેઓ તે જ આત્માના વ્યાપારથી શરીરને વિષે અગોપાગપણુ પરિણામ પામે છે,

અને તેનાવડે જ વારંવાર પ્રતિક્ષણે ગ્રહણ કરાતા તે પરમાણુઓ પૂર્વે પરિણામ પામેલા પરમાણુઓની સાથે સંયોગવાળા થાય છે, અને પૂર્વે પરિણામ પામેલા પરમાણુઓમાંથી ફેટલાક અસારરૂપ થયેલા પુદ્ગલો તેજ આત્મવ્યાપારથી છુટા પડે છે. આ પ્રમાણે આત્મક્રિયાવિના શરીરનો સંબંધ થતો નથી, ને આત્મક્રિયા આત્માને એકાંત નિત્ય માનવાથી હોઈ શકતી નથી, ને કદાચ હોય એમ માનીએ તો નિત્યપણાની ક્ષતિ (નાશ) થાય છે. ૨૯.

આ પ્રમાણે સાંભળીને કોઈ શંકા કરે છે.—

અદૃષ્ટાદ્દેહસંયોગઃ સ્યાદન્યતરકર્મજઃ ।

इत्थं जन्मोपपत्तिश्चैन्न तद्योगाविवेचनात् ॥ ૩૦ ॥

મૂલાર્થ—અદૃષ્ટી કોઈ પણ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો દેહનો સંયોગ થઈ શકે છે. (માટે આત્મક્રિયાની કાંઈ પણ અપેક્ષા નથી.) તે પર સિદ્ધાંતી જવાબ આપે છે કે—ને આ પ્રમાણે જન્મની ઘટના કરશે તો તે થઈ શકશે નહીં. કેમકે તે શરીરના યોગનું જ્ઞાન નથી માટે. ૩૦.

દીકાર્થ—“ હે વિદ્વાન ! આત્મક્રિયા વિના જ કોઈએક કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો—અનેક પ્રકારનાં પૂર્વે કરેલાં કર્મોમાંથી કોઈ એક કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો દેહસંયોગ—આત્માને શરીરની સાથે સંબંધ અદૃષ્ટી જ—પૂર્વે કરેલા પુણ્યપાપના સંસ્કારથી જ થઈ શકે છે, માટે તેમાં આત્મક્રિયાનું શું પ્રયોજન છે ? ” આમ કહેનારને સિદ્ધાંતી જવાબ આપે છે કે—આ પ્રમાણે—તારા કહેવા પ્રમાણે ને તું જન્મની ઘટના—શરીરની ઉત્પત્તિ માનતો હો તો તે થઈ શકશે નહીં. કારણ કે તેના યોગનું વિવેચન નથી માટે, એટલે તે અદૃષ્ટનો જે યોગ—પોતાની ઉત્પત્તિરૂપ વ્યાપાર તેનું યથાર્થ જ્ઞાન નથી માટે, અર્થાત્ કર્મો પણ જીવની ક્રિયા—વ્યાપારથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા તે શરીરના યોગનું—ઉચિત ઉપાયનું તે કર્મોને જ્ઞાન નથી માટે, અર્થાત્ કેવળ કર્મ જ હોવાથી જીવના વ્યાપારવિના તે અંગોપાંગ વિગેરે વિભાગપ્રમાણે રચવાને અશક્તિમાન છે. ૩૦.

ફરીથી વાદી કહે છે.—

कथंचिन्मूर्ततापत्तिर्विना वपुरसंक्रमात् ।

व्यापारायोगतश्चैव यत्किञ्चित्तिदं जगुः ॥ ૩૧ ॥

મૂલાર્થ—શરીર વિના પણ તેમાં સંક્રમ ન થવાથી આત્માને

કોઈપણ પ્રકારે મૂર્તપણુની પ્રાપ્તિ થશે આ પ્રમાણે આ વાદીએ નિ સાર કહ્યું છે કારણકે તે આત્માને વ્યાપારનો જ અયોગ છે ૩૧

ટીકાર્થ—“હે જૈનમતવાળા ! આત્માને શરીર વિના પણ તેમા સક્રમ ન હોવાથી-પ્રવેશ કરવાનો સ્વભાવ ન હોવાથી કોઈપણ અર્થિત્ય મહિમાવડે મૂર્તપણુની-સાકારતાની પ્રાપ્તિ છે આત્મવ્યાપાર નહીં છતા પણ આત્માની સાકારતા થશે, તેથી શરીરની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે ” આ કથનનો જવાબ આપે છે કે-આ પ્રમાણે વાદીએ જે કાંઈ કહ્યું તે નિ સાર-તુચ્છ છે કારણ કે આત્માના વ્યાપારનો અ-યોગ-અસબધ છે, તેથી વ્યાપારને અભાવે સાકારતાની પણ અપ્રાપ્તિ જ છે જે સ્વાર્થક્રિયા કરનાર હોય તે જ સાકારપણુ પામી શકે છે અને જે સ્વાર્થક્રિયા કરનાર નથી તે આકાશના પુષ્પની જેમ અસત્ છે, માટે તે આત્માને સાકારતાની પ્રાપ્તિ ક્યા છે? નથી જ ૩૧

એકાત નિત્ય પક્ષનો ઉપસહાર કરે છે —

નિ ક્રિયોઽસૌ તતો હન્તિ હન્યતે વા ન જાતુચિત્ ।

કિંચિત્કેનચિદિત્યેવ ન હિંસાઽસ્યોપપદ્યતે ॥ ૩૨ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ આત્મા નિષ્ક્રિય હોવાથી કદાપિ કોઈને હણતો નથી, તેમ જ કોઈથી હણાતો પણ નથી માટે અં (નિત્ય) આત્માને હિંસા પ્રાપ્ત થતી નથી ૩૨

ટીકાર્થ—આ સર્વથા નિત્ય આત્મા માનનારનો આત્મા નિષ્ક્રિય સ્વાર્થક્રિયાકારી ન હોવાથી કદાપિ કોઈપણ પદાર્થને (જીવ કે જડને) હણતો નથી, તેમ જ કોઈપણ શસ્ત્રાદિકથી અથવા સ્વેચ્છથી કદાપિ હણાતો પણ નથી એટલે કોઈપણ અંશે હાનિ પામી નથી કારણ કે તે (આત્મા) નિષ્ક્રિય હોવાથી શરીર રહિત અને તેથી તેના પર શસ્ત્રાદિકનો વ્યાપાર થઈ શકતો નથી । પ્રમાણે આ પૂર્વે કહેલા આત્માને હિંસા પ્રાપ્ત થશે નહીં કહ્યું છે જે પદાર્થ દેહથી ભિન્ન તથા અભિન્ન હોય, તેને જ હિંસા ઘટે છે પણ આ આત્મા તો સર્વથા દેહથી ભિન્ન છે, તેથી જ્ઞાની જ ઉત્પત્તિ થતી નથી, માટે તેના મતમા અહિંમા ક્યા ઘટે ન જ ઘટે ૩૨

હવે એકાત અનિત્ય પક્ષ વિષે કહે છે —

અનિત્યૈકાન્તપક્ષેઽપિ હિંસાર્તનામસમવ ।

નારાહેતોરયોગેન ક્ષણિક્વસ્ય સાધનાત્ ॥ ૩૩ ॥

મૂલાર્થ—એકાત અનિત્ય પક્ષમા પણ હિંસાદિકનો અસમવ છે

કારણ કે ક્ષણિકપણુને સિદ્ધ કરવાથી નાશના કારણનો અયોગ છે, એટલે કે નાશનું કારણ રહેતું નથી માટે. ૩૩.

ટીકાર્થ—જે કોઈ પણ પ્રકારે નિત્ય-સર્વદા સ્થાયી નથી અર્થાત્ જે એકાંતપણે દ્રવ્યથી અને પર્યાયથી પણ સર્વથા અન્વય રહિત નાશને ભજે છે તે રૂપ પદ્મ, પ્રતિજ્ઞા કે સ્વીકાર કરવાથી હિંસાદિકનો-હિંસા, અહિંસા, અંધ અને મોક્ષાદિકનો અસંભવ છે. કારણકે “જગતમાં સર્વે પદાર્થો ક્ષણિક છે” એ પ્રમાણે જે બોલવું તે ક્ષણિક વાદ. એ રીતે ક્ષણિક પણુને સિદ્ધ કરવાથી-પ્રમાણ કરવાથી નાશના-હિંસાના કારણ હિંસ્ય હિંસકરૂપ વસ્તુનો સદ્ભાવ તેનો અયોગ-પરસ્પર સંબંધ-નોજ અભાવ છે, તેથી હિંસાદિક ઘટતાં નથી. ૩૩.

તે સાંભળીને બીજે (ક્ષણિક વાદી) કહે છે.—

न च सन्तानभेदस्य जनको हिंसको भवेत् ।

सांवृतत्वादजन्यत्वाद्भावत्वनियतं हि तत् ॥ ૩૪ ॥

મૂલાર્થ—સંતાન-પરંપરાના ભેદને એટલે નાશને કરનારો હિંસક થશે એમ જો તું કહેતો હો, તો તારું કહેવું અસત્ય છે. કારણ કે તે (હિંસક) માત્ર છતાપણામાં જ વર્તે છે, તથા અજન્ય એટલે સંતાનનો જનક-ઉત્પન્ન કરનાર નથી, તથા તે સંતાન માત્ર ઉત્પત્તિમાં જ સ્થિત છે માટે. ૩૪.

ટીકાર્થ—“હે જૈનમતવાળા ! નિરંતર ઉત્પન્ન થતા સદૃશ સદૃશ શાન ક્ષણોની પરંપરારૂપ સંતાનના નાશને ઉત્પન્ન કરનાર-સંતાનનો વિચ્છેદ કરનાર હિંસક થશે. એટલે કે આત્માનો અભાવ છતાં પણ હિંસક થઈ શકે છે, માટે હિંસા ઘટે છે.” એમ જો તું કહેતો હો તો તે ઘટતું નથી કારણ કે તેનું અત્યંત વર્તના માત્રમાં વર્તવાપણું છે, તથા તે અજન્ય છે એટલે સંતાનને ઉત્પન્ન કરનાર નથી. કેમકે તે (સંતાન) મતિ રૂપત હોવાથી અવસ્તુ-મિથ્યા છે. આકાશના પુષ્પની જેમ તેને કોઈપણ પાના ધર્મવડે ઉત્પન્ન કરતો નથી. તથા તે સંતાન માત્ર ઉત્પત્તિમાં જ નિયત-નિશ્ચિત છે. અર્થાત્ તે સ્થિતિ-માન (સ્થાયી) નથી, તેથી ઉત્પન્ન થયાના ક્ષણ પછી તરતજ અવસ્તુ રૂપ થવાથી હિંસાનો વિષય રહેતો નથી. ૩૪.

તેજ અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે—

नरादिः क्षणहेतुश्च शूकरहेर्न हिंसकः ।

शूकरान्त्यक्षणेनैव व्यभिचारप्रसंगतः ॥ ૩૫ ॥

મૂલાર્થ—ક્ષણના હેતુરૂપ મનુષ્યાદિક શૂકરાદિકના હિંસક થશે નહીં કારણકે શૂકરના અત્ય ક્ષણની સાથે મનુષ્યના ક્ષણને વ્યભિચારનો પ્રસંગ આવશે ૩૫

દીકાર્થ—નરાદિક-મનુષ્ય, સિંહ વિગેરે ક્ષણનો હેતુ છે-ક્ષણમાત્ર સ્થિતિના કારણરૂપ છે, માટે તે શૂકરાદિકનો-વરાહ, મૃગાદિક પશુ સમૂહનો હિંસક નહીં થાય કારણ કે મનુષ્યાદિક ક્ષણસ્થાયી છે માટે તેને શૂકરના અત્યક્ષણની સાથે-શૂકરનો જે અતમા વર્તેલો ક્ષણ એટલે સમીપ કાળ, તેની સાથે વ્યભિચારનો પ્રસંગ આવશે-વિરોધ આપશે કેમકે પ્રહાર કરવાના કામમા ઘણા ક્ષણો હોય છે, અને શૂકરાદિક પદાર્થની સ્થિતિ ક્ષણિક છે, તેથી પ્રહારને સમયે કદાચિત્ અને જણ હશે નહીં, અને કદાચિત્ બેમાથી એક હશે નહીં, તે રૂપ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થશે માટે હિંસ્ય અને હિંસકના અભાવને કીધે કોની હિંસા થશે? અને તે હિંસાના પ્રતિપક્ષરૂપ અહિંસા પણ કોની થશે? ૩૫

કરીથી બીજી દૂષણ આપે છે—

અનન્તરક્ષણોત્પાદે બુદ્ધલુબ્ધકયોસ્તુલા ।

नैव तद्विरति कापि तत शास्त्राद्यसंगतिः ॥ ૩૬ ॥

મૂલાર્થ—અનતર ક્ષણમા ઉત્પત્તિ માનવાથી બુદ્ધ અને લુબ્ધક (શિકારી)ની સમાનતા થશે, અને એમ થવાથી દોષપણ સ્થાને વિરતિ થશે નહીં, અને તેથી કરીને શાસ્ત્રાદિક અસંગત થશે ૩૬

દીકાર્થ—જેની વચ્ચે બીજો ક્ષણ નથી તે અનતર ક્ષણને વિષે ઉત્પત્તિ, એટલે મરણ તથા ઉત્પત્તિરૂપ ક્ષણને છેડે અર્થાત્ ઉત્પત્તિ ક્ષણની પછી તરત જ મરણની સિદ્ધિ થવાથી સુગત અને ધીવર અથવા બ્યાધની સમાનતા થશે એટલે મારવામા દયા ન હોવાથી અને સરખા કહેવારો, કારણ કે ક્ષણે ક્ષણે મરણ થવાથી બુદ્ધ અને લુબ્ધક એ દોષને વિષે વિરતિ-ક્ષણ નિનાગનો વિરામ નહીં થાય, અને તેથી એટલે પ્રતિક્ષણે મરણ અને ઉત્પત્તિ થવાથી શાસ્ત્રાદિક પણ અસંગત થશે એટલે શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ, તેનું અધ્યયન, શ્રવણ, ધર્મકૃત્ય, બધ, મોક્ષ વિગેરે સર્વની અયોગ્યતા થશે, માટે એકાત અનિત્ય પક્ષમા પણ હિંસાની ઉત્પત્તિ ન હોવાથી અહિંસાદિક ધર્મ ઘટશે નહીં ૩૬

એકાત નિત્ય અને એકાત અનિત્ય પક્ષને આશ્રીને હિંસાદિકનો અસમવ દષ્ટો હવે તે અને પક્ષમા સત્યાદિક પણ ઘટતા નથી, તે કહે છે—

ઘટન્તે ન વિનાઽહિંસાં સત્યાદીન્યપિ તત્ત્વતઃ ।

एतस्या वृत्तिभूतानि तानि यद्भगवान् जगौ ॥ ३७ ॥

મૂલાર્થ—અહિંસા વિના સત્યાદિક પણુ તત્ત્વથી ઘટતાં નથી. કારણ કે તે સત્યાદિક એ અહિંસાની વાડરૂપ છે, એમ ભગવાન જિનેશ્વરે કહ્યું છે. ૩૭.

ટીકાર્થ—અહિંસાની ઉત્પત્તિ વિના સત્યાદિક—સત્ય, અચૈર્ય, બ્રહ્મચર્ય, વિગેરે વાસ્તવિક રીતે ઘટતા નથી—યુક્તિ યુક્ત જણાતા નથી. કારણ કે તે સત્યાદિક આ અહિંસાની વાડરૂપ છે, એટલે કે અહિંસા રૂપી ઉદ્યાનનું રક્ષણ કરનાર વાડ છે; એમ ભગવાન જિનેશ્વરે કહ્યું છે. ક્ષેત્ર વિના વાડ કોને કરવી, તેજ પ્રમાણે અહિંસા વિના સત્યાદિક કોના રક્ષણમાટે થાય? વ્યર્થ હોવાથી કોઇનું રક્ષણ કરે નહીં. માટે સત્યાદિક પણુ ઘટતાં નથી. ૩૭.

હવે સ્યાદ્વાદપક્ષમાં હિંસાદિક સંભવે છે, તે કહે છે.—

मौनीन्द्रे च प्रवचने युज्यते सर्वमेव हि ।

नित्यानित्ये स्फुटं देहाद्भिन्नाभिन्ने तथात्मनि ॥ ३८ ॥

મૂલાર્થ—જિનેદ્રના પ્રવચનને વિષે આત્મા નિત્ય તથા અનિત્ય છે, અને દેહથી ભિન્ન તથા અભિન્ન છે, માટે અહિંસાદિક સર્વ સ્પષ્ટ રીતે ઘટે છે. ૩૮.

ટીકાર્થ—આ જગતને જેઓ ત્રણે કાળની અવસ્થામાં યથાર્થ પણુ માને છે—જાણે છે, તે મુનિઓ કહેવાય છે. તે મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાનવાળા હોય છે. તેવા મુનિઓના ઇન્દ્ર એટલે સમગ્ર અતિશયોવડે યુક્ત કેવળજ્ઞાનરૂપી સૂર્ય સમાન જિનેશ્વર છે. તેણે રચેલા પ્રવચનને વિષે—સમગ્ર દોષ રહિત યથાર્થ વસ્તુના સ્વરૂપને કહેનાર આગમને વિષે જ સર્વ હિંસા અહિંસાદિક અને સત્ય અસત્યાદિક ઘટે છે. કારણ કે આત્માને નિત્ય તથા અનિત્ય અને દેહથી ભિન્ન તથા અભિન્ન પ્રતિપાદન કર્યો છે, તેથી સ્પષ્ટ રીતે હિંસાદિક સર્વ ઘટે છે. અહીં આ પ્રમાણે ભાવાર્થ છે.—જિનાગમને વિષે આત્મા પરિણામીપણુએ કરીને કથંચિત્ (કોઈક પ્રકારે) નિત્ય છે, અર્થાત્ અસંખ્યાતો પ્રદેશોએ કરીને અને ચૈતન્યપણુએ કરીને સ્થિર સ્વરૂપવાળો હોવાથી—અનુત્પન્ન અવિનશ્વર હોવાથી દ્રવ્યપણુ નિત્ય છે. તથા પર્યાયોના ઉત્પાદ (ઉત્પત્તિ) અને વિનાશની અપેક્ષાએ વિનાશના સ્વભાવવાળો હોવાથી કથંચિત્ અનિત્ય છે. તથા ચૈતન્ય

રૂપ ભિન્ન સત્તાની અપેક્ષાએ ભિન્ન હોવાથી કથયિત્ દેહથી ભિન્ન છે, કારણ કે મૃતકના શરીરમા તે દેખાતો નથી તથા કથયિત્ અભિન્ન પણ છે, કારણ કે દૂધ અને પાણીની જેમ તથા અગ્નિ અને લોહના ગોળાની જેમ સર્વ શરીરમા તે વ્યાપીને રહ્યો છે, તથા પુષ્પમાળા, ચદન, સ્ત્રી વિગેરે અને કાઠા, ખજૂ, જવર વિગેરે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ પદાર્થોના સ્પર્શને લીધે સાત અને અસાત (સુખ દુઃખ)ને શરીરને વિષે અનુભવે છે માટે આવા પ્રકારના આત્માને વિષે પૂર્વે કહેલું સર્વ ઘટે છે ૩૮

તે જ અર્થની ભાવના કરે છે —

આત્મા દ્રવ્યાર્થતો નિત્ય પર્યાયાર્થાદ્વિનશ્વરઃ ।

હિતસ્તિ હિસ્યતે તત્તત્ફલાન્યપ્યધિગચ્છતિ ॥ ૩૯ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા દ્રવ્યાર્થથી નિત્ય છે, અને પર્યાયાર્થથી વિનશ્વર (અનિત્ય) છે, તેથી તે બીજાને હણે છે, તથા પોતે બીજાથી હણાય છે વળી તે તે ક્રાંતિને પણ પામે છે—ભોગવે છે ૩૯

ટીકાર્થ—આત્મા—જીવ દ્રવ્યાર્થથી—તે તે પર્યાયો પ્રત્યે ગમન કરનાર દ્રવ્યના અર્થથી—ચૈતન્યપણુ, સત્પણુ (છતાપણુ), અસખ્યાત પ્રદેશી-પણુ ઇત્યાદિવડે શાશ્વતપણુથી નિત્ય છે, એટલે અવિનશ્વર અને અનુત્પન્નરૂપે રહેલો છે તથા પર્યાયાર્થથી—નર નારકાદિક, બુદ્ધિવાળાપણુ, મૂર્ખપણુ વિગેરે ઉત્પાદ અને વ્યયના સ્વભાવરૂપ પર્યાયોના અર્થથી વિનશ્વર—અનિત્ય છે એ પ્રમાણે નિત્ય અને અનિત્ય તથા દેહથી ભિન્ન અને અભિન્ન વિવિધ પરિણામવાળો હોવાથી તે આત્મા પોતાના સિવાય બીજા વનસ્પતિ વિગેરે જીવોનો વિનાશ કરે છે તથા કોઈ દેવદત્તાદિકવડે નાશ પામે છે તથા તે હિંસા અહિંસાદિકના ક્રાંતિને પણ—અનુક્રમે પરના વિનાશ અને પોતાના વિનાશથી નરક સ્વર્ગોદિ કની પ્રાપ્તિને પણ આ ભવ તથા પરભવમા પામે છે ૩૮

એ જ વાતને મજબૂત કરે છે —

इह चानुभव साक्षी व्यावृत्त्यन्वयगोचर ।

एकान्तपक्षपातिन्यो युक्तयस्तु मित्रो हता ॥ ૪૦ ॥

મૂલાર્થ—અહીં અન્વય અને વ્યતિરેકના નિપયવાળો અનુભવ જ સાક્ષી છે, અને એકાંતવાદનો પક્ષપાત કરનારી યુક્તિઓ તો પરસ્પર હણાયેલી છે ૪૦

ટીકાર્થ—આ જિનેશ્વરે કહેલા નિત્યાનિત્ય અને ભિન્નાભિન્ન આત્મસ્વરૂપના નિશ્ચયમાં વ્યાવૃત્તિ-બીજ પર્ચાયની ઉત્પત્તિએ કરીને પૂર્વ પર્ચાયથી નિવૃત્તિ અર્થાત્ ઉત્પાદ વ્યયરૂપ વ્યતિરેક દર્શન તથા અન્વય એટલે ધ્રુવ સત્તાવડે સર્વત્ર સંબંધ રાખીને રહેવું, તે (અન્વય-વ્યતિરેક) બન્ને જેના વિષયો છે એવો અનુભવ એટલે સર્વને પોતાનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ જાણવાનું જે જ્ઞાન તે જ સાક્ષી છે-સાક્ષાત્ દેખનાર છે. જિનાગમને વિષે જે પ્રમાણે કહ્યું છે, તે જ પ્રમાણે પોતાને અને પરને જ્ઞાનાદિકની તરતમતારૂપ વ્યાવૃત્તિ અને કાલાંતરે પોતે કરેલા કાર્યોની સ્મૃતિરૂપ પ્રવૃત્તિને સર્વ કોઈ અનુભવે છે, માટે સ્યાદ્વાદપક્ષ જ યુક્તિવાળો ભાસે છે. પરંતુ એકાંત એટલે સર્વથા નિત્ય અથવા સર્વથા અનિત્ય એવા પક્ષના સ્વીકારમાં પ્રવેશ કરતી યુક્તિઓ એટલે સાધક બાધક પ્રમાણુના સ્થાપનવડે અર્થને નિશ્ચય કરવાના પ્રકારો પરસ્પર-પૂર્વાપર સંબંધ રહિત હોવાથી હાણાયેલા થાય છે, અર્થાત્ પ્રથમ નિષ્ક્રિય-પણાનું કારણ કહીને પછી ક્રિયાનું પ્રતિપાદન કરવાથી વ્યર્થતાને પામે છે. ૪૦.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે-જૈનમતમાં પણ આત્માનો સર્વથા નાશ થતો નથી, તેથી તેમાં પણ વાસ્તવિક હિંસા કેમ સંભવે? તે શંકાને દૂર કરવા કહે છે.—

પીઠાકર્તૃત્વતો દેહવ્યાપત્યા દુષ્ટભાવતઃ ।

ત્રિધા હિંસાગમે પ્રોક્તા ન હીત્યમપહેતુકા ॥ ૪૧ ॥

મૂલાર્થ—બીજને પીઠા કરવાથી, દેહનો નાશ કરવાથી તથા દુષ્ટ પરિણામથી એમ ત્રણ પ્રકારની હિંસા જિનાગમને વિષે કહેલી છે. આ પ્રકારે માનવાથી તે હિંસા હેતુવિનાની નથી-સહેતુક છે. ૪૧.

ટીકાર્થ—જિનેશ્વરે રચેલા સિદ્ધાન્તમાં જો કે સર્વથા આત્માનો નાશ કહ્યો નથી, તોપણ પરને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાથી, તથા શરીરનો નાશ કરવાથી તથા દુષ્ટ-પરજીવનો ઘાત ચિંતવવારૂપ અશુભ અધ્યવસાયથી, એમ ત્રણપ્રકારે જીવઘાતરૂપ હિંસા કહેલી છે-ગતિ, ફળ અને વિપાક (ઉદય) ને દેખાડવા પૂર્વક કહી છે. કારણ કે કથંચિત્ નિત્ય તથા અનિત્ય અને દેહથી ભિન્ન તથા અભિન્ન એવો આત્મા માનવાથી આ કહેલી હિંસાનો સંભવ થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધ થયેલી હિંસા કારણ વિનાની એટલે પરમાર્થપણે ન છતાં કલિપત છે એમ નથી; પરંતુ વાસ્તવિક જ છે. ૪૧.

આ પ્રમાણે વાસ્તવિક હિંસાનો સભવ સાબળીને કોઈક શકા કરે છે —

હન્તુર્જામિતિ કો દોષો હિસનીયસ્ય કર્મણિ ।

પ્રસક્તિસ્તદભાવે ચાન્યત્રાપીતિ મુધા વચ ॥ ૪૨ ॥

મૂલાર્થ—હિંસ્યનું કર્મ ઉદયમા આવનાથી તે હણાય છે, તેમા હિંસકનો શો દોષ છે? વળી તે હિંસકના અભાવે બીજા હિંસકને વિષે પણ તે હિંસા કરવાની પ્રાપ્તિ થશે આ પ્રમાણે કોઈ કહે તો તે વચન મિથ્યા છે ૪૨

ટીકાર્થ—હિંસ્યનું ન કરવા લાયક મૃગાદિક પ્રાણીનું પૂર્વ જન્મે અન્યને પ્રહારાદિ કરનાથી બાધેલું મૃત્યુરૂપી ફળ આપનાર કર્મ જન્યુત થવાથી—તે કર્મ તેને ઉદયમા આવવાથી—પ્રકટ થયેલું દોષથી હિંસકનો હિંસા કરનારનો શો દોષ? કાંઈપણ નથી કારણ કે મરનાર જીવ પોતાના ક્રમના ઉદયથી જ મરણ પામ્યો છે વળી તે દેવદત્તાદિક હણનારને અભાવે અથવા તેણે હિંસા ન કરી હોત તોપણ તેને ઠેકાણે બીજા યજ્ઞદત્તાદિકને વિષે તે હિંસા કરવાની પ્રાપ્તિ થશે, અર્થાત્ તેનાથી હણાશે, તેથી મરણ તો અવન્ય થવાનું જ છે આ પ્રમાણે રસલ પટનું વચન અર્થ જાણવું જારણકે હિંસકને જે હિંસા લાગે છે તે પૂર્વે કટેલી ત્રણ પ્રકારે થતી હિંસાપેકી અધ્યવસાય દુષ્ટ થવા વિગેરેથી લાગે છે

હિંસા કોને ન લાગે, તે કહે છે —

હિંસ્યકર્મવિપાકેય દુષ્ટાશયનિમિત્તતા ।

હિંસકત્વ ન તેનેદ વૈદ્યસ્ય સ્યાદ્રિપોરિવ ॥ ૪૩ ॥

મૂલાર્થ—દુષ્ટ અધ્યવસાયના નિમિત્તવાળી આ હિંસા હિંસ્ય પ્રાણીના કર્મના વિપાકરૂપ છે, તેથી શત્રુની જેમ વૈદ્યને આ હિંસકપણ પ્રાપ્ત થતું નથી ૪૩

ટીકાર્થ—આ દુષ્ટાશયના નિમિત્તવાળી—દુષ્ટ ઐટલે નિર્દયતાને લીધે થયેલ ક્રૂર આશય ઐટલે અશુભ પરિણામ, તે રૂપ નિમિત્ત ઐટલે નિમિત્તના કારણરૂપ હિંસા હિંસ્યના કર્મના વિપાકવાળી છે—હિંસ્ય ઐટલે અન્યે કરેલા શસ્ત્રપ્રહારથી વધ કરવા લાયક દરેક ભવમાયાય તેવા પ્રકારના કર્મરૂપી—પાપ કર્મના અધરૂપી વિપાકવાળી—જનના ઉદયવાળી છે તેથી ઐટલે ક્રૂર અધ્યવસાયના કારણવાળી હિંસા પણ દુષ્ટાશયવાળી નહીં દોષથી દૂષિત અવયવોને કાપનાર અથવા કોઈ

વ્યાધિપર ઔષધ આપનાર વૈદ્યને આ પૂર્વે કહેલું હિંસા કર્મનું ફળ શત્રુની જેમ થતું નથી. એટલે શત્રુને દુષ્ટ અધ્યવસાયયુક્ત હોવાથી જેવું અશુભ ફળ આપે છે તેવું અશુભફળ વૈદ્યને પ્રાપ્ત થતું નથી.

કહેલા અર્થનું જ ફલિતાર્થ કહે છે.—

इत्थं सदुपदेशादेस्तन्निवृत्तिरपि स्फुटा ।

सोपक्रमस्य पापस्य नाशात्स्वाशयवृद्धितः ॥ ४४ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે સદુપદેશાદિથી, સોપક્રમી પાપના નાશથી અને તેથી પોતાના શુભ અધ્યવસાયની વૃદ્ધિ થવાથી તે હિંસાથીની નિવૃત્તિ પણ પ્રગટ રીતે થાય છે. ૪૪.

ટીકાર્થ—આ હિંસા અહિંસાનું સ્વરૂપ, ગતિ અને ફળ વિગેરે સમજાવવા પૂર્વક આપેલા સદુપદેશાદિથી—હિતકારક ધર્મોપદેશ કરવાથી તથા તે પર શ્રદ્ધા રાખવાથી, ઉપદેશકર્તા (વક્તા) અને શ્રોતા એ બન્નેને સોપક્રમ-શુભ પરિણામાદિક વડે સાધવા લાયક એટલે વિનાશ કરવા લાયક પાપકર્મનો-અશુભ કર્મનો નાશ થવાથી, અને તેથી કરીને પોતાના કારણાદિરૂપ અધ્યવસાયની વૃદ્ધિ થવાથી એમ ત્રણ કારણથી તે હિંસાની નિવૃત્તિ પણ—નિષેધ પણ પ્રગટ રીતે થાય છે, માટે અહિંસા પણ (જૈન શાસનમાં) ઘટે છે—યુક્ત છે. ૪૪.

હવે ચાર શ્લોકવડે અહિંસાની સ્તુતિ કરે છે.—

अपवर्गतरौर्वीजं मुख्याऽहिंसेयमुच्यते ।

सत्यादीनि व्रतान्यत्र जायन्ते पक्षवा नवाः ॥ ४५ ॥

મૂલાર્થ—આ અહિંસા મોક્ષરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે, માટે તે મુખ્ય કહેવાય છે, તથા સત્યાદિક વ્રતોરૂપ આ વૃક્ષને વિષે નવા પક્ષવો (નવાંકુરો) ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૫.

ટીકાર્થ—આ જેનું સ્વરૂપ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે, તથા જેના શુણ્ણ આગળ કહેવામાં આવશે એવી અહિંસા-પ્રાણી પરની દયા જેમાંથી રાગાદિકનો સમૂહ નષ્ટ થયો છે એવા અપવર્ગ-મોક્ષરૂપી તરૂં-અક્ષય મુખરૂપ ફળ આપનાર હોવાથી અપવર્ગરૂપ વૃક્ષનું બીજ—ઉત્પત્તિ કારણ છે, માટે તે અહિંસા મુખ્ય-સર્વમાં પ્રધાન છે એમ તીર્થંકરાદિક કહેછે—ઉપદેશ કરેછે. અને સત્ય એટલે મિથ્યા ભાષણનો ત્યાગ વિગેરે મહાવ્રતો આ મોક્ષરૂપ વૃક્ષને વિષે નવા પક્ષવો—નવા અંકુરો ઉદય છે. કારણ કે તે વ્રતો અહિંસારૂપ વ્રતના પરિવારરૂપ છે,

માટે વૃક્ષના ઉદ્ભવથી પત્રાદિક પરિવારની જેમ અહિંસાના પરિણામ (બુદ્ધિ) ઉત્પન્ન થવાથી સત્યાદિકના પણ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે ૪૫

તેથી અહિંસા પરમાર્થથી જિનશાસનને વિષે જ છે, તે કહે છે —

અહિંસાસમભવચ્ચેત્યં દૃશ્યતેઽત્રૈવ શાસને ।

અનુબન્ધાદિસશુદ્ધિરપ્યત્રૈવાસ્તિ વાસ્તવી ॥ ૪૬ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે અહિંસાનો સભવ આ જિનશાસનને વિષે જ જોવામા આવે છે તથા અનુબંધ વિગેરેની શુદ્ધિ પણ વાસ્તવિક રીતે આ જિનશાસનને વિષે જ છે ૪૬

ટીકાર્થ—આ પ્રમાણે—પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે વાસ્તવિક અહિંસાનો સભવ—ઉત્પત્તિ આ જિનાગમને વિષે જ અમો જોઈએ છીએ કેમકે તેમા આત્માને નિત્યાનિત્ય તથા દેહથી ભિન્નાભિન્ન માનેલો છે એ પ્રમાણે ખીજા કોઈ પણ શાસનને વિષે માનેલ નથી તથા અનુબંધાદિકની શુદ્ધિ—અનુબંધ એટલે અહિંસાની વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિને અનુસારે બોલવું, જનુ, ઉભુ રહેવું, ખેસવું, આહાર કરવો, વિહાર કરવો વિગેરે ક્રિયામા યતના પૂર્વક પ્રવર્તવું તે તથા આદિ શબ્દ હોવાથી પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, દૃષ્ટાંત વિગેરે શ્રદ્ધા કરવા આવા અનુબંધાદિકની સશુદ્ધિ એટલે સમ્યક્ પ્રકારે શોધન—સકળ ધર્મના વ્યવહારને હિંસારૂપ મળેના ત્યાગ કરીને ઇન્ધ્રવળ કરવો તે પણ વાસ્તવિક રીતે—સત્ય રીતે આ જૈન મતને વિષે જ છે કેમકે તેમા જ તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ જોવામા આવે છે ૪૬

આ પ્રમાણે અહિંસાનો સભવ તથા અનુબંધાદિકની શુદ્ધિ જિનાગમને વિષે જ છે, એમ સાબળીને કોઈ તકા કરે છે કે—જૈન આવકો ઘર બાંધવાવિગેરે આરભમા પ્રવૃત્ત થયેલા પણ હોય છે, માટે તેમને તે અહિંસાદિક કેમ સભવે? આ શકનો નિરાસ કરવા કહે છે —

હિંસાયા જ્ઞાનયોગેન સમ્યગ્દષ્ટેર્મહાત્મન ।

તત્સલોહપદન્યાસતુલ્યાયા નાનુગ્ધનમ્ ॥ ૪૭ ॥

મૂલાર્થ—સમ્યગ્દષ્ટિવાળા મહાત્માને જ્ઞાનનો યોગ હોવાથી તપાવેલા લોહાપર પગ મૂકવા જેની હિંચાનો અનુબંધ (સમ્બંધ) લાગતો નથી ૪૭

ટીકાર્થ—હે વિદ્વાન! આનકને ગૃહાદિકના આરભમા તથા વિહારમા એટલે નદી વિગેરે ઇતરતા મુનિને પણ એટલે તેવા સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માને—શુદ્ધ સ્વભાવવાળા ઉત્તમ પુરૂષને જ્ઞાનનો યોગ હોવાથી—

સ્વપરના સમાન સુખદુઃખરૂપ યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને જાણાવનારા જ્ઞાનનો સંબંધ હોવાથી એટલે સર્વત્ર દયાવાન હોવાથી અગ્નિના સંયોગથી તપાવેલા—અગ્નિના વર્ણુ જેવા થયેલા લોહપાત્ર ઉપર પગને સ્થાપન કરવા જેવી એટલે કંપસહિત પ્રવૃત્તિવાળી હિંસાના—પ્રાણી વિરાધનાના અનુ-બંધની—સંબંધની એટલે હિંસાને અનુસરનાર દુર્ગતિને આપનાર કર્મના બંધની ઉત્પત્તિ થતી નથી. કારણ કે તેમાં તેમનો દુષ્ટ આશય ન હોવાથી કંડુલારસવડે તે હિંસાના અનુબંધનો નાશ થાય છે. ૪૭.

કહેલા અર્થની જ પુષ્ટિ કરે છે.—

સતામસ્યાશ્ચ કસ્યાશ્ચિદ્વતનામક્તિશાલિનામ્ ।

અનુવન્ધો હ્યહિંસાયા જિનપૂજાદિકર્મણિ ॥ ૪૮ ॥

મૂલાર્થ—ચતના અને ભક્તિએ કરીને શોભતા સત્પુરૂષોને જિન-પૂજાદિક ક્રિયામાં કદિ કાંઈ હિંસા થાય, તોપણ તેથી તેને અનુબંધ અહિંસાનો જ થાય છે. ૪૮.

ટીકાર્થ—જીવનું રક્ષણ કરવા માટે પૃથ્વી તથા જળનું શોધન કરવું અને જળનું ગાળવું વિગેરે ચતના તથા જિનેશ્વરને વિષે પૂજ્ય-શ્રુદ્ધિ એટલે તેમના ગુણ અને ઉપકારનું સ્મરણ, તેનાપર પ્રીતિ અને બહુમાન વિગેરે રૂપ ભક્તિ, એ બન્ને વડે શોભનારા સત્પુરૂષોને—સમ્યક્દષ્ટિ જીવોને જિનેશ્વરની પૂજા કરવી તથા મુનિને દાન આપવું વિગેરે ક્રિયાને વિષે કોઈ પણ જાતની—પુષ્પ, અગ્નિ, વાયુ કે જળાદિ-કને વિષે ઉત્પન્ન થયેલી હિંસાનો સંભવ થયા છતાં પણ તેમને ખરેખર અહિંસાનો જ—પ્રાણી દયાનો જ અનુબંધ એટલે અહિંસાને અનુસારે ગતિ આપનારો શુભ કર્મનો બંધ થાય છે, પણ હિંસાને અનુસારે કર્મબંધ થતો નથી. અર્થાત્ જો કે પીડા કરવારૂપ તથા દેહનો નાશ કરવારૂપ હિંસાના બે હેતુઓ જણાય છે, તોપણ દુષ્ટ અધ્યવસાયરૂપ ત્રીજા હેતુનો અભાવ હોવાથી અનુબંધ અહિંસાનો થાય છે. ૪૮.

કહેલા અર્થનો પ્રતિપક્ષ કહે છે.—

હિંસાનુવન્ધિની હિંસા મિથ્યાદષ્ટેસ્તુ દુર્મતેઃ ।

અજ્ઞાનશક્તિયોગેન તસ્યાહિંસાપિ તાદૃશી ॥ ૪૯ ॥

મૂલાર્થ—દુષ્ટ શ્રુદ્ધિવાળા મિથ્યાદષ્ટિની ગૃહારંભાદિકમાં થયેલી હિંસા હિંસાના અનુબંધવાળી હોય છે, તથા તેની અહિંસા પણ અજ્ઞાન-શક્તિના સંબંધે કરીને તેવીજ (હિંસા સદૃશ જ) હોય છે. ૪૯.

ટીકાર્થ—ગાઠ રાગાદિઙ્ ફલપુવડે જેની બુદ્ધિ ફલિત થયેલી છે, એવા મિથ્યાદષ્ટિની—જિનેશ્વરે કહેલા તત્ત્વને વિષે નિપરીત શ્રદ્ધાવાળા જીવોની હિંસા—ગૃહાદિકના આરભમા તેનાથી થયેલી જીવ વિગ્રહના હિંસાના અનુબંધવાળી—હિંસાના ફળને અનુસારે દુર્ગતિને આપનારી થાય છે તથા તે મિથ્યાદષ્ટિની અહિંસા પણ અજ્ઞાનશક્તિના યોગથી—જેનાથી જ્ઞાનના ફળરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ નથી એવા અજ્ઞાનથી અન્યથા (વિપરીત) વસ્તુના બોધરૂપ શક્તિના સંબંધે કરીને તેથી જ-હિંસા જેવી જ અર્થાત્ મોક્ષને નહીં આપનારી જ થાય છે એટલે કે તે અહિંસા પ્રથમ ગાઈક મુખરૂપ ફળ આપીને પછી ઘણા જન્મના દુઃખનું કારણ થવાથી હિંસાના અનુબંધવાળી થાય છે તો પછી હિંસાના ફળ વિષે તો શું કહેવું? ૪૮

કહેલા અર્પને દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરે છે—

येन स्यान्निहवादीना दिविपदुर्गति क्रमात् ।

हिंसैव महती तिर्यग्भ्रकादिभवान्तरे ॥ ૫૦ ॥

મૂલાર્થ—જેથી કરીને નિહવાદિકોને દેવતાઓમા પણ દુર્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ત્યારપછી અનુક્રમે ભવાતરમા તિર્યચ અને નરક વિગેરેમા મોટી હિંસા પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તે જીવો હિંસા કરનારા થાય છે ૫૦

ટીકાર્થ—અહીં ગોઈ શકા કરે કે-જે અહિંસા છે તે હિંસાના અનુબંધવાળી કેમ થાય? તેનો જવાબ આપેછે કે-જેથી કરીને-કહે વાશે એવા ઉદાહરણે કરીને નિહવાદિકોને-જિનેશ્વરના વચનોને નિપરીત પણે કહેનારા તથા યથારૂચિ પ્રરૂપણા કરનારા અન્ય દર્શનીઓ નિગેરેને અહિંસાદિક વ્રતોનું પાલન નરતા છતાં પણ આગામી ભવને વિષે દેવ થાય તો તેમા પણ દુર્ગતિ-કિટિબિધિકાદિઙ્ દેવપણારૂપ નીચપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે એવી ગતિ અહિંસાનું ફળ હોઈ શકે નહીં તે હિંસાનું જ ફળ છે એમ જાણવું પછી ત્યાંથી ચવીને અનુક્રમે-જન્મની પર પરાના ક્રમથી ભૂચર, જળચર, ખેચર વિગેરે તિર્યચ અને રક્ષત્રભાદિઙ્ નરકને વિષે ઉત્પન્ન થઈને આ સસારની અદર વારવાર પડવારૂપ ભવોમા મોટી હિંસા-જીવ વિગ્રહના જ તેને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ તેમને મિથ્યાત્વના બીજથી પ્રાપ્ત થયેલી પાપની પરિપુતિએ કળીને થોડી સપત્તિમા પણ મહાઅભિમાન-ગર્વપૂર્વક બોગાદિકમા પ્રવૃત્તિ થવાથી પાપની જ પરપરા પ્રગટ થાય છે ૫૦

સમ્યગ્દષ્ટિની હિંસા પણ અહિંસાના અનુબંધવાળી થાય છે, તે દૃષ્ટાંતવડે સિદ્ધ કરે છે.—

સાધૂનામપ્રમત્તાનાં સાંચાહિંસાનુવન્ધની ।

હિંસાનુવન્ધવિચ્છેદાદ્રુણોત્કર્ષો યતસ્તતઃ ॥ ૫૧ ॥

મૂલાર્થ—અપ્રમત્ત સાધુઓને તે હિંસા અહિંસાના અનુબંધવાળી થાય છે. કારણકે હિંસાના અનુબંધનો વિચ્છેદ થવાથી તેમને ઉલટો ગુણનો ઉત્કર્ષ થાય છે. ૫૧.

ટીકાર્થ—અપ્રમત્ત-મિથ્યાત્વ વિગેરે સકળ પ્રમાદરહિત સાધુઓને એટલે મોક્ષ સાધનના સાધનાર મુનિઓને તે હિંસા-ધર્મક્રિયા કરતાં કથંચિત્ આલતી વખતે પાદન્યાસ કરતાં અત્યંત સમીપે રહેલા જીવ ઉપર પગ મૂકાઈ જાય, અને પછી તે પગ તરત પાછો ઉઘડી શકાય તેમ ન હોવાથી કીટાદિકની વિરાધના થઈ જાય, તો તે પણ અહિંસાના જ અનુબંધવાળી-જીવદયાને અનુસરનારી અર્થાત્ જીવરક્ષાને વિષે જ પ્રયત્ન કરેલો હોવાથી મોક્ષાદિક મુખ્યને સાધનારી થાય છે. કારણ કે હિંસાના અનુબંધ (સંબંધ) નો વિચ્છેદ થવાથી એટલે હિંસાના કારણોનું નિવારણ થવાથી ઉલટો ગુણનો ઉત્કર્ષ-જ્ઞાનાદિક ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે. આ પ્રમાણે મુનિઓને વિષે જોવામાં આવે છે. ગુણોનો પ્રકર્ષ તે અહિંસાનું જ ફળ છે. ૫૧.

કહેલા અર્થને જ વિશેષ પ્રકારે કહે છે. અથવા બીજા મુઘ્ધોને પણ અહિંસાનો અનુબંધ હો, એમ કોઈના ધારવામાં આવે, તેનો નિષેધ કરે છે.—

મુઘ્ધાનામિયમજ્ઞાનાત્ સાનુવન્ધા ન કર્હિચિત્ ।

જ્ઞાનોદ્રેકાપ્રમાદાભ્યામસ્યા યદનુવન્ધનમ્ ॥ ૫૨ ॥

મૂલાર્થ—અજ્ઞાનને લીધે મૂર્ખ માણસોને આ અહિંસા કદાપિ અનુબંધવાળી થતી નથી. કારણ કે આ અહિંસાનો અનુબંધ અધિક જ્ઞાન તથા અપ્રમાદથી જ થાય છે. ૫૨.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી અહિંસા અજ્ઞાનથી-મોક્ષ અને વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપને નહીં જાણવાથી તથા હોય તેથી વિપરીત પણે જાણવાથી મુઘ્ધજનોને-જિનેશ્વરના વચનરૂપી અમૃતના સ્વાદ રહિત મૂર્ખ જનોને અનુબંધવાળી સંસાર પર્યંત સાથે રહેનારી અને મોક્ષને અનુસરનારી કદાપિ થતી નથી. કારણ કે આ અહિંસાનો અનુબંધ-મોક્ષને અનુસરતી પ્રાપ્તિ લગ્ય પ્રાણીઓને યથાર્થ વસ્તુ જાણનાર સ્યાદ્વાદને

અનુચરતા બોધની અત્યંતતાથી તથા અપ્રમાદથી અકર્તવ્યમા અકર્તવ્યની બુદ્ધિ તથા કર્તવ્યમા કર્તવ્યની બુદ્ધિરૂપ સાવજાનપણથી જ થાય છે અન્યથા થતો નથી અર્થાત્ મૂર્ખજનોને વિષે જ્ઞાન તથા અપ્રમાદ છે જ નહીં, માટે તેને અહિંસાનો અનુબંધ થતો નથી ૫૦

હિંમા અને અહિંસાના ઢળણ તરતમપણુ બે રલોકવડે બતાવે છે -

एकस्यामपि हिंसायामुक्तं सुमहदन्तरम् ।

भाववीर्यादिवैचित्र्यादहिंसाया च तत्तया ॥ ૫૩ ॥

મૂલાર્થ—એક જ જાતની હિંસામા પણ ભાન અને વીર્યની વિચિત્રતાને લીધે અત્યંત-ઘણુ અંતર (તત્ત્વ) કહેલું છે, તેજ પ્રમાણુ અહિંસામા પણ અંતર જાણુ ૫૩

ટીકાર્થ—એક જાતના જીવના વિષયવાળી અથવા એકજ મૃગાદિક જીવના વિષયવાળી હિંસામા-જીવ વિરાધનામા પણ રાગ દ્વેષ રૂપી પગિણામ તથા કાર્યની પ્રિયેષ પ્રકારની ચિદ્ધિરૂપ ભાન વીર્ય-ચિત્તનો ઉત્સાહ વિગેરેની વિચિત્રતા હોવાથી-હાનિ તથા વૃદ્ધિએ જરેલી તરતમતાથી અત્યંત મોટું અંતર હોય છે-તેના ઢળમા તથા બંધમા ઘણુ તફાવત પડે છે તે જ પ્રમાણુ તેણુ મોટું અંતર અહિંમામા પણ-અહિંસાના ઢળને પ્રિયે પણ જાણુ તાત્પર્ય એ છે કે-કોઈ પુરૂષ યોડા પ્રેમથી ભોગોને ભોગવે છે, અને કોઈ ઘણા પ્રેમથી ભોગવે છે તેમા હિંમા તો બંનેને સરખી છે, પરંતુ પાપના બરમા ઘણુ તફાવત છે હિંમાના ઢળની તરતમતા ઉત્પન્ન કરવામા ભાવ (મનના પગિણામ)ની વિચિત્રતા હોય છે, તેજ પ્રમાણુ વીર્યોદિકની પણ તરતમતા જાણુની ૫૩

सद्यः कालान्तरे चैतद्विपाकेनापि भिन्नता ।

प्रतिपक्षान्तरालेन तथा शक्तिनियोगत ॥ ૫૪ ॥

મૂલાર્થ—આ હિંસા તથા અહિંમાના વિપાકે કરીને પણ ભેદ છે કારણુ કે તેવા પ્રકારની શક્તિના નિયોગથી પ્રતિપક્ષના અંતગતે કરીને તત્કાળ અથવા કાળાંતરે તેના ઉદય થાય છે ૫૪

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહને લીધે આ હિંમા તથા અહિંમાના વિપાકે કરીને-ઉપાર્જિત કરેલા કર્મની ચિત્તિના પગિણામથી થયેલા વિપાક ઉદયવડે કરીને પણ ભિન્નતા-ભેદ (તફાવત) છે તાગણુ કે પૂર્વે કહેલી બંધને અવચરે ભાવ તથા વીર્યની વિચિત્રતાને અનુરૂપ શક્તિના-કર્મના આમર્થ્યના તથા જીવના પગિણામની વર્તનાના નિયોગથી-વિપાકની અનુબંધ કરવામા વ્યાપારની સ્ફુગ્ભારૂપ પ્રેરણાથી

કોઈ જીવને તત્કાળ-અંતર્મુદ્દર્તાદિકમાં અને કોઈ જીવને કાળાંતરે-વર્ષા-તરે અથવા જન્માંતરે પ્રતિપક્ષના અંતરાલવડે કરીને-શુભ કર્મનો પ્રતિપક્ષ અશુભ કર્મ અને અશુભ કર્મનો પ્રતિપક્ષ શુભ કર્મ તે રૂપ પ્રતિપક્ષે કરેલા પોતાના ઉદયમાં વ્યવધાનવડે તત્કાળ અથવા કાળાંતરે તે વિપાક-તીવ્ર મંદાદિક ભેદવડે કર્મના ફળ તરીકે વેદવામાં આવે છે. ૫૪.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે-તમે કહ્યા પ્રમાણે તો હિંસાના અનુબંધવાળા ધર્મકૃત્યથી તો મોક્ષનું સાધન બાધકરૂપ જણાય છે. તે શંકાને દૂર કરવા માટે કહે છે.—

હિંસાપ્યુત્તરકાલીનવિશિષ્ટગુણસંક્રમાત્ ।

ત્યક્તાવિધ્યનુવન્ધત્વાદહિંસૈવાતિભક્તિઃ ॥ ૫૫ ॥

મૂલાર્થ—ધર્મકાર્યમાં થયેલી હિંસા પણ ઉત્તર કાળમાં થનારા વિશિષ્ટ ગુણોની પ્રાપ્તિ થવાથી, અતિ ભક્તિથી તથા અવિધિનો અનુબંધ તજવાથી અહિંસા જ કહેવાય છે. ૫૫.

ટીકાર્થ—હે ધર્મીયાં ! ધર્મકાર્ય કરતાં જે કાંઈ જીવવિરાધના થાય છે, તે સ્વરૂપવડે હિંસા છે, તો પણ ઉત્તર કાળમાં-યતના પૂર્વક દાન, વિહાર અને દેવપૂજા વિગેરે કરતાં પૃથ્વી, જળ અને પુષ્પાદિકના આરંભવાળી ક્રિયા થઈ રહ્યા પછીને સમયે થવાના વિશેષ પ્રકારના અથવા વૃદ્ધિ પામતા સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન અને આરિત્રાદિક ગુણોની પ્રાપ્તિ થવાથી તથા અત્યંત ભક્તિથી એટલે દેવ, ગુરુ અને ધર્મનું બહુમાન કરવાથી તથા આગમથી ઉલટી રીતે કરવારૂપ અવિધિનો ત્યાગ કરવાથી અહિંસા જ કહેવાય છે. કારણ કે તે હિંસા અહિંસાના ફળને ઉત્પન્ન કરે છે, તથા મનના પરિણામને શુદ્ધ કરે છે, માટે તે હિંસા પણ ધર્મ જ કહેવાય છે. ૫૫.

પૂર્વે કહેલા સમગ્ર અર્થને દેખાડનાર જિનાગમનું સમ્યક્ત્વ સ્વરૂપપણું બે શ્લોકવડે કહે છે.—

ઈદ્દગ્ભંગશતોપેતાઽહિંસા યત્રોપવર્ણ્યતે ।

સર્વાંશપરિશુદ્ધં તત્ પ્રમાણં જિનશાસનમ્ ॥ ૫૬ ॥

મૂલાર્થ—જે શાસનને વિષે આ પ્રમાણે સંકડો ભાંગા (પ્રકાર) સહિત અહિંસાનું વર્ણન કરેલું છે, તે સર્વ અંશે અતિ શુદ્ધ જિનશાસન જ પ્રમાણભૂત છે. ૫૬.

ટીકાર્થ—જેને વિષે (જિન ગાસનનેવિષે) આ પ્રકારે—પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે સંકટો ભાગા—પ્રકારો સહિત અહિંઆનુ—અવદયાનુ વર્ણન કરેલું છે—મારી રીતે (વાસ્તવિક રીતે) સભવ, અનુબંધ અને શુદ્ધિ વિગેરે પ્રકારો વડે કહેલું છે, તેવું સમ્યક્વસ્તુને પ્રતિપાદન કરનાર સર્વ અંગે શુદ્ધ એટલે જાણુવું અને તે પ્રમાણે પાલન કરવું, ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ આ જિનગામન—જિનાગમ જ સ્વીકાર કરવાને યોગ્ય હોવાથી સર્વે પ્રમાણભૂત છે ૫૬

अर्योऽयमपरोऽनर्य इति निर्धारणं हृदि ।

आस्तिक्य परमं चित्त्वं सम्यक्त्वस्य जगुजिना ॥ ५७ ॥

મૂળાર્થ—આ ઉપર કહેલો મર્વ અર્થ—સદ્વસ્તુ છે, અને ખીન્ને મર્વ અનર્થ—અમત્યરૂપ છે એ પ્રમાણે હૃદયમાં જે નિશ્ચય કરવો, તે મમ્યક્ત્વનું આસ્તિક્યરૂપ ઉત્કૃષ્ટ ચિત્ત છે, એમ જિનેશ્વરોએ કહ્યું છે ૫૭

ટીકાર્થ—આ અહિંસાને પ્રતિપાદન કરનાર જિનેશ્વરે કહેલા મિ-
દ્ધાત અથવા મિદ્ધાતમાં કહેલા આત્માદિક મર્વ પદાર્થો, એ જ અર્થ છે, એટલે માધવા લાયક સદ્વસ્તુ છે તેનાથી ખીન્ન મર્વે દર્શનો અનર્થ છે—અહિતરૂપ છે, અર્થાત્ ગ્રહણ કરવા લાયક ન હોવાથી અનિષ્ટરૂપ છે, આ પ્રકારે હૃદયમાં નિશ્ચય કરવો—એકાગ્રતા કરવી તે મમ્યક્ત્વનું આસ્તિક્ય આસ્થારૂપ પ્રકૃષ્ટ—પ્રથમ ચિત્ત—હૃદયમાં રહેલું મમ્યક્ત્વમ્મયક લક્ષણ છે, એમ સર્વેસ તીર્થંકરોએ કહ્યું છે આ આસ્તિક્ય નામનું મમ્યક્ત્વનું એક લક્ષણ જાણવું ૫૭

લક્ષણનો વિષય આવતો હોવાથી એ મમ્યક્ત્વના બાકીના ચાર લક્ષણો કહેવા પૂર્વક અવિકારની મહાપ્રતિષ્ઠા કરે છે—

क्षमसवेगनिर्वेदानुकपाभि परिष्कृतम् ।

दधतामेतदच्छिन्नं सम्यक्त्वं स्थिरतां प्रजेत् ॥ ५८ ॥

મૂળાર્થ—ક્ષમ, સવેગ, નિર્વેદ અને અનુબંધોએ ઠરીને શોભિત એવા આ આસ્તિક્યને નિગ્તર ધારણ કરનારા ભગ્ય જીવોનું સમકિત સ્થિરતાને પામે છે—નિર્ગળ થાય છે ૫૮

ટીકાર્થ—ગમ એટલે નાતિ અથવા ક્ષમા, સવેગ એટલે મોક્ષની અભિલાષા તથા દેવ, ગુરુ અને ધર્મ પરની પ્રીતિ, નિર્વેદ એટલે એ સારને વિરે ઉદાગ્રીનતા અર્થાત્ વૈગમ્ય, અને અનુબંધ એટલે દુ ખીને વિરે તથા ધર્મરહિતને વિરે દ્રવ્ય અને ભાવથી દયા આટવાએ ઠરીને શોભિત એવા આ પ્રત્યક્ષપણે વટેલા આસ્તિક્યને નિગ્તર અતિચાર

વિના-ખંડિત કર્યાં વિના ધારણ કરનારા ભવ્ય જીવોનું સમ્યક્ત્વ નિ-
શ્ચયપણાને પામે છે. આ સમક્ષિતના અધિકારમાં પ્રથમ જે અન્ય
મતવાળાનું તથા તેમનાં શાસ્ત્રનું હિંસા અહિંસાનું અસંભવાદિક કહ્યું, તે
તેમણે એકાંતપણે નિત્ય અથવા અનિત્ય એવા આત્માદિક વસ્તુનો
સ્વીકાર કરેલો હોવાથી અહિંસાદિક આશયની અનુત્પત્તિ થાય છે
તેથી કહ્યું છે. કારણ કે સર્વથા અવિનશ્વર માનવાથી હિંસા કરનારને
કરૂણા હોઈ શકતી નથી. જેમકે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું કે-“આ
જીવો મરતા નથી, પણ જીર્ણ શરીરનો ત્યાગ કરીને નવા શરીરને
પામે છે.” તથા સર્વથા અનિત્ય માનવાથી જીવના અભાવની જ
બુદ્ધિ થાયછે, તેથી કોને વિષે કરૂણા થાય? ન જ થાય. ૫૮.

॥ इति सम्यक्त्वाधिकारः ॥

સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવાથી થાય છે. તે મિથ્યા-
ત્વનું સ્વરૂપ જાણ્યું ન હોય, ત્યાં સુધી તેનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી.
તેથી આ ખીજા અધિકારમાં મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ કહે છે.—

મિથ્યાત્વત્યાગતઃ શુદ્ધં સમ્યક્ત્વં જાયતેઽક્ષિનામ્ ।

અતસ્તત્પરિહારાય યતિતવ્યં મહાત્મના ॥ ૫૯ ॥

મૂલાર્થ—મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવાથી પ્રાણીઓને શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ
પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે (મિથ્યાત્વ)ના ત્યાગને માટે મહાત્માએ
યત્ન કરવો. ૫૯.

દ્વીકાર્થ—જિનેશ્વરના ઉપદેશથી વિપરીતપણે વસ્તુપર શ્રદ્ધા રાખવી
અથવા તેને જાણવી તે રૂપ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવાથી, પ્રાણીઓની
સમ્યગ્દષ્ટિ શુદ્ધ થાય છે, માટે મહાત્માએ—સત્પુરૂષે તે મિથ્યાત્વના
ત્યાગને માટે—મૂળથી જ ઉખેડી નાંખવા માટે યત્ન કરવો—ઉદ્યમ
કરવો. ૫૯.

તે મિથ્યાત્વનો ત્યાગ આત્મસ્વરૂપને વિષે વિપ્રતિપત્તિને દૂર
કરવાથી થાય છે. વિપ્રતિપત્તિઓ છ પ્રકારની છે, તે આ પ્રમાણે.—

નાસ્તિ નિત્યો ન કર્તા ચ ન મોક્ષાત્મા ન નિર્વૃતઃ ।

તદુપાયશ્ચ નેત્યાહુર્મિથ્યાત્વસ્ય પદાનિ ષટ્ ॥ ૬૦ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા નથી, આત્મા નિત્ય છે, આત્મા કર્તા નથી,
મોક્ષાત્મા નથી, મુક્ત નથી તથા તેનો (મોક્ષનો) ઉપાય કંઈ પણ
નથી. એપ્રમાણે મિથ્યાત્વનાં છ પદો (સ્થાનકો) કહેલાં છે. ૬૦.

ટીકાર્થ—પાપ મહાબૂતથી વ્યતિરિક્ત લવાન્તરમા જનારો ડોઈ આત્મા છે નહીં ૧ તથા અનુત્પન્ન, અવિનશ્વર અને એક મિથરતાના સ્વભાવવાળો નિત્ય આત્મા છે ૨ તથા આત્મા નિષ્ક્રિય હોવાથી ડોઈ પાપ ક્રિયાનો-કર્મનો કર્તા-કરનાર નથી ૩ તથા આત્મા અકર્તા હોવાથી ભોક્તા-કરેલા કર્મના ફળને ભોગવનારો નથી ૪ તથા કર્મના બંધનો અભાવ હોવાથી તે આત્મા મુક્ત પણ થતો નથી ૫ તથા તે મોક્ષ મેળવવાનો કાર્ણપાત્ર ઉપાય-સાધન નથી, કારણકે જીવ અને કર્મનો સબંધ અનાદિ હોવાથી તેનો વિયોગ થતો નથી ૬ એ પ્રમાણે જિનેશ્વરોએ મિથ્યાત્વના છ પદો-સ્થાનકો કહેલા છે ૬૦

એમ કહેનારાઓનું મિથ્યાત્વીપણું શી રીતે કહેવાય ? તે શકાપર સમાધાન કરે છે —

एतैर्यस्मान्नवेच्छुद्धव्यवहारविल्घनम् ।

अयमेव च मिथ्यात्वध्वंसी सदुपदेशत ॥ ६१ ॥

મૂર્ધાર્થ—જેથી કરીને આ છ સ્થાનોનડે શુદ્ધ બ્યવહારનું ઉલ્લઘન થાય છે, તથા આ બ્યવહાર જ શુદ્ધ ઉપદેશને લીધે મિથ્યાત્વનો નાશ કરનાર થાય છે ૬૧

ટીકાર્થ—જેથી કરીને-કહેવામા આવશે તેના કારણે કરીને આ ઉપર કહેલા “આત્મા નથી” વિગેરે છ સ્થાનોએ કરીને સર્વ જન સમત ન્યાયની યુક્તિથી યુક્ત એવા બ્યવહારનું ઉલ્લઘન થાય છે મોક્ષાદિ સમન યુગ્મને પ્રાપ્ત કરનાર દાન શીલ વિગેરે સ્વરૂપવાળા અને ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્વનરૂપ વાસ્તવિક લોકોત્તર બ્યવહારનું ઉલ્લઘન થાય છે, તથા ખેતી, વ્યાપાર વિગેરે લૌકિક પ્રવૃત્તિરૂપ બ્યવહારનું પણ ઉલ્લઘન થાય છે એમ નાનું પ્રકારના બ્યવહારનું વિગેરે કરીને ઉલ્લઘન-નાશ થાય છે અને આ ઉલ્લઘન ધર્મને અનિષ્ટ છે તથા આ શુદ્ધ બ્યવહાર જ સદુપદેશ થકી-મહેતાના બ્યવહારમય હોવાથી યથાથ અત્ય પદાર્થનો ઉપદેશ-કહેવું, તે સદેતાનાનો ઉપર કહેલા આત્માના વિરોધી અને બ્યવહારનો લોપ કરનારા છએ સ્થાનોમા અગમ્ય છે તેથી એટલે તે સદુપદેશ અગ દેશનાદિરૂપ મિથ્યાત્વનો નાશ કરે છે માટે એ છ સ્થાનો મિથ્યાત્વમય છે ૬૧

એ જ વાતને પુષ્ટ કરે છે —

नास्तित्वादिमहे नैवोपदेशो नोपदेशक ।

तत कस्योपकार स्यात्सदेहादिव्युदासत ॥ ६२ ॥

મૂલાર્થ—નાસ્તિત્વાદિકનો આગ્રહ છતે ઉપદેશ તથા ઉપદેશક ઘટતા નથી. તેથી કરીને સંદેહાદિકના નિરાસથી કોનો ઉપકાર થાય? કોઈનો પણ ઉપકાર ન થાય. ૬૨.

દીકાર્થ—નાસ્તિત્વ—“જીવાદિક નથી.” એવા પ્રકારની વાણીને વ્યાપાર તથા આદિ શબ્દ છે તેથી તેના નિત્યત્વ અનિત્યત્વ વિગેરેનો આગ્રહ છતે ઉપદેશ-બીજની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનાં કારણરૂપ હિતા-હિતનું વ્યાખ્યાન ઘટતું નથી. કારણકે આત્માદિકનો અભાવ હોવાથી ઉપદેશનો પણ અભાવ થાય છે. અને તેજ કારણથી ઉપદેશક-દેશના આપનાર પણ ઘટતા નથી, તેથી—નાસ્તિત્વાદિકના ઉપદેશથી સંદેહાદિકનો નાશ કરીને કોનો ઉપકાર-અનુગ્રહ થવાનો છે? શ્રોતાદિકનો અભાવ હોવાથી કોઈનો ઉપકાર થશે નહીં. ૬૨.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે—આ વ્યવહારને ઉલ્લંઘન કરનાર મિથ્યાત્વ કેવા મનુષ્યોમાં હોય છે? એવી આકાંક્ષાપર પાંચ શ્લોકે કરીને કહે છે.—

येषां निश्चय एवेष्टो व्यवहारस्तु संगतः ।

विप्राणां स्लेच्छभाषेव स्वार्थमात्रोपदेशनात् ॥ ૬૩ ॥

મૂલાર્થ—જેઓને સ્વાર્થમાત્રના જ ઉપદેશથી નિશ્ચય જ ઈષ્ટ છે, અને બ્રાહ્મણોને નહીં બોલવા લાયક સ્લેષ્ઠ ભાષાની જેમ વ્યવહાર સંગત છે એટલે અનાદર કરવા લાયક છે, તેઓને વ્યવહારનું ઉલ્લંઘન કરનાર મિથ્યાત્વ હોય છે. ૬૩.

દીકાર્થ—જેઓને એટલે આત્માદિક વસ્તુના સ્વરૂપને નહીં જાણનારા પુરૂષોને સ્વાર્થ માત્રના ઉપદેશથી-પોતાનો અર્થ એટલે છતો અથવા અછતો કેવળ સ્થિતિ, ઉત્પાદ અને વ્યય અભિધેય છે, એ પ્રમાણેના ઉપદેશથી અથવા પોતાને ઈચ્છિત એવા અર્થના એટલે દ્રવ્ય, ભોગ અને સુખ વિગેરેની પ્રાપ્તિરૂપ વ્યવહારના ઉપદેશથી નિશ્ચય એટલે સ્વાભાવિક ચિત્ (ચૈતન્ય) સ્વભાવ માત્ર અથવા કેવળ ભૂતની સત્તા માત્ર અથવા કેવળ ક્ષણવિનાશિપણનો જ નિશ્ચય ઈષ્ટ છે—પ્રમાણરૂપ છે, તથા ઉત્પત્તિ, વિનાશાદિક પૂર્વે કહેલો વ્યવહાર અથવા અવતાર વિગેરે કહેવારૂપ વ્યવહાર બ્રાહ્મણોને સ્લેષ્ઠ ભાષાની જેમ એટલે “કહે પ્રાણુ આવે તો પણ બ્રાહ્મણોને યવન ભાષા બોલવા લાયક નથી.” એ પ્રમાણે આદર રહિતપણે સંગત-તુલ્ય છે. એટલે પોતાના ઈચ્છિતને પૂર્ણ કરનાર જળ માટી વિગેરેથી શુદ્ધિ કરવારૂપ કાંઈક છે, પણ પરમાર્થપણે નથી. તેઓને વ્યવહારનું ઉલ્લંઘન કરનાર મિથ્યાત્વ હોય છે. ૬૩.

અહીં કોઈ શકા કરે કે-નિશ્ચય અને વ્યવહાર એ બેમા ટોણુ મુખ્ય ? તેના જવાબમા બન્નેનુ પ્રધાનપણુ કહે છે —

यथा केवलमात्मानं जानानं श्रुतकेवली ।

શ્રુતેન નિશ્ચયાત્સર્વ શ્રુત ચ વ્યવહારત ॥ ૬૪ ॥

મૂલાર્થ—જેમ શ્રુતકેવળી શ્રુતનડે નિશ્ચયથી દેવળ આત્માને જાણે છે, તેજ પ્રકારે વ્યવહારથી સર્વ શ્રુતને જાણે છે ૬૪

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર ! આ પ્રકારે બન્ને નયની મુખ્યતા જાણવી શ્રુત કેવળી એટલે શ્રુત જ્ઞાનને વિરે દેવળી ભગવાનની જેવા, શ્રુતનુ જ્ઞાન પરિપૂર્ણ હોવાથી અને સકલ સશયરહિત થવાથી તેવા મુનિ નિશ્ચયથી અર્થાત્ વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્વાર કરનાર જ્ઞાનથી એટલે શ્રુત જ્ઞાનના સામર્થ્યથી, દેવળ-કર્મ, શરીર વિગેરેના સગ રહિત એક-શુદ્ધ સત્તામય અર્થાત્ પરિપૂર્ણ એવા આત્માને-જીવને જાણે છે, તેજ પ્રકારે વ્યવહારથી શ્રુતજ્ઞાનવડે ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિના બળથી સમગ્ર શ્રુતને-શાસ્ત્રને જાણે છે કર્મરહિત આત્માને જાણવાથી નિશ્ચયને અને સર્વ શ્રુતના અભ્યાસથી વ્યવહારને જેમ બન્નેને જાણે છે અને પ્રમાણરૂપ માને છે ૬૪

એકનો નિશ્ચય કહી શકાય તેવા નથી, તે કહે છે —

નિશ્ચયાર્થોઽત્ર નો સાક્ષાદ્ભુત કેનાપિ પાર્યતે ।

વ્યવહારો ગુણદ્વારા તદર્થાવગમક્ષમ ॥ ૬૫ ॥

મૂલાર્થ—આ જગતમા કોઈ પણ નિશ્ચયના અર્થને સાક્ષાત્ કહે વાને શક્તિમાન નથી પરંતુ વ્યવહાર નય તે નિશ્ચયના શુભુદ્ધારા તે (નિશ્ચય)ના અર્થનો બોધ કરવા સમર્થ છે ૬૫

ટીકાર્થ—આ મુખ્ય લોકને વિષે નિશ્ચયાર્થને—આત્માના સહજ સ્વભાવને સાક્ષાત્ કોઈ પણ પદિત પુરુષ કહી શકે તેમ નથી કેમકે દેવળ નિશ્ચય નય વાતીનો અવિષય છે પરંતુ વ્યવહાર નય-શબ્દનો પ્રયોગ સત્ત્વ, ચેતન વિગેરે નિશ્ચયના શુભુદ્ધારાએ તે નિશ્ચયના અર્થનો બોધ કરનામા સમર્થ છે અર્થાત્ વ્યવહાર જ તે નિશ્ચયના શુભુ કહેવા રૂપ ઉપાયવડે નિશ્ચય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરાવે છે ૬૫

કેવળ વ્યવહારનુ પ્રાધાન્ય કહેવાથી પણ દોષ છે, તે કહે છે —

પ્રાધાન્ય વ્યવહારે ચેત્તત્તેષા નિશ્ચયે કથમ્ ।

પરાર્થસ્વાર્થતે તુલ્યે શબ્દજ્ઞાનાત્મનોર્દ્યયો ॥ ૬૬ ॥

મૂલાર્થ—જો કોઈ વ્યવહારને વિષે પ્રાધાન્ય કહે, તો તેઓને નિશ્ચયને વિષે તે (પ્રાધાન્ય) ક્યાંથી થશે ? કારણ કે શબ્દાત્મક અને જ્ઞાનાત્મક એ બંનેનું પરાર્થપણું અને સ્વાર્થપણું તુલ્ય જ છે. ૬૬.

દીકાર્થ—જો નિશ્ચય રહિત કેવળ વ્યવહારમાં જ-શબ્દાદિકરૂપ પ્રવૃત્તિમાં જ પ્રાધાન્ય-મુખ્યપણું જો કોઈ કરે તેઓને આત્માની ધ્રુવતા અને સત્તારૂપ તથા જ્ઞાનાદિકરૂપ નિશ્ચયમાં પ્રાધાન્ય શી રીતે થશે ? નહીં જ થાય. કારણ કે શબ્દ અને જ્ઞાન બેનું સ્વરૂપ છે એવા તે બંને નયોનું પરાર્થપણું-પોતાથી બીજાનો અર્થ-કાર્ય પ્રયોજન જેમ શબ્દની અપેક્ષાએ જ્ઞાનનું કાર્ય પરાર્થ તથા સ્વાર્થપણું-પોતાનું એટલે શબ્દનું અથવા જ્ઞાનનું કાર્યપણું તે બંને તુલ્ય-સમાન કાર્ય કરનારા છે. અર્થાત્ વ્યવહાર નય વદ એવો શબ્દ કહે છે, નિશ્ચય-જ્ઞાન પણ ઘટરૂપ અર્થને જ કહે છે, તથા વસ્તુ પણ ઘટરૂપજ છે; તેમાં શબ્દ એ વ્યવહાર છે, ઘટનું જ્ઞાન અને ઘટરૂપ વસ્તુ એ નિશ્ચય છે. તેથી બંને નયનું પોત પોતાના વિષયમાં પ્રાધાન્ય-મુખ્યપણું સિદ્ધ થાય છે. ૬૬.

હવે તેનું દ્વિતીય-તાત્પર્ય કહે છે.—

પ્રાધાન્યાદ્યવહારસ્ય તતસ્તચ્છેદકારિણામ્ ।

મિથ્યાત્વરૂપતૈતેપાં પદાનાં પરિકીર્તિતા ॥ ૬૭ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને વ્યવહારના પ્રધાનપણાને લીધે તે વ્યવહારનો જ ઉચ્છેદ કરનારાં તે પૂર્વોક્ત પદોનું મિથ્યાત્વરૂપપણું કહેલું છે. ૬૭.

દીકાર્થ—તેથી-પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહથી પૂર્વે કહેલા વ્યવહારનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તે વ્યવહારનો ઉચ્છેદ-નાશ કરનારાં “ આત્મા નથી ” ઇત્યાદિ પૂર્વે કહેલાં છ પદો (વાક્યો)નું મિથ્યાત્વરૂપપણું કહેલું છે. ૬૭.

હવે ‘ જેવો ઉદ્દેશ તેવો નિર્દેશ ’ એ ન્યાયને અનુસારે પ્રથમ નાસ્તિકના મતને જ તેના ઉત્તર પક્ષસહિત એકવીશ શ્લોકવડે કહે છે.—

નાસ્ત્યેવાત્મેતિ ચાર્વાકઃ પ્રત્યક્ષાનુપલંભતઃ ।

અહંતાવ્યપદેશસ્ય શરીરેણોપપત્તિતઃ ॥ ૬૮ ॥

મૂલાર્થ—પ્રત્યક્ષ પણે દેખાતો નથી માટે આત્મા છે જ નહીં, અને અહંતા (અહંકાર-હું એવું અભિમાન) નો વ્યપદેશ તો શરીરથી થઈ શકે છે, એમ ચાર્વાક કહે છે. ૬૮.

દીકાર્થ—આત્મા અર્થાત્ જીવ છે જ નહીં, એમ ચાર્વાક-સત્ય અર્થનું ચર્ચણ-વિનાશ કરનાર કહે છે. કારણ કે તે આત્મા ચક્ષુ વિગેરે

ધ્વિયોગે પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી જે વસ્તુ જગતમાં છે, તે ઘટાદિકની જેમ ધ્વિયોગે પ્રાપ્ત થાય છે માટે જો આત્મા હોય તો તે ધ્વિયોગી પ્રાપ્ત થવો જોઈએ, પણ તે પ્રાપ્ત થતો નથી, તેથી આત્મા છે જ નહીં કદાચ કોઈ એમ કહે કે—“જો આત્મા ન હોય તો હું સુખી છું, હું હું ખી છું, એમ કોણ બોલે છે?” તો તેનો જવાબ એ છે કે અહુપપાનો જે વ્યવહાર છે, તે તો પચ મહાભૂતના સમુદાયરૂપ શરીરે કરીને થઈ શકે છે તેથી આત્મા નથી ૬૮

તેની ઉપપત્તિ કેવી રીતે થાય? તે કહે છે—

મદ્યાગેભ્યો મદવ્યક્તિ પ્રત્યેકમસતી યથા ।

મિલિતેભ્યો હિ ભૂતેભ્યો જ્ઞાનવ્યક્તિસ્તથા મતા ॥ ૬૯ ॥

મૂલાર્થ—જેમ મદના અગો પૈકી પ્રત્યેક અગમો મદની સ્પષ્ટતા થતી નથી, (પણ સર્વ અગો મળવાથી મદ સ્પષ્ટ થાય છે) તેમ પચ મહાભૂતો એકત્ર મળવાથી જ્ઞાનની સ્પષ્ટતા માનેલી છે ૬૯

ટીકાર્થ—જેમ મટકા વિગેરે મદિરાના અગોમાંથી પ્રત્યેકને એટલે એક એકને ભક્ષણ કરવાથી મદની સ્પષ્ટતા દેખાતી નથી, મદ ઉત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ તે સર્વ અગો એકત્ર કર્યા હોય તો જ મદ પ્રગટ દેખાય છે, તેમ પ્રત્યેક મહાભૂતમાં નથી દેખાતી છતાં પણ સમુદાયરૂપ થયેલા પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાચ મહાભૂતો થકી અહુકાર, મમકાર વિગેરે જ્ઞાનના પ્રકાશનો ઉદ્ભવ થાય છે, એમ બૃહસ્પતિ વિગેરે આર્વાકો કહે છે ૬૯

અહીં ટોઈ એવી નકા કરે કે—પચ મહાભૂતથી ઉત્પન્ન થતા ચૈતન્યના પક્ષમાં આત્માનો અભાવ હોવાથી કર્મનો અભાવ છે, તેથી જગતની વિચિત્રતા થશે નહીં એવી નકા કરવી નહીં કાગણુ કે તે વિચિત્રતા તો સ્વાભાવિક છે, તે કહે છે—

રાજરકાદિવૈચિત્ર્યમપિ નાત્મવલાહિતમ્ ।

સ્વાભાવિકસ્ય ભેદસ્ય ગ્રાવાદિપ્તપિ દર્શનાત્ ॥ ૭૦ ॥

મૂલાર્થ—રાજ રકાદિકની વિચિત્રતા પણ આત્માના બળથી ઉત્પન્ન થયેલી નથી કારણ કે એવો સ્વાભાવિક ભેદ તો પાપાણુદિકમાં પણ દેખાય છે ૭૦

ટીકાર્થ—ચક્રવર્તી વિગેરે રાજ તથા રક-ભિમ્ તથા આદિ રાજ્યથી સુખી હું ખી વિગેરે વિચિત્રતા પણ આત્માના-શ્રવના બળથી શુભાશુભ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા સામર્થ્યથી થયેલી છે, એમ નથી પરંતુ

પંચ મહાભૂતના સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. સ્વભાવથી ભિન્નતા ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી એમ કહેવું અયુક્ત છે, કારણ કે સ્વાભાવિક-પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થયેલી વિચિત્રતા પાપાણુ અને રક્તાદિકમાં પણ એટલે સર્વથા અચેતન પદાર્થોમાં પણ જોવામાં આવે છે, તો સચેતન મનુષ્યાદિકમાં વિચિત્રતા દેખાય તેમાં શું કહેવું? ૭૦.

વળી આગમથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થતી નથી, તે કહે છે.—

વાક્યૈર્ન ગમ્યતે चात्मा परस्परविरोधिभिः ।

दृष्टवान्न च कोऽप्येतं प्रमाणं बह्वचो भवेत् ॥ ૭૧ ॥

મૂલાર્થ—આગમના વાક્યોવડે પણ આત્મા માની શકાતો નથી. કારણ કે તે વાક્યો પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે. તેમજ કોઈએ આત્માને જોયો પણ નથી કે જોયો તેનું વચન પ્રમાણભૂત થાય. ૭૧.

ટીકાર્થ—પરસ્પર વિરૂદ્ધ એટલે માંહોમાંહે વિરોધવાળાં-સંબંધ વિનાનાં વચનવડે-વિપરીત જણાતા સાંખ્ય, ઔદ્ધ અને જૈન વિગેરેનાં વાક્યોવડે-આગમનાં વચનોવડે આત્મા-જીવ માની શકાતો નથી-સુદ્ધિમાં તે વાત ઉતરતી નથી. તથા કોઈએ પણ-કપિલાદિકમાંના કોઈ પણ આગમ વક્તાએ આત્માને જોયો નથી-પોતાના અશ્રુવડે દેખ્યો નથી, કે જેનું વચન પ્રમાણરૂપ-સત્ય મનાય. તેથી આગમવડે પણ આત્મા સિદ્ધ થતો નથી. ૭૧.

જે આગમો કહેલાં છે તે માત્ર લોકોને ઠગવા માટે જ છે, તે કહે છે.—

आत्मानं परलोकं च क्रियां च विविधां वदन् ।

भोगेभ्यो भ्रंशयत्युच्चैर्लोकचित्तं प्रतारकः ॥ ૭૨ ॥

મૂલાર્થ—ધૂર્ત માણુસ આત્મા, પરલોક અને વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓ બતાવીને લોકોનાં ચિત્તને ભોગાદિકથી ભ્રષ્ટ કરે છે. ૭૨.

ટીકાર્થ—લોકોને છેતરનાર માણુસ એટલે આગમોની દેશનાવડે (ઉપદેશવડે) લોકોની વંચના કરનાર માણુસ આત્માને, પરલોકને એટલે શુભાશુભ કર્મવડે નરક, થનારા સ્વર્ગ અને મોક્ષાદિક જન્માંતરને તથા દાન, શીલ, તપ વિગેરે વિચિત્ર પ્રકારની ક્રિયાઓને-ભોગાંતરાયરૂપ ધર્મક્રિયાઓને કહીને એટલે તેનો ઉપદેશ આપીને લોકોના ચિત્તને ભોગોથી-પોતાને અનુકૂળ એવા રસ, રૂપ વિગેરે ભોગથી ઉત્પન્ન થતા સુખોથી અત્યંત ભ્રષ્ટ કરે છે, એટલે પાડી નાંખે છે. અર્થાત્ તેઓનો

શાસ્ત્રોપદેશ ભોગની વચનાને માટે જ છે લોકોને સુખે ઝરીને પ્રાપ્ત સુખોનો ઉપભોગ લેવા દેતા નથી ૭૨

હવે પોતાના મતને સિદ્ધ કરેછે —

ત્યાજ્યાસ્તન્નૈહિકા કામાઃ કાર્યા નાનાગતસ્પૃહા ।

મસ્મીભૂતેષુ ભૂતેષુ વૃથા પ્રત્યાગતિસ્પૃહા ॥ ૭૩ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ લોકમાં પ્રાપ્ત થયેલા કામો (ભોગો) ત્યાગ કરવા લાયક નથી તથા નહીં પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોની સ્પૃહા કરવા લાયક નથી કારણ કે પચ મહાભૂતો ભસ્મસાત્ થનાથી પુનર્જન્મની-ફરી જન્મ થવાની સ્પૃહા વૃથા છે ૭૩

ટીકાર્થ—તેથી-પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહથી આ લોક સંબંધી-વર્તમાન જન્મમાં પ્રાપ્ત થયેલા કામો-સામ્પ્રદાઈક શુભ યોગો તજવા લાયક નથી કારણ કે આ દુનિયા દેખાય છે તેટલી જ છે તથા અનાગત એટલે પરલોકમાં-જન્માતરમાં પ્રાપ્ત થવાના ભોગોની સ્પૃહા-તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ન કરવી, કારણ કે પરલોક જ છે નહીં શા માટે આવો ઉપદેશ કરો છો ? એ શકાપર કહે છે કે—આત્મા કોઈ પણ પદાર્થ નથી, મહાભૂત માત્ર જ આ દુનિયા છે માટે શરીરમાં રહેલા ચૈતન્યના કારણરૂપ મહાભૂતો ભસ્મરૂપ થાય છે ત્યારે ફરીથી મનુષ્યાદિક ભવ પામનાની સ્પૃહા-ઇચ્છા વૃથા-નિષ્ફળ છે કહ્યું છે કે—“હે સુદર નેત્રનાળી સ્ત્રી ! મરણ પ્રમાણે ખાન પાન કર કારણ કે હે મનોહર અગનાળી ! જે ગયું તે તારૂં નથી, હે બીકપુ સ્ત્રી ! જે ગયું તે પાછું આવતું નથી કેમકે આ કલેવર (શરીર) કેવળ પચ મહાભૂતના સંમુદાય રૂપ જ છે ” ૭૩

હવે આ ચાર્વાકને સિદ્ધાન્તી જવાબ આપે છે —

તદેતદ્દર્શન મિથ્યા જીવ પ્રત્યક્ષ एव यत् ।

ગુણાના સંસારાદીના પ્રત્યક્ષાણામભેદત્ ॥ ૭૪ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ (ચાર્વાક)નું દર્શન મિથ્યા છે કારણ કે પ્રત્યક્ષ-સંસારાદિક શુણ્ણના અભેદને લીધે જીવ પ્રત્યક્ષ જ છે ૭૪

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે કહેવામાં આવશે એવા હેતુસમૂહથી આ પૂર્વે કહેલું ચાર્વાકનું દર્શન-મત મિથ્યા-અસત્ છે, તેથી તજવા લાયક છે કારણ કે તેણે પ્રથમ એવું કહ્યું છે કે ‘આત્મા નથી’ પણ તે આત્મા-જીવ પ્રત્યક્ષ-સાક્ષાત્ જણાય છે પ્રત્યક્ષ એટલે સર્વને પોતાના અનુભવથી સિદ્ધ એવા સંસારાદિક-જીવ છે કે નહીં ? એવા

સંદેહ તથા ભ્રાંતિ વિગેરે શુભોના-હવના ધર્મોના અભેદ થકી એટલે ધર્મ તથા ધર્મીની પરસ્પર ભિન્નતા નથી માટે, ધર્મ અને ધર્મી સર્વથા ઘટ પટની જેમ ભિન્નતાએ રહેતા નથી તેથી ધર્મના પ્રત્યક્ષપણાને લીધે ધર્મી હવ પણ પ્રત્યક્ષ જ છે. સંશય એ જ્ઞાનની સન્મુખ હોવાથી જ્ઞાનરૂપ છે, અને જ્ઞાન હવનેવિષે જ હોય છે, પણ અહવનેવિષે હોતું નથી. કેમકે મૃતક શરીરમાં તે જોવામાં આવતું નથી. ૭૪.

અહંકાર વિગેરે વ્યપદેશ માત્ર શરીરવડે થશે એમ જે કહ્યું તે પણ અસત્ છે, તે જ કહે છે.

ન चाहं प्रत्ययादीनां शरीरस्यैव धर्मता ।

नेत्रादिग्राह्यतापत्तेर्नિયતं गौरवादिवत् ॥ ૭૫ ॥

મૂલાર્થ—અહંકાર વિગેરેની જે પ્રતીતિ થવી તે શરીરનો જ ધર્મ નથી. કેમકે તેમ હોય તો શુદ્ધપણા વિગેરેની જેમ નેત્રાદિક ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્યતાની આપત્તિ અવશ્ય થવી જોઈએ. ૭૫.

ટીકાર્થ—હું છું એ પ્રમાણે અહંકાર એટલે જ્ઞેય પદાર્થને ગ્રાહ્ય કરનારનું જ્ઞાન તથા મમકાર વિગેરે કેવળ શરીરનો જ-મહાભૂતના સમુદાયરૂપ દેહનો જ ધર્મ છે એમ નથી. કારણ કે જો તે અહંકારાદિક શરીરનો જ ધર્મ હોય તો નિશ્ચે શુદ્ધ, પીત વિગેરે વર્ણોની જેમ અથવા શુદ્ધપણું, ઉંચાપણું, સ્થૂળપણું, લાંબાપણું વિગેરેની જેમ, આદિ શબ્દ હોવાથી લઘુત્વ ઉચ્છૃત્વાદિકની જેમ નેત્રાદિક એટલે નેત્ર, નાસિકા વિગેરે ઇન્દ્રિયોથી તેનું ગ્રાહ્યપણું-જાણવાપણું પ્રાપ્ત થશે-જાણવારૂપ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થશે. ભાવાર્થ એ છે કે-જો અહંકારનું જ્ઞાન શરીરથી ઉત્પન્ન થતું હોય તો જેમ વર્ણ, ગંધ, રસ વિગેરે શરીરના ધર્મો ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થઈ શકે છે તેમ અહંકારનું જ્ઞાન પણ ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થવું જોઈએ, પણ તે તો થતું નથી. તેથી અહંકારની પ્રતીતિ એ શરીરનો ધર્મ જ નથી. ૭૫.

ફરીથી અહંકારાદિક જ્ઞાનને શરીરનો ધર્મ કહેવાથી ખીનું દૂષણ આવે છે, તે કહે છે.

शरीरस्यैव चात्मत्वे नानुभूतस्मृतिर्भवेत् ।

वालत्वादिदशाभेदात्तस्यैकस्यानवस्थितेः ॥ ૭૬ ॥

મૂલાર્થ—શરીરને જ આત્મા માનવાથી પૂર્વે અનુભવેલાની સ્મૃતિ થશે નહીં. કારણ કે બાહ્ય વિગેરે અવસ્થાના ભેદને લીધે તે એકલા શરીરની અનવસ્થિતિ-અસ્થિરતા છે. ૭૬.

ટીકાર્થ—કેવળ શરીરને જ આત્મા-જીવ માનવાથી પૂર્વ અવસ્થામાં અનુભવેલા મુખ્ય દુઃખાદિકતુળીને કાળે, બાળકને જન્માતરમાં માતાના સ્તનપાનના સ્મરણની જેમ સ્મરણ થશે નહીં કેમકે તે શરીર તો જડ છે વળી તે એકલા શરીરની બાહ્યતાદિક દશાના ભેદથી-ખાત્ય, યૌવન અને વૃદ્ધતાદિ અવસ્થારૂપ ભેદથી અવસ્થિતિ નથી-તેનું અન્યથાપણુ થવાથી સર્વ અવસ્થામાં એકપણુ રહેતું નથી અને અહંકારની પ્રતીતિ તો સર્વ અવસ્થામાં એક જ રીતની છે માટે તે શરીરનો ધર્મ થઈ શકતો નથી ૭૬

શરીર અને આત્માની એક્યતા ન હોવામાં ફરીથી યુક્તિ બતાવે છે-

નાત્માઙ્ગ વિગમેऽપ્યસ્ય તલ્લબ્ધાનુસ્મૃતિર્યત ।

વ્યયે ગૃહગવાક્ષસ્ય તલ્લબ્ધાર્યાધિગન્તુનત્ ॥ ૭૭ ॥

મૂલાર્થ—વળી શરીર આત્મા કહી શકાશે નહા કારણ કે તે અગનો નાશ થયા પછી પણ પૂર્વે તે અગથી પ્રાપ્ત થયેલા (જાણેલા) પદાર્થનું સ્મરણ થઈ શકે છે જેમ ઘરના ગવાક્ષ (ખારી) નો નાશ થવાથી (પડી જવાથી) પણ તે ગવાક્ષથી પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થને જાણનાર માણસને તેની સ્મૃતિ થાય છે તેમ ૭૭

ટીકાર્થ—અગ-શરીર જ આત્મા થઈ શકતો નથી કેમકે તેમાં ભેદ ભેનામાં આવે છે જુઓ આ શરીરના ચતુર્થ વિગેરે અગનો નાશ થવાથી પણ તે ચક્ષુ વિગેરે અગવડે પ્રાપ્ત થયેલા રૂપાદિક વિષયની સ્મૃતિ કાળાતરે આ આત્માને થાય છે કોની જેમ ? તે કહે છે—શરીરની જેવા ઘરના નેત્રાદિક તુલ્ય ગવાક્ષનો નાશ થવાથી પણ-તે પડી જવાથી પણ તે ગૃહગવાક્ષથી પ્રાપ્ત થયેલા રૂપાદિક પદાર્થોના જાણનાર દેવદત્તાદિક પુરૂષની જેમ અર્થાત્ શરીરરૂપ ઘરનેવિષે રહેલો આત્મા ઇન્દ્રિયોરૂપ ગવાક્ષના અમૂહવડ પૂર્વે જોયેલા શબ્દાદિક પાંચે વિષયોનું સ્મરણ કરે છે માટે ગૃહ અને ગવાક્ષથી જેમ પુરૂષ ભિન્ન છે, તેમ શરીર અને ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન એવા આત્માને જ સ્મૃતિ થાય છે ૭૭

આ પ્રમાણે સાબળીને વાદી કહે છે કે-ચક્ષુ વિગેરે અગનો નાશ થવાથી જે અનુભવેલા પદાર્થની સ્મૃતિ થાય છે, તે દેહથી ઉત્પન્ન થયેલા ચૈતન્યને જ સ્મૃતિ થાય છે પણ દેહથી વ્યતિરિક્ત (ભિન્ન) એવા આત્માને તે સ્મૃતિ યતી નથી, તે કહે છે—

ન દોષ કારણાત્ કાર્યે વાસનાસક્રમાચ્ચ ન ।

ઞ્ઞણસ્ય સ્મરણાપત્તેરવાનુભવસક્રમાત્ ॥ ૭૮ ॥

મૂલાર્થ—કારણ થકી તથા કાર્યને વિષે વાસનાના સંક્રમ થકી સ્મૃતિ થવામાં કાંઈ દોષ નથી, એમ તું કહેતો હોય, તો તે તેમ નથી. કારણ કે માતાના અનુભવનો ગર્ભમાં રહેલા બાળકને વિષે સંક્રમ થવાથી તે બાળકને પણ તેના સ્મરણની પ્રાપ્ત થશે. ૭૮.

દ્વીકાર્થ—કારણ એટલે ચૈતન્યની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ પંચ મહાભૂતના સમુદાય થકી તથા કાર્ય એટલે દેહ અને તેમાં ઉત્પન્ન થયેલા ચૈતન્યને વિષે વાસનાના સંક્રમથી એટલે સ્મૃતિ થવાના કારણરૂપ જે દર્શન, ભોગ વિગેરે સંસ્કાર, તેના સંક્રમથી-પ્રવેશથી અર્થાત્ અંગનો નાશ થવાથી તેણે પ્રાપ્ત કરેલા પદાર્થોનું સ્મરણ થવામાં કાંઈ પણ દોષ છે નહીં, એમ ભે તું માનતો હો તો તે તેમ નથી. કારણ કે ભે દેહને વિષે અનુભવના સંક્રમને લીધે અંગનો નાશ થયા છતાં પણ દેહને તે અંગથી પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થની સ્મૃતિ થતી હોય, તો માતાએ અનુભવેલા વિષય સુખાદિક પદાર્થોનો અનુભવ એટલે માતાને તે વિષયાદિક જ્ઞાનની જે ઉત્પત્તિ, તેના સંક્રમ-પ્રવેશ ગર્ભમાં રહેલા પુત્રને હોય છે, માટે તે ગર્ભગત બાળકને પણ તે પદાર્થના સ્મરણની પ્રાપ્તિ થશે. અહીં તાત્પર્ય એ છે કે—ભે દેહથી વ્યતિરિક્ત બીજે કોઈ જાણનારો આત્મા ન હોય તો નેત્રાદિક અંગ દેહ છે, અને આખું શરીર પણ દેહ જ છે. તે નેત્રાદિક દેહે અનુભવેલો અર્થ તે નેત્રાદિકનો નાશ થયા છતાં પણ દેહ (શરીર)ને વિષે સંક્રમિત થતો હોય, તો માતાના દેહના સંબંધવાળા ગર્ભના દેહમાં પણ માતાના શરીરના અનુભવનો સંક્રમ થશે. કેમકે બન્ને સ્થળે દેહરૂપ હેતુ સમાન છે, માટે તે બન્નેમાં સમાન ન્યાય પ્રવર્તે છે, અને તે પ્રકારે થતું નથી, તેથી દેહથી ભિન્ન બીજે કોઈ આત્મા છે, એમ સિદ્ધ થાયછે ૭૯.

કહેલા અર્થને જ સ્પૃષ્ટતાથી કહેછે.—

નોપાદાનાદુપાદેયવાસનાસ્થૈર્યદર્શને ।

કરાદેરતથાત્વેનાયોગ્યત્વાદ્દેરણુસ્થિતૌ ॥ ૭૯ ॥

મૂલાર્થ—હસ્તાદિકહું અતથાપણું હોવાથી તથા પરમાણુની સ્થિતિને વિષે અયોગ્ય પણાની પ્રાપ્તિ હોવાથી ઉપાદાન કારણ થકી ઉપાદેય વાસના અને સ્થિરતાની બુદ્ધિ થઈ શકશે નહીં. ૭૯.

દ્વીકાર્થ—દેહને ઉત્પન્ન કરનાર પંચ મહાભૂતના સમુદાયરૂપ ઉપાદાન કારણ થકી ઉપાદેય-વિશિષ્ટતાવાળી વાસના એટલે સ્મૃતિના કારણરૂપ સંસ્કાર તથા નિશ્ચિત ધારણાવાળી બુદ્ધિ એ બન્ને અયોગ્ય

કારણને લીધે થશે નહીં કારણ કે હસ્ત, પાદ, આગળીઓ વિગેરેનું અત્યાપણ હોનાથી એટલે ઉપાદાન કારણ નહીં હોવાથી તેનું સ્મરણ થશે નહીં તથા પરમાણુઓની મિથિતિને વિષે એટલે સ્વ સ્વરૂપમા રહેવાને વિષે અયોગ્યપણાની-અનુચિતપણાની પ્રાપ્તિ છે તેથી અન્વય અને વ્યતિરેકે કરીને અનુરૂપ હોવાથી તે કારણરૂપ થશે નહીં તાત્પર્ય એ છે કે—જે અચેતનના સ્વભાવવાળા મહાભૂતના મયોગરૂપ ઉપાદાન જાણથી પૂર્વે કહેલી જ્ઞાન સ્વભાવવાળી ઉપાદેય વાસના અને સ્વરસાની બુદ્ધિ થશે, તે હસ્તાદિક પાપુ સ્મૃતિવાળા કહેવાશે કારણ કે તે (હસ્તાદિક) પાપુ ભૂત સમુદાય છે, અને તેથી કરીને અચેતનાવાળા પરમાણુઓ હસ્તાદિકને ઉત્પન્ન કરી શકશે નહીં ટેમકે અચેતન ચેતનાવાળાનું કારણ થઈ શકતું નથી, કારણને અનુરૂપ જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે માટે ચેતન્ય દેહથી ઉત્પન્ન થતું નથી એમ ગ્રિહ્ થાય છે અન્વય અને વ્યતિરેકથી જોતા દેહ ચેતન્યનું અનુકરણ કરતો નથી મદોન્મત્ત, મૂર્છા પામેલા અને સુતેલાને તેવા પ્રકારનું શરીર છતાં પાપુ તેવા પ્રકારનું ચેતન્ય જણાતું નથી, અને કેટલાકનું ગરીર અતિ કુશ છતાં પણ તેમા ચેતન્યની અત્યતતા દેખાય છે તથા કેટલાએક સ્થૂળ દેહનાળાને પણ તે ચેતન્યની હીનતા દેખાય છે માટે શરીર અને ચેતન્યના કાર્ય કારણપણામા અન્વય વ્યતિરેક ઘટી શકતા નથી, તેથી શરીરનું કાર્ય ચેતન્ય કહી શકાશે નહીં ૭૯

વળી જે મદના અગોથી મદની સ્પષ્ટતા દષ્ટાતપણે કહી, તે પાપુ યોગ્ય નથી, તે કહે છે—

મદ્યાગેભ્યો મદવ્યક્તિરપિ નો મેલક વિના ।

જ્ઞાનવ્યક્તિસ્તવા માવ્યાઽન્યવા સા સર્વદા ભવેત્ ॥ ૮૦ ॥

મૂલાર્થ—મદના અગોયકી મદની સ્પષ્ટતા (પ્રગટતા) પણ મેલક વિના થઈ શકતી નથી તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનની સ્પષ્ટતા પણ જાણવી નહીં તે તે જ્ઞાનની વ્યક્તિ સર્વદા થતી જોઈએ ૮૦

ટીકાર્થ—જેમ મદિરાના અગો એટલે મદિરાને ઉત્પન્ન કરનારા ઉપકરણરૂપ ગોળ, આટા વિગેરેથી મદની વ્યક્તિ એટલે ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરનારા રસની સ્પષ્ટતા-આનિર્ભાવ પણ મેલક વિના એટલે તે ગોળ, આટા વિગેરેને એક પાત્રમા એકઠા કરનાર પુરુષ વિના થતી નથી તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનની-ચેતન્યની વ્યક્તિ એટલે દેહનેવિષે પ્રગટતા પાપુ મેલકના સ્થાને રહેવા જીવ વિના થતી નથી એમ જાણવું નહીં

તો એટલે જો કદાચ ભૂતોચક્રી તે બ્રહ્મ માનીએ તો તે ચેતના સર્વ કાળે એટલે મૃતકના દેહને વિષે પણ હોવી જોઈએ. કારણ કે તેમાં ખીજે કોઈ હેતુ નથી. ભાવાર્થ એ છે કે—જેમ મેલક વિના કેવળ ઉપકરણના સમુદાયથીજ મદિરા થતી નથી તેમ ભૂતોના સમુદાય માત્રથી દેહ પણ જીવના આપાર વિના થઈ શકતો નથી, તો પછી સચેતનપણીની તો વાત જ શી કરવી? ૮૦

વળી પ્રથમ કહ્યું કે રાજ રંકાદિકની વિચિત્રતા પણ પાપાણાદિકની જેમ સ્વાભાવિક જ છે, તે પણ મિથ્યા છે, તે કહે છે.—

રાજરંકાદિવૈચિત્ર્યમપ્યાત્મકૃતકર્મજમ્ ।

સુખદુઃખાદિસંવિત્તિવિશેષો નાન્યથા ભવેત્ ॥ ૮૧ ॥

મૂલાર્થ—રાજ રંક વિગેરેની વિચિત્રતા પણ આત્માએ કરેલા કર્મથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. નહીં તો સુખ દુઃખાદિકતું વિશિષ્ટ જ્ઞાન થઈ શકે નહીં. ૮૧.

ટીકાર્થ—એક માણસ રાજ અને એક માણસ ભીખારી એવી જગતના જનોને વિષે જે ન્યૂનાધિકપણથી વિચિત્રતા દેખાય છે, તે પણ જીવે કરેલાં-શુભાશુભ આપારના હેતુથી બંધને વિષે પ્રાપ્ત કરેલાં પુણ્ય પ્રકૃતિ અને પાપ પ્રકૃતિરૂપ કર્મોએ કરીને જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. માટે તે વિચિત્રતા પણ હેતુ સહિત છે, પણ હેતુ વિનાની નથી. જો કદાચ હેતુ વિનાની જ માનીએ તો સાતારૂપ સુખ અને અસાતારૂપ દુઃખ વિગેરે—બળવાન અને નિર્બળ, સુરૂપવાન અને દુરૂપવાન, બુદ્ધિમાન અને મૂર્ખત્વ વિગેરે જે મોટો તફાવત દુનિયામાં દેખાય છે, તે તફાવત દેખાત નહીં. કેમકે તેવા તફાવતમાં કાંઈ પણ કારણ ન હોય તો સર્વે પ્રાણીઓ એક સરખા જ હોવા જોઈએ. માટે આવી વિચિત્રતા જીવે કરેલા કર્મથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. આ પ્રમાણે પાપાણાદિક પણ સચેતન છે તેથી તેમાં થતી વિચિત્રતા પણ કર્મ જન્ય છે એમ જાણવું. ૮૨.

વળી પ્રથમ કહ્યું હતું કે આગમથી પણ જીવ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. તે પણ તેનું કહેવું અસત્ય છે, તે બતાવે છે.—

આગમાદ્ગમ્યતે ચાત્મા દષ્ટેષ્ટાર્થાવિરોધિનઃ ।

તદ્વક્તા સર્વવિઘ્નનં દૃષ્ટવાન્ વીતકદમલઃ ॥ ૮૨ ॥

મૂલાર્થ—દષ્ટ અને ઈષ્ટ અર્થના વિરોધ રહિત આગમ થકી આત્મા જણાય છે. તે આગમના વક્તા સર્વજ્ઞ અને નિર્દોષ ભગવાને તે આત્માને જોયેલો છે. ૮૨.

દીકાર્થ—દૃષ્ટ એટલે સર્વ લોકોએ જોયેલો ઇંદ્રિયાદિકને પ્રત્યક્ષ સમગ્ર વ્યવહાર તથા ઈષ્ટ એટલે સ્વર્ગ અને મોક્ષાદિકમા રહેતું નિશ્ચિત વસ્તુસ્વરૂપ અર્થાત્ સર્વજ્ઞના આગમથી અને અનુમાનથી જાણવા લાયક પદાર્થ, તે બંને પદાર્થોને વિષે બલિયાર રહિત એટલે યથાર્થ વસ્તુ સ્વરૂપને કહેનારા આગમથી અથવા દૃષ્ટ એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને ઈષ્ટ એટલે અનુમાન પ્રમાણ એ બંને પ્રમાણથી વિરોધ રહિત એવા આગમથી-શાસ્ત્રથી આત્મા જાણાય છે, એટલે સિદ્ધ થાય છે ભાવાર્થ એ છે કે—આ લોક અને પરલોકમા રહેલા નિશ્ચય અને વ્યવહાર તથા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનને વિષે નિર્દોષ સ્વરૂપવાળા જિનાગમને વિષે ‘અતિ આવા હુવિહા જીવા’ આત્મા છે, જીવ એ પ્રકારના છે નિગેરે વાક્યોવડે પ્રતિપાદન કરેલા જીવની સત્યતા હોવાથી તથા તેણે કહેલા લોકના ભાવોની યથાર્થ પ્રાપ્તિ હોવાથી આત્મા સિદ્ધ થાય છે તથા તે આગમના રચનાર મોહાદિક દોષ રહિત અને દુર, સમીપ, રૂપી, અરૂપી, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ વિગેરે સર્વ પદાર્થોને જાણનાર સર્વજ્ઞ છે કે જેણે તે આત્માને જોયેલો છે એટલે હસ્તતળમા રહેલા મુક્તાકળની જેમ પ્રત્યક્ષ દીઠો છે આગમના કર્તા સર્વજ્ઞ તે આત્માને જોઈને પછી આગમને વિષે તેને વર્ણુઓ છે તેથી એવા પ્રકારનું શાસ્ત્ર પ્રમાણભૂત જ છે ૮૨

આ પ્રમાણે આગમથી આત્માની સિદ્ધિ થવાથી શું સિદ્ધ થયું? તે આકાક્ષા પર કહે છે—

અન્નાન્તાના ચ ત્રિફલા નામુષ્મિક્ય પ્રવૃત્તય ।

પરવન્ધનહેતો ક સ્વાત્માનમવસાદયેત્ ॥ ૮૩ ॥

મૂલાર્થ—ભ્રાતિ રહિત મનુષ્યોની પરવોક સભવિ પ્રવૃત્તિઓ નિબળ થતી નથી પરના બંધનને કારણે કયો પુરૂષ પોતાના આત્માને નિપાદમા નાખે? કોઈ જ નહીં ૮૩

દીકાર્થ—હે ભદ્ર ! આ પ્રમાણે આગમવડે આત્માની સિદ્ધિ થવાથી ભ્રાતિ રહિત એટલે મોહ તથા અજ્ઞાનથી વર્જિત પુરૂષોને આગમને અનુસારે આત્માની સિદ્ધિવડે કરીને સ્વર્ગ અને મોક્ષાદિક પરલોકને સપાદન કરનારી પ્રવૃત્તિઓ એટલે શ્રદ્ધાચર્યાદિક શુભ અનુષ્ઠાનો વ્યર્થ થતા નથી કારણ કે તેનું શુદ્ધ આગમે પ્રતિપાદન કર્યું છે, તથા કળનું ભોક્તાપણુ વિધમાન છે અન્યથા એટલે ક્રિયાના કળને ભોગવનારના અભાવે પરબંધનને કારણે એટલે શું અથવા ચૌરાદિકને

ઘેડી વિગેરેથી બાંધવારૂપ હેતુએ કરીને પોતાના શરીરને કયો વિક્ષાન પુરૂષ યુદ્ધાદિક કરીને પ્રહારાદિકના વિપાદમાં નાંખે ? કારણ કે પોતે કે પર કોઈ છે જ નહીં. એમ હોય અથવા ક્રિયાના ફળનો અભાવ હોય તો અથવા અવિરોધિ (નિર્દોષ) આગમ ન હોય તો પર એટલે ગુરુ વિગેરેના સંબંધે કરીને તે ગુરુની આજ્ઞાને આધીન રહેવારૂપ બંધનમાં રહીને જે પરલોકના હિત માટે પ્રવૃત્તિઓ કરાય છે, તેને માટે કયો વિવેકી પુરૂષ પોતાના આત્માને સંકટમાં નાંખે ? કોઈ જ ન નાંખે. ૮૩.

કરીથી પ્રત્યક્ષ રીતે આત્મની સિદ્ધિ બતાવે છે.—

સિદ્ધિઃસ્થાણવાદિવદ્વ્યક્તા સંશયાદેવ ચાત્મનઃ ।

અસૌ સ્વરવિપાણાદૌ વ્યસ્તાર્થવિષયઃ પુનઃ ॥ ૮૪ ॥

મૂલાર્થ—સ્થાણુ વિગેરેની જેમ સંશયથી જ આત્માની સિદ્ધિ સ્પષ્ટ રીતે થાય છે. વળી આ સંશય ખરશૂંગ વિગેરેમાં ભિન્ન ભિન્ન અર્થના વિષય વાળો છે. ૮૪.

ટીકાર્થ—જીવની સિદ્ધિ એટલે નિશ્ચય છે. તે આ પ્રમાણે—સંશયથી એટલે ‘ જે આ દેખાય છે તે શું સ્થાણુ છે કે પુરૂષ છે ? ’ ઇત્યાદિરૂપ કેવળ સંદેહથી જ આત્માની સિદ્ધિ થાય છે. કારણ કે તે સંદેહ જીવના ધર્મવાળો એટલે ચેતનના વિષયવાળો છે, તેથી ધર્મનું પ્રત્યક્ષપણું થવાથી ધર્મી (ધર્મવાળો) પણ પ્રત્યક્ષ જ કહેવાય છે. કેમકે તે ધર્મ અને ધર્મીનો કથંચિત્ અલેદ છે. સ્થાણુ એટલે અરણ્યમાં રહેલું શાખા પર્ણાદિક વર્ણિત વૃક્ષનું થક. અહીં આદિ પદ હોવાથી બગલું, ધ્વજ વિગેરે તેની સરખા પદાર્થો જાણવા. જેમ સંશયના વિષયમાં આવેલા સ્થાણુ અને પુરૂષમાંથી તે કોઈ પણ એક છે, તે જ પ્રમાણે જીવનો સંશય પણ લોકમાં વિદ્યમાન હોવાથી જીવ છે એવી સિદ્ધિ થાય છે. વળી આ સંશય ખર (ગધેડો) અને શૂંગ, આકાશ અને પુષ્પ, વંધ્યા અને પુત્ર વિગેરે વસ્તુ એટલે પરસ્પર ભિન્નપણાએ કરીને દરેક અર્થવાળા એટલે અસ્તિપણાવાળા પદાર્થોમાં થાય છે. એટલે કે લોકમાં ગધેડો અને શીંગડું એ બન્ને પદાર્થો વિદ્યમાન છે, માટે તે ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોમાં સંશય થઈ શકે છે. પરંતુ ગધેડાના મસ્તક પર શીંગડાં હોતાં નથી, તેથી ગધેડાનાં શીંગડાં વિષેનો સંશય પણ થતો નથી. માટે જે વસ્તુ વિદ્યમાન હોય, તેનો જ સંશય થાય છે, તેથી જીવના સંશયથી જ જીવની સિદ્ધિ થાય છે. ૮૪.

અર્થોપત્તિથી પણ જીવ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તે કહે છે —

અજીવ इति शब्दश्च जीवसत्तानियत्रितः ।

असतो न निषेधो यत्सयोगादिनिषेधनात् ॥ ૮૫ ॥

મૂલાર્થ—અજીવ એવો શબ્દ જીવના વિધમાનપણાનો નિયમ કરે છે કારણ કે છતાં પદાર્થના સયોગાદિકનો જ નિષેધ કરાય છે, અજીવતા પદાર્થનો નિષેધ હોતો નથી ૮૫

ટીકાર્થ—અજીવ એવા પ્રકારનો શબ્દ એટલે લોકવાણી જ જીવના વિધમાનપણાનો નિયમ કરેછે, એટલે તે જીવની સત્તા સાથે સખધ ધરાવે છે જો જીવ એવો પદાર્થ દુનિયામા ન જ હોય, તો ‘આ અજીવ છે’ એમ કહી પણ ખોલી શકાય નહીં માટે આ અજીવ રૂપ નિષેધ અવિધમાનનો નથી અવિધમાન પદાર્થનો કોઈ પણ નિષેધ કરી શકતું નથી કારણ કે સર્વ ગાત્રોમા સયોગાદિકનો જ નિષેધ કરેલો છે એટલે હવે પછીના શ્લોકમા કહેવામા આવતા મયોગાદિકના નિષેધનું જ વિધાન કરેલું છે ૮૫

તે સયોગાદિકને જ કહે છે —

सयोग समवायश्च सामान्य च त्रिशिष्टता ।

निषिध्यते पदार्थानां त एव ननु सर्वथा ॥ ૮૬ ॥

મૂલાર્થ—પદાર્થોના સયોગ, સમવાય, સામાન્ય અને વિશેષનો જ નિષેધ કરાય છે, પણ ભર્વથા તે પદાર્થોનો નિષેધ કરાતો નથી ૮૬

ટીકાર્થ—શાસ્ત્રમા તથા લોકમા પદાર્થોના એટલે જીવ, ઘટ વિગેરે વસ્તુના સયોગનો જ એટલે વિવક્ષિત સ્થાનના સખધનો જ નિષેધ કરાય છે જેમ કે ‘દેવદત્ત ઘેર નથી’ આ વાક્યમા દેવદત્તને ઘરની સાથેના સખધનો નિષેધ ક્યો છે, પણ દેવદત્તનો અથવા ઘરનો નિષેધ ક્યો નથી તેમજ સમવાય એટલે સહતિનો જ નિષેધ થઈ ગયે છે જેમકે ‘ગધેડાના મસ્તક પર રીંગડુ નથી’ આ વાક્યમા ગધેડાનો નિષેધ છે, પણ ગેધેડાનું મસ્તક અથવા રીંગડુ એ પ્રત્યેકનો નિષેધ નથી તથા સામાન્ય એટલે મમાન ભાવનો નિષેધ થઈ ગયે છે જેમ કે ‘ખીનો ચદ્ર નથી’ અહીં વિવમાન એક ચદ્ર ગિવાયના ખીનનો નિષેધ ક્યો છે, મૂળ ચદ્રનો નિષેધ ક્યો નથી, તથા ત્રિશિષ્ટતા એટલે વિરોધનો નિષેધ થઈ ગયે છે જેમકે ‘ઘડા લેવડા મોતી હોતા નથી’ અહીં ઘડા લેવડા એ વિરોધલુપ્ત મોતીનો નિષેધ ક્યો છે, પણ

પૃથક્ પૃથક્ પદાર્થોનો (ઘડાનો કે મોતીનો) નિષેધ નથી. આ પ્રમાણે સંયોગાદિકનો જ નિષેધ થાય છે, પણ સર્વથા પદાર્થનો જ અભાવ કહેવાતો નથી. તેજ પ્રમાણે ‘ આત્મા ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી. ’ આ સ્થળે ઈન્દ્રિયો વડે ગ્રાહ્યતાનો જ નિષેધ છે, પણ આત્માનો નિષેધ નથી. તે પૂર્વે કહેલા વર્ણાદિકના સંયોગ, સમવાય, સામાન્ય અને વિશેષણોમાંથી કવચિત્ કોઈકનો નિષેધ કરાય છે. જેમ અહીં ઈન્દ્રિયો વડે ગ્રાહ્યપણાનો નિષેધ કર્યો છે તેમ, પરંતુ સર્વથા પદાર્થનો નિષેધ નથી. ૮૬.

વળી આ જીવ શબ્દ કોઈ પણ બીજા શબ્દ સાથે સમસિત એટલે સમાસવાળો થયેલો નથી, અને તેની વ્યુત્પત્તિ પણ થઈ શકે છે. માટે જીવ છે એમ સિદ્ધ થાયછે, તેજ અતાવે છે.—

શુદ્ધં વ્યુત્પત્તિમજ્જીવપદં સાર્થં ઘટાદિવત્ ।

તદર્થશ્ચ શરીરં નો પર્યાયપદમેદતઃ ॥ ૮૭ ॥

મૂલાર્થ—ઘટાદિક શબ્દની જેમ જીવ એવું પદ (શબ્દ) શુદ્ધ છે, અને વ્યુત્પત્તિવાળું પણ છે, તેથી તે સાર્થક છે. અને તે જીવ શબ્દનો અર્થ શરીર થઈ શકતો નથી, કેમકે તેના પર્યાય શબ્દોમાં તે નથી. ૮૭.

ટીકાર્થ—જીવ એવો શબ્દ શુદ્ધ છે એટલે સમાસ-સંયોગરહિત છે. વળી વ્યુત્પત્તિવાળો છે એટલે તે શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર પણ છે. જે જીવ્યો, જીવે છે અને જીવશે તે જીવ કહેવાય છે, એ રીતે તેની વ્યુત્પત્તિ થાય છે, માટે સાર્થક છે. પોતાના વાચ્ય અર્થની સાથે અથવા પ્રતિપક્ષ રૂપ અજીવની સાથે વર્તે છે, તેથી તે સાર્થક-પોતાના અર્થનો બોધ કરનાર એટલે શબ્દની શક્તિને પ્રકાશ કરનાર છે. જેમ ઘટ, પટ, મનુષ્ય વિગેરે શબ્દો શુદ્ધ અને વ્યુત્પત્તિવાળા છે, પરંતુ આકાશપુષ્પાદિક જેમ સમાસવાળા હોવાથી અશુદ્ધ છે, તેમ તે અશુદ્ધ નથી. વળી તે જીવ શબ્દનો અર્થ એટલે વાચ્ય પદાર્થ શરીર થઈ શકતું નથી, કારણ કે તેના પર્યાયમાં ભેદ છે. જે ક્ષીણ થાય તેહું નામ શરીર કહેવાય છે. એ રીતે શરીર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. શરીર, તનુ, કાયા, દેહ વિગેરે શબ્દો શરીરના અભિધેય-પર્યાય રૂપ છે, અને જીવ શબ્દના જીવ, જંતુ, જન્ય, શરીરી, શરીરભૂત, તનુમાન, ચેતન, ચેતન્ય વિગેરે પર્યાયો-વાચક શબ્દો છે, તેથી જીવ શબ્દનો અર્થ શરીર થઈ શકતો નથી. ૮૭.

હવે ચાર્વાકના મતનો ઉપસહાર કરે છે —

આત્માવ્યવસ્થિતેસ્ત્યાજ્ય તતશ્ચાર્વાકદર્શનમ્ ।

પાપા કિલૈતદામાપાઃ સદ્વ્યાપારવિરોધિનઃ ॥ ૮૮ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે આત્માની વ્યવસ્થા (સિદ્ધિ) થાય છે માટે ચાર્વાકનું દર્શન (મત) તજવા યોગ્ય છે કારણ કે તેના આલાપો શુભ વ્યાપારનો નિષેધ કરનારા અને પાપને ઉત્પન્ન કરનારા છે ૮૮

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહ થકી જીવની વ્યવસ્થા એટલે શાસ્ત્રમા કહેલા પોતાના સ્વરૂપની મર્યાદામા રહેવું તેની સિદ્ધિ થાય છે, એટલે પૂર્વોક્ત યુક્તિઓ વડે આત્મા મિદ્ધ થાય છે, માટે ચાર્વાકનું એટલે સર્વભક્ષી નાસ્તિકનું દર્શન—મત દૂરથી જ ત્યાગ કરવા લાયક છે તે ચાર્વાકના દુષ્ટ આલાપો શુભ વ્યાપારના એટલે ઉત્કૃષ્ટ સ્વર્ગ મોક્ષાદિકના ઉપાયોનો વિધાત—નાશ કરનારા છે, તથા મહાપાપને કરનારા એટલે નરકાદિકના અત્યંત દુષ્ટો આપનારા છે ૮૮

હવે બોદ્ધોનો પ્રવાપ કહે છે —

જ્ઞાનક્ષણાવલીરૂપો નિત્યો નાત્મેતિ સૌગતા ।

ક્રમાક્રમામ્યા નિત્યત્વે યુજ્યતેઽર્થક્રિયા ન હિ ॥ ૮૯ ॥

મૂલાર્થ—બોદ્ધો કહે છે કે જ્ઞાનના શપ્તની પરપરા રૂપ આત્મા છે, નિત્ય આત્મા નથી નિત્ય માનવાથી ક્રમે કરીને અથવા અક્રમે કરીને પણ અર્થક્રિયા ઘટતી નથી ૮૯

ટીકાર્થ—જ્ઞાનને એટલે ચિન્માત્રને ઉત્પન્ન કરનારા ક્ષણોની—સૂક્ષ્મ કાળવિભાગોની આવળી—પરપરા એટલે શ્રેણી રૂપ જ આત્મા છે, માટે તે આત્મા નિત્ય નથી એ પ્રમાણે સૌગત લોકો એટલે મુગ તના શિષ્યો બોદ્ધો કહે છે તે કહે છે કે જો આત્માને નિત્ય કહીએ તો ક્રમ એટલે કાળના વિભાગવડે ક્રિયા કરવી તે અને અક્રમ એટલે એક જ શબ્દ ગમે ક્રિયાઓ કરવી તે, એ બન્ને વડે અર્થક્રિયા એટલે અથરૂપ પોતાની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લયવાળી અથવા મુખાદિક વેદનાવાળી ક્રિયા ઘટતો નહીં એટલે યુક્તિથી યોગ્ય ગણાશે નહીં, કારણ કે તેથી નિત્યપણામા વિરોધ આવશે ૮૯

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે

સ્વમાત્રહાનિતોઽધ્યાન્ય ક્રમેણાર્થક્રિયાકૃતૌ ।

અક્રમેણ ચ તદ્માયે યુગપત્સર્ગસમવ ॥ ૯૦ ॥

મૂલાર્થ—તેમાં જે આત્મા ક્રમે કરીને અર્થક્રિયા કરતો હોય તો તેના નિત્યપણાની હાનિ થઈ, માટે તે આત્મા અનિત્ય થશે, અને જે અક્રમે કરીને અર્થક્રિયા કરે છે એમ કહેશો, તો એકી કાળે સર્વ ક્રિયાઓ થવી જોઈએ. ૯૦.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કરવા માંડેલી ક્રિયા સંપૂર્ણ થયા પછી બીજી ક્રિયાનો આરંભ કરવો તે ક્રમ કહેવાય છે. આવા ક્રમે કરીને જે આત્મા અર્થક્રિયા-વિધમાન પદાર્થની ક્રિયા કરતો હોય તો સ્વભાવની હાનિ આવશે, એટલે કે તમારા (નિત્યવાદીના) મતમાં સર્વ પદાર્થોનું નિત્યપણું મનાય છે, તો તેનું અનુક્રમે કરવું એટલે પૂર્વે કરવા માંડેલી ક્રિયાના સ્વભાવનો ત્યાગ થયા પછી બીજી ક્રિયા કરવાના સ્વભાવનું હોવાપણું, તેણે કરીને હાનિ એટલે નિત્યપણાનો નાશ થશે. અથવા સ્વભાવની હાનિ એટલે વસ્તુનો સ્વભાવ જે ક્ષણસ્થાયીપણું તેની હાનિ એટલે પૂર્વે ક્ષણમાં રહેવાના સ્વભાવનો ત્યાગ કરીને નિત્યસ્વભાવને પ્રાપ્ત કરવા રૂપ હાનિ, આ પ્રમાણે સ્વભાવની હાનિ થવાથી બીજા ક્ષણમાં તેનું અવસ્તુપણું જ થશે. તેથી આત્માનું અનિત્યપણું થવાથી અમોએ ઈચ્છેલું ક્ષણિકપણું જ સિદ્ધ થશે. અને જે અક્રમે કરીને અર્થક્રિયા થતી હોય તો એકી વખતે એટલે પ્રથમ ક્ષણમાં જ સર્વ સ્થિતિ વિગેરે ક્રિયાઓની ઉત્પત્તિ અને અનુભવ થશે, તેથી કરીને બીજા ક્ષણમાં સ્થિતિ વિગેરે કોઈ પણ ક્રિયા બાકી રહેશે નહીં. માટે આત્મા અસત્ થશે, અને તેથી પણ અમે માનેલું ક્ષણિકપણું જ સિદ્ધ થશે ૯૦.

અમારા પક્ષમાં પૂર્વે કહેલો દોષ આવતો નથી, તે કહે છે.—

ક્ષણિકે તુ ન દોષોઽસ્મિન્ કુર્વદ્રૂપવિશેષિતે ।

દ્રુવેક્ષણોત્થતૃષ્ણાયા નિવૃત્તેશ્ચ ગુણો મહાન્ ॥ ૯૧ ॥

મૂલાર્થ—કુર્વદ્રૂપથી વિશેષ કરેલા અમારા ક્ષણિક વાદમાં કાંઈ પણ દોષ આવતો નથી. અને ઉલટો નિત્યત્વપક્ષને જોવાથી ઉત્પન્ન થયેલી તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ રૂપ મહા ગુણ થાય છે. ૯૧.

ટીકાર્થ—વર્તમાન ક્ષણમાં પોતાની ઉત્પત્તિની ક્રિયાને કરતાં કરતાં જે વિધમાન હોવાપણું તે કુર્વદ્રૂપ કહેવાય છે. આવા કુર્વદ્રૂપના વિશેષણવાળા આ અમારા ક્ષણિક એટલે અત્યંત સૂક્ષ્મ કાળે રૂપ ક્ષણને વિષે જેનું વિધમાનપણું છે એવા વાદ-મતને વિષે એટલે સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક છે, ઉત્પન્ન થયા પછીના બીજે જ ક્ષણે નાશ પામે છે.

કહ્યું છે કે—“પદાર્થોના નાશનો હેતુ તેની ઉત્પત્તિ જ છે, એમ ઈ-
ચ્છીએ છીએ કેમકે જેની ઉત્પત્તિ થઈ, તે જે નાશ ન પામ્યો તો
પછી તે સાથી નાશ પામે?” આ પ્રમાણે ક્ષણિક આત્મા અથવા
બૌદ્ધ દર્શન અગીકાર કરવાથી કાંઈ પણ દોષ એટલે પૂર્વે કહેલો ક્રમ
અને ક્રમરહિત અર્થક્રિયા કરવામા બતાવેલો દોષ આવતો નથી કેમકે
પોતાની ઉત્પત્તિ જ વિનાશનું કારણ હોવાથી ઉત્પત્તિને સમયે જ
ત્રિત્યાદિક ક્રિયા કરે છે તેમજ વળી ક્ષણિકપણ અગીકાર કરવાથી
નિત્યત્વનું એટલે ‘મારો આત્મા નિત્ય છે’ એ પ્રમાણે જોવાથી ઉત્પન્ન
થયેલી તૃષ્ણાની એટલે આત્માને મુખી કરવાની ઈચ્છાની નિવૃત્તિ
થવાથી એટલે નિરાત્મપણાના દર્શનવડે તેવી ઈચ્છા નાશ પામવાથી
મહાશુણ્ય એટલે સર્વોત્કૃષ્ટ ચિત્તવાળો અને કોશરહિત અવસ્થાવાળો
નિરોધ નામનો શુણ્ય-કળ પ્રાપ્ત થાય છે માટે વિચાર કરતા
અમારૂં જ દર્શન સુંદર છે ૮૧

હવે તે બૌદ્ધ મતનું નિરાકરણ કરે છે—

મિથ્યાત્વવૃદ્ધિકૃત્ત્વન તદેતદપિ દર્શનમ્ ।

ક્ષણિકે કૃત્ત્વહાનિર્યત્તવાત્મન્યકૃતાગમઃ ॥ ૯૨ ॥

મૂલાર્થ—તે આ બૌદ્ધનું દર્શન પણ નિશ્ચે મિથ્યાત્વની વૃદ્ધિ
કરનાર છે કેમકે આત્માને ક્ષણિક માનવાથી કરેલા કર્મનો નાશ અને
નહીં કરેલા કર્મની પ્રાપ્તિ એ રૂપ દોષ આવે છે ૮૨

ટીકાર્થ—તેથી કરીને—કહેવામા આવશે એવા હેતુસમૂહ કરીને
નિશ્ચે આ પૂર્વે કહેલું ક્ષણિકનાદીનું દર્શન (મત) પણ મિથ્યાત્વની
વૃદ્ધિ કરનાર એટલે અસત્ય અને બુદ્ધિના વિપર્યયપણાની વૃદ્ધિ
એટલે ભવે ભવે તે અસત્યાદિકની જ ઉત્પત્તિ ને વૃદ્ધિ કરનાર છે
કારણ કે ક્ષણિક એટલે માત્ર ઉત્પત્તિને સમયે જ સ્થાયી આત્મા
માનવાથી તપસ્યા, શીલ વિગેરેથી અને કૃષિ (ખેતી), વાણિજ્ય
(વેપાર) વિગેરેથી કરેલા કાર્યની હાનિ એટલે નાશ થશે, તે કર્મ
કરનારને તે કર્મના ફળનો ભોગવટો રહેશે નહીં કારણ કે તે કર્તા
ઉત્પત્તિના ક્ષણ પછી તરત જ બીજે ક્ષણે નાશ પામ્યો છે, તેથી
તેણે કરેલા શુભ અશુભ કર્મના ફળને ભોગવનાર કોણ થશે? અથવા
તો માત્ર પોતાની ઉત્પત્તિને ક્ષણે જ ક્રિયાવાળાપણું માનવાથી પુણ્ય
અપુણ્ય રૂપ ક્રિયાનો કર્તા જ કોઈ કહેવાશે નહીં, તેથી પણ કરેલાનો નાશ—
કાર્યની અનુત્પત્તિ થશે, અને તેથી ભોજન કર્યું છતાં પણ વૃદ્ધિ થશે

નહીં. તથા અકૃતની પ્રાપ્તિ એટલે ભોજન, ચોરી વિગેરે નહીં કરેલા કર્મની પ્રાપ્તિ થશે. કેમકે ક્રિયા કરતી વખતે કળ ભોગવનારની ઉત્પત્તિ થઈ નથી, માટે તે પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલો ભોક્તા પોતે નહીં કરેલા કર્મનું કળ ભોગવનાર થશે. ૯૨.

આ પ્રમાણે સાંભળીને તે બોદ્ધ જવાબ આપે છે કે-“નિરંતર સદૃશ એવા અપર અપર (બીજા બીજા) જ્ઞાનક્ષણની ઉત્પત્તિરૂપ પરંપરાને વિષે વાસનાનો સંક્રમ થાય છે, માટે સર્વ અમારું કહેલું ઠીક જ છે. તેમાં કંઈ પણ પૂર્વોક્ત દોષનો અવકાશ રહેતો નથી.” આવી આશંકાને દૂર કરવા કહે છે.—

एकद्रव्यान्वयाभावाद्धासनासंक्रमश्च न ।

पौर्वापर्यं हि भावाना सर्वत्रातिप्रसक्तिमत् ॥ ९३ ॥

મૂલાર્થ—એક (આત્મારૂપ) દ્રવ્યનો અન્વય નહીં હોવાથી વાસનાનો સંક્રમ થશે નહીં. કારણ કે પદાર્થોનું પૂર્વાપરપણું સર્વત્ર અતિ-પ્રસક્તિ વાળું છે. ૯૩.

ટીકાર્થ—હે વિદ્વાન! એક મુખ્ય દ્રવ્યના એટલે સકલ ગુણ અને પર્યાયના આધાર રૂપ જીવદ્રવ્યના સંબંધના અભાવને લીધે વાસનાનો સંક્રમ એટલે અપર અપર ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનનો પૂર્વ પૂર્વ ક્ષણે અનુભવેલા પદાર્થોની સ્મૃતિના કારણ રૂપ સંસ્કારનો સંક્રમ એટલે ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનના ક્ષણોમાં તેની પ્રાપ્તિ થશે નહીં. વાસનાનો સંક્રમ એક જ આત્માના સંબંધમાં થઈ શકે છે. કારણ કે પદાર્થોનું એટલે વાસનાદિક વસ્તુઓનું પૂર્વાપરપણું એટલે પ્રથમ અનુભવેલું અને પછી અનુભવવાનું, એ એ સર્વત્ર અતિ પ્રસક્તિ વાળું છે, એટલે સર્વ દેશ કાળને વિષે અત્યંત આસક્તિ-અત્યંત સંબંધપણું જેમાં રહેલું છે એવું તે વાસનાના સંક્રમનું સ્મરણ થાય છે, ભાવાર્થ એ છે કે-પૂર્વ ક્ષણ અને ઉત્તર ક્ષણ એ બેને કોઈ જાતનો સંબંધ છે નહીં. કેમકે પૂર્વ ક્ષણ તો નષ્ટ થયો, અને ઉત્તર ક્ષણ તો ઉત્પન્ન જ થયો નથી. તેથી કેને વિષે વાસના સંક્રમ યુક્ત થાય ? જ્યાં પરસ્પર એ વસ્તુનો સ્પર્શ થતો હોય, ત્યાં જ વાસનાનો સંક્રમ થઈ શકે છે. જેમ એક પુષ્પના ઢગલામાં ક્ષણે ક્ષણે બીજા બીજા તલ નાંખીએ, અને નાંખ્યા પછી તરત જ પ્રતિ ક્ષણે પ્રથમનાં તલો લઈ લઈએ, તો પુષ્પની ગંધનો સંક્રમ તે તલમાં થશે નહીં. તેજ પ્રમાણે દરેક ક્ષણે ઉત્પન્ન થયેલા અપર અપર (બીજા બીજા) જ્ઞાનરૂપ ક્ષણો જીવ રૂપી આધાર

વિના વર્તમાન જ્ઞાનના ક્ષણને છોડીને બીજા સર્વ ક્ષણો પોત પોતાની ઉત્પત્તિ થયા બાદ તરત જ નાશ પામ્યા છે, તેથી વાસનાનો સંકેત કેને વિષે થાય? કોઈને વિષે ન થાય ૬૩

ક્ષણિકવાદમા ફરીથી બીજી દ્રષણુ દેખાડે છે —

કુર્વદ્રૂપવિશેષે ચ ન પ્રવૃત્તિર્ન વાડનુમા ।

અનિશ્ચયાન્ન વાડધ્યક્ષ તથા ચોદયતો જગૌ ॥ ૯૪ ॥

મૂલાર્થ—કુર્વદ્રૂપના વિશેષ વાળો આત્મા માનવાથી શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ થરો નહીં, અનુમાન થશે નહીં અને નિશ્ચય નહીં હોવાથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પણ રહેશે નહીં તે બાબત ક્ષણિકવાદીને પ્રેરણા કરતા સિદ્ધાન્તીએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

ટીકાર્થ—જે સમયે ઉત્પન્ન થયો તે જ સમયે સ્થિતિ હોય તે કુર્વદ્રૂપ કહેવાય છે તે કુર્વદ્રૂપ જેનો વિશેષ-વ્યક્ત છે એવા જીવને વિષે શુભાશુભ કર્મની પ્રવૃત્તિ અથવા વાસનાનો પ્રવાહ (પરપરા) થશે નહીં કેમકે પદાર્થની સ્થિતિ જ છે નહીં તેથી પ્રવૃત્તિ કેવી થાય? અથવા અનુમા એટલે જનુ વિંગ (ચિન્હ) એવા પછી મા વિંગિ નું જ્ઞાન અર્થાત્ વ્યાપ્તિ^૧ સહિત પક્ષધર્મતાના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન જેમકે ધૂમનું જ્ઞાન થયા પછી ‘આ પર્વતપર અગ્નિ છે’ એવું અનુમાન ક્ષણિકમા થશે નહીં કેમકે પ્રવૃત્તિનું મૂળ કારણ હોનાથી સ્થિતિના અભાવને લીધે વિંગાદિકનું જ્ઞાન થતું જ અશક્ય છે અથવા ‘આ આમજ છે’ એવો નિશ્ચય નહીં હોનાથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પણ ઘટશે નહીં આ પ્રમાણે બૌદ્ધનું દર્શન પણ દોષ રૂપી ગ્રહથી ગ્રસાયેલું છે વળી તે જ પ્રકારે ક્ષણિકવાદીને પ્રેરણા કરતા-તર્ક કરાવતા સિદ્ધાન્તીએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે ૮૪

ન વૈજાત્યવિના તત્સ્યાન્ન તસ્મિન્નનુમા ભવેત્ ।

વિના તેન ન તત્સિદ્ધિર્નાધ્યક્ષ નિશ્ચય વિના ॥ ૯૫ ॥

મૂલાર્થ—તે કુર્વદ્રૂપ વિશેષવાળા જીવને વિષે વૈજાત્ય (વિશેષણ) વિના તેને પૂર્વ અનુભવેવાનું સ્મરણ થરો નહીં, તે સ્મરણ વિના અનુમાન થશે નહીં, અને તે અનુમાન વિના કુર્વદ્રૂપની સિદ્ધિ એટલે નિશ્ચય થરો નહીં, તથા નિશ્ચય વિના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પણ થશે નહીં ૮૫

ટીકાર્થ—તે પૂર્વે કહેલા કુર્વદ્રૂપના વિશેષવાળા જીવને વિષે વૈજ્ઞત્ય એટલે વિભિન્ન જાતિ-ધર્મ અર્થાત્ ક્ષણાંતરે થવાની બીજી ક્રિયા વિજ્ઞતિ કહેવાય છે. તે વિજ્ઞતિનું જે કર્મ તે વૈજ્ઞત્ય અર્થાત્ વિશેષણ. તે વિશેષણ વિના પૂર્વે અનુભવેલાનું સ્મરણ બીજા ક્ષણમાં સ્થિતિ નહીં હોવાથી થશે નહીં. કેમકે તે સ્મરણ વિશેષ પ્રકારના સમયમાં જે રહેલું હોય તેનું જ થઈ શકે છે. તે પૂર્વે અનુભવેલાના સ્મરણ વિના અનુમાન પ્રમાણનું જ્ઞાન પણ નહીં થાય, ને અનુમાન વિના તે કુર્વદ્રૂપની સિદ્ધિ એટલે નિશ્ચય નહીં થાય. અને કુર્વદ્રૂપના નિશ્ચય વિના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પણ નહીં થાય. બીજી ક્રિયાના સમયમાં પૂર્વ ક્રિયાનો અભાવ હોવાથી તે બૌદ્ધના મતમાં સર્વ પ્રમાણોનો અભાવ છે. ૯૫.

હવે લોકને વિષે પ્રત્યભિજ્ઞા જ્ઞાન અનુભવમાં આવે છે, માટે ક્ષણિકપણું છે જ નહીં, તે બતાવે છે.—

एकताप्रत्यभिज्ञानं क्षणिकत्वं च वाधते ।

योऽहमन्वभवं सोऽहं स्मरामीत्यवधारणात् ॥ ૯૬ ॥

મૂલાર્થ—એકપણાનું પ્રત્યભિજ્ઞાન ક્ષણિકપણાનો આધ કરે છે. કારણ કે જે મે પ્રથમ અનુભવ્યું હતું, તે હું તેને સંભારું છું એવા નિશ્ચય થાય છે. ૯૬.

ટીકાર્થ—એકપણાનું એટલે પૂર્વના અને પછીના સર્વ ક્ષણોને વિષે એક જ અનુભવ કરનાર હોવાપણાનું પ્રત્યભિજ્ઞાન એટલે ‘જે મે પ્રથમ જોયો હતો તે જ આ છે.’ એવા પ્રકારનું જ્ઞાન ક્ષણિકપણાનો આધ-નિષેધ કરે છે. કારણ કે “જે હું દેવદત્ત પ્રથમ સુખાદિકને અનુભવ કરતો હતો, તે જ હું તે સુખાદિકને જાણું છું.” એ પ્રમાણે પૂર્વના સંબંધનો નિશ્ચય થાય છે એટલે સર્વ પરના સંબંધોથી સ્વસંબંધનો નિર્ધાર થાય છે. તેથી ક્ષણિકપણાનો નિરાસ થાય છે. કારણ કે ક્ષણિકવાદને વિષે પૂર્વાપરના સંબંધની એકતા રૂપ પ્રત્યભિજ્ઞાન સંભવતુ જ નથી. ૯૬.

અહીં બૌદ્ધ શંકા કરે છે કે—એમ માનવાથી એક આત્માને થપક વિષયમાં વર્તવા રૂપ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. એવી શંકાની નિવૃત્તિ માટે કહે છે.—

नास्मिन् विषयबाधो यत्क्षणिकेऽपि यथैकता ।

नानाज्ञानान्वये तद्वत् स्थिरे नानाक्षणान्वये ॥ ૯૭ ॥

મૂલાર્થ—આ ચિરકાળ સ્થાયી એક આત્માને વિષે વિષયનો બાધ આવતો નથી કારણ કે જેમ તમારા મતમા ક્ષણિક આત્માને વિષે પણ નાના પ્રકારના જ્ઞાનનો સમ્બંધ કરવામા એકતા રૂપ દોષ આવતો નથી, તેમ સ્થિર આત્માને વિષે નાના પ્રકારના (ધણ) ક્ષણોનો સમ્બંધ કરવામા પણ કાંઈ દોષ આવતો નથી ૮૭

ટીકાર્થ—જે કારણ માટે આ અનેક ક્ષણ મુધી રહેનારા એક જ આત્માને વિષે વિષયનો બાધ એટલે અનેક ક્ષણમા વર્તનારા વિષયોનો એક જ વિષયી (આશય) હોના છતાં પણ વિષયથી કરેલો બાધ-દોષ આવતો નથી કેમકે અનેક વિષયોની પણ અનેક ક્ષણ મુધી સ્થિતિ હોય છે, માટે કાંઈ પણ દોષ લાગતો નથી કારણ કે ક્ષણસ્થાયી આત્માને વિષે પણ નાના પ્રકારના એટલે એત, રક્ત, પીત ત્રિગેરે વિષયોને શ્રદ્ધણ કરવામા નિશ્ચિત પ્રકારના જ્ઞાનના અન્વયમા એટલે પરંપરાના સમ્બંધમા તમે માનેલી એકતાનો દોષ આવતો નથી તે જ પ્રમાણે ચિરકાળ સ્થાયી સનાતન આત્માને વિષે અનેક ક્ષણસ્થાયી કરવા રૂપ અન્વયવાળા વિષયમા કાંઈ પણ દોષ આવતો નથી કેમકે સર્વ પદાર્થો ઉત્પત્તિ અને નાશ પામે છે ૮૭

વળી હે બૌદ્ધ ! આલળ —

નાનાકાર્યેક્યકરણસ્વાભાવ્યે ચ વિરુદ્ધતે ।

સ્યાદ્વાદસનિરેગેન નિત્યત્વેડ્યર્થક્રિયા ન હિ ॥ ૯૮ ॥

મૂલાર્થ—નાના પ્રકારના કાર્યોની એકતા કરવાનો સ્વભાવ માનવાની આકાદના સ્થાપન પડે નિત્ય આત્માને વિષે અર્થક્રિયાનો વિરોધ નથી ૮૮

ટીકાર્થ—નાના પ્રકારના એટલે અનેક ક્ષણમા રહેલા સ્થિત્યાદિ કાર્યોની એક કર્તાના રૂપ રૂપ એકતાનો એટલે એકને અનેક કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ હોવામા આકાદના સ્થાપનપડે એટલે દરેક વસ્તુનું કથનિત્ય નિત્યપણુ છે અને કથચિત્ અનિત્યપણુ છે, ઇત્યાદિ આકાદને અગીયાર કરવાપડે નિત્ય એટલે સનાતન ઉત્પાદ, વ્યથ અને પ્રૌચરૂપ ૭ અને વિષે સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને નાશરૂપ અર્થક્રિયા વિરોધ પામતી નથી ૮૮

પરંતુ અનેક સ્વભાવપણુ અગીયાર કર્યોપિના કાંઈ પણ કાર્ય શિદ્ધ થતુ નથી તેથી નિત્યપણુ, અનિત્યપણુ વિશે અનેક સ્વભાવનાળી વસ્તુનો અગીયાર કર્યો જોઈએ, એમ બીજાને ઉપદેશ આપે છે —

નીલાદાવપ્યતદ્ગેદશક્તયઃ સુવચાઃ કથમ્ ।

પરેણાપિ હિ નાનૈકસ્વભાવોપગમં વિના ॥ ૯૯ ॥

મૂલાર્થ—અનેક સ્વભાવનો સ્વીકાર કર્યાવિના બૌદ્ધ પણ નીલાદિક (કાળું વિગેરે)ને વિષે અતદ્ભેદની શક્તિઓ શી રીતે કહી શકશે? ૯૯.

ટીકાર્થ—ક્ષણુવાદી પણ આત્માનું અનેક સ્વભાવવાળાપણું સ્વીકાર્યાવિના નીલ, પીત વિગેરે રંગોના જ્ઞાનમાં અતદ્ભેદની શક્તિઓ એટલે નીલાદિક જ્ઞાનથી ભિન્ન નહીં અર્થાત્ નીલાદિક જ્ઞાનના સ્વરૂપવાળી જ શક્તિઓ શી રીતે સુખે કરીને કહી શકશે? નહીં જ કહી શકે. અને તે શક્તિઓ તે ક્ષણિકવાદીએ માનેલી છે, તેથી જ્યારે જ્ઞાનને વિષે અનેક શક્તિઓ છે ત્યારે જ્ઞાનને વિષે અને જેય પદાર્થને વિષે અનેક શક્તિઓ કેમ ન હોય? હોવી જ જોઈએ. ૯૯.

તે બૌદ્ધે પ્રથમ કહ્યું હતું કે નિરાત્માપણું માનવાથી તૃષ્ણાની નિવૃત્તિરૂપ મહાશુણ થાય છે, તે પણ તેનું કહેવું મિથ્યા છે. તે કહે છે:—

ધ્રુવેક્ષણેઽપિ ન પ્રેમ નિવૃત્તમનુપપ્લવાત્ ।

ગ્રાહ્યાકાર ઇવ જ્ઞાને ગુણસ્તન્નાત્ર દર્શને ॥ ૧૦૦ ॥

મૂલાર્થ—આત્માનું નિત્ય ઇક્ષણ કરવાથી પણ અનુપદ્રવને લીધે સર્વજ્ઞ પ્રેમનો નિષેધ કર્યો નથી. તેથી આ બૌદ્ધદર્શનને વિષે ગ્રાહ્ય આકારની જેમ તેના જ્ઞાનમાં કાંઈપણ શુણ્ય નથી. ૧૦૦.

ટીકાર્થ—ધ્રુવનું ઇક્ષણ એટલે આત્મા સ્થિર છે, નિત્ય છે, એ પ્રમાણે જ્ઞાનચક્ષુવડે અવલોકન કરવાથી આત્માના પ્રેમનો એટલે આત્માને સુખી કરવા રૂપ સ્નેહનો સર્વજ્ઞ નિષેધ કર્યો નથી. કેમકે તે પ્રેમ નિરૂપદ્રવરૂપ એટલે ઉપદ્રવ રહિત છે, તથા સકલ ઇષ્ટ સાધનની પ્રવૃત્તિનું અગ્ર હોવાથી તેના પર પ્રેમ કરવો ઇષ્ટ જ છે. સનાતન આત્માનું જ્ઞાન થવાથી જ મોક્ષના ઉપાયની પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે પ્રેમનો નિષેધ કર્યો નથી. તેથી કરીને આ બૌદ્ધના નૈરાત્મ્ય દર્શનને વિષે ગ્રાહ્યાકારની જેમ એટલે ગ્રહણ કરવાને-જાણવાને અથવા સ્વીકાર કરવાને યોગ્ય એટલે જેય પદાર્થના આકારની-સ્વરૂપની જેમ અર્થાત્ જેય પદાર્થને સદૃશ જ્ઞાનને વિષે એટલે સુગતે કહેલા શાસ્ત્ર અથવા બોધને વિષે વસ્તુના આકારને ગ્રહણ કરવાપણું ન હોવાથી શુણ્ય એટલે જ્ઞાનનું ક્ષણ છે જ નહીં. ૧૦૦.

ત્યારે જાહેર દર્શનમાં શું છે? તે હે છે —

પ્રત્યુત્તાનિત્યભાવે હિ સ્વતઃ ક્ષણજનુર્ધિયા ।

હેતુનાદરત સર્વક્રિયાવિફલતા મનેત્ ॥ ૧૦૧ ॥

મૂલાર્થ—પરંતુ ઉલટું અનિત્યપણુ માનવાથી સ્વભાવે કદીને જ ક્ષણિક જન્મની બુદ્ધિવડે હેતુ-ક્રિયાના -જ ઉપર અનાદર થશે અને તેથી કદીને સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ થશે ૧૦૧

ટીકાર્થ—ખરેખર ઉલટો ચોતે ઇંગ્લેન્ડ લાભ મેળવના જતા અ નિષ્ઠ થાય છે કારણ કે જીવની અનિત્યપણે ભાનના કરવાથી-વિચાર નાથી અથવા જીણાવવાથી સ્વભાવથી જ એટલે પરના ઉપદેશવિના જ ‘આત્માને કારણથી જન્મ છે’ એવી બુદ્ધિવડે ક્રિયાના કળઉપર અનાદર થવાથી એટલે ચોતે ક્રિયાના કળનો ભોગવનાર નથી એમ ધારીને તેનાપર અનાદર થાય છે, અને તેથી જીને જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, અનુષ્ઠાન વિગેરે સર્વ ક્રિયાની નિષ્ફળતા થાય છે ૧૦૧

હરે તે જાહેર દર્શનનો ઉપગ્રહ કહે છે —

તસ્માદિદમપિ ત્યાજ્યમનિત્યત્વસ્ય દર્શનમ્ ।

નિત્યમત્યચિદાનન્દપદમસર્ગમિચ્છતા ॥ ૧૦૨ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કદીને નિત્ય, સત, ચિત અને આનંદરૂપ સ્થા ના મગ્નને ઈચ્છતા પુરે આ ક્ષણિકતાથી દર્શન પાત્ર તજના થાય છે ૧૦૨

ટીકાર્થ—તેથી કદીને એટલે પૂર કહેવા હેતુમુદાપથી નિત્ય એટલે નાશત-ચિત-અવિનાશી, અથ એટલે યથાય, ચિત્તનંદ એટલે નાનરૂપ પરમ આનંદમય સ્થાન એટલે મુક્તિપદના મગ્નને-પ્રાપ્તિને ઈચ્છનાર પતિ પુરે આ ઉપર કહેતા કારણથી વાદીનો મત ત્યાજ કરવા યોગ્ય છે ૧૦૨

હરે આત્માને એમન નિય માનનારા ગ્રાહ્યના મનને કહે છે —

ન વર્તા નાપિ મોષાત્મા કાપિલાના તુ દર્શન ।

અન્યધર્માશ્રયો નાય પ્રકૃતિ પરિણામિતી ॥ ૧૦૩ ॥

મૂલાર્થ—કરિયાના દર્શનમાં તો આ ના કથા તેમજ આપ્તાનથી વળે આ આ મા આત્માને આત્મા આત્મા પાત્ર નથી, પણ તે જના આત્મા છે, તે પરિણામના પ્રકૃતિ (સ્થા) છે ૧૦૩

ટીકાર્થ—કપિલના શિષ્યો જે આસૂર્યાદિક તેમના મતમાં તે આત્મા શુભાશુભ કર્મનો કર્તા નથી, તથા તે પુણ્ય પાપ રૂપ ફળનો લોક્તા-અનુભવ કરનાર પણ નથી. કેમકે તે આત્મા ક્રિયા રહિત છે, પરંતુ તે બુદ્ધિ દ્વારાએ કર્તા લોક્તા છે. તથા આ આત્મા માયાએ ઉત્પન્ન કરેલા બુદ્ધિ, અહંકાર વિગેરે ધર્મોનો આધાર પણ નથી. પણ તે ધર્મોનો જે આશ્રય (આધાર) છે, તે પરિણામવાળી એટલે બીજા સ્વભાવવાળી અર્થાત્ વિકારવાળી પ્રકૃતિ એટલે માયા જ છે. ૧૦૩.

તે પરિણામને જ કહે છે.—

પ્રથમઃ પરિણામોઽસ્યા વુદ્ધિર્ધર્માષ્ટકાન્વિતા ।

તતોઽહંકારતન્માત્રેન્દ્રિયભૂતોદયઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૦૪ ॥

મૂલાર્થ—ધર્માદિક આઠવડે યુક્ત એવી બુદ્ધિ એ આ પ્રકૃતિનો પ્રથમ પરિણામ છે. તે બુદ્ધિ થકી અનુક્રમે અહંકાર, તન્માત્રા, ઇન્દ્રિયો અને મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૧૦૪.

ટીકાર્થ—આ પ્રકૃતિનો એટલે અવિદ્યા (માયા)નો ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, સાત્ત્વિક, અધર્માદિ, ઇતર અને તામસ એ આઠવડે યુક્ત એવી બુદ્ધિ એટલે મહત્તત્ત્વ એ પ્રથમ પરિણામ-વિકાર છે. તે મહત્તત્ત્વની ઉત્પત્તિ પછી અનુક્રમે અહંકાર-હું સુખી છું ઇત્યાદિક અભિમાન, તન્માત્રા-શબ્દાદિક પાંચ વિષયો, ઇન્દ્રિયો-શ્રોત્રાદિક પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને હસ્તાદિક પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તથા પૃથ્વી વિગેરે પાંચ મહાભૂતની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૧૦૪.

હવે તે ઉપર બતાવેલા પદાર્થોનું કાર્ય કહે છે.—

ચિદ્રૂપઃ પુરુષો વુદ્ધેઃ સિદ્ધૈ ચૈતન્યમાનતઃ ।

સિદ્ધિસ્તસ્યા અવિષયાઽવચ્છેદનિયમાન્વિતઃ ॥ ૧૦૫ ॥

મૂલાર્થ—તે બુદ્ધિની સિદ્ધિને માટે ચૈતન્યના પ્રમાણથી અવ-ચ્છેદના નિયમે કરીને યુક્ત ચૈતન્યરૂપ પુરુષ છે, અન્યથા તેની સિદ્ધિ અવિષયવાળી છે. ૧૦૫.

ટીકાર્થ—બુદ્ધિની એટલે પૂર્વે કહેલા મહત્તત્ત્વની સિદ્ધિને માટે એટલે વિષય ગ્રહણ કરવાની શક્તિ લાવવા માટે પુરુષ-આત્મા છે. તે આત્મા શી રીતે તે બુદ્ધિની સિદ્ધિને માટે થાય? અને શાથી તેની સિદ્ધિ થાય? તે કહે છે.—જ્ઞાનની ઈચ્છાના પ્રયત્ન રૂપ ચૈતન્યના પ્ર-માણથી અવચ્છેદના નિયમે કરીને યુક્ત એટલે વિષયનું આટલાપણું

અનધારાનું જરવામાં જે નિયમ એટલે નિશ્ચય કરવાપણ, તેણે કરીને સહિત એવો ચૈતન્યરૂપ પુરૂષ-આત્મા છે માટે ચૈતન્ય સહિત હોવાથી જ તે બુદ્ધિની સિદ્ધિ થાય છે અન્યથા પોતાના સ્વરૂપે કરીને તે (બુદ્ધિ) અવિષયવાળી છે, તે દેખાડે છે—તે બુદ્ધિની સિદ્ધિ એટલે નિશ્ચિત સ્વરૂપને ગ્રહણ કરવાની ગતિ અવિષયવાળી એટલે વિષયને ગ્રહણ કરવામાં અસમર્થ છે ૧૦૫

જે અહીં જગતના કર્તાપણમાં પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરીને પુરૂષરૂપ હેતુને અગીકાર કરીએ, તો તે ઘટતુ નથી, તે કહે છે—

हेतुत्वे पुस्प्रकृत्यर्थेन्द्रियाणामतिनिर्वृति ।

दृष्टादृष्टविभागश्च व्यासगश्च न युज्यते ॥ ૧૦૬ ॥

મૂલાર્થ—પુરૂષને હેતુપણે અગીકાર કરવાથી પુરૂષ, પ્રકૃતિ, વિષયો અને હૃદિયોની અત્યંત નિવૃત્તિ તથા દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટનો વિભાગ તથા વ્યાસગ એ કોર્ડ પાપુ યુક્ત થશે નહીં ૧૦૬

ટીકાર્થ—પુરૂષને કારણપણે અથવા સાધ્યપણે માનવાથી પુરૂષ-આત્મા, પ્રકૃતિ-માયા, અર્થો-સામ્પ્રદાઈક વિષયો અને શ્રોત્રાદિક હૃદિયોની અત્યંત નિવૃત્તિ તથા દૃષ્ટ-લૌકિકપણ અને અદૃષ્ટ-બૌદ્ધાત્મરૂપ, તેમનો વિભાગ-ભેદ તથા વ્યાસગ એટલે ખીલ કાર્યોનો ત્યાગ કરીને એકને જ વિષે આસક્તિ, આ સર્વ પદાર્થો આત્માના નથી, તેથી તેઓ પુરૂષને વિષે-આત્માને વિષે ઘટતા નથી-યુક્ત નથી ૧૦૬

હવે અહિકારના સ્વરૂપથી બુદ્ધિ એ જગતનો કર્તા છે, એ વાત પાત્ર સ્લોજનને બતાવે છે—

स्वप्ने व्याघ्रादिसकल्पान्नरत्नानभिमानत ।

अहकारश्च नियतव्यापारः परिकल्पते ॥ ૧૦૭ ॥

મૂલાર્થ—સ્વપ્નને વિષે વ્યાઘ્રાદિકના સકલ્પની જેમ પુરૂષપણના અજ્ઞાનથી નિશ્ચિત વ્યાપારના આહિકારની કલ્પના કરાય છે ૧૦૭

ટીકાર્થ—સ્વપ્નને વિષે એટલે નિદ્રામાં રહેલા મનની જાતિને વિષે વ્યાઘ્રાદિકના સકલ્પથી એટલે સિંહ, શ્વાપ અને સર્પાદિકનો અભાવ છતાં પાપુ ‘આ વાદ મને મારી નાખશે’ એ પ્રમાણે મનના વ્યાપારથી જેમ પુરૂષ ભ્યાદિકને પામે છે, તે જ પ્રમાણે પુરૂષપણના અનભિમાનથી-અજ્ઞાનથી નિત્ય વ્યાપાર-ઉત્પાદાદિક ક્રિયાઓ આહિકાર-મહત્તરનું કાર્ય જ પ્રપન્નો કર્તા છે, તો પાપુ પુરૂષ-આત્માને વિષે તે કર્તાપણનો ઉપચાર-આરોપ કયો છે ૧૦૮

તન્માત્રાદિક્રમસ્તસ્માલ્પચ્છોત્પત્તિહેતવે ।

इत्थं बुद्धिर्जगत्कर्त्री पुरुषो न विकारभाक् ॥ १०८ ॥

મૂલાર્થ—તે અહંકારથી તન્માત્રાદિકનો અનુક્રમ જગતની ઉત્પત્તિને માટે છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિ જગતનો કર્તા છે, પણ પુરુષ-આત્મા વિકારવાળો નથી. ૧૦૮.

ટીકાર્થ—તે પૂર્વે દેખાડેલા અહંકારથી તન્માત્રાદિ એટલે શબ્દાદિક પાંચ તન્માત્રાઓ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને પાંચ મહાભૂતોનો અનુક્રમ જગતની-સંસારની ઉત્પત્તિને માટે છે. આ પ્રમાણે જગતને રચનારી બુદ્ધિ છે. પણ આત્મા નિર્વિકારી એટલે કર્તાપણું, ભોક્તા-પણું વિગેરે વિકારને પામતો નથી. ૧૦૮.

पुरुषार्थोपरागौ द्वौ व्यापारावेश एव च ।

अत्रांशो वैश्यहं वस्तु करोमीति च धीस्ततः ॥ १०९ ॥

મૂલાર્થ—આ સર્વ વ્યાપારના આવેશમાં-આરંભ કરવામાં પુરુષાર્થ અને ઉપરાગ એ બે કર્તા છે. તેથી કરીને અંશ-જીવાત્મા ‘હું પદાર્થને જાણું છું અને તેથી તેને કંઈ છું.’ એવી તેને બુદ્ધિ થાય છે. ૧૦૯.

ટીકાર્થ—આ સર્વ વ્યાપારના આવેશમાં એટલે ઉત્પાદ વિગેરે ક્રિયાના સમારંભને વિષે નિશ્ચે પુરુષાર્થ-આત્માનું પ્રયોજન અને ઉપરાગ-છાયા અથવા પ્રતિબિમ્બ એ બે જ કર્તા છે. તેથી પુરૂષનો અંશ-જીવાત્મા તેને ‘હું પદાર્થને જાણું છું, માટે તેને કંઈ છું.’ એવા પ્રકારની બુદ્ધિ થાય છે. ૧૦૯.

चेतनोऽहं करोमीति बुद्धेर्भेदाग्रहात्समयः ।

एतन्नाशेऽनवच्छिन्नं चैतन्यं मोक्ष इष्यते ॥ ११० ॥

મૂલાર્થ—‘હું આત્મા આ સર્વ કંઈ છું’ એ પ્રમાણે બુદ્ધિનો અભેદ માનવાથી અહંકાર થાય છે. એ અહંકારનો નાશ થાય ત્યારે અવિચ્છિન્ન ચૈતન્ય રહે છે, તે જ મોક્ષ કહેવાય છે. ૧૧૦.

ટીકાર્થ—‘હું ચેતન-આત્મા આ સર્વ કંઈ છું.’ એવી અભેદ બુદ્ધિ થાય છે. શાથી કે બુદ્ધિ થયી-મન થયી આત્માના ભેદનું અ-હાસુ-જ્ઞાન થતું નથી, તેથી પૂર્વે કહેલો અહંકાર થાય છે. એ અહંકાર રૂપ જ્ઞાનનો નાશ થવાથી અવિચ્છિન્ન-સનાતન સ્વભાવવાળું ચૈતન્ય અવશેષ રહે છે, અને તેને જ મોક્ષ કહેલો છે. ૧૧૦.

કહેલા હેતુને સ્પષ્ટ કરતા સતા કહે છે —

कर्तृबुद्धिगते दु खसुरे पुस्युपचारत ।

नरनाये यथा भृत्यगतौ जयपराजयौ ॥ १११ ॥

મૂલાર્થ—જેમ મેનકને વિષે રહેલા જય અને પરાજય રાત્રને વિષે ઉપચારથી કહેનાય છે, તેમ જ્ઞાતા રૂપ બુદ્ધિને વિષે રહેલા દુઃખ અને મુખનો આત્માને વિષે ઉપચાર કરાય છે ૧૧૧

ટીકાર્થ—જ્ઞાતા રૂપ બુદ્ધિને વિષે રહેલા દુઃખ એટલે પ્રતિકૂળ પણું વેદના લાયક ચિત્તનો ધર્મ અને મુખ એટલે ચિત્તના અમુકૂળ-પણાથી વેદના લાયક આત્મા રૂપ ચિત્તનો ધર્મ તે બન્ને ઉપચારથી એટલે વહનના માનથી જ પુરૂષને વિષે એટલે નિર્મિકાર સ્વભાવનાળા આત્માને વિષે થાય છે જેમ મેનાપતિ વિગેરે મેનકને વિષે રહેલા જય-શત્રુનો નાશ કરવો તે અને પરાજય-પોતાનો પરાભવ વગેરે તે, એ બન્ને રાત્રને વિષે ઉપચારથી થાય છે (કહેનામા આવે છે) તેમ ૧૧૧

कर्ता भोक्ता च नो तस्मादात्मा नित्यो निरञ्जनः ।

अध्यासादन्यथाबुद्धिस्तथा चोक्त महात्मना ॥ ११२ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આત્મા કર્તા તથા ભોક્તા નથી તથા તે નિત્ય અને નિરંજન છે પરંતુ અધ્યાસને લીધે તેનાપર અન્યથાબુદ્ધિ થાય છે તે વિષે મહાત્માએ (કપિને) નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે ૧૧૨

ટીકાર્થ—તેથી કરીને-પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહે કરીને આત્મા-ચેતન કર્તા-શુભાનુભ ક્રિયાનો કરનાર તથા ભોક્તા-તે ક્રિયાના ફળને આક્ષાત્ર ભોગવનાર નથી પરંતુ બુદ્ધિએ ઉત્પન્ન કરેલા પ્રતિભિંબ દ્વારાએ તે ભોક્તા છે તથા તે આત્મા નિત્ય છે, એટલે કદાપિ વિનાશ સ્વભાવનાળો નથી, અને નિરંજન એટલે મદ્દળ કર્મભળ રહિત છે, ગરબુ જે તે ક્રિયા રહિત હોવાથી બધન વિનાનો છે ત્યારે ‘હુ હુ ખી હુ’ એવું જ્ઞાન સાથી થાય છે? તે કહે છે—અધ્યાસથી એટલે અદ્યતી નમ્તુને વિષે તે નસ્તુની બુદ્ધિના આરોપથી અન્યથા બુદ્ધિ એટલે આત્મા (અસત્ય) જ્ઞાન મનુષ્યોને થાય છે, તે વિષે મહાત્મા કપિને કહ્યું છે તે જો છે ૧૧૨

જે ઉપર કહ્યું છે, તે જ કહે છે —

प्रकृते क्रियमाणानि गुणै कर्माणि सर्वथा ।

अहकारनिमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ ११३ ॥

મૂલાર્થ—સર્વથા પ્રકૃતિના ગુણો જ કર્મોને કરે છે, તો પણ અહંકારથી મૂઢ થયેલો પ્રાણી ‘હું કર્તા છું.’ એમ માને છે. ૧૧૩.

દીકાર્થ—કર્મો-શુભાશુભ ક્રિયાઓ પ્રકૃતિ એટલે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોની સામ્ય અવસ્થા રૂપ માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણોવડે એટલે સત્ત્વગુણ, રજેગુણ અને તમેગુણવડે સર્વ પ્રકારે કરાય છે. તોપણ અહંકારવડે-હુંપણના જ્ઞાનવડે વિશેષ મૂઢ-જડ થયેલો પ્રાણી ‘હું દેવદત્ત આ કર્મોનો કર્તા છું.’ એમ માને છે-જાણે છે. ૧૧૩.

હવે આ એકાંત નિત્યવાદીના મતનું નિરાકરણ કરે છે.—

विचार्यमाणं नो चारु तदेतदपि दर्शनम् ।

कृतिचैतन्ययोर्व्यक्तं सामानाधिकरण्यतः ॥ ૧૧૪ ॥

મૂલાર્થ—તે આ દર્શન પણ વિચાર કરવાથી સુંદર નથી. કેમકે બુદ્ધિ અને ચૈતન્યનું અધિકરણ સમાન છે, તેથી તેનું અસુંદરપણું સ્પષ્ટ જ છે. ૧૧૪.

દીકાર્થ—આ હમણાં કહેલું દર્શન-સાંખ્ય મત પણ વિચાર કરવાથી-કહેવામાં આવશે તે પ્રકારે સારી રીતે આલોચના કરવાથી સુંદર ભાસતું નથી. કારણ કે કૃતિ એટલે બુદ્ધિ અને ચૈતન્ય એટલે આત્મા તે બન્નેનું સમાનાધિકરણપણું છે એટલે તેમનું એકજ અધિકરણ-આધાર છે, અર્થાત્ તે બન્નેનો વાચ્યાર્થ એક જ છે. બુદ્ધિ અને ચૈતન્યનો આધાર ભિન્ન ભિન્ન નથી, માત્ર ધર્મ અને ધર્મિના વિશેષ કરીને જ ભિન્નતાનો અપદેશ છે. તેથી આ દર્શનનું અસુંદરપણું સ્પષ્ટ રીતે જ દેખાય છે. ૧૧૪.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

बुद्धिः कर्त्री च भोक्त्री च नित्या चेन्नास्ति निर्वृतिः ।

अनित्या चेन्न संसारः प्राग्धर्मादेरयोगतः ॥ ૧૧૫ ॥

આવશ્યક છે કે તમે બુદ્ધિને કર્તા તથા ભોક્તા કહી, તો તે બુદ્ધિ જો નિત્ય હોય તો તે કારણ થશે નહીં. અને જો અનિત્ય હોય તો સંસાર થશે નહીં. તો બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ પહેલાં ધર્માદિકનો યોગ નહોતો. ૧૧૫.

દીકાર્થ—બુદ્ધિ સર્વ જગતની અને શુભાશુભ કર્મની કર્તા

છે તથા તે જ બુદ્ધિ સર્વ જગતમા વર્તનારા શુભાશુભ કર્મથી ઉત્પન્ન
 થતા સર્ગ, નગ્ન નિગેરેમા રહેલા સુખ દુઃખ રૂપ કળની લોકમા
 પાપુ છે, એમ તમે માનો છો, તો કહો કે તે બુદ્ધિ નિત્ય છે કે
 અનિત્ય છે? તેમા લે નિત્ય કહેગો તો મોક્ષ થગે નહીં કેમકે ત
 મારા મતમા તે બુદ્ધિનો અભાવ જ મોક્ષ છે એમ જાણુ છે અને તેવુ
 મોક્ષ થનાથી તે બુદ્ધિનો ક્ષય થગે, અને તેથી કરીને નિત્યતાની ઇાનિ
 થશે અને લે કદાચ અનિત્ય કહેરો તો ચચાર એટલે જન્માદિક
 રૂપ ભવ નહીં થાય તારપુ કે બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ પહેલા ધર્માદિક એટલે
 સાત્વિક શુષ્ણ રૂપ પુણ્ય, નાન, વૈગન્ય, ઐશ્વર્ય, અધર્મ, અજ્ઞાન, અગ્નિ
 રક્તિ અને અનૈશ્વર્ય નિગેરેના અયોગ-નિયોગ છે તમારા મતમા ધર્માદિક
 સહિત બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ છે તે બુદ્ધિ અનિત્ય ટોવાથી પોતામા રહેલા
 ધર્માદિક સહિત જ નાગ પામગે, તેથી તેને અભાવે ચચાર થશે નહીં ૧૧૫
 તે ગામળીને નિત્યનાદી કહે છે કે—“આ દોષ નહીં આવે
 કેમકે પ્રકૃતિ ટોનાથી ધર્માદિકનો નિયોગ નથી થતો તારપુ કે તેમનુ
 મૂળ પ્રકૃતિ છે” તે પર ચિદ્વાતી કહે છે—

પ્રકૃતાગ્રેન ધર્માદિસ્વીકારે બુદ્ધિરેન કા ।

સુવચશ્ચ ઘટાદૌ સ્યાદીદગ્ધધર્માન્નયસ્તથા ॥ ૧૧૬ ॥

મુનાર્થ—પ્રકૃતિને વિરે જ ધર્માદિકનો સ્વીકાર કરરો તો પછી
 બુદ્ધિ કોને કહેગો? વળી આના પ્રકાગ્ના ધર્માદિકનો સગધ ઘટાદિકને
 વિરે પાપુ ગુણેથી કહેના લાયક થગે ૧૧૬

દીકાર્થ—હે પ્રિય મિત્ર! પ્રકૃતિને વિરે જ-અવ્યક્ત રૂપ માયાને
 વિષે જ પૂર્વ કહેવા ધર્માદિકનો સ્વીકાર કરગો તો પછી તે ધર્માદિ-
 કથી બીજી બુદ્ધિ જ કઈ વસ્તુ કહેની? કાગપુ કે તે બુદ્ધિના પ્રયો
 જનરૂપ ધર્માદિકની પ્રકૃતિથી જ ચિદ્ધિ થાય છે માટે બુદ્ધિ કાઈપાપુ
 વસ્તુ કહેવાને જ નહીં વળી તેમ માનવાથી ઘટ, પટ નિગેરે જ
 પદાર્થને વિરે પાપ આના પ્રમારનો ધર્માદિકનો ચગધ એટલ ‘આ ઘટ
 ધર્મનાગો છે’ એવો ચગધ ગુણે કરીને કહેના લાયક થગે લેઈએ
 કેમકે જરૂરપાપુએ કરીને ચમાનપાપુ દોનાથી ઘટાદિકનો ગો અપ
 ગધ છે? ૧૧૬

વળી આત્માને કતા તથા બોખા નહીં માનનાગા બીજી દુષણ
 બતાવે છે—

વૃત્તિભોગાં ચ બુદ્ધેશ્ચેદ્ધન્ધો મોક્ષશ્ચ નાત્મન ।

તતશ્ચાત્માનમુદ્દિશ્ય કૃતમેતદ્દુચ્યતે ॥ ૧૧૭ ॥

મૂલાર્થ—વળી જે કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું બુદ્ધિને જ હોય, તો આત્માને બંધ અને મોક્ષ ઘટશે નહીં. અને જે તેમ થશે તો પછી આત્માને ઉદ્દેશીને જે કપિલાદિકે કહ્યું છે, તે સર્વ બર્થ થશે. ૧૧૭.

ટીકાર્થ—જે પૂર્વે કહેલી બુદ્ધિને જ કરનારપણું-કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું માનવામાં આવશે, તો આત્માને-ચૈતન્યને બંધ—શુભાશુભ કર્મનો આત્મા સાથે સંબંધ તથા મોક્ષ—કરેલા કર્મથી મુક્તિ થવી એ બન્ને ઘટશે નહીં. અને તેથી કરીને આત્માને ઉદ્દેશીને જે આ આગળ કહેવામાં આવશે એવું કપિલાદિકતું વચન મિથ્યા થશે. ૧૧૭.

તેઓએ જે કહ્યું છે, તે બતાવે છે.—

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः ।

जटी मुंडी शिखी वाऽपि मुच्यते भवबन्धनात् ॥११८॥

મૂલાર્થ—પચીસ તત્ત્વને જાણનારો પ્રાણી કોઈ પણ આશ્રમને વિષે આસક્ત થયેલો જટાધારી, મુંડ કે શિખાવાળો હોય તો પણ તે ભવના બંધનથી મુક્ત થાય છે. ૧૧૮.

ટીકાર્થ—પ્રકૃતિ વિગેરે પૂર્વે કહેલાં પચીસ તત્ત્વોને જાણનારો જટાધારી-પરસ્પર ચોટી ગયેલા કેશવાળી શિખાને ધારણ કરનારો અથવા મુંડી-મસ્તક અને દાઢી મૂઠ વિગેરેના કેશોને ક્ષૌર કર્મવડે મુંડન કરાવનારો અથવા શિખી-મસ્તકપર ચોટલી રાખનારો અથવા તેથી બીજાને કોઈ પણ વિશેષ પ્રકારના વેપને ધારણ કરનારો પોતાને ઇચ્છિત એવા કોઈ પણ આશ્રમને વિષે આસક્ત થયેલો હશે, તો પણ તે ભવના બંધનથી સંસારની નિયંત્રણાથી મુક્ત થાય છે. આ પ્રમાણે કરેલો ઉપદેશ આત્માને બંધ મોક્ષનો અભાવ હોય તો મિથ્યા થાય છે. ૧૧૮.

અહીં એકાંત નિત્યવાદી કહે છે કે—“એમ નથી. કારણકે બંધ અને મોક્ષ પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને થાયછે, તેનો આત્માને વિષે ઉપચાર કરીએ છીએ તેથી આત્માને બંધ મોક્ષ ઘટે છે.” તે ઉપર સિદ્ધાંતી કહેછે.—

एतस्य चोपचारत्वे मोक्षशास्त्रं वृथाऽखिलम् ।

अन्यस्य हि विमोक्षार्थं न कोऽप्यन्यः प्रवर्तते ॥ ११९ ॥

મૂલાર્થ—તે બંધ મોક્ષનો જે આત્મામાં ઉપચાર કરેશો, તો સમગ્ર મોક્ષ પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર વૃથા થશે. કારણ કે બીજાની મુક્તિ માટે બીજાને કોઈ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. ૧૧૯.

ટીકાર્થ—હે પ્રિદ્વાન ! આ પૂર્વે કહેલા બધાપૂર્વક મોક્ષનો આત્માને વિશે ઠપચાર-પરમાર્થથી ગૂઢિત કલ્પના માનવું અધ્યાયમાં કરશે, તો મમમ્ત મોક્ષ પ્રતિપાદક સાત્ર વૃથા-પ્રયોજન રતિ ત થશે, કેમકે પ્રકૃતિના મોક્ષ થનાથી આત્માને વિશે કાર્થ પણ વિગેય થા. ગિહ્ન થતો નથી માટે અન્યના-આત્માથી અતિરિક્ત એવા પ્રકૃતિ અને પુદ્ગલ વિગેરેના તથા પોતાથી અતિરિક્ત એવા દેવદત્તાદિ-ના મોક્ષને માટે-તેમને કમમધનથી મુક્ત કરના માટે જીને ડોર્ પણ યતન વિગેરે તથા મુક્ત થનાથી જીને આત્મા થનદત્ત વિગેરે પ્રવર્તને નહી-ઉદયમયત થશે નહીં ચર્ચે ડોર્ પોતાના મોક્ષને માટે જ પ્રવર્તતા દેખાય છે ૧૧

હવે તે નિત્યસાનીના મતનો ઠપચાર કરે છે —

કપિલાના મતે તસ્માદસ્મિન્નૌચિતા રતિ ।

યત્રાનુભવસસિદ્ધ કર્તા મોક્ષા ચ લુપ્યતે ॥ ૧૦૦ ॥

મુલાર્થ—તેથી કહીને આ કપિલના મતમા પ્રીતિ કરી ઠચિત નથી કાગા કે તે મનમા અનુભવથી ગિહ્ન થયેના કર્તા અને જોખાનો લોપ કરવામા આગે છે ૧૦૦

ટીકાર્થ—તેથી કહીને-પૂર્વે કહેલા હેતુમુખે કહીને આ પૂર્વ મેળા કપિનભક્ષોના દર્શનમા અદ્ધા અથવા પ્રાતિ કરી યોગ્ય નથી કારણ કે તે કપિનના દર્શનને વિશે અનુભવથી-જનતપ્રગિહ્ન ક્રિયાવુ એ પર આત્માને વિશે આત્મા અન્યો-ન કરનાથી ગિહ્ન થયેનો શુભાનુભ ક્રિયાનો કર્તા અને પોતે કહેવા કર્મના રૂણરૂપ પુણદુ ખનો જોખા આત્મા હુમ ક્યો છે માટે તેમા ની રીતે અદ્ધાદિક કરવુ યો ય દોષ ? ૧૦૦

હવે અમોક્ષના કહે છે —

નાસ્તિ નિર્વાણમિત્યાહુરાત્મા, કેડ્યવન્ધત ।

પ્રાકુ પશ્ચાદ્યુગપદ્ધાપિ કર્મવન્નાવ્યવસ્થિતે ॥ ૧૦૧ ॥

મુલાર્થ—“આત્મા ! બધ ન દોનાથી મોખ છે જ નહીં” એમ દેવવા કહે છે કાગાટે પ્રથમ, પછી અમવા આગે પણ આત્માને કમમધની અવગચ્છા છે ૧૦૧

ટીકાર્થ—દેવવાએ-નિમાદસાની ‘આત્માનો મોક્ષ છે’ નહીં, એમ કહે છે કેમકે આત્માને કમમધ જ નથી આત્માને કમમધ હ કે નથી? તે કહે છે-આત્માને ઠપચાર થવાની પૂર કરીને બધ

નથી સંભવતો, કેમકે કર્તાનો અભાવ છે; ઉત્પન્ન થયા પછી પણ સંભવતો નથી, કેમકે શુદ્ધ ઉત્પન્ન થયેલા આત્માને પછીથી બંધ થવામાં કાંઈ પણ હેતુ નથી. હોય તો પણ અતિપ્રસંગ દોષ આવે. તેમજ સાથે પણ બંધ સંભવતો નથી. કારણકે નિહેતુકની આપત્તિ આવે છે. ભાવાર્થ એ છે કે-આત્માની પૂર્વે જે કર્મબંધ કહીએ તો તે સંભવતો નથી. કારણ કે તે વખત કર્તાનો અભાવ છે, તથા જે કરાય તેનું નામ કર્મ એવી વ્યુત્પત્તિનો પણ વિરોધ આવે છે. અને બંધનો અભાવ થયે મોક્ષનો પણ અભાવ જ છે. તથા આત્માની ઉત્પત્તિ થયા પછી કર્મ બંધ માનીએ તો પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલો આત્મા શુદ્ધ હોવાથી અને શુદ્ધને વિષે બંધના હેતુનો અભાવ હોવાથી બંધ થઈ શકતો નથી, અને તેથી પણ મોક્ષનો અભાવ થાય છે. તેમજ એટલી વખતે પણ બંધ સંભવતો નથી. કારણ કે જે આત્મા અને કર્મો એટલી વખતે ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં કર્તા કોણ? અને બંધ કોનો? સાથે ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી બંધક અને બંધનીય ભાવ ઘટતો નથી. માટે જે તેને બંધ જ ઘટતો નથી તો પછી અબદને મોક્ષનો અભાવ છે. એ પ્રમાણે કર્મોના બંધની એટલે આત્માની સાથે કર્મના સંબંધની અવ્યવસ્થા-અનુત્પત્તિ છે, તેથી મોક્ષ એવી વસ્તુ જ નથી. ૧૨૧.

ખીજી રીતે પણ મોક્ષનો અસંભવ બતાવે છે.—

अनादिर्यदि संबन्ध इष्यते जीव कर्मणोः ।

तदानन्त्यान्न मोक्षः स्यात्तदात्माकाशयोगवत् ॥ १२२ ॥

મૂલાર્થ—જે તમે જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ કહેશો, તો આત્મા અને આકાશના સંબંધની જેમ તે જીવ કર્મનો સંબંધ અનંત થશે, એટલે તેથી પણ મોક્ષ સાબીત થશે નહીં. ૧૨૨.

ટીકાર્થ—જે તમે જીવ એટલે શુદ્ધ ચૈતન્ય અને કર્મ એટલે તે જીવે કરેલા જ્ઞાનાવરણીયાદિક કર્મ તેનો સંબંધ એટલે પરસ્પર મળી જવું તે અનાદિ છે એટલે કદાપિ પણ તે બંધપ્રવાહની પ્રથમતા કાળથી કરાયેલી નથી; એમ કહેશો તો આત્મા અને આકાશના સંબંધની જેમ એટલે આત્મા અને આકાશનો સંબંધ જેમ અનાદિ હોવાથી અનંત પણ છે, તેમ આત્મા અને કર્મનો સંયોગ પણ અનંત-અંત રહિત થશે અને તેમ થવાથી મોક્ષ-કર્મનો અભાવ નહીં થાય. જેમ આત્મા અને આકાશનો સંબંધ સર્વ કાળમાં સ્થિર રહે છે, તેમ જીવકર્મનો સંબંધ પણ અનાદિ હોવાથી સર્વ કાળે સ્થિર રહેશે. ૧૨૨.

હવે તે અમોક્ષનાદીના મતનો નિરાગ્ય કરે છે —

તદેતદત્યમવદ્ધ યન્મિયો હેતુકાર્યયો ।

સત્તાનાનાદિતા વીજાકુરવદ્દેહકર્મણોઃ ॥ ૧૨૩ ॥

મૂલાર્થ—તે આ મત અત્યંત અમગત છે જારણુ કે પરસ્પર કારણુ અને કાર્યરૂપ દેહ અને કર્મનુ, ખીજ અને અકુરાની જેમ પ્રવાહ-વડે (પરપરા વડે) અનાદિપણુ છે ૧૨૩

ટીકાર્થ—તેથી એટલે આગળ કહેવામા આનગે એના જારણુથી આ હમણા જહેલુ વાદીનુ વાજ્ય અત્યંત અસખરુ-અમગત અર્થાત્ અયોગ્ય છે કારણુ કે પરસ્પર કારણુ અને કાર્યરૂપ દેહ-કર્મનુ કાર્યરૂપ ગરીર અને કર્મ તે ગરીરનુ કારણુ તે બન્નેનુ સાળ ત્રિગેરે ખીજ અને તેના અદ્ભુત-નનીન ઉત્પત્તિ એ બન્નેની જેમ અનાદિ પરપરા છે તેમ સત્તાનનડે-પ્રવાહ વડે અનાદિપણુ છે પણ આત્મા અને આજ્ઞાશની જેમ નથી કેમકે આત્મા અને આજ્ઞાશનો મયોગ તો સસારમા અને મોક્ષમા સર્વન છે બાનાર્થ એ છે કે-જેમ ખીજમા રહેલી અકુરાને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ખીજના ખીજના પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ છે, તો પણ ખીજને ચિરકાળ વીત્યા પછી અથવા અગ્નિ ત્રિગેરેના સ્પર્શનડે તે શક્તિ ઇણાર્થ બન્ય છે, તેથી ફરીને અદ્ભુત કારણુ કરતી નથી, તેજ રીતે અપર અપર કાળના ક્રમે કરીને કરાતો જીવકર્મનો સખવ પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ છતાં પણ તપ, ધ્યાન ત્રિગેરે વડે શક્તિ રહિત થઈને ભવરૂપી અકુરાનો અનુત્પાદક થવાથી જીવ તેનાથી મુક્ત થાય છે ૧૨૩

વાદીએ પ્રથમ કહ્યું કે-‘પ્રથમ, પછી અથવા સાથે જીવ અને કર્મનો સખધ ઉત્પન્ન થતો નથી’ તે પણ અસત્ય છે, તે કહે છે—

કર્તા કર્માન્નિતો દેહે જીવ કર્મણિ દેહયુક્ ।

ક્રિયાફલોપમુક્તુમે દહાન્નિતકુલાલયત્ ॥ ૧૨૪ ॥

મૂલાર્થ—જીવ કર્મનડે યુક્ત છતો જ દેહને ત્રિપે જ્ઞાતી થાય છે, અને દેહે કરીને યુક્ત છતો જ કર્મને ત્રિપે જ્ઞાતી થાય છે, અને દુભને ત્રિપે દેહ કરીને યુક્ત દુભકારની જેમ દેહ અને કર્મ કરીને યુક્ત એવો જીવ ત્રિયાના -જનો ભોક્તા થાય છે ૧૨૪

ટીકાર્થ—જીવ એટલે આત્મા અનાદિ પરપરાએ કરીને પૂર્વ કરેલા કર્મોથી યુક્ત છતો જ દેહને ત્રિપે એટલે ગરીર ઉત્પન્ન કરવામા કર્તા થાય છે તથા દેહે કરીને એટલે અનાદિ પ્રવાહથી ઉત્પન્ન કરેલા

અપર અપર કાર્મણાદિક શરીરે કરીને યુક્ત છતો જ કર્મને વિષે એટલે કર્મનો સંયોગ ઉત્પન્ન કરવામાં કર્તા થાય છે તથા દેહ અને કર્મથી યુક્ત થયો છતો જ ક્રિયાના ફળને-શુભાશુભ કર્મના ફળરૂપ સુખદુઃખને ભોગવનારો થાય છે; જેમ દંડ, ચક્ર, ચીવર વિગેરેથી યુક્ત એવો કુંભકાર ઘટનો કર્તા તથા ભોક્તા થાય છે, તેમ હવ પણ દેહ અને કર્મથી યુક્ત થઈને ક્રિયાના ફળનો ભોક્તા થાય છે. તેથી ઉપર વાદીએ કહેલા દોષનો અવકાશ જ ક્યાં છે? સર્વ ક્ષેત્ર કાળાદિકને વિષે સંસારી હવ કર્મસહિત દોષાથી કર્મનો સંબંધ અનાદિ જ છે. ૧૨૪.

વળી વાદીએ કહ્યું હતું કે—‘હવ અને કર્મનો અનાદિ સંબંધ દોષાથી ભોક્ષ નહીં થાય.’ તે પણ અયુક્ત છે, તે બતાવે છે.—

અનાદિસંતતનાશઃ સ્યાદ્વીજાંકુરયોરિવ ।

કુકુઞ્ચંડકયોઃ સ્વર્ણમલયોરિવ વાનયોઃ ॥ ૧૨૫ ॥

મૂલાર્થ—ખીજ અને અંકુરાની જેમ, કુકડી અને તેના ઇંડાની જેમ અથવા સુવર્ણ અને તેના મેલની જેમ આ હવ અને કર્મની અનાદિ સંતતિનો નાશ થાય છે. ૧૨૫.

ટીકાર્થ—ખીજ એટલે શાલિ વિગેરેનો કણુ અને અંકુરો એટલે તે ખીજથી ઉત્પન્ન થવા લાયક નવાંકુર, તે બન્નેનો પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે જે સંબંધ તે અનાદિ છતાં પણ નાશ પામે છે. તેજ પ્રમાણે હવ અને કર્મનો સંબંધ પણ નાશ પામે છે. તથા કુકડી અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતું ઇંડુ તેના સંબંધ પણ અનાદિ છતાં કોઈ પણ પ્રયોગથી નાશ પામે છે. તથા સુવર્ણ અને મેલનો સંયોગ જેમ તીવ્ર અગ્નિ વિગેરેના પ્રયોગથી નાશ પામે છે, તેજ પ્રમાણે હવ અને કર્મનો અનાદિ પરંપરાનો પ્રવાહની અપેક્ષાવાળો સંબંધ પણ તપ, સંયમ વિગેરેવડે નાશ પામે છે. ૧૨૫.

તે સંયોગનો નાશ કેને થાય છે? તે બતાવે છે.—

ભવ્યેષુ ચ વ્યવસ્થેયં સંવન્ધો જીવકર્મણોઃ ।

અનાદ્યનન્તોઽભવ્યાનાં સ્યાદાત્માકાશયોગવત્ ॥ ૧૨૬ ॥

મૂલાર્થ—આ અવસ્થા ભવ્ય હોવાને વિષે જાણવી. અભવ્ય હોવાને આશ્રીને તો હવ કર્મનો સંબંધ આત્મા અને આકાશના સંયોગની જેમ અનાદિ અનંત છે. ૧૨૬.

દીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી બધી અને મોક્ષરૂપ વ્યવસ્થા-વસ્તુ સ્વરૂપને સ્થાપન કરવાની મર્યાદા બધી જીવોને વિરે જોડેલે જેનામા મુક્તિ જવાની યોગ્યતાનાજો પારિપુર્ણિત ભાવ અનાદિ કાળથી છે, એવા જીવોને વિષે બીજા અને અદુર વિગેરેના ન્યાયથી જાણુની, અને અભવ્ય જોડેલે ભયના લક્ષણથી વિપરીત એવા જીવોને આશ્રીને તો જીવકર્મનો મમત આત્મા અને આકાશના સમગ્રની જેમ જોડેલે કે જેમ આત્માને ભવમા તથા મોક્ષમા સર્વત્ર આકાશની સાથે નિરતર અનગાહનાને લીધે સખત છે, તેમ અનાદિ અનંત જોડેલે આદિ અને અંત વિતાનો છે ૧૨૫

અહીં કોઈ ગત કરે કે-જીવપણુ સમાન હતા બધી અને અભવ્યનો ભેદ ત્રી રીતે થઈ નકે? આ ગતિનું નિવારણ કરના રહે છે —

દ્રવ્યભાવે સમાનેડપિ જીવાજીવત્વભેદવત્ ।

જીવભાવે સમાનેડપિ ભવ્યાભવ્યત્વયોમિદા ॥ ૧૨૭ ॥

મૂલાર્થ—જેમ દ્રવ્યપણુ સમાન હતા પણ જીવપણુનો અને અજીવપણુનો ભેદ છે, તેમ જીવપણુ સમાન હતા પણ ભયપણુનો તથા અભવ્યપણુનો ભેદ છે ૧૨૭

દીનાર્થ—હે ભદ્ર ! જેમ દ્રવ્યપણુ સમાન હતા પણ જોડેલે મર્મ દ્રવ્યોને વિષે દ્રવ્યપણુ તુલ્ય છે તોપણુ તેમા જીવ અને અજીવ પાણુનો ભેદ છે, જેમ સર્વ દ્રવ્યોને વિરે દ્રવ્યપણુ રહેલું છે, પણ જીવપણુ તો માત્ર એક ચેતનરૂપ દ્રવ્યમા જ રહેલું છે, અને અજીવ પણુ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને કાળ એ પાંચ દ્રવ્યોમા રહેલું છે તે જ પ્રમાણે સર્વ જીવોમા જીવપણુ સમાનપણે રહેલું છે, તોપણુ તેમને વિરે ભવ્યપણુ અને અભવ્યપણુ એના ભેદ રહેલા છે અર્થાત્ જેનામા મોક્ષગમનની યોગ્યતા હોય તે ભય અને મોક્ષ ગમનની જેનામા અયોગ્યતા હોય તે અભવ્ય, એ પ્રમાણે જીવોને વિરે ભેદ રહેતો છે ૧૨૭

અહીં કોઈ તમ કરે કે-ભવ્યપણુ એ જીવનો આભાવિત વર્મ છે તેનો મોક્ષમા નાન થયો, માટે તે વિરોધ આપશે આ ગતને ફગ કાઢના રહે છે —

સ્વાભાવિક ચ ભવ્યત્વ કલગપ્રાગભાવત્ ।

નાશકારણસામ્રાજ્યાદ્વિનશ્યન્ન વિરુદ્ધતે ॥ ૧૨૮ ॥

મૂલાર્થ—ઘટના પ્રાગભાવની જેમ સ્વાભાવિક ભવ્યત્વનો નાશના કારણુની સામગ્રીને લીધે નાશ થવાથી પણ કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. ૧૨૮.

ટીકાર્થ—ઘટનો પ્રાગભાવ એટલે ઘટની ઉત્પત્તિ થયા પહેલાં ઘટનો અભાવ હોવાથી ઘડાને આકારે નહીં વિદ્યમાન માટીરૂપ દ્રવ્ય એ સ્વાભાવિક છે, તોપણ પોતાના (માટીરૂપ દ્રવ્યના) નાશના કારણુ રૂપ સામગ્રીના સામર્થ્યથી ઘટને ઉત્પન્ન કરનાર હુંભાર વિગેરેની પ્રાપ્તિ થવાને લીધે ઘટ રૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરીને તે ઘટનો પ્રાગભાવ (માટીનો આકાર) નાશ પામે છે, તો પણ તેમાં કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. તેમ સ્વાભાવિક એટલે સહજ-આત્માના પારિણામિક ભાવથી ઉત્પન્ન થયેલું ભવ્યત્વ એટલે મુક્તિમાં જવાની યોગ્યતા પણ નાશના કારણુના સામ્રાજ્યથી એટલે પોતાના અદર્શનપણાને માટે કારણુના-કાર્યને ઉત્પન્ન કરનાર સાધનના સામ્રાજ્ય-પરચ્છન્નની પ્રાપ્તિ તથા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ વિગેરે સામર્થ્યવાળા કારણુનું સંપૂર્ણપણું થવાથી નાશ પામે છે છતાં પણ તે વિરોધ-દૃષણ પામતું નથી. કેમકે કારણુ-પણું સંપૂર્ણ થયું, એટલે તેણે કાર્યને ઉત્પન્ન કર્યું, કાર્ય થયું એટલે પછી કારણુની કાંઈ જરૂર રહેતી નથી. ૧૨૮.

શંકા—મોક્ષની યોગ્યતા ભવ્ય જીવોને છે, અને તે ભવ્ય જીવો ઘણે કાળે પણ સર્વે મોક્ષમાં જશે, તેથી કોઈ ભવ્ય બાકી રહેશે નહીં. એટલે પછી મોક્ષનો અભાવ થશે, અને કહેશો કે કેટલાક ભવ્ય જીવો મોક્ષમાં જવાના જ નથી તો પછી તેમનું ભવ્યપણું નિષ્ફળ થશે. આ શંકાના સમાધાન માટે બે શ્લોકથી કહે છે:—

भव्योच्छेदो न चैवं स्याद्भुवनन्त्यान्नभोंशवत् ।

प्रतिमादलवत्क्वापि फलाभावेऽपि योग्यता ॥ १२९ ॥

મૂલાર્થ—આકાશના પ્રદેશોની જેમ ભવ્ય જીવો મોટા અનંતાવાળા હોવાથી તે ભવ્યોનો સર્વથા અભાવ થશે નહીં. અને બીજી આગતમાં કદાચિત્ કળનો અભાવ હોય તો પણ પ્રતિમા થાય તેવા દળની જેમ તેમાં યોગ્યતા કહી શકાય છે. ૧૨૯.

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર ! તારા કહેવા પ્રમાણે નહીં થાય. કારણુ કે શુર એટલે ઉત્કૃષ્ટ અર્થાત્ આઠમું એવું અનંતુ એટલે પદ્ય અને સાગર વિગેરેના ઉપમાનથી પણ જેની સંખ્યા થઈ શકતી નથી એવું શુર અનંતપણું હોવાથી ભવ્ય જીવોનો આ સંસારમાં કોઈ કાળે પણ

અભાવ થશે નહીં જેમ આકાશના અશો એટલે જેનો વિભાગ ન થઈ શકે એના ભાગો-પ્રદેસો અનંતા છે, તેથી તેનો છેડો આવવાનો જ નહીં, તેજ રીતે એટલે સર્વ આકાશના પર્યંત ભાગના અભાવની જેમ ભવ્ય જીવોના પર્યંતનો પણ અભાવ જાણવો કારણ કે આઠમું અનંતુ સર્વ કાળના સમયો કરતા પણ અનંતગણ મોટું છે જેમ સર્વ આકાશના અશો અને સર્વ કાળના સમયોની સખ્યા આઠમા અનંતામા દોવાથી પર્યંત રહિત છે, તેજ પ્રમાણે ભવ્ય જીવો પણ આઠમા અનંતાવડે સખ્યા કરના લાયક હોવાથી ઉચ્છેદ (અભાવ) ને યોગ્ય નથી તથા કોઈ ભવ્ય જીવોને નિષે કોઈ પણ કાળે મોક્ષ રૂપ ફળનો અભાવ છતાં પણ એટલે જેઓ જદાપિ કાળે પણ મોક્ષમા જવાના જ નથી, તેવા ભવ્યોને પણ પ્રતિમાને યોગ્ય એના પાપાણુ વિગેરેની જેમ અર્થાત્ તે પાપાણુ વિગેરેની પ્રતિમા નહીં કર્યા છતાં પણ તેમા પ્રતિમા થવાની યોગ્યતા હોય છે તે કહેવાય છે, તે જ પ્રમાણે સામગ્રીને અભાવે મોક્ષની અપ્રાપ્તિ છતાં પણ તેનામા મુક્તિની યોગ્યતા હોય છે તેથી તે ભવ્ય કહેવાય છે ભાનાર્થ એ છે કે જેમ નદન વિગેરે વનમા રહેલા કોઈક અદનના કાષ્ઠની પ્રતિમા થવાની યોગ્યતા હોય તોપણ સામગ્રીના અભાવને લીધે તેની પ્રતિમા થાય નહીં, તેથી કાંઈ તેની યોગ્યતા જતી રહેતી નથી, તે જ પ્રકારે કોઈ ભવ્યોનો પણ સામગ્રીને અભાવે મોક્ષ ન થાય, તોપણ સમારપગ્નિપુતિની નિવૃત્તિ કરવાની શક્તિરૂપ યોગ્યતા તો સત્તારૂપે તેનામા રહેલી જ છે ૧૨૬

नैतद्वय वदामो यद्भव्यं सर्वोऽपि सिध्यति ।

यस्तु सिध्यति सोऽवश्यं भव्य एवेति नो मतम् ॥ १३० ॥

મૂલાર્થ—સર્વ ભવ્ય જીવો મોક્ષ પામે છે, એમ અમારૂં કહેવું નથી પરંતુ જે જીવ સિદ્ધિ પામે છે, તે અવશ્યે કરીને ભવ્ય જ છે, એવો અમારો મત છે ૧૩૦

ટીકાર્થ—જૈનધર્મના જ્ઞાનવાળા અમે સર્વે એમ કહેતા નથી કે જે ભવ્ય એટલે મોક્ષ પામના યોગ્ય હોય, તે સર્વે મોક્ષ જાય જ છે પરંતુ જે જીવો સિદ્ધિપદને પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે, તે તો અવશ્ય-નિશ્ચયથી અભવ્યને છોડીને ભવ્ય જીવો જ છે કે જે મોક્ષની યોગ્યતાવાળા છે તેવા ભવ્ય જ મોક્ષે ગયા છે, જાય છે અને જશે એ પ્રમાણે અમારો મત-દર્શન છે ૧૩૦

તે સાંભળીને ક્રોધ શંકા કરે છે.—

નનુ મોક્ષેऽપિ જન્યત્વાદ્વિનાશિનિ ભવસ્થિતિઃ ।

નૈવં પ્રધ્વંસવત્તસ્યાનિધનત્વવ્યવસ્થિતેઃ ॥ ૧૩૧ ॥

મૂલાર્થ—વિનાશના સ્વભાવવાળો આત્મા મોક્ષને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેની ફરીને સંસારમાં ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ. તે પર સિદ્ધાન્તિ જવાળ આપે છે કે એમ નહીં થાય. કારણ કે પ્રધ્વંસની જેમ મોક્ષ અવિનાશી છે, એવી વ્યવસ્થા છે. ૧૩૧.

ટીકાર્થ—ક્રોધ અન્ય દર્શની પૂછે છે કે તમારા દર્શનમાં મોક્ષની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી મોક્ષ જન્ય (ઉત્પન્ન થવા લાયક) છે પણ સ્વાભાવિક નથી. તેથી મોક્ષને વિષે પણ એટલે સિદ્ધિપદ પામ્યા છતાં પણ વિનાશના સ્વભાવવાળા આત્માને વિષે ફરીને પણ સંસારનો નિવાસ પ્રાપ્ત થશે. કારણ કે મોક્ષ જન્ય છે. જે જન્ય હોય તે અવશ્ય ઉત્પત્તિમાન હોય છે, અને જે ઉત્પત્તિધર્મવાળો હોય છે તે ઘટાદિકની જેમ અવશ્ય નાશવંત હોય છે, માટે ફરીથી તેની સંસારની સ્થિતિ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે બીજાની ઉક્તિ સાંભળીને સિદ્ધાન્તિ કહે છે કે—હે ભદ્ર! તું કહે છે તેમ નથી. કારણ કે તે મોક્ષની અવિનાશિની વ્યવસ્થા છે, એટલે જેનો નાશ જ નથી એવા અનિધનપણાની મર્યાદા છે. વળી મોક્ષમાં આયુષ્યનો અભાવ છે. જેમ લાકડી વિગેરે વડે ઘટાદિકનો પ્રધ્વંસનાશ ઉત્પન્ન થાય છે તે જન્ય છે, તોપણ તે સર્વદા ધ્વંસપણે જ નાશપણે જ રહે છે. પણ ફરીને ઘટરૂપે ઉત્પન્ન થતો નથી, તે જ પ્રમાણે સિદ્ધને માટે પણ જાણવું. ૧૩૧.

ફરીને વાદી કહે છે કે કર્મના બંધનથી મૂકાયેલો આત્મા વૃદ્ધિને પામવો જોઈએ. તે શંકાની નિવૃત્તિ માટે કહે છે.—

આકાશસ્યેવ વૈવિકલ્યા મુદ્ગરાદર્ધદક્ષયે ।

જ્ઞાનાદેઃ કર્મણો નાશે નાત્મનો જાયતેઽધિકમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

મૂલાર્થ—મુદ્ગરાદિકવડે ઘટનો નાશ થવાથી પૃથક્પણાએ ફરીને જેમ આકાશની વૃદ્ધિ થતી નથી, તેમ જ્ઞાનાદિકવડે કર્મનો નાશ થવાથી પણ આત્માની વૃદ્ધિ થતી નથી. ૧૩૨.

ટીકાર્થ—જેમ મુદ્ગર-મોઘરી તથા ઘણું દંડ વિગેરેવડે ઘટનો નાશ કર્યો છતાં પણ વિવિક્તપણાએ ફરીને એટલે પૃથક્પણાએ ફરીને આકાશના આવરણનો અભાવ થવાથી કેવળ આકાશની જ રૂપ-

પ્રતા થાય છે, પણ તેમા આવગણના અભાવને લીધે દાનિ કે વૃદ્ધિ થતી નથી તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન, ધ્યાન વિગેરેનું મેનન કરનાથી નાના વરલીયાદિક કર્મનો નાન થયે કેવળ આવરાનું રહિતપણે મિત્ર રૂપે આત્મા રહે છે પણ તે આત્માનું અવિરૂપણ એટલે મર્વ્યાપકપણાએ કરીને વિનાશપણું થતું નથી ૧૩૨

ગમ—કર્મના પુદ્ગલો મર્વન લોકમા આપીને રહેલા છે માટે તેના અભયથી આત્મા મુક્ત્યો હોય તો પણ અમુક્ત થશે આ ન કાને દુઃ કરવા કહે છે —

न च कर्माणुसज्जन्धान्मुक्तस्यापि न मुक्तता ।

योगानા વન્ધહેતૂનામપુનર્ભવસમવાત ॥ ૧૩૩ ॥

મુદાર્થ—કર્મના પરમાણુઓના અમધને લીધે ગિદ્ધિ પામેનાને પણ મુક્તિ નથી, એની રામ કરવી નહીં કારણકે બધના હેતુ રૂપ યોગોને પુન ઉત્પત્તિનો અસભન છે ૧૩૩

ટીકાર્થ—કર્મને યોગ્ય એવા પરમાણુઓની ગાયે લે મુખનો અબધ-અપર્શ કરવાપણ છે તેથી ગિદ્ધનો પણ મોક્ષ નથી, એની રામ ન કરવી કારણ કે બધના મૂળ કાગળ રૂપ યોગોને એટલે મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારને ફરી ઉત્પત્તિનો અભવ નથી તેથી મુક્તિના હોવાને સમારની પ્રાપ્તિ થશે નહીં ૧૩૩

જીથી અનુમાન પ્રમાણુવે મોક્ષને ગિદ્ધ કરે છે —

मुग्धस्य तारतम्येन प्रकर्षस्यापि सभवात् ।

અનન્તમુગ્ધમવિત્તિર્મોહ. મિધ્યતિ નિર્ભય ॥ ૧૩૪ ॥

મુદાર્થ—પુખ્ત તરતમપણું હોનાથી પ્રકૃષ્ટ મુખનો પણ અભવ છે, તેથી કરીને જેમા અનન્ત મુખનું જ્ઞાન થાય છે એનો નિર્ભય મોક્ષ છે એમ ગિદ્ધ થાય છે ૧૩૪

ટીકાર્થ—મોક્ષ છે કારણ કે પુખ્ત તરતમપણું એટલે ન્યૂનાધિક પણ જેમામા આવે છે તેથી લે (વગ્નુ) તરતમણું હોય તે ઉત્કૃષ્ટ પણ હોય છે જેમ ધનમદિત અને ધનરહિતપણું (ધનરાન અને દુઃસ્થિ) અને તે જ પ્રમાણે તરતમનાચાનું મુખ છે માટે તે પુખ્તના પ્રકારનો એટલે મારથી અધિકપણાનો પણ નમવ છે, તેથી અનન્ત મુખનું જેમા નાન થાય છે એવો મોમ નિમ્ન-મય રહિતપણું ગિદ્ધ થાય છે ૧૩૪

હવે મોક્ષનેવિષે નાસ્તિકવાદનો ઉપસંહાર કરે છે.—

વચનં નાસ્તિકાભાનાં મોક્ષસત્તાનિષેધકમ્ ।

આન્તાના તેન નાદેયં પરમાર્થગવેષિણા ॥ ૧૩૫ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ નાસ્તિકની જેવા ભ્રાંતિ પામેલાનું મોક્ષની સત્તાને નિષેધ કરનારૂં વચન પરમાર્થની ગવેષણા કરનાર પુરૂષે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી. ૧૩૫.

ટીકાર્થ—નાસ્તિક એટલે ચાર્વાક તેની જેવા દેખાતા ભ્રાંતિ પામેલા એટલે વિષયોને વિષે મુખરૂપ, મિથ્યાત્વને વિષે ધર્મરૂપ અને અજ્ઞાનને વિષે જ્ઞાનરૂપ ભ્રમ પામેલાનું મોક્ષની સત્તાને—વિધમાનપણાને નિષેધ કરનારૂં એટલે નિવારણ કરનારૂં અસંગત વચન મોક્ષરૂપ ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થની ગવેષણા કરનારે એટલે ચાર્વાકપણે નહીં જાણેલાનું ચાર્વાકપણે જ્ઞાન કરવામાટે પ્રયત્ન કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે એવા પુરૂષે ગ્રહણ-સ્વીકાર કરવા લાયક નથી. ૧૩૫.

હવે મોક્ષના ઉપાયનો નિષેધ કરનાર કહે છે.—

ન મોક્ષોપાય इत्याहुरपरे नास्तिकोपमाः ।

कार्यमस्ति न हेतुश्चेत्येषा तेषां कदर्थना ॥ ૧૩૬ ॥

મૂલાર્થ—નાસ્તિકની જેવા ખીજા કેટલાક કહે છે કે મોક્ષનો ઉપાય છે જ નહીં. તેઓ કાર્યને માને છે અને કારણને માનતા નથી. એ તેઓની મોટી કદર્થના છે. ૧૩૬.

ટીકાર્થ—નાસ્તિકની જેવા-ચાર્વાકની જેવા ખીજા કેટલાએક નિયતિ વાદીઓ “મોક્ષનો ઉપાય એટલે મોક્ષ મેળવવાનું સાધન છે જ નહીં” એમ કહે છે. તેઓ કહે છે કે મોક્ષ માત્ર નિયતિથી જ સાધ્ય છે. જ્યારે જેનું મોક્ષ થવાનું પ્રારબ્ધ (નિયતિ) હશે ત્યારે જ તેનો મોક્ષ થશે, અન્યથા સંકરો ઉપાયોથી પણ થશે નહીં. આ પ્રમાણે તેઓના મતમાં કાર્ય એટલે મોક્ષરૂપી સાધ્ય વસ્તુ છે, પણ હેતુ એટલે સાધન (કારણ) નથી. માટે એ તેમની-ઉપાયને નહીં માનનારાઓની કદર્થના એટલે મોહ વિટંબણા છે એમ જાણવું. ૧૩૬.

કહેલા અર્થને જ કહે છે.—

अकस्मादेव भवतीत्यलीकं नियतावधेः ।

कादाचित्कस्य दृष्टत्वाद्भावे तार्किकोऽप्यदः ॥ ૧૩૭ ॥

મૂલાર્થ—અવવિનુ નિયતપણુ હોવાથી અકસ્માત જ મોક્ષ થાય છે, એવુ તેમનુ કહેવુ અસત્ય છે કેમકે તેવા અવવિનુ નિયત-પણુ કદાચિત જ જોવામા આવે છે આ વિષે નૈયાયિક પણુ નીચે પ્રમાણે કહે છે ૧૩૭

ટીકાર્થ—નિશ્ચે અકસ્માત્ અર્થિત્યુ જ અર્થાત્ સ્વભાવથી જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે સાથી કે નિશ્ચિત એવા અવવિથી એટલે મોક્ષ થવામા નિયમિત કાળની મર્યાદા છે તેથી તે કાળની મર્યાદા પૂર્ણ થવાથી મોક્ષ થાય છે, આ પ્રમાણેનુ તેમનુ કહેવુ અસત્ય છે કારણુ કે તે પ્રમાણે કદાચિત જ જોવામા આવે છે, એટલે કે ઘણે કાળે કોઈએક જીવને જ તે પ્રમાણે થાય છે, એમ માનેલુ છે માટે નિયત મોક્ષતુ કદાચિતપણુ હોવાથી મરદેવા, ભરત મહારાજ વિગેરે કોઈ-કને જ તેવો મોક્ષ થાય છે આ વિષે તાર્કિક એટલે નૈયાયિક પણુ નીચે પ્રમાણે કહે છે ૧૩૭

તે નૈયાયિકતુ વચન કહે છે —

हेतुभूतिनिषेधो न स्वानुपाख्याविधिर्न च ।

स्वभाववर्णना नैवમवधेर्नियतत्वत् ॥ ૧૩૮ ॥

મૂલાર્થ—અવવિનો નિયમ છે તેથી હેતુરૂપ સામગ્રીનો નિષેધ નથી, તથા આત્માના નિષેધનો વિધિ નથી, અને એમ હોવાથી સ્વભાવની વર્ણના ઉત્પન્ન થતી નથી ૧૩૮

ટીકાર્થ—અવવિનો એટલે કાળના નિયમનો નિર્ધાર એટલે નિશ્ચય હોવાથી હેતુ એટલે ઉત્પત્તિના કારણરૂપ કુભાર, ચક્ર વિગેરે ઘટની ઉત્પત્તિના સાધનભૂત સામગ્રીનો નિષેધ-નિવારણ થતુ નથી કારણુ કે આત્માના નિષેધનો વિધિ એટલે ‘હુ નથી’ એવા પ્રકારનો વિધિ છે નહીં અને તેમ હોવાથી સ્વભાવની વર્ણના એટલે વસ્તુસ્વરૂપની વર્ણના ઉત્પન્ન થતી નથી તેથી કરીને સાધનરૂપ સામગ્રીનો નિષેધ કરવો યુક્ત નથી ૧૩૮

જો કદાચ હેતુ વિના જ કેવળ નિયતિથી જ મોક્ષનો સ્વીકાર કરશો, તો સર્વત્ર-સર્વને વિષે તે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે, તે કહે છે —

न च सार्वत्रिको मोक्ष ससारस्यापि दर्शनात् ।

न चेदानीं न तद्व्यक्तिर्व्यञ्जको हेतुरेव यत् ॥ ૧૩૯ ॥

મૂલાર્થ—સમાસ્ત દર્શન થાયછે. તેથી સર્વત્ર મોક્ષ થતો નથી

તથા હાલમાં તે મોક્ષની સ્પષ્ટતા નથી એમ પણ ન કહેવું. કારણ કે તે મોક્ષને પ્રગટ કરનાર હેતુ-સાધન જ છે. ૧૩૯.

ટીકાર્થ—સર્વ ક્ષેત્ર કાળને વિષે થનારો એવો મોક્ષ નથી. ને કદાચ ઉપાય વિનાનો મોક્ષ થતો હોય તો તે સર્વત્ર થવો લેઈએ, કેમકે જે વસ્તુ ઉપાય વિના જ સાધ્ય હોય તેને કાળનો નિયમ હોતો નથી. તેથી મોક્ષ ઉપાય વિનાનો નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે સંસાર એટલે ભવ પણ લેવામાં આવે છે. એટલે મોક્ષના ઉપાયનું સેવન ન કરવાથી કેટલાક જીવોનો સંસાર દેખાય છે. તે મોક્ષની હાલમાં વ્યક્તિ એટલે આવિર્ભાવ નથી એમ ન કહેવું. કારણ કે હેતુ જ એટલે મોક્ષના સાધન જ વ્યંજક એટલે નિયત મોક્ષના પ્રકાશક છે. તેથી મોક્ષ સમગ્ર સામગ્રીને આધીન છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૩૯.

અહીં વાદી બીજે પ્રકારે શંકા કરે છે.—

મોક્ષોપાયોઽસ્તુ કિં ત્વસ્ય નિશ્ચયો નેતિ चेन्मतम् ।

तन्न रत्नत्रयस्यैव तथाभावविनिश्चयात् ॥ ૧૪૦ ॥

મૂલાર્થ—મોક્ષનો ઉપાય ભલે હો. પરંતુ તે ઉપાયનો અમુક નિશ્ચય નથી એમ ને તમારો મત હોય તો તે અસત્ય છે. કારણ કે ત્રણ રત્નનું જ તે મોક્ષના ઉપાયમાં નિશ્ચયપણું છે. ૧૪૦.

ટીકાર્થ—મોક્ષનો ઉપાય-સાધન ભલે હો. પરંતુ તેમાં કાંઈક વિચારવાનું છે. શું વિચારવાનું છે? તે કહે છે:—આ મોક્ષના ઉપાયનો નિશ્ચય એટલે ‘આ ત્રણ રત્નાદિક જ મોક્ષનો ઉપાય છે.’ એવા નિયમનું અવધારણુ નથી. પરંતુ અનિશ્ચિત નામવાળા ઘણા ઉપાયો છે. તેમાંથી કોઈની કોઈક ઉપાયવડે સિદ્ધિ થાઓ. પણ ત્રણ રત્ન જ ઉપાયરૂપ છે એવો નિયમ ન હો. આ પ્રમાણે ને તમારો મત હોય તો તે તેમ નથી, એટલે તમારું કહેવું સિદ્ધ થાય તેમ નથી. આગળ તેને માટે યુક્તિ કહેવામાં આવે છે તે આ પ્રમાણે:—બીજા ઉપાયોનો ત્યાગ કરીને સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ ચારિત્ર એ ત્રણ રત્નો જ (તે પણ છુટા છુટા નહીં—ત્રણે એકઠા જ) તેવા પ્રકારના મોક્ષસાધનના અઅભિચારી કારણ છે. આ પ્રમાણે વિશિષ્ટ નિયમ છે, માટે તે ઉપાયો સેવવા. ૧૪૦.

પ્રતિજ્ઞા કરેલા ન્યાયની જ સ્પષ્ટતા કરે છે.—

भवकारणरागादिप्रतिपक्षमदः खलु ।

तद्विपक्षस्य मोक्षस्य कारणं घटतेतराम् ॥ ૧૪૧ ॥

મૂલાર્થ—આ ત્રણ રત્ન સસારના હેતુરૂપ રાગાદિકના પ્રતિપક્ષ એટલે શત્રુરૂપ છે. માટે તે ત્રણ રત્ન તે સસારના વિપક્ષ-શત્રુરૂપ મોક્ષનું કારણ હોય એ વાત અત્યંત ઘટે છે—યુક્ત છે ૧૪૧

ટીકાર્થ—આ વાત અમારા જેવાની બુદ્ધિને પ્રત્યક્ષ તથા સર્વની બાહેધી છે કે સસારના કારણુ બૃત્ત રાગ એટલે પ્રીતિરૂપ અભિલાષ, દ્વેષ અને મોહ પ્રિયેરે છે તેના પ્રતિપક્ષરૂપ એટલે વિરોધવાળા જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રરૂપ ત્રણરત્ન છે જે ભવના કારણરૂપ રાગાદિકના પ્રતિપક્ષી-વિરોધી હોય તે તેના વિપક્ષરૂપ એટલે સસારના વિરોધીરૂપ મોક્ષના કારણુ-સાધન અત્યંત ઘટે છે—યુક્ત છે અને તેવા સ્વભાવ વાળા ત્રણ રત્ન જ છે, તે સિવાય બીજું કોઈ નથી ૧૪૧

ફરીથી વાદી કહે છે—

અય રત્નત્રયમાસે પ્રાક્કર્મલઘુતા યથા ।

પરતોઽપિ તયૈવ સ્યાદિતિ કિં તદપેક્ષયા ॥ ૧૪૨ ॥

મૂલાર્થ—જેમ ત્રણ રત્નની પ્રાપ્તિ થયા પહેલાં કર્મની લઘુતા કોઈ પણ અન્ય સાધનથી થાય છે, તે જ પ્રમાણે મોક્ષનું સાધન પણ બીજું જ કોઈક થયે માટે તે ત્રણ રત્નની જ અપેક્ષા શામાટે જોઈએ? ૧૪૨

ટીકાર્થ—જેમ એટલે આ દૃષ્ટાંતે કરીને મોક્ષના સાધનનો નિશ્ચય યુક્ત નથી કે જેમ પૂર્વ કહેવા ત્રણ રત્નની પ્રાપ્તિ-લાભ થયા પહેલાં કર્મની લઘુતા-હાનિ અર્થાત્ અલપતા કોઈ પણ એટલે ત્રણ રત્ન સિવાય બીજા કોઈ પણ સાધનનડે થાય છે તે જ પ્રકારે આગળ ઉપર પણ મોક્ષનું સાધન બીજું જ કોઈક થઈ શકે તેથી ત્રણ રત્નની અપેક્ષાની શી જરૂર છે? કોઈ જ નથી ૧૪૨

હવે તે વાદીને જવાબ આપે છે—

નૈવ યત્પૂર્વસૈવૈવ મૃદ્ધી નો સાધનક્રિયા ।

સમ્યક્ત્વાદિક્રિયા તસ્માત્ દૃઢૈવ શિવસાધને ॥ ૧૪૩ ॥

મૂલાર્થ—પૂર્વ એવા જ મોક્ષનું સાધન થઈ શકતી નથી કારણ કે તે કોમળ છે, તેથી તે મોક્ષ સાધનની ક્રિયા નથી તેથી કરીને દૃઢ એવી સમ્યક્ત્વાદિક ક્રિયા જ મોક્ષ સાધનને વિષે અર્થ છે ૧૪૩

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર! એ પ્રમાણે એટલે તારા કહેવા પ્રમાણે પૂર્વ એવા જ એટલે ત્રણ રત્નની પ્રાપ્તિ થયા પહેલાં તે રત્નરૂપની પ્રાપ્તિમા હેતુરૂપ પ્રથમ એવા અર્થાત્ માર્ગાનુસારિણી અને શુભુમા ઉન્મુખ

એવી જે ક્રિયા છે તે આગળ મોક્ષને સાધનારી નહીં થાય. કારણ કે તે મૃદુ છે. એટલે સકલ કર્મને નિર્મૂલ હણવામાં અસમર્થ હોવાથી ક્રોમળ છે. તેથી તે મોક્ષને નિષ્પાદન કરવાની પૂર્વક્રિયા થઈ શકશે નહીં. તે (પૂર્વ એવા) સ્થૂલ લક્ષ્યતાવાળી છે, તેથી તે દોષોને કાંઈક મંદ કરીને સમ્યક્ત્વાદિકને જ પ્રાપ્ત કરાવવામાં સમર્થ થાય તેમ છે, પણ બળવાન શત્રુના સૈન્ય પ્રત્યે સામાન્ય યોધાની જેમ સમગ્ર કર્મ-સમૂહનો નાશ કરવામાં તે સમર્થ નથી. તેથી કરીને એટલે ઉપર બ-તાવેલા કારણે કરીને દૃઢ-અત્યંત તીવ્ર સમ્યક્ત્વાદિક ક્રિયા એટલે સમ્યક્દર્શન વિગેરે ત્રણ રત્નરૂપ વ્યાપાર જ મોક્ષને સાધવામાં સમર્થ છે. તેની જ સૂક્ષ્મ કર્મોને હણવાની તીવ્ર શક્તિ છે. ૧૪૩.

ફરીથી વાદી કહે છે કે તથાભવ્યત્વ વિગેરે જ મોક્ષતું કારણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તે આ પ્રમાણે.—

ગુણાઃ પ્રાદુર્ભવન્ત્યુચ્ચૈરથવા કર્મલાઘવાત્ ।

તથાભવ્યતયા તેષાં કુતોડપેક્ષાનિવારણમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

મૂલાર્થ—તથાભવ્યત્વે કરીને અથવા કર્મના લાઘવે કરીને અત્યંત ગુણો પ્રગટ થાય છે. તેથી શા માટે તેની અપેક્ષાતું નિવારણ કરે છે? ૧૪૪.

ટીકાર્થ—તેવા પ્રકારની વિચિત્ર ભવ્યતાએ કરીને એટલે મુક્તિ-ગમનની યોગ્યતાએ કરીને અથવા કર્મની હાનિએ કરીને અત્યંત સમ્ય-દર્શનાદિક ગુણો પ્રગટ થઈને વૃદ્ધિ પામે છે. તેથી શા માટે તે તથા-ભવ્યત્વાદિકની મોક્ષસાધનમાં અપેક્ષાતું નિવારણ એટલે હેતુપણાનો નિષેધ કરે છે? તે થઈ શકે તેમ નથી. ૧૪૪.

અહીં સિદ્ધાન્તિ ઉત્તર આપે છે.—

તથાભવ્યતયાક્ષેપાદ્રુણા ન ચ ન હેતવઃ ।

અન્યોડન્યસહકારિત્વાદ્દંડચક્રમ્નમાદિવત્ ॥ ૧૪૫ ॥

મૂલાર્થ—તથાભવ્યતાના આક્ષેપથી વીર્યોત્સાહાદિક ગુણો મોક્ષના હેતુ નથી, એમ અમારો મત નથી. પરંતુ ઘટને વિષે દંડ, ચક્ર અને તેના ભ્રમણ વિગેરેની જેમ અન્યોઅન્ય સહકારી હોવાથી તે સર્વે હેતુ છે. ૧૪૫.

ટીકાર્થ—વિવક્ષિત પર્યાયવડે જે થશે તેનું નામ ભવ્ય કહેવાય છે. તે ભવ્યનો જે ભાવ એટલે ધર્મ તે ભવ્યતા. ભવ્યતા એટલે મોક્ષ-

ગમનની યોગ્યતા અર્થાત્ જીવનો અનાદિ પારિણામિક ભાગ અને તથા
એટલે તે અનિયત પ્રકારે જે ભવ્યતા તે તથા ભવ્યતા કહેવાય છે
એટલે જે ભવ્યતા પોતે જ પોતપોતાના કાળ, ક્ષેત્ર, ગુણાદિક દ્રવ્યના
લક્ષણવાળી આમગ્રીના ભેદથી નાના પ્રકારના જીવોને વિષે વિચિત્ર
પ્રકારે રહે છે, તે જ તથાભવ્યતા કહેવાય છે જે એમ ન માનીએ
અને મર્મ પ્રકારે એક સરખી જ યોગ્યતા માનીએ તો મર્મ ભવ્ય જીવોને
એકી વખતે જ ધર્માદિની પ્રાપ્તિ થાય, અને તેથી કરીને તરત જ
એકી વખતે જ સર્વ ભવ્યોનો મોક્ષ પાપ થાય માત્ર એકલી ભવ્યતાને
જ હેતુપણે સ્વીકાર કરીએ તો તેમ વાય, પપુ તેવું તો છે નહીં
માટે બીજા પપુ આધનોની અપેક્ષા દોષી જોઈએ તે સાચો બતાવે
છે—વીર્ય, ઉત્સાહ વિગેરે ગુણો પપુ મોક્ષના સાધન છે, એવો અમારો
મત છે, પરંતુ તથા ભવ્યતા, વીર્ય, ઉત્સાહ અને સમ્યગ્દર્શન વિગેરે
ગુણો પરસ્પર સહકારી એટલે એમ્કા યઈને જ કાર્ય કરનાર દોષાથી
મોક્ષના આગ્રહ વાય છે જેમ ઘટની મિદ્ધિમા દહ-લાકડી, ચક્ર અને
તેવું કરતું એ વિગેરે સહકારી બારણું છે, તે જ પ્રકારે મોક્ષના સાધ-
નમા તથાભવ્યતા વિગેરે અલકારી બારણું છે ૧૪૫

હવે એ જોડે કરીને ઉપમતાર કરે છે —

જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણ્યુપાયાસ્તદ્ભવક્ષયે ।

एतन्निपेवक वाक्य त्याज्य मिथ्यात्ववृद्धिकृत् ॥ ૧૪૬ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને સસારના નાશને વિષે જ્ઞાન, દર્શન અને
ચારિત્ર એ ઉપાયો છે માટે તેને નિરોધ કરનાર વાક્ય મિથ્યાત્વની વૃદ્ધિ
કરનાર હોવાથી તજના લાયક છે ૧૪૬

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂન કહેવા જેવું કરીને ભવના ક્ષયને
વિષે એટલે સસાર થકી તરવાને વિષે પણ રબની મજાનું પ્રમિદ્ધ
એના જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ જ ઉપાયો છે માટે મિથ્યાત્વની
એટલે કુમતની વૃદ્ધિ કરનાર એ મોક્ષના ઉપાયને નિરોધ કરનાર વાક્ય
તજના લાયક છે ૧૪૬

मिथ्यात्वस्य पदान्येतान्युत्सृज्योत्तमधीधन ।

भावयेत्प्रातिलोभ्येन सम्यक्त्वस्य पदानि यद् ॥ ૧૪૭ ॥

મૂલાર્થ—ઉત્તમ શુદ્ધિ રૂપી યનનાળા પુરૂષે આ મિથ્યાત્વના મ્થા
નોને તથાને તેથી ઉવટાપણે સમ્યક્ત્વના છ મ્થાનોની ભાવના કરવી ૧૪૭

ટીકાર્થ—ઉત્તમ એટલે નિર્દોષ યુદ્ધિરૂપી ધનવાળા પુરૂષે આ પૂર્વે કહેલા મિથ્યાત્વના-વિપરીત દર્શનના પદોને-વાક્યોને તજીને સમ્યક્ત્વના-અવિપરીત દર્શનના છ સ્થાનોની વિપરીતપણે એટલે કહેલાથી ઉલટાપણે અર્થાત્ “જીવ છે, તે નિત્ય છે, કર્મોનો કર્તા છે, તેનો ભોક્તા છે, મોક્ષ છે, તેનો ઉપાય છે.” ઇત્યાદિરૂપે ભાવના કરવી. ૧૪૭.

॥ इति मिथ्यात्वत्यागाधिकारः ॥

ઉપરના અધિકારમાં મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કહ્યો. તે કદાચહુનો ત્યાગ થવાથી જ થાય છે. તેથી હવે આ અધિકારમાં કદાચહુનો ત્યાગ કરવા કહે છે.—

मिथ्यात्वदावानलनीरवाहमसद्ब्रह्मत्यागमुदाहरन्ति ।

अतो रतिस्तत्र बुधैर्विधेया विशुद्धभावैः श्रुतसारवद्भिः १४८

મૂલાર્થ—અસદ્બ્રહ્મના ત્યાગને મિથ્યાત્વરૂપી દાવાનળને વિષે મેઘ સમાન કહેલો છે. માટે શુદ્ધ આશયવાળા અને શાસ્ત્રના સારને જાણનારા પડિતોએ તે કદાચહુનો ત્યાગ કરવામાં પ્રીતિ કરવી. ૧૪૮.

ટીકાર્થ—અસદ્બ્રહ્મનો ત્યાગ એટલે અવિદ્યમાન (અછતી) અથવા વિપરીત વસ્તુપરના આગ્રહનો એટલે અન્યથા શ્રદ્ધાની પ્રરૂપણાનો ત્યાગ. આ ત્યાગને પૂર્વે કહેલા મિથ્યાત્વરૂપી દાવાનળનું એટલે સકળ શુભગુણના આરામ (ઉદ્યાન)ને દહન કરવામાં સમર્થ એવા વનાશિનું શમન કરવામાં મેઘ સમાન કહેલો છે. તેથી કરીને શુદ્ધ ભાવ-આશયવાળા અને જિનાગમાદિક શાસ્ત્રના સારને જાણનારા પડિતોએ તે અસદ્બ્રહ્મના ત્યાગને વિષે પ્રીતિ કરવી. ૧૪૮.

અસદ્બ્રહ્મ હોવાથી શું ન હોય? તે કહે છે.—

असद्ब्रह्मिज्ज्वलितं यदन्तः क्व तत्र तत्त्वव्यवसायवल्ली ।

प्रशान्तिपुष्पाणि हितोपदेशफलानि चान्यत्र गवेपयन्तु १४९॥

મૂલાર્થ—જેનું ચિત્ત અસદ્બ્રહ્મરૂપી અગ્નિથી દગ્ધ થયેલું છે, તેને વિષે તત્ત્વના નિશ્ચયરૂપી લતા ક્યાથી હોય? અને શાંતિરૂપી પુષ્પો તથા હિતોપદેશરૂપી ફળોની તો અન્યત્ર જ ગવેપણા-શોધ કરો. તે તો અહીં સભવે જ નહીં. ૧૪૯.

ટીકાર્થ—જે કોઈ પ્રાણીનું ચિત્ત અથવા મધ્યભાગ પૂર્વે કહેલા અસદ્બ્રહ્મરૂપી અગ્નિવડે દગ્ધ થયેલ છે, તેના અંતઃકરણરૂપ આરામ (ઉદ્યાન)ને વિષે યથાર્થ સ્વરૂપવાળા વસ્તુતત્ત્વના વિવિધ પ્રકારના

નિશ્ચયરૂપ વહી એટલે વાદિત ધ્વાને આપનારી વ્યવસ્થા આથી જ હોય? એટલે તે આથી ઉત્પત્તિને પામે? આ પપુ ન પામે વળી પ્રગાતિ એટલે નિષય, કપાય અને ઝદ્રિયોને દમન જગત્પ્રકૃષ્ટ મનોવૃત્તિરૂપી પુણ્યો ક્યાથી એટલે ક્યા ઉત્પત્તિને પામે? વળી હિતો પદેશ એટલે જે પ્રકારે રૂપ અને પરતુ હિત ગાય તેના પ્રગાતો ઉપ દેશ—વસ્તુ-ર્મના પ્રગાતરૂપ કળો એટલે સદ્ગતિના મુખ આપનારા વૃક્ષના ધ્વજો પપુ ત્યા ક્યાથી હોય? હે ભગ્ય જીવો! આ પૂવ કહેલી ત્રણે વસ્તુને અસદ્ગતિરૂપી અગ્નિથી દગ્ધ થયેલા ધ્યાનથી બીજે ધ્યાને એટલે અસદ્ગતિરૂપિત જનને વિરે તમે શોધો—જુઓ અસદ્ગતિના જામા તે જડશે નહીં ૧૪૮

અસદ્ગતિવાળો પુરૂષ પડિત હોય તો પપુ તે વસ્તુના સારને પામતો નથી, એ વાત જહે છે—

અધીત્ય કિઞ્ચિન્ન નિશમ્ય કિઞ્ચિદસદ્ગતિપડિતમાનિનો યે ।

મુખ સુખ ચુવિતમસ્તુ વાચો લીલારહસ્ય તુ ન તૈર્જગાહે ॥૧૫૦॥

મૂલાર્થ—કાઈક ભણીને અને કાઈક આભણીને જેઓ અસદ્ગતિને લીધે પોતાના આત્માને પડિત માને છે, તેઓ ભવે મુખેથી વાણીના મુખતુ સુખન કરે પરતુ તેઓએ તે વાણીના લીલા ગુહ્યતુ અવગાહન કર્યું જ નથી એમ અમજતુ ૧૫૦

દીપાર્થ—કાઈક-લેખમાત્ર એટલે ત્રથનો આદિભાગ ભણીને તથા કાઈક જેવું તેવું ભાનવિના શબ્દાર્થ માત્ર આભણીને જે ટોડ અસદ્ગતિને લીધે પોતાના આત્માને પડિત માનનારા છે તેઓ ભવે મુખેથી વાણીના મુખતુ અથવા ત્રથના એક ભાગતુ સુખન કરે એટલે મુખની લાજનો આસ્વાદ કરે પરતુ તે વાણીની લીલાતુ ગુહ્ય એટલે વાણીના સાગના પરિપુર્ય રૂપ અપુલિસ એટલે યથાર્થ વસ્તુરૂપને અલપુ કરનાર જ્ઞાનના વિનાશને તો તેઓએ પ્રાપ્ત કર્યો જ નથી ૧૫૦

જેઓ અસદ્ગતિવાળાનો આશ્રય કરનારા છે, તેઓને પપુ નિર-બળા જ છે તે જહે છે—

અસદ્ગતિર્પદતુચ્છર્પેર્વોધાશતાન્ધીકૃતમુગ્ધલોકં ।

વિહવિતા હન્ત જડેવિતહાપાડિત્યકઢૂલતયા ત્રિલોકી ૧૫૧॥

મૂલાર્થ—જીવો! અસદ્ગતિને કરીને જેમનો આત્મા-ર અત્યંત ઉછળે છે, તથા જેમણે બોધના એક મગે (લેગે) કરીને મુગ્ધ (ભોળા)

જનોને અધ કર્યા છે, એવા જડ પુરુષોએ વિતંડાના પાંદિત્યની ખરજ વડે કરીને ત્રણ જગતના પ્રાણીઓને વિટંબાણુ પમાડી છે. ૧૫૧.

ટીકાર્થ—અહો ! મહા ખેદની વાત છે કે અસદ્ગ્રહે કરીને એટલે અસત્ દેશનાદિકના આગ્રહે કરીને જેમનો અહંકાર અત્યંત વૃદ્ધિ પામે છે, તથા શાશ્વિદક (આકરણ્ય સંગંધી) અથવા તાર્કિક (ન્યાય સંગંધી) જ્ઞાનરૂપ બોધના અંશે કરીને એટલે કેટલાક ભાગના જ્ઞાને કરીને જેમણે મુગ્ધ-તત્ત્વજ્ઞાનને નહીં જાણનારા (ભોળા) પ્રાણીઓને અધ કર્યા છે એટલે દ્રવ્ય ચક્ષુનો સદ્ભાવ છતાં પણ નહીં આંધળાને અધરૂપ કર્યા છે, એવા જડ પુરુષોએ એટલે યથાર્થપણાને નહીં જાણનારા પુરુષોએ વિતંડાને વિષે એટલે સ્વપક્ષના સ્થાપનવડે પરપક્ષમાં દૂષણ નહીં છતાં પણ તેનું નિવારણ કરવા માટે શબ્દ અને અર્થના છળકપટવાળા વાદને વિષે પંડિતાઇરૂપી જીજ્ઞાસાની ખરજ (ખુજલી) વડે કરીને ત્રણ ભુવનમાં રહેલા જનસમૂહને વિટંબાણુ પમાડી છે—જન્મે જન્મે તેઓને તિરસ્કારની પ્રાપ્તિને યોગ્ય કર્યા છે. ૧૫૧.

અસદ્ગ્રહવાળો પુરૂષ કૃષ્ણપક્ષી સંભવે છે, તે કહે છે.—

વિધોર્વિવેકસ્ય ન યત્ર દૃષ્ટિસ્તમો ઘનં તત્ત્વરવિર્વિલીનઃ ।

અશુક્લપક્ષસ્થિતિરેષ નૂનમસદ્ગ્રહઃ કોઽપિ કુહવિલાસઃ॥૧૫૨॥

મૂલાર્થ—જેને વિષે વિવેકરૂપી ચંદ્રનું દર્શન નથી, ગાઢ અન્ધકાર દેખાય છે, તથા જેને વિષે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી સૂર્ય લીન થયો છે તે ખરે-ખર કૃષ્ણપક્ષની સ્થિતિવાળો અસદ્ગ્રહરૂપી કોઈક (અલૌકિક) અમાવાસ્યાનો વિલાસ છે. ૧૫૨.

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય પ્રાણી ! જે અસદ્ગ્રહવાળા દર્શનીને વિષે સત્ અસત્ વસ્તુના વિચારરૂપ ચંદ્રનું દર્શન નથી, તથા જ્યાં અજ્ઞાનરૂપી અન્ધકાર અને પાપ ઘણું છે, તથા જ્યાં તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી સૂર્ય લય પામ્યો છે—અસ્ત પામ્યો છે, આવા લક્ષણવડે કરીને ખરેખર આ-સાક્ષાત્ કહેવાતો કૃષ્ણપક્ષની સ્થિતિવાળો અસદ્ગ્રહરૂપ કોઈ વિલક્ષણ-કોઈ વખત નહીં જોયેલો એવો અમાવાસ્યાની રાત્રીનો વિલાસ-મલિનતાવાળો શૃંગાર છે. માટે તેમાં તમારે રહેવું નહીં. આ શ્લોકવડે કરીને અસદ્ગ્રહવાળા પ્રાણીમાં સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિની યોગ્યતાનો જ નિષેધ થાય છે, તો પછી સમ્યક્ત્વનું વિધમાનપણું તો ક્યાંથી જ હોય ? ૧૫૨.

હવે અસદ્ગ્રહનાં કાર્યો કહે છે.—

કુતર્કદાત્રેણ લુનાતિ તત્ત્વવહ્ની રસાત્સિન્ધિરિ દોષવૃક્ષમ્ ।

ક્ષિપત્યધઃ સ્વાદુફલં સમાલ્યમસદ્ગ્રહચ્છન્નમતિર્મનુષ્યઃ॥૧૫૩॥

મહાર્ય—અસદ્ગુણથી આચ્છાદિત થયેલી બુદ્ધિનાજો મનુષ્ય દુર્ત-રૂપી દાન (દાતૃગણ) ને તત્ત્વરૂપી લતાને છેદે છે, દોષરૂપી વૃક્ષને રમથી ગિચે છે, અને ગમતા નામનું મિષ્ટ કળ નીચે ઝડી દે છે ૧૫૩

ટીકાર્ય—પૂર્વે કહેલા અસદ્ગુણને જેની બુદ્ધિ આચ્છાદિત-ગુણ વડે નડે છે એવો મનુષ્ય દુષ્ટ તત્ત્વરૂપી એટલે નિતરે ઉપજાવેલી બુદ્ધિના આપારનાજા ન્યાયરૂપી દાન-રે-તુલ્ય ગાપનાના ગણ (દાતૃગણ) વડે તત્ત્વરૂપી-અનારોપિત વસ્તુના મદ્ભાવરૂપી વહીને-હલપવતાને છેદે છે, તથા દોષ એટલે મિથ્યાત્વ, અપ્રિરતિ અને કપાયાદિ પાપવ્યાપારરૂપી વૃક્ષને-ધત્તુગદિઃ વૃક્ષ નિરોપને રસથી-પ્રેમરૂપી જળથી ગિચે છે-પ્રીતિ રૂપી જળ પામને વૃદ્ધિ પમાડે છે, અર્થાત્ દોષનું આચરણ કાવામા પ્રેમનાજો થાય છે, તથા ગમતારૂપી એટલે ગર્વનું તુલ્યદષ્ટિરૂપી મધુગ-જાને-નાનથી પામના લાયક ગમતાના પરિણામને ગુણ વાદાદિઠે કરીને નીચે ઝડી દે છે-અધોગતિમા નાખે છે ૧૫૩

અસદ્ગુણનાજો પુરૂષ ઉપદેગને અયોય છે, તે જતાને છે —

असद्गुणानमये हि चित्ते न कापि सद्गानरमप्रवेश ।

इहाकुरश्चित्तविशुद्धबोध सिद्धान्तवाचावत कोऽपराध ૧૫૪

મહાર્ય—અસદ્ગુણરૂપી પાપાણુમય ચિત્તને વિરે જદાપિ મદ્ભાવ રૂપ રસનો પ્રવેશ થતો નથી તથા તે ચિત્તને વિરે મનનો નિશુદ્ધિયુક્ત બોધરૂપી અદ્વૈત પાણુ કદાપિ ઉત્પન્ન થતો નથી તેમા ગિદ્ધાતની વાલીનો ગો દોષ? કાઈ જ નહીં ૧૫૪

ટીકાર્ય—નિષ્કે અસદ્ગુણરૂપી કાળા પત્થરમય ચિત્તને વિરે શુદ્ધ આગયરૂપ એટલે યથાગ્રિયત નમ્તુ રસરૂપને સ્વીકાર કરનાર પરિણામરૂપ રમ-જળપ્રસાદનો પ્રવેશ કોઈ પણ કાળે થતો નથી તથા આ અસદ્ગુણરૂપ પાપાણુમય ચિત્તમા મનનો વિરોધ શુદ્ધ એટલે નિર્મળ નિશુદ્ધિયુક્ત બોધરૂપ અર્થાત્ નાનવિ-નમરૂપ અદ્વૈત-બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ પાણુ કદાપિ કોઈ પણ અસદ્ગુણનાજા મનુષ્યને વિરે થતી નથી તે તેમા ગિદ્ધાન્તની વાલીનો એટલે નિશુદ્ધ નિનામની માલીનો ગો અપરાધ છે? તે માલીનો અબ્યાગ, મવાલ વિગેરે કયાં હતા પણ પ્રસાદ શુભની પ્રાપ્તિ । થાય તેમા તેનો ગો દોષ? કાઈ પણ નહીં ૧૫૪

અસદ્ગુણ ક્રિયાના મનનો નાન કરનાર છે, તે કહે છે —

मत्तानि घीर्णानि तपोऽपि तप्त कृता प्रयत्नेन च पिडशुद्धि ।

अभूत्पात्र यत्तु न निहवानाममद्गत्स्यत्र हि सोऽपराध ૧૫૫

મૂલાર્થ—વ્રતો કર્યાં, તપસ્યાઓ કરી, અને પ્રયત્નથી પિંડની પણ શુદ્ધિ કરી, તો પણ નિહ્વેને તેનું કાંઈ પણ ફળ મળ્યું નહીં. તેમાં ખરેખર અસદ્ગુણો જ અપરાધ છે. ૧૫૫.

દીકાર્થ—હે ભગ્ય જીવો! જે નિહ્વેઓ પ્રાણાતિપાતવિરમણુ વિગેરે વ્રતોનું પ્રયત્ન-ચતના પૂર્વક ચિરકાળ સુધી પાલન કર્યું, તથા બાહ્ય અને આલ્યંતર તપસ્યા પણ કરી, તથા પિંડની શુદ્ધિ એટલે એતાળીશ દોષના વર્જવાએ કરીને આહારની શુદ્ધિ પણ પ્રયત્નવડે કરી, તેમ છતાં પણ નિહ્વેને-જમાલિ વિગેરે જિન વચનના ઉત્પાપકોને પૂર્વોક્ત ક્રિયાવડે સાધ્ય એવું સુગતિરૂપ ફળ ન મળ્યું. તે અપરાધ કેવળ અસદ્ગુણો જ છે. ૧૫૫.

કદાચહ પ્રાપ્ત થયેલા લાભનો પણ હણનાર છે, તે કહે છે.—

स्थालं स्वबुद्धिः सुगुरोश्च दातुरुपस्थिता काचन मोदकाली ।

असद्ब्रह्मः कोऽपि गले गृहीता तथापि भोक्तुं न ददाति दुष्टः ॥

મૂલાર્થ—પોતાની બુદ્ધિરૂપી થાળી છે, અને તેમાં સદ્ગુરૂપ દાતાર થકી કોઈકે મોદકનો સમૂહ પણ પ્રાપ્ત થયો છે; તે છતાં કોઈકે દુષ્ટ અસદ્બ્રહ્મ ગળેથી પકડે છે, જેથી તેને તે ખાવા દેતો નથી. ૧૫૬.

દીકાર્થ—પોતાની બુદ્ધિરૂપી થાળ એટલે સુવર્ણનું પાત્ર છે, અને દાતાર સદ્ગુરુ-શુણી ગુરુ થકી કોઈકે-અપૂર્વ ચિત્તને પ્રસન્ન કરનાર મધુર ઉપદેશરૂપ મોદકની શ્રેણી-સમૂહ પ્રાપ્ત થયો છે, તો પણ એટલે ખાવા પ્રકારનો લાભ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ કોઈ-વિલક્ષણ દુષ્ટ-દ્રેષી દુરાચર ગળાને વિષે પકડી રાખે છે, જેથી તે ખાવા દેતો નથી. ૧૫૬.

દુરાચર માણસ ઉંટની જેમ અસારને જ ગ્રહણ કરે છે, તે વાત કહે છે.—

गुरुप्रसादीक्रियमाणमर्थं गृह्णाति नासद्ब्रह्मांस्ततः किम् ।

द्राक्षा हि साक्षादुपनीयमानाः क्रमेलकः कंदकमुद्ग्न भुंक्ते १५७

મૂલાર્થ—ગુરુવડે પ્રસાદરૂપ કરાતા અર્થને દુરાચર માણસ ગ્રહણ કરતો નથી. તેથી કરીને શું? કારણ કે કાંટાને ભક્ષણ કરનારો ઉંટ સાક્ષાત્ તેની પાસે જ લાવવામાં આવતી ધરાખને ખાતો નથી. ૧૫૭.

દીકાર્થ—દુરાચર પુરૂષ ગુરુવડે-ધર્મોપદેશકવડે પ્રસાદરૂપ એટલે અનુગ્રહરૂપ કરાતા અર્થને-ખતાવવામાં આવતા પરમાર્થને ગ્રહણ કરતો નથી. તેવા તેના અનાદરમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે? કારણ કે ખોરડીની

ગૂળ વિગેરે જાટાને ખાનારો હટ પ્રત્યક્ષપણે પોતાની પામે લઈ જવાતી ટાક્ષ-પરાખ ખાતો નથી જાગ્યું કે તેનો જાતિ-સ્વભાવ જાટાદિક ખાવાનો છે, ઉત્તમ વસ્તુ ખાવાનો નથી ૧૫૭

અસદ્ગુણી પુત્ર્ય જાગરા જેવો નીચ ટોચ છે, તે કહે છે —

અસદ્ગુણાત્પામરસગતિ ચે કુર્વન્તિ તેષા ન રતિર્બુધેષુ ।

વિષ્ટાસુ પુષ્ટા કિલ વાયસા નો મિષ્ટાન્નનિષ્ટા પ્રમમ ભવન્તિ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ કદાચહને લીધે પામર જનોની સગતિ કરે છે, તેઓને પડિતો ઉપર પ્રીતિ ટોતી નથી જારપુ કે મિષ્ટાવડે પુષ્ટ થયેલા જાગરાઓ મિષ્ટાન્નને વિષે (મિષ્ટાન્ન ખાવાને) બિવદ્ધ તત્પર થતા નથી ૧૫૮

ટીકાર્થ—જે ડોઈ નિર્વિવેકી પુરૂષો દુઃખગ્રસ્ત થી પામર એટલે ધર્મ ધૂર્ત અથવા ખળ પુત્ર્યની સગતિને એટલે સબધને અથવા પરિચયને કરે છે, તેઓને—ખળના અસર્ગનાળા પુરૂષોને પરમાર્થને જાણનારા પડિતોને વિષે પ્રીતિ ટોતી નથી મારપુ કે તેમનો સ્વભાવ જ નીચ છે જેમ વિદ્યાને વિષે પોપપુ પામેલા અથવા પ્રવીપુ (દુગિયાર) કાગડાઓ ક્ષીરાદિક મિષ્ટ-મનુર અન્નને વિષે નિષ્વાવાળા-પ્રીતિવાળા હોતા નથી કારણ કે તેમનો સ્વભાવ જ નીચ છે ૧૫૮

દુરાચરો માણુષ પાનીને પામે છે, તે જોડે —

નિયોજયત્યેન મતિ ન ચુક્તૌ ચુક્તિ મતૌ ચ પ્રસમ નિયુક્તે ।

અસદ્ગુણાદેવ ન કસ્ય હાસ્યોઽજલે ઘટારોપણમાદધાન ૧૫૯॥

મૂલાર્થ—જે પુરૂષ અસદ્ગુણને લીધે શુદ્ધ ચુક્તિને વિષે પોતાની બુદ્ધિનો નિયોગ કરતો નથી, પણ પોતાની બુદ્ધિને વિષે ચુક્તિને બળા-લગાડ લઈ જાય છે, તે માણુષ મૂનવદિપુકાના જળને વિષે ઘટાતુ આરો પાણુ કરતો મતો કોને પામી કરના લાયક ન થાય? અર્થને હાની કરના લાયક નાય છે ૧૫૯

ટીકાર્થ—જે જ્ઞાનપી માણુષ જ્ઞાનહને લીધે જ સારા નિપુણ ન્યાયથી યુક્ત એના ગામઘટિત અર્થને વિષે-શુદ્ધ એ કહેલી અદ્ભુત (પરમાર્થભૂત) અર્થની ડિયતાતુ અનધાગ્યુ (નિશ્ચય) કરનારૂપ ચુક્તિને વિષે પોતાની બુદ્ધિને પ્રયત્ન પૂર્વ-પ્રવેશ કરનારો નથી, પણ પોતાની બુદ્ધિને વિષે એટલે પોતાની કલ્પિત રૂપનાને વિષે અત્યંત બળાત્કારે ચુક્તિને પ્રેરે છે તે આના પ્રવરનો અચદ્ગુણી પુત્ર્ય મૂનવદિપુકાને

વિષે જળ લેવા માટે ઘડાતું સ્થાપન કરે છે, માટે તે કોને હસવા લાયક ન થાય? સર્વને હસવા લાયક થાય. ૧૫૯.

કદાચહી ભાણુસ સૂત્ર તથા અર્થ ભણાવવાને અયોગ્ય છે, તે કહે છે.—

असद्ब्रह्मो यस्य गतो न नाशं न दीयमानं श्रुतमस्य शस्यम् ।
न नाम वैकल्यकलंकितस्य प्रौढा प्रदातुं घटते नृपश्रीः ॥ ૧૬૦ ॥

મૂલાર્થ—જે પુરૂષનો કદાચહ નાશ પામ્યો ન હોય, તેને શાસ્ત્ર ભણાવવું પ્રશસ્ય નથી. કારણ કે વિકળતાએ કરીને કલંકિત થયેલા પુરૂષને મોટી રાજ્યલક્ષ્મી આપવી યોગ્ય ગણાતી નથી. ૧૬૦.

ટીકાર્થ—જે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા પુરૂષનો કદાચહ નાશ પામ્યો નથી, તેવા દુરાચારીને અપાતું-ભણાવાતું શાસ્ત્ર પ્રશસ્ય-વખાણવા લાયક નથી. હે ભગ્ય પ્રાણી ! તું વિચાર કર કે વિકળતાએ કરીને કલંકિત થયેલા એટલે અંધપણું, બધિરપણું, કાયરપણું વિગેરે દુષણો વરે દૂષિત થયેલા પુરૂષને મોટી રાજ્યલક્ષ્મી આપવી જેમ યોગ્ય નથી, તે જ પ્રમાણે કદાચહી પુરૂષને શાસ્ત્રતું દાન કરવું તે પણ યોગ્ય નથી. ૧૬૦.

અહીં કોઈ શકા કરે કે પરોપકારની બુદ્ધિથી કદાચહીને પણ શાસ્ત્રતું દાન કરવામાં શો દોષ છે? તે ઉપર કહે છે.—

आमे घटे वारि यथा धृतं सद्भिनाशयेत्स्वं च घटं च सद्यः ।
असद्ब्रह्मस्तमतेस्तथैव श्रुतात्प्रदत्तादुभयोर्विनाशः ॥ ૧૬૧ ॥

મૂલાર્થ—જેમ કાચા ઘડામાં પાણી નાંખ્યું હોય તો તે પોતાનો તથા ઘડાનો તત્કાળ નાશ કરે છે, તે જ પ્રમાણે જેની બુદ્ધિ કદાચહથી વ્યાપ્ત થઈ હોય એવા પુરૂષને શ્રુતજ્ઞાન આપવાથી શ્રુત અને કદાચહી એ બન્નેનો નાશ થાય છે. ૧૬૧.

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર ! તેમાં આ પ્રમાણે દોષ થાય છે.—જેમ કાચા માટીના ઘડામાં કોઈએ ગણી ભર્યું હોય તો તે તત્કાળ પોતાનો (પાણીનો) અને ઘડનો બન્નેનો નાશ કરે છે, એટલે વિશેષે કરીને પોતાનો (પાણીનો) અને પોતાના આધારનો નાશ કરવામાં હેતુબૂત થાય છે, પણ તેથી કંઈ પણ ઉપકાર થતો નથી. તે જ પ્રકારે દુરાચારે કરીને જેની બુદ્ધિ લુપ્ત થઈ હોય તેવા પુરૂષને શાસ્ત્ર આપવાથી-ભણાવવાથી શાસ્ત્ર અને તેનો આધાર (ભણનાર કદાચહી) એ બન્નેનો નાશ થાય છે. તેમાં લીલના અને સન્માર્ગના ઉત્થાપનવરે ફળના અભાવને લીધે શ્રુતનો

નાશ થાય છે, અને તે શ્રતના આધારનો એટલે તેનો અભ્યાસ કરનાર કદાચહીનો પણ દુર્જતિની વૃદ્ધિ, જન્મ, મરણ વિગેરે વડે વિનાશ થાય છે માટે તેને શ્રુત ન આપે, એ જ તેનાપર કરણાતુ-દયાતુ ક્ષણ છે ૧૬૧

અસદ્ગતી પુરૂષ હિતોપદેશને યોગ્ય નથી, તે કહે છે —

અસદ્ગ્રહ્યસ્તમતે પ્રદત્તે હિતોપદેશ સ્વલુ યો વિમૂઢ ।

શુનીશરીરે સ મહોપકારી કસ્તૂરિકાલેપનમાદધાતિ ॥૧૬૨॥

મૂલાર્થ—જે પુરૂષ કદાચહીને જેની મતિ અસ્ત થઈ હોય એવા પુરૂષને હિતનો ઉપદેશ આપે, તે મૂઢ પુરૂષ મહા ઉપકારની શુદ્ધિથી ક્ષતરીના શરીરપર વસ્તુરીનો લેપ કરે છે, એમ જાણુ ૧૬૨

ટીકાર્થ—જે કોઈ પાત્ર અપાત્રનો વિચાર કરનાર અનિપુણ પુરૂષ દુરાચહીને જેની શુદ્ધિ અસ્ત-ભક્ષિત (હુમ) થઈ હોય એના મનુષ્યની પાસે સર્વને હિતકારક તથા વસ્તુના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનાર ધર્માપદેશની પ્રશ્નપૂા કરે છે, તે ખરેખર વિમૂઢ-વિગેષ અજ્ઞાની પુરૂષ ક્ષતરીના શરીરપર મહા ઉપકાર કરનારી શુદ્ધિથી દુર્જયની નિવૃત્તિમાટે વસ્તુરીનો લેપ કરે છે, અર્થાત્ મૂર્ખાઈવાળું કાર્ય કરે છે એમ જાણુ ૧૬૨

પૂર્વોક્ત અર્થનો સમુચ્ચય કહે છે —

કષ્ટેન લબ્ધ વિશદાગમાર્થ દદાતિ યોઽસદ્ગ્રહદૂપિતાય ।

સ સિદ્ધતે ચલશતોપનીત વીજ વપન્નપરભૂમિદેશે ॥ ૧૬૩ ॥

મૂલાર્થ—જે આપુમ મહાકષ્ટથી મેળવેલો નિર્મળ આગમનો અર્થ કદાચહીથી દૂરિત થયેલા મનુષ્યને આપે છે, તે માણુમ મહા પ્રયત્નોથી પ્રાપ્ત કરેલા બીજને ઉપર ભૂમિમા વાનીને પાણીથી ખેદ પામે છે ૧૬૩

ટીકાર્થ—જે અદીર્ઘ દૃષ્ટિનાળો પુરૂષ કષ્ટથી એટલે ભાગ્ય, ચિંતનન કરતુ, આવૃત્તિ કરી, શુદ્ધી એવા કરી, એ વિગેરે મહા પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત કરેલો નિર્મળ શિદ્ધાન્તનો અર્થ એટલે પરમાર્થભાન કદાચહીથી દૂરિત થયેલાને આપે છે, તે પુરૂષ સેંકડો ઉપકારથી પ્રાપ્ત થયેલા ગાંધી વિગેરેના બીજને ઉપર ભૂમિપ્રદેશમા એટલે ખારભૂમિના પ્રદેશમા વાનીને પાણી ખેદ પામે છે એટલે ક્ષણ ન મળવાથી પગાતાપને પામે છે ૧૬૩

આ કદાચહી પુરૂષ અગારનો જ ગાહી છે, તે કહે છે —

શૃણોતિ શાસ્ત્રાણિ ગુરોસ્તદાજ્ઞા કરોતિ નામદ્ગ્રહવાન્ કદાચિત્ ।

ત્રિવેચકત્વ મનુતે ત્વસારગ્રાહી ભુવિ સ્વસ્ય ત્ર ચાલનીવત્ ॥૧૬૪॥

મૂલાર્થ—કદાચહી પુરૂષ કદાચિત્ પણુ શુરૂ સમીપે શાસ્ત્રતું શ્રવણુ કરતો નથી, તથા તેની આજ્ઞા માનતો નથી, અને ચાલણીની જેમ અસારને જ અહણુ કરનારો તે પૃથ્વીપર પોતાને જ વિવેચક માને છે. ૧૬૪.

ટીકાર્થ—દુરાચહને ધારણુ કરનાર પુરૂષ કોઈ પણ વખત સદ-શુરૂની સમીપે અથવા તેમના મુખે શાસ્ત્રતું શ્રવણુ કરતો નથી, એટલે અભિમાનને લીધે સિદ્ધાન્તના વાક્યોને કર્ણગોચર કરતો નથી; તથા તે શુરૂની આજ્ઞાને એટલે વચનના નિર્દેશને માનતો પણુ નથી અને પોતાના જ્ઞાનતું વિવેચકપણું માને છે એટલે “મારૂં જ્ઞાન વસ્તુસ્વરૂપને યથા-સ્થાને નિયોગ કરનારૂં છે.” એમ માને છે. તથા અસારને અહણુ કરે છે એટલે અન્યાય અને હુમાર્ગની પ્રવૃત્તિરૂપ દ્વેષતરાં જેવા અસારને જ અહણુ કરે છે. જેમ લોટ આળવાની આળણી પિટ્ટને (લોટને) નીચે નાખે છે, અને દ્વેષાં વિગેરે અસાર પદાર્થને ધારણુ કરે છે, તે જ પ્રમાણે આ કદાચહીને પણુ અસારઆહી જાણવો. ૧૬૪.

આ કદાચહીને વિષે રહેલા સર્વેં ગુણો વિપર્યાસને જ પામે છે, તે કહે છે.—

દંભાય ચાતુર્યમઘાય શાસ્ત્રં પ્રતારણાય પ્રતિભાપદુત્વમ્ ।

ગર્વાય ધીરત્વમહો ગુણાનામસદ્ગ્રહસ્યે વિપરીતસૃષ્ટિઃ ॥૧૬૫॥

મૂલાર્થ—અહો ! કદાચહને વિષે રહેલા પુરૂષમાં ગુણોની કેવી વિપરીત સૃષ્ટિ છે ? કે જેથી તેની ચતુરાઈ દંભને માટે થાય છે, શાસ્ત્ર પાપને માટે થાય છે, બુદ્ધિની હુશળતા પ્રતારણુને માટે થાય છે અને ધીરપણું ગર્વને માટે થાય છે. ૧૬૫.

ટીકાર્થ—અહો ! મહા આશ્ચર્યની વાત છે કે કદાચહને વિષે નિવાસ કરનારા (કદાચહી) પુરૂષમાં રહેલુ ચાતુર્ય—ચતુરાઈ દંભને માટે એટલે પોતાના દોષને આચ્છાદન કરવા માટે થાય છે, તથા શાસ્ત્ર એટલે અન્યનો અભ્યાસ પાપને માટે એટલે હુમાર્ગાદિક પાપપ્રવૃત્તિને માટે થાય છે, તથા બુદ્ધિતું—પ્રત્યુત્પન્નમતિતું નિપુણપણું મનુષ્યોના વંચનને માટે થાય છે, તથા ધીરપણું ગર્વને માટે—અભિમાનને માટે થાય છે. આ પ્રમાણે ઉપર કહેલા ગુણોની કદાચહીને વિષે વિપરીત સૃષ્ટિ—પ્રતિકુળ ઉત્પત્તિ જ છે. ૧૬૫.

કદાચહી સાથે મૈત્રી કરવી નહીં, અને કરી હોય તો તે હુ.ખને માટે જ થાય છે, તે કહે છે.—

અસદ્ગ્રહસ્યેન સમ સમન્તાત્સૌહાર્દમૃદુઃસ્વમવૈતિ તાદૃક્ ।

ઉપૈતિ યાદૃક્કદલી કુવૃક્ષસ્ફુટત્રુટત્કટકકોટિકીર્ણા ॥૧૬૬॥

મૂલાર્થ—દુષ્ટ વૃક્ષોના ફુટતા અને તુટતા કંગેરો કાટાએ કરીને વ્યાપ્ત થયેલી કદલી (કેળ) જેવું દુષ્ટ પામે છે, તેવું દુષ્ટ કદાનહમા રહેલા પુરૂષની સાથે મેત્રી કરનાર માપુષ પાપુ પામે છે ૧૬૬

ટીકાર્થ—અમદ્ગ્રહમા રહેલા પુરૂષની સાથે મિત્રભાવને વારપુ કરનાર મનુષ્ય મર્મન તેના પ્રજાગ્નુ-કલી ન ગણાય તેવું દુષ્ટ પામે છે કે જેવું દુષ્ટ આરણ, બોરડી નિગેરે કાટાવાળા કુત્સિત વૃક્ષોના કરોરો કાટા કે જેઓ પાનથી કેળ સાથે અથડાઈને કેળના પાદડાને નડી નાખે છે, તથા તેના તુટેલા કાટા કેળના થડમા, શાખામા અને પાદડા નિગેરેમા ભરાઈ જાય છે, એના તે કરોરો કાટાવડે અથડા તેમના અત્રભાગપરે વ્યાપ્ત થયેલી કદલી-કેળ પામે છે તેવું દુષ્ટ કદાનહીનો મિત્ર પાપુ પામે છે ૧૬૬

કદાનહ એ ગુપ્તગુપી વનમા અગ્નિ મમાન છે, તે કહે છે —

વિદ્યા વિવેકો વિનયો વિશુદ્ધિઃ સિદ્ધાન્તશાસ્ત્રમુદારતા ચ ।

અસદ્ગ્રહાદ્યાન્તિ વિનાશમેતે ગુણાસ્તૃણાનીય કળાદ્ગામ્ને ॥૧૬૭॥

મૂલાર્થ—અમદ્ગ્રહપત્રી વિદ્યા, વિવેક, વિનય, વિશુદ્ધિ, સિદ્ધાન્ત પરની પ્રીતિ અને ઉદારતા એ મન શુભો દાવાનજના તાપુખાથી વૃણુની જેમ નાનને પામે છે ૧૬૭

ટીકાર્થ—વિદ્યા એટલે આગમાદિકનો અભ્યાસ, વિવેક એટલે કૃત્યાકૃત્ય વિરોધનો નિચાર, વિનય એટલે નમ્રતા, વિશુદ્ધિ એટલે આજ્ઞા ગદિકની શુદ્ધિ, સિદ્ધાન્તનું નિબંધપાત્ર એટલે આગમ ઉપરનો પ્રીતિભાવ તથા ઉદારતા એટલે મુંદર મનમાન અથવા દાતારપાત્ર એ મર્મ આત્માના હિતપર શુભો અમદ્ગ્રહપત્રી, દાવાનજના તાપુખાથી વૃણુની જેમ નાગ-પ્રવય પામે છે ૧૬૭

કદાનહીની ગિચિતિ અધમ હોય છે, તે કહે છે —

સ્વાર્થ પ્રિયો નો ગુણાસ્તુ કશ્ચિન્મૂઢેષુ મૈત્રી ન ત્તુ તત્ત્વવિત્સુ ।

અમદ્ગ્રહાપાદિતવિશ્રમાણા સ્થિતિ કિલામાવધમાધમાનામ્ ૧૬૮

મૂલાર્થ—મદાગ્રહીને પોતાનો મનાય જ પ્રિય લાગે છે, પણ કોઈ ગુણવાન પ્રિય લાગતો નથી તે મર્મ પુરૂષોની મૈત્રી કહે છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનીની મૈત્રી કહતો નથી મદાગ્રહે જેમને વિશ્રાંતિ આપી છે એના અધમમા પણ અધમ પુરૂષોની જાની જ ગિચિતિ હોય છે ૧૬૮

ટીકાર્થ—પોતાનો સ્વાર્થ જ પ્રિય, પણ પોતાથી અતિરિક્ત બીજે કોઈ ગુણવાન છે જ નહીં, એવી તેની દૃષ્ટિ-માન્યતા હોય છે. તથા મૂર્ખને વિષે જ મૈત્રી-પ્રેમની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનીને વિષે તેની પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી. દુરાગ્રહે જેના ચિત્તની વિશ્રાંતિ કરી છે અથવા દુરાગ્રહે જેના ચિત્તનો વિલાસ-આમોહ કર્યો છે, એવા અધમને વિષે પણ અધમ પુરૂષોની આવા પ્રકારની જ સ્થિતિ-વર્તણૂક હોય છે. ૧૬૮.

હવે ઉપસંહાર કરે છે.—

इदं विदंस्तत्त्वमुदारबुद्धिरसद्ब्रह्मं यस्तृणवज्जहाति ।

जहाति नैनं कुलजेव योपिङ्गुणानुरक्ता दयितं यशःश्रीः ॥ १६९ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે તત્ત્વને જાણનાર ઉદાર બુદ્ધિવાળો જે પુરૂષ તૃણની જેમ અસદ્બ્રહ્મનો ત્યાગ કરે છે, તેનો ગુણોને વિષે અનુરાગ-વાળી યશલક્ષ્મી, પતિને કુળવાન સ્ત્રી ન તો તેમ કદાપિ ત્યાગ કરતી નથી. ૧૬૯.

ટીકાર્થ—જે મોક્ષની ઇચ્છાવાળો અને ઉદાર એટલે પરમાર્થની પરીક્ષા કરવામાં પ્રધાન બુદ્ધિવાળો મુનિ આ પૂર્વે કહેલા સમગ્ર તત્ત્વને જાણીને દુરાગ્રહનો તૃણની જેમ ત્યાગ કરે છે, તેનો એટલે તે મુનિને અથવા પુરૂષને ગુણોને વિષે અનુરાગવાળી એટલે અનુકૂળપણાએ કરીને પ્રસન્ન થયેલી યશરૂપી એટલે મોક્ષ અથવા કીર્તિરૂપી લક્ષ્મી, પતિને કુળવાન સ્ત્રીની જેમ એટલે કુળવાન સ્ત્રી જેમ પતિને તજતી નથી તેમ તેવા પુરૂષને મોક્ષલક્ષ્મી તજતી નથી. અર્થાત્ કદાગ્રહથી નિવૃત્તિ પામેલો મનુષ્ય અવશ્ય મોક્ષે જાય છે. આ શ્લોકમાં યજ્ઞ એવો શબ્દ લખ્યો છે, તેથી ગ્રંથકર્તાએ પોતાનું યજ્ઞોપવિજય એવું નામ સૂચિત કર્યું છે, એમ જાણવું. ૧૬૯.

॥ इति असद्ब्रह्मत्यागाधिकारः ॥

॥ इत्यध्यात्मसारे चतुर्थः प्रबन्धः ॥ ४ ॥

॥ પ્રવંધ પાંચમો. ॥

ચોથો પ્રબંધ પૂર્ણ થયો હવે પાંચમાનો આગલ કરે છે તેનો સમ્બંધ આ પ્રમાણે છે—ચોથા પ્રબંધને અતે અસદ્ગ્રહનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું જેણે અસદ્ગ્રહનો ત્યાગ જ્યોં હોય તે પુરૂષ યોગનો અધિકારી થાય છે, તેથી આ યોગના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે આ સમ્બંધ વડે આવેલા આ યોગસ્વરૂપનો આ પ્રથમ શ્લોક વહે છે—

અસદ્ગ્રહવ્યયાદ્વાન્તમિત્યાત્મવિષત્રિષુપ ।

સમ્યક્ત્વશાલિનોઽધ્યાત્મશુદ્ધેર્યોગ પ્રસિધ્યતિ ॥ ૧ ॥

મૂલાર્થ—અસદ્ગ્રહનો નાશ કરવાથી જેણે મિત્યાત્મસ્વરૂપી વિષના મિદુઓનું વમન કર્યું છે, અને તેથી કરીને જે સમ્યક્ત્વ વડે ગામે છે, તેને અધ્યાત્મની શુદ્ધિ કરનારો યોગ મિદ્ધ થાય છે ૧

ટીકાર્થ—દુરાગ્રહનો નાશ કરવાથી જેણે મિત્યાત્મસ્વરૂપ એટલે પરમાર્થ વસ્તુને જોપવનાર અને અમત્ પદાર્થને પ્રગટ કરનાર મિત્યાદષ્ટિસ્વરૂપ વિષના મિદુઓનું વમન કર્યું છે—તેનો નાશ જ્યોં છે, અને તેથી કરીને જે સમ્યક્ત્વે કરીને એટલે સમ્યક્દષ્ટિસ્વરૂપી કરીને રોભે છે, તેના પુરૂષને અધ્યાત્મની શુદ્ધિ કરનારો એટલે આત્માને ત્રિગેષ નિર્મળ કરનારો યોગ એટલે આત્માને પૂર્ણ શ્રદ્ધાપાપાની પ્રાપ્તિનો ઉપાય સિદ્ધ થાય છે—પ્રગટ થાય છે ૧

યોગના ભેદો કહે છે—

કર્મજ્ઞાનવિભેદેન ત દ્વિધા તત્ર ચાદિમ ।

આવશ્યકાદિપ્રિહિતક્રિયારૂપ પ્રકીર્તિત ॥ ૨ ॥

મૂલાર્થ—તે યોગ કર્મ અને જ્ઞાનના ભેદે કરીને બે પ્રકારનો છે તેમા પહેલો કર્મયોગ આનંદપ્રાપ્તિ વિધિ કરવા રૂપ કહ્યો છે ૨

ટીકાર્થ—તે યોગ અવન્ય કરના યોગ્ય ધર્મક્રિયા કરવા રૂપ કર્મ, તથા ધ્યાન કરવા લાયક આત્માના સદ્ભૂત અર્થનું ચિંતન કરવા રૂપ જ્ઞાનના ભેદે કરીને એટલે ત્રિગેશવડે કરીને અર્થાત કર્મયોગ અને જ્ઞાન યોગ રૂપે કરીને બે પ્રકારનો છે તે બન્નેમા પહેલો કર્મયોગ આભાષિક ત્રિગેષે છ પ્રકારના આનંદપ્રાપ્તિ તથા શુદ્ધિનું ત્રિગેષે મિદ્ધાનમા કર્તવ્ય પાપાઓ કટેલી ક્રિયા કરવા રૂપ કહ્યો છે ૨

હવે બે શ્લોક વડે કર્મયોગનું જ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે.—

શારીરસ્યન્દકર્માત્મા યદયં પુણ્યલક્ષણમ્ ।

કર્માતનોતિ સદ્રાગાત્કર્મયોગસ્તતઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩ ॥

મૂલાર્થ—જેથી કરીને શરીરના વેગરૂપી કર્મના સ્વરૂપવાળો આ કર્મયોગ સારા પ્રેમથી પુણ્યના લક્ષણવાળી ક્રિયાને કરે છે, તેથી તેને કર્મયોગ કહેલો છે. ૩.

ટીકાર્થ—જેથી કરીને આ કર્મયોગ શારીરિક સ્થદ એટલે હેય (ત્યાગ કરવા લાયક) અને ઉપાદેય (ગ્રહણ કરવા લાયક)ના વિભાગે કરીને નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિરૂપ ચેષ્ટાવાળા શરીરના વેગરૂપી આપારના સ્વરૂપવાળો છતો સારા ધર્મવિષયક પ્રેમે કરીને પુણ્યના લક્ષણવાળુ એટલે સાતાવેદનીયાદિક શુભ પ્રકૃતિના બંધરૂપ જેનું મુખ્ય ફળ છે એવું કર્મ બાંધે છે એટલે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે શુભ કર્મબંધ કરે છે, તેથી કરીને તેનું નામ કર્મયોગ કહ્યું છે. ૩.

આવશ્યકાદિરાગેણ વાત્સલ્યાદ્ગવદ્ગિરામ્ ।

પ્રાપ્નોતિ સ્વર્ગસૌખ્યાનિ ન યાન્તિ પરમં પદમ્ ॥ ૪ ॥

મૂલાર્થ—આવશ્યક વિગેરે ક્રિયાપરના રાગે કરીને અને જિનેશ્વરની વાણીપરના વાત્સલ્યે કરીને પ્રાણી સ્વર્ગનાં મુખો પામે છે. પણ મોક્ષ પદને પામતા નથી. ૪.

ટીકાર્થ—આવશ્યક વિગેરે ક્રિયા કરવામાં પ્રીતિએ કરીને અને ભગવાન શ્રી જિનેદ્રની વાણીપરના વત્સલ ભાવે કરીને એટલે આગમને વિષે રહેલી ભક્તિ અને સ્નેહને અનુસરતી મનની પ્રીતિએ કરીને અર્થાત્ માત્ર કર્મયોગવડે પ્રાણી દેવલોકમાં રહેલાં મુખોને એટલે ઇંદ્રાદિક દેવોના ભોગોને પામે છે પણ તેની ક્રિયાવડે કરીને પરમપદ-મુક્તિ-સ્થાનમાં જતા નથી. રાગ સહિત ધર્મ કરવાથી શુભાનુબંધ થાય છે અને તેથી સ્વર્ગમુખ મળે છે. ૪.

હવે જ્ઞાનયોગ કહે છે.—

જ્ઞાનયોગસ્તપઃ શુદ્ધમાત્મરત્યેકલક્ષણમ્ ।

ઇન્દ્રિયાર્યોન્મનીભાવાત્સ મોક્ષસુખસાધકઃ ॥ ૫ ॥

મૂલાર્થ—આત્માને વિષે એક પ્રીતિ જ જેનું લક્ષણ છે એવી જે શુદ્ધ તપસ્યા, તે જ્ઞાનયોગ કહેવાય છે, તે જ્ઞાનયોગ ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી ઉન્મની ભાવ યવાને લીધે મોક્ષના મુખનો સાધક છે. ૫.

ટીકાર્થ—આત્માને વિશે જ-પોતાના અભાવને વિશે જ જે રતિ એટલે પોતાના સ્વરૂપને તપુનાની પ્રાપ્તિ (પ્રિત્તિ) અર્થાત્ તે આત્મ-સ્વરૂપ જોવા માટે ઉચ્છિન્નપણે રહેવું તે, આની પ્રાપ્તિ જ જેવું એક-અદ્વિતીય લક્ષણ એટલે સ્વરૂપને જણાવનાર ચિન્હ છે એવું ગુરુ-આકા-ક્ષાદિ દોષ રહિત નિર્મળ ધ્યાનાદિ જે આવ્યતર તપ તે જ્ઞાનયોગ એટલે જ્ઞાનમય બ્રહ્મપણને સીધપણે પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય રહેનાય છે તે જ્ઞાનયોગ ઇન્દ્રિયોના અર્થો થકી-શબ્દાદિ નિષેધોથી અવગત તેના શુભની ઇચ્છાથી અમુક થકી જે ઉન્મત્તની ભાવ એટલે ઉન્મત્ત-ઉપરના ભાગપર જવું તે થકી, અન્યત્ર એટલે મોક્ષમા પોતાની ઉચ્છિન્ન હોનાથી મોક્ષનો સાધક એટલે અકલ્પ કર્મના ક્ષયને અપાદન કરનાર વાય છે ૫

આ જ્ઞાનયોગનું જ જન્ય સ્વરૂપ છે, તે દેખાડે છે

ન પરપ્રતિવન્ધોઽસ્મિન્નત્પોઽપ્યેકાત્મવેદનાત્ ।

શુભ કર્માપિ નેવાત્ર વ્યાકેષાયોપજાયતે ॥ ૬ ॥

મૂલાર્થ—આ જ્ઞાનયોગને વિશે દેવળ એક આત્માનું જ જ્ઞાન હોનાથી લેવા પાડે બીજા પ્રતિબંધ નથી તો પુરુષે આ જ્ઞાનયોગને વિશે શુભ ક્રિયા પણ વ્યાકેષને માટે થતી નથી ૬

ટીકાર્થ—આ જ્ઞાનયોગને વિશે એક જ એટલે અન્ય નિયમના પગિહારે કરીને કેવળ અદ્વિતીય આત્માનું એટલે શુભસ્વરૂપનું જ વેદન-અનુભવ અથવા નિયામ હોનાથી લેવા પાડે પગને વિશે એટલે આત્મ જ્ઞાનથી વ્યતિરિક્ત બીજાને વિશે પ્રતિબંધ એટલે “આ પાડે મારે અન્ય કરના લાયક છે” એવો આગ્રહ થતો નથી કારણ કે આ જ્ઞાનયોગને વિશે શુભ કર્મ પાડે એટલે પ્રતિક્રિયાદિ શુભ ક્રિયા પાડે વ્યાકેષને માટે એટલે આત્મજ્ઞાનના ભગ ૧ માટે થતી નથી અથવા શુભ ક્રિયા કરતા હતા પાડે તે ધ્યાનમા જ તત્ત્વીન રહે છે કેમકે જ્ઞાન અને શુભ કર્મ એ બંનેને પગપગ વિરોધ નથી

આર્હ કોઈ નામ કરે કે-ત્યાગે તો આનન્દ્યાદિ ક્રિયા અન્ય કરનાપણે પ્રાપ્ત થઈ તે નામનું અમાધાન કરતા કહે છે —

ન ત્વપ્રમત્તસાધૃના ક્રિયાપ્યાગશ્ચકાદિકા ।

નિયતા ધ્યાનશુદ્ધિત્યાગદન્યરણ્યદ સ્મૃતમ્ ॥ ૭ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે તે જ્ઞાનયોગીને ક્રિયા કરવાનું કાઈ પ્રયોજન નથી, તથા ન કરવાનું પણ કાઈ પ્રયોજન નથી, અને તેને સર્વ જૂતોને વિષે કાઈ પણ અર્થનો આશ્રય-આવશ્યક નથી ૬

દીકાર્થ—આ પ્રમાણે એટલે પૂર્વે કલા પ્રમાણે સિદ્ધ હોવાથી તે જ્ઞાનયોગીને ક્રિયા કરવાએ કરીને કાઈ પણ અર્થ-પ્રયોજન નથી કારણ કે ક્રિયા કરીને જે સાધવું છે, તે તેને સિદ્ધ થયું છે તથા આ જ્ઞાન-યોગીને વિષે પૂર્વોક્ત ક્રિયા ન કરવાથી પણ કાઈ પ્રયોજન નથી કારણ કે તે સર્વ વ્યાકેષોથી રહિત છે તથા આ જ્ઞાનયોગીને સર્વ જૂતો એટલે સહજૂતભાવો અર્થાત્ સર્વને ઉચિત આલબનરૂપ જિનપ્રતિમાદિકને વિષે કાઈ પણ જાતના અર્થનો અપાશ્રય-અવશ્યક (આશ્રય) નથી કારણ કે તે નિરાલબન છે ૮

ફરીથી પૂર્વે કહેલા ભાવને જ સ્પષ્ટ કરે છે —

અવકાશો નિષિદ્ધોઽસ્મિન્નરત્યાનન્દયોરપિ ।

ધ્યાનાવદ્યમત ક્વાસ્તુ તત્ક્રિયાણા વિકલ્પનમ્ ॥ ૧૦ ॥

મૂલાર્થ—આ જ્ઞાનયોગીને વિષે અરતિ અને આનંદના અનકાગનો પણ નિષેધ કયો છે તેથી ધ્યાનના આશ્રયને લીધે તેને ક્રિયા કરવાની કલ્પના કયાથી જ હોય ? ન જ હોય ૧૦

દીકાર્થ—આ જ્ઞાનયોગીને વિષે અરતિ એટલે ધર્મને વિષે (ચત્તનો ઉદ્વેગ અને આનંદ એટલે નિપયાદિકમા પ્રીતિ એ બન્નેના અવકાશનો એટલે પ્રગટ કરવાના અનઅરની પ્રાપ્તિનો નિષેધ કયો છે કેમકે તેમા (જ્ઞાનયોગમા) ઇદ્ર અને અનિદ્રનો વિભાગ જ નથી તેથી કરીને ધ્યાનને વિષે કરેલા અનદ્રભ-આશ્રયને લીધે તેને શુભાશુભ ક્રિયાઓની કલ્પના-સેવા કયાથી હોય ? ન જ હોય ૧૦

ગમ—જે એમ છે તો તે (જ્ઞાનયોગી) ભિક્ષાટનાદિક કેમ કરે છે ? તે ગકાને દૂર કરવા કહે છે —

દેહનિર્વાહમાત્રાર્થા યાડપિ ભિક્ષાટનાદિકા ।

ક્રિયા સા જ્ઞાનિનોઽસગાત્રૈવ ધ્યાનવિઘાતિની ॥ ૧૧ ॥

મૂલાર્થ—કેવળ દેહના નિર્વાહને જ માટે જે ભિક્ષાટનાદિક ક્રિયાને તે કરે છે, તે પણ અગમપાપાને લીધે જ્ઞાનીના ધ્યાનનો વિઘાત કર નારી થતી નથી ૧૧

ટીકાર્થ—દેહ એ ધર્મ કરવાનું સાધન છે, માટે ફક્ત તેના નિર્વાહને જ માટે ભિક્ષાટન એટલે આહારને માટે અટન-ભ્રમણ તથા અહિર્ભૂમિએ જવું વિગેરે જે ક્રિયા-ગમનાદિક આપાર દેખાય છે, તે પણ જ્ઞાનીને-જ્ઞાનયોગવાળાને અસંગને લીધે એટલે અનાદિ કાળના અભ્યાસવાળા સ્વભાવને લીધે તે ક્રિયા દેહવડે જ થાય છે. પણ તેને માટે આત્માને પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. અને તેથી તે ક્રિયા ધ્યાનનો વિઘાત કરનારી એટલે ધ્યાનની સાથે વિરોધ કરનારી થતી નથી. ૧૧.

તે ઉપર દૃષ્ટાન્ત કહે છે.—

રત્નશિક્ષાદ્ગન્યા હિ તન્નિયોજનદ્વગ્યથા ।

ફલભેદાત્તથાચારક્રિયાપ્યસ્ય વિભિદ્યતે ॥ ૧૨ ॥

મૂલાર્થ—જેમ રત્ન પરીક્ષાના અભ્યાસ વખતની દૃષ્ટિ જૂદી હોય છે, અને તે રત્નની પરીક્ષા કરતી વખતની દૃષ્ટિ પણ ફળના ભેદને લીધે જૂદી હોય છે, તેમ આ જ્ઞાનીની આચાર ક્રિયા પણ ભેદવાળી છે. ૧૨.

ટીકાર્થ—જેમ કંકેતનાદિક રત્નોની પરીક્ષાને માટે શિક્ષા એટલે રત્નોના ગુણુદોષને પ્રતિપાદન કરનાર ગ્રંથના અભ્યાસને વિષે-તે વખતે જે દૃષ્ટિ હોય છે એટલે રત્નના જ્ઞાનને માટે જે દૃષ્ટિ સ્થાપન કરેલી હોય છે, તે જૂદા પ્રકારની હોય છે; અને તે રત્નની પરીક્ષા કરવા માટે નિયોગ કરેલી એટલે તેમાં રહેલા ગુણુદોષ જોવાને માટે પ્રેરેલી દૃષ્ટિ પણ જૂદી જ હોય છે. અર્થાત્ અભ્યાસ વખતે માત્ર અભ્યાસ પૂરતી જ દૃષ્ટિ હોય છે, અને તેમાં રહેલા ગુણુદોષ જોતી વખતે અત્યંત પ્રયત્નવાળી દૃષ્ટિ હોય છે. કેમકે બંનેમાં ફળનો ભેદ છે. એટલે પ્રથમની અને પછીની દૃષ્ટિના ફળમાં વિશેષ છે. તેજ પ્રમાણે આ જ્ઞાનયોગવાળાના આચારની ક્રિયા પણ એટલે પૂર્વાપર અવસ્થાના ભેદ કરીને આચારનો વ્યવહાર પણ ભેદ પામે છે એટલે અધિક ફળની ઇચ્છાએ કરીને જૂદા જ પ્રકારને પામે છે. ૧૨.

હવે અસંગ ક્રિયાનું ફળ કહે છે.—

ધ્યાનાર્થા હિ ક્રિયા સેયં પ્રત્યાહૃત્ય નિજં મનઃ ।

પ્રારબ્ધજન્મસંકલ્પાદાત્મજ્ઞાનાય કલ્પતે ॥ ૧૩ ॥

મૂલાર્થ—તે આ ધ્યાનના પ્રયોજનવાળી ક્રિયા, પ્રારબ્ધ જન્મના સંકલ્પથી પોતાના મનને પાછું વાળીને આત્મજ્ઞાનને માટે સમર્થ થાય છે. ૧૩.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલી આ અગ્રજ ક્રિયા જેનું કેળ અથવા વાક્યાર્થ ધ્યાન જ છે એની ક્રિયા પ્રારબ્ધ જન્મના ચક્રવર્તી એટલે દરેક જન્મને નિયે સચિત કરેલા દેહાદિ નિમિત્ત કર્મના અને તેથી પ્રાપ્ત થયેલા જન્મના એટલે અનાદિ પ્રનાહે કરીને પ્રાપ્ત થયેલા વર્તમાન જનના સકલપથી-ચિંતનથી અથવા બાપુનાથી પોતાના ચિત્તને પાણુ વાળીને એટલે બીજા નિયયોચની ખેંચી લઇને આત્મજ્ઞાનને માટે-આત્મસ્વરૂપને જાણનામાટે અર્થ થાય છે ધ્યાન પાણુ આત્મજ્ઞાનને માટે થાય છે, તેથી ધ્યાનીને અસગ ક્રિયાજ હોય છે ૧૩

કહેલા અર્થનો જ નિશેષ કહે છે—

સ્થિરીભૂતમપિ સ્વાન્ત રજસા ચલતા વ્રજેત્ ।

પ્રત્યાહત્ય નિગૃહ્ણાતિ જ્ઞાની યદિદમુચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

મૂલાર્થ—મન સ્થિર થયું હોય તો પાણુ રાગાદિકે કરીને તે ચલણ-પાણુને પામે છે તેથી નાની તેને પાણુ ખેંચીને તેનો નિગ્રહ કરે છે તે નિયે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે ૧૪

ટીકાર્થ—મન સ્થિર થયું હોય તો પાણુ તે રાગાદિક ચમૂહના ઉદયથી પાણુ ચલણતાને પામે છે માટે તેવા મનને ધ્યાનના વ્યાપાર નો પાણુ ખેંચીને જ્ઞાની પુરૂષ તેનો નિગ્રહ કરે છે, એટલે પોતાને વળ કરે છે, તે નિયે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે ૧૪

તે જ ખતાવે છે—

શનઃ શનૈરુપશમેદુદ્ધ્યા ધૃતિગૃહીતયા ।

આત્મસસ્ય મનઃ કૃત્વા ન કિશ્ચિદપિ ચિન્તયેત્ ॥ ૧૫ ॥

મૂલાર્થ—ધૃતિનો ગ્રહાણુ કરેલી બુદ્ધિએ જીને ધીમે ધીમે ઉપ-ગમ પામવો, પછી મનને આત્માને નિયે સ્થિર જીને કાઈ પણ વિચાર ગમે નહીં ૧૫

ટીકાર્થ—ધૃતિનો એટલે સ્થિરતા અથવા ચતોપનને પ્રાપ્ત થયેલી બુદ્ધિએ જીને ધીમે ધીમે નિરતિ પામી ચિત્તને પાણુ રાગાદુ ત્યાગ-પછી ચિત્તને આત્માને નિયે સ્થિર જીને પછી ચલથી નિવૃત્ત થયેલ હોવાથી કાઈ પણ ચિંતનનું નહીં અર્થાત કાઈ પણ નિયયમા મનને રાગાદુ નહીં, મનનો નિરોધ કરવો ૧૫

કહેલા અર્થની બિહિને માટે અનુક્રમ કહે છે—

યતો યતો નિ સરતિ મનશ્ચલમસ્થિરમ્ ।

તતસ્તતો નિયમ્યેતદાત્મન્યેન વશ નયેત્ ॥ ૧૬ ॥

મૂલાર્થ—ચંચલ અને અસ્થિર મન જે જે સંકલ્પાદિકથી બહાર નીકળે છે, ત્યાંથી તેને નિયમમાં રાખીને (પાછું વાળીને) આત્માને વિષે જ વશ (સ્થિર) કરવું. ૧૬.

ટીકાર્થ—યોગી અસ્થિર એટલે એક વિષયમાંથી ખીન્ન વિષયમાં જતું તથા ચપલ એટલે ખીન્ન ખીન્ન ચિંતવનને ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળું મન જે જે સંકલ્પરૂપ વ્યાક્ષેપથી બહાર નીકળે છે, તે તે વ્યાક્ષેપથી નિયમમાં રાખીને એટલે જ્ઞાનરૂપી દોરડાવડે બાંધીને તે મનને આત્માને વિષે જ વશ કરે છે-તક્લીન કરે છે. ૧૬.

ઉપર કહેલા અર્થને સાધવા માટે ક્રિયા કરવા લાયક છે, તે કહે છે.—

અત एवावदस्वान्तः कुर्याच्छास्त्रोदितां क्रियाम् ।

सकलां विषयप्रत्याहरणाय महामतिः ॥ १७ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને જ જેનું ચિત્ત બરાબર દૃઢ નથી એવા મહા બુદ્ધિમાને મનને વિષયોથડી પાછું ખેંચવા માટે શાસ્ત્રમાં કહેલી સમગ્ર ક્રિયા કરવી જોઈએ. ૧૭.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને જ એટલે ઉક્ત ક્રિયા કરવાથી પણ મનને નિરોધ થાય છે માટે મહા બુદ્ધિમાન-મોક્ષને ઇચ્છનાર અદૃઢ અંતઃકરણવાળાએ-આત્માને વિષે જેનું મન ગાઢ નિશ્ચય થયું નથી તેણે અર્થાત્ મનની થોડી સ્થિરતાવાળાએ વિષયોની પ્રવૃત્તિથડી મનને પાછું ખેંચવા માટે શાસ્ત્રમાં કહેલી પ્રતિક્રમણાદિક સર્વ ક્રિયાઓ કરવી. ૧૭.

અદૃઢ મનવાળાની ક્રિયા શુભુનો હેતુ થાય છે, તે વાત દૃષ્ટાંતવડે બતાવે છે.—

श्रुत्वा पैशाचिकीं वार्तां कुलवध्वाश्च रक्षणम् ।

नित्यं संयमयोगेषु व्यापृतात्मा भवेद्यतिः ॥ १८ ॥

મૂલાર્થ—પિશાચની વાર્તાને તથા કુળસ્ત્રીના રક્ષણની વાર્તાને સાંભળીને મુનિએ હંમેશાં ચારિત્રના આપારને વિષે ઉધમી થવું. ૧૮.

ટીકાર્થ—મુનિએ પિશાચની એટલે વ્યંતરની કથાને તથા કુળવધૂના એટલે ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી પોતાના પુત્રની સ્ત્રીના શીળ રક્ષણનો ઉપાય સાંભળીને નિરંતર સંયમના-ચારિત્રના યોગને વિષે-આપારને વિષે જેનો આત્મા ઉધમી છે એવા થવું.

પિશાચ અને કુળવધૂના રક્ષણની કથાઓ નીચે પ્રમાણે-કોઈ એક વણિક દરરોજ શરીર ચિંતા માટે એક વૃક્ષની નીચે જતો હતો. ત્યાં

જઈને તે “આ પૃથ્વી જેની હોય તે મને અનુજ્ઞા આપો” એમ બોલીને
 ગરીર ચિંતા કરી શૌચ કરી ઘેર આવતો હતો તે જોઈને વૃક્ષનો અવિદ્યાર્થક
 વ્યતર તેના પર દ્વેષથી ચિંતના લાગ્યો કે-“મારી અનુજ્ઞા લઈને આ વણિક
 હમેશા અનુચિત કરે છે, માટે હું તેને યુક્તિવડે ઠગીને શિક્ષા કરૂં”
 એમ વિચારીને તેણે એકદા વણિકને કહ્યું કે-“હે વણિક! વગદાન માગ
 હું તારે આપીશ છું પણ મને તારે નિગત કર કરાની આજ્ઞા
 આપની જ્યારે તું મને કંઈ પણ કામ બતાવીશ નહીં, ત્યારે હું તને
 હણીશ” વણિકે તે વાત અગત્યની ગણી પછી વણિકે તેને કામ બતાવ્યું,
 તે તેણે દેવી ગણિથી તત્કાળ કર્યું અને -રીથી કામ માગ્યું વણિકે
 વિચાર્યું કે-‘જે હું આને કામ નહીં બતાવું, તો તે મને ઇપુરો’ એમ
 વિચારીને તેણે કહ્યું કે-‘હે દેવ! નનમાથી એક મોટો વાગ લાવ’
 એટલે તરતજ તે વાગ લાગ્યો તેને વણિકે પોતાના આગપાખા ઉભો
 કરાવ્યો પછી તેણે વ્યતરને કહ્યું કે-“જ્યાં સુધી હું તને બીજું કંઈ ન
 ગોંધું, ત્યાં સુધી તારે આ વાસપર ચડવું અને ઉતરવું-ચડવું કર્યું કરવું”
 આ પ્રમાણે કહેવાથી પરાજય પામેલો વ્યતર બોલ્યો કે-“હું તારાથી
 છતાંયે માટે તારી જે ઇચ્છા હોય તે માગ” આ પ્રમાણે તે વણિકે
 નૂકમ વિચારવડે તે વ્યતરને વશ કર્યો, તે જ પ્રમાણે યોગીએ સૂક્ષ્મ
 અર્થોનો વિચાર કરીને મનને વશ કરવું

કોઈ એક શ્રેષ્ઠીનો પુત્ર દેશાતરે ગયો તે પુત્રની ભાર્યો પતિના
 ચિરકાળના વિધોગથી ક્રમાતુર રહી, તેથી તેણીએ પોતાની સખીને
 કહ્યું કે-“હે સખી! કોઈક ચતુર પુરુષને લાવી આપ હવે હું ભોગ
 વિલાસ વિના ગઈ ગઈ તેમ નથી’ સખીએ વિચાર્યું કે-‘જ્યારે આ
 મારીજ અણધારી દુર્ગતિમા જાય, ત્યારે તો મારા સખીપણને વિચાર
 છે’ એમ વિચારીને તેણીએ તેણીના મમગને કહ્યું કે-‘તમારી પુત્રનૃ
 કામથી બાકુળ થઈ છે, તેણીનું તમે ઉપાયથી રક્ષણ કરો’ શ્રેષ્ઠીએ
 કહ્યું-‘નિશ્ચિત થા, હું ઉપાય કરીશ તને પણ અવગરે ખબર પડશે’
 એમ કહીને શ્રેષ્ઠી પોતાને ઘેર ગયો તેણે ક્રોધથી પોતાની ભાર્યોને કહ્યું
 કે-‘હે ગડ! આ મને તે બગાડી નાખ્યું તને ઘર માચનતા જ આવ-
 રતું નથી’ તે ગાલળીને તે પણ ક્રોધથી બોલી કે-‘જેને આવડતું હોય,
 તેને સોંપો માત્ર શું કામ છે’ ત્યારે શ્રેષ્ઠીએ પુત્રનૃને કહ્યું કે-“હે
 પુત્રી! આનું હવે મોત આ યુગે પણ આ વગ તો તમારું છે માટે
 તમારે જ હુગળ શુદ્ધિથી ઘર માચનવું” એમ જીને ઘરનો મધળો
 કાર્યભાર તેણીના પર નાખ્યો તેથી તે પુત્રનૃ નિરતર ઘરના કામકા-
 જમા શુચાવેલી રહેવાથી વખતસર ગયે, ભોજન વિગેરે પણ પામતી

નહીં. એટલે વિકારરહિત થઈ ગઈ. એથીએ લક્ષણોવરે તેણીને વિકાર-
રહિત જાણીને તેણીની સખીને કહ્યું કે-“હવે તું વાહુને કહે કે મારો
ભાઈ જીવાન અને ચતુર છે, તારી ઇચ્છા હોય તો તેને લાવું.” તે
સાંભળીને સખીએ તે પ્રમાણે તે વધૂને કહ્યું, ત્યારે તે બોલી કે-‘હે
સખી! એવા દુષ્ટ કંમે કરીને સર્ચું, હું એવું અકાર્ય નહીં કરું.’ (મને
એવો અવકાશ જ ક્યાં છે?) આ પ્રમાણે તે વધૂ કામવિકાર રહિત
થઈ અને ગૃહના આપારમાં ઉદ્યમવંત થઈ. તે જ પ્રમાણે મુનિ પણ
ધર્મઆપારના ઉદ્યમવરે મનને વશ કરે છે. ૧૮.

કહેલા ઉપદેશને વિષે શિક્ષા આપે છે.

યા નિશ્ચયૈકલીનાનાં ક્રિયા નાતિપ્રયોજનાઃ ।

વ્યવહારદશાસ્થાનાં તા એવાતિગુણાવહાઃ ॥ ૧૯ ॥

મૂલાર્થ—જે ક્રિયાઓ કેવળ નિશ્ચયને વિષે જ તન્મય થયેલા મુનિ-
ઓને અતિ પ્રયોજનવાળી નથી, તે જ ક્રિયાઓ વ્યવહારદશામાં રહેલા
પ્રાણીઓને અત્યંત ગુણકારક છે. ૧૯.

ટીકાર્થ—જે પૂર્વે કહેલી આવશ્યકાદિક ક્રિયાઓ નિશ્ચયને વિષે જ
એટલે નિર્વિકલ્પ આત્મસ્વભાવને વિષે જ એકાગ્રપણે-તન્મયપણે લીન
થયેલાને-મગ્ન થયેલાને અતિ પ્રયોજનવાળી-અવશ્ય કરવા લાયક
નથી, એટલે કે નિશ્ચયમાં તન્મય થવાના પ્રભાવથી થતી જે વિશેષ
પ્રકારની નિર્જરા તે તેવી ક્રિયાઓથી સંભવતી નથી માટે અતિ પ્રયો-
જનવાળી નથી; તે જ ક્રિયાઓ વ્યવહાર એટલે લોકપ્રસિદ્ધ ધર્મકાર્યની
પ્રવૃત્તિ રૂપ અવસ્થામાં રહેલા પ્રાણીઓને અત્યંત ગુણોને વહન કર-
નારી-પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. અર્થાત્ વ્યવહારવાળાને અત્યંત મોટા અશુભ
કર્મનો ક્ષય કરનારી થાય છે. ૧૯.

જ્ઞાનથી યુક્ત એવી ક્રિયા પણ મુક્તિનો હેતુ થાય છે, તે કહે છે:—

કર્મણોઽપિ હિ શુદ્ધસ્ય શ્રદ્ધામેધાદિયોગતઃ ।

અક્ષતં મુક્તિહેતુત્વં જ્ઞાનયોગાનતિક્રમાત્ ॥ ૨૦ ॥

મૂલાર્થ—શ્રદ્ધા, મેધા વિગેરે યોગથી શુદ્ધ ક્રિયા કરી હોય, તો
તે પણ જ્ઞાનયોગના અતિક્રમરૂપ નહીં હોવાથી અક્ષત મુક્તિનો હેતુ
થાય છે. ૨૦.

ટીકાર્થ—શુદ્ધ એટલે સર્વજ્ઞે કહેલી અને વિધિપૂર્વક કરેલી ક્રિયા
પણ શ્રદ્ધા એટલે જિનવચનને વિષે ઉત્કૃષ્ટ આસ્થા, મેધા એટલે

નરુમ અર્થને ગ્રહણ કરવામાં ગમરૂં એની યુક્તકના જ્ઞાનવાળી શુદ્ધિ, તથા આદિ ગ્રહને લીધે વૃત્તિ, ધાગણ, અનુગ્રેષા વિગેરેના યોગથી એટલે કાયોત્તર્ગાદિક ક્રિયામાં ઉપયોગથી ઉપર કહેલા જ્ઞાનયોગનું ઉક્ત ધન નહીં થવાને લીધે એટલે આ રીતે કરેલો કર્મયોગ પણ જ્ઞાન યોગપણાને જ પામે છે અને તેથી અક્ષત એટલે પશ્ચિર્ભૂત એવા મોક્ષના દેતુબત થાય છે કારણ કે તેથી મનનો નિરોધ થાય છે, તથા કર્મની નિર્જગ પણ થાય છે ૨૦

કમયોગ અને જ્ઞાનયોગનો કારણ અને કાળથી કરેલો વિભાગ હોય છે -

અભ્યાસે સત્ક્રિયાપેક્ષા યોગિના ચિત્તશુદ્ધયે ।

જ્ઞાનપાકે શમસ્યેવ યત્પરેરપ્યદ સ્મૃતમ્ ॥ ૨૧ ॥

મુદાર્થ—યોગીઓને અભ્યાસમાં જે ચિત્તની શુદ્ધિ માટે સત્ક્રિયાની અપેક્ષા છે, અને જ્ઞાનના પશ્ચિર્ભૂતને વિશે કેવળ ગમની જ અપેક્ષા છે તે વિશે અન્યદગનીઓએ પણ કશું છે ૨૧

ટીકાર્થ—મુનિઓને અભ્યાસમાં જે એટલે ધ્યાનયોગની ગમીપ જવા માટે જે અનુદાન વિશેષ કરવામાં આવે તે વખતે ચિત્તની શુદ્ધિને માટે એટલે મનને ત્રિચર અને નિમજ કરવા માટે કર્મને કહેલી અને વિધિથી શુદ્ધ એવી આનંદ્યમદિક ક્રિયાની અપેક્ષા છે—ક્રિયા કરવી યોગ્ય છે અને જ્ઞાનનો પશ્ચિર્ભૂત થાય ત્યારે એટલે મુદમ નુદમતર અર્થને ગ્રહણ કરવાની નિષુલ્લતા, નાનાવગ્ગના કાયોપગમનું આનંદ્ય અને ક્રિયાવડે માધ્ય એવા આત્માને વિશે ઉપયોગમદિત કરવાની રાક્ષિથી યુક્ત એવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ શિદ્ધ થાય ત્યારે દેવજ-અન્ય વ્યતિગિત એક ગમની જ-મનકપ હન્દિયના દમનની જ અપેક્ષા છે આ વિશે બીજાએ એટલે આગાદિએ પણ નીચે પ્રમાણે કશું છે ૨૧

તે જ કહે છે -

આરરહોર્મુનેયોગ કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારુદ્રસ્ય તસ્યેવ શમ કારણમુચ્યતે ॥ ૨૨ ॥

મુદાર્થ—યોગીને આરોદ્ય કરવા માટેના મુનિને તે તે યોગનું કારણ કેમ કહેવાય છે, અને યોગને આરુદ્ર ગણેલા (ગયા પછી) તે જ મુનિને નિમજકપ મારવું કહેવાય છે ૨૨

ટીકાર્થ—ધ્યાનાદિ જ્ઞાનમાં તથા મન શુદ્ધિના આરોદ્ય કરવાને માટેના મુનિને કમકપ કારણ એટલે મુદમ ક્રિયાકપ દેતુ રોય છે એમ

યોગીશ્વરો કહે છે. અને યોગને વિષે આરૂઢ થયેલા એટલે ધ્યાનાદિક યોગને પામેલા મુનિને શમ એટલે મનનું દમન કરવા રૂપ કારણ કહેલું છે. ૨૨

યોગને વિષે આરૂઢ થયેલો ક્યારે કહેવાય ? એ આશંકાપર કહે છે.—

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपज्यते ।

सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ૨૩ ॥

મૂલાર્થ—જ્યારે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ ન કરે, તથા કર્મને વિષે આસક્તિ ન રાખે, ત્યારે સર્વ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરનાર તે મુનિ યોગારૂઢ કહેવાય છે. ૨૩.

ટીકાર્થ—જ્યારે એટલે જે જ્ઞાનપરિપાકને વિષે ઇન્દ્રિયોના અર્થોમાં એટલે શબ્દાદિક પાંચે વિષયોમાં મન આસક્તિવાળું ન થાય, તથા આત્મારામ હોવાથી આરંભાદિક ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત ન થાય, ત્યારે એટલે તેવા જ્ઞાનમાં વર્તેલો સર્વે-શુભ તથા અશુભ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરનાર મુનિ યોગારૂઢ થયેલો છે, એમ જાણવું. ૨૩.

જ્ઞાનયોગ પણ સર્વથા ક્રિયારહિત હોતો જ નથી, તે કહે છે.—

ज्ञानं क्रियाविहीनं न क्रिया वा ज्ञानवर्जिता ।

गुणप्रधानभावेन दशभेदः क्लैतयोः ॥ ૨૪ ॥

મૂલાર્થ—ક્રિયાએ કરીને રહિત જ્ઞાન હોતું નથી, અને જ્ઞાને કરીને રહિત ક્રિયા હોતી નથી. પરંતુ તે બન્નેના ગોણુ અને પ્રધાનપણુએ કરીને દશાનો-અવસ્થાનો ભેદ છે. ૨૪.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલી ક્રિયાએ કરીને વિશેષ હીન એટલે સર્વથા રહિત જ્ઞાન એટલે છદ્મસ્થોનો વિશેષને ગ્રહણ કરનાર બોધ હોતો નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન ક્રિયાએ કરીને યુક્ત જ હોય છે. અથવા સર્વથા જ્ઞાને કરીને રહિત ક્રિયા હોતી નથી. પરંતુ અંરેખર એ જ્ઞાન અને ક્રિયાનો ગોણુ-અપ્રાધાન્ય (અમુખ્યતા) અને પ્રધાન-મુખ્યતાએ કરીને અવસ્થાનો ભેદ હોય છે. અર્થાત્ કર્મયોગને વિષે ક્રિયાનું પ્રાધાન્ય અને જ્ઞાનની ગોણુતા હોય છે. તથા જ્ઞાનયોગને વિષે જ્ઞાનની મુખ્યતા અને કર્મની ગોણુતા હોય છે. ૨૪.

તે જ આગત સ્પષ્ટ રીતે કહે છે.—

ज्ञानिनां कर्मयोगेन चित्तशुद्धिमुपेयुषाम् ।

निरवद्यप्रवृत्तीनां ज्ञानयोगोचिती ततः ॥ ૨૫ ॥

મતાર્થ—તેથી કરીને નિરવધ પ્રવૃત્તિનાળા તથા કર્મયોગે કરીને ચિત્તની શુદ્ધિને પામનારા જ્ઞાનીઓને જ્ઞાનયોગની યોગ્યતા થાય છે ૨૫

દીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વ કહેવા હેતુએ કરીને નિરવધ એટલે નિર્ભય પ્રવૃત્તિનાળા તથા કર્મયોગે કરીને એટલે ક્રિયાની પ્રવૃત્તિએ કરીને ચિત્તશુદ્ધિને—મનની નિર્મળતાને પામેલા જ્ઞાનીઓને જ્ઞાનયોગની યોગ્યતા થાય છે તેથી સર્વના ક્રિયારહિત જ્ઞાનયોગ હોતો જ નથી ૨૫

કર્મયોગ ગિહ્નુ થયા પછી જ્ઞાનયોગ થના યોગ્ય છે, તે વાત બીજાના અપદેશથી કહે છે—

અત एव हि सुश्राद्धचरणस्पर्शनोत्तरम् ।

दु पालश्रमणाचारग्रहण विहितं जिनं ॥ २६ ॥

મતાર્થ—તેથી કરીને જ પ્રથમ ગુશ્રાદ્ધના આચરણનો અર્પણ કર્યો પછી દુ ખે કરીને પાળી નકાય તેવા ગાધુના આચારને ગ્રહણ કરવાનું જિનેશ્વરોએ કહેલું છે ૨

દીકાર્થ—તેથી કરીને જ એટલે પ્રાપ્તિને વિરે અનુક્રમ હોવાથી જ આગ શ્રાવકના-ગૃહીતર્મના આચરણનો-દેનવિગતિ આપ્તિનો અર્પણ એટલે પાનન કરી પછી દુ ખે કરીને પાળી નકાય તેવા ગાધુના આચારને-દીક્ષાને-ગર્ભવિરતિપાળાને ગ્રહણ-ગ્રીમર કરવાનું તીર્થસ્થોએ કહેલું છે-આગમને વિરે પ્રતિપાદન કરેલું છે આ લગ્ન આ નિવૃત્તિ ૨

કહેથી ગીતે પ્રાપ્તિને વિરે અનુક્રમનો ઉપદેશ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? એ આપાશાપર કહે છે—

एकोद्देशेन सवृत्तं कर्म यत्पार्ष्णभूमिकम् ।

दोषोच्छेदकरं तत्स्याज्ज्ञानयोगप्रवृद्धये ॥ २७ ॥

મતાર્થ—પ્રથમ બહિષ્કાર ને કર્મ એકના ઉદ્દેશે કરીને કર્યું હોય, તે કર્મ દોષનો ૥ ૧ કરીને જ્ઞાનયોગની શુદ્ધિને માટે થાય છે ૨૭

દીકાર્થ—તે હાગન માટે પ્રથમ બહિષ્કાર-યોગના આગમને વિરે ગરેલું કર્મ-ક્રિયાઓ ૧ એકના ઉદ્દેશે કરીને એટલે અધ્યાત્મની નિવૃત્તિના અન્તે પામે કરીને અર્થાત દેનવિગતિએ કરીને આચરણ કરેલું હોય તો તે કર્મ માન, મેધ, મોહ વિરે દોષ ક જેમો ગર્ભવિગતિના પ્રતિબંધ ૨, તેનો ના ૧ કરીને જ્ઞાનયોગની શુદ્ધિને માટે થાય છે ૨૭

જે કર્મયોગ અશુદ્ધ હોય તો પૂર્વે કહેલા ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તે કહે છે.—

અજ્ઞાનિનાં તુ ચત્કર્મ ન તતશ્ચિત્તશોધનમ્ ।

યાગાદેરતથાભાવાન્મલેચ્છાદિકૃતકર્મવત્ ॥ ૨૮ ॥

મૂલાર્થ—અજ્ઞાની જનોનું જે કર્મ છે, તેથી ચિત્તની શુદ્ધિ થતી નથી. કારણકે મ્લેચ્છ વિગેરેએ કરેલા કર્મની જેમ યજ્ઞાદિક ક્રિયાઓ કરવાથી તથાપ્રકારનો ભાવ થતો નથી. ૨૮.

ટીકાર્થ—અજ્ઞાનીને એટલે મિથ્યાજ્ઞાનવાળાને જે કર્મ એટલે યજ્ઞ કરવો તથા કરાવવો વિગેરે ક્રિયાયોગ છે, તે (કર્મ)થી ચિત્તની શુદ્ધિ એટલે નિર્મળતા થતી નથી. કારણ કે યાગ એટલે મંત્રાહુતિપૂર્વક પશુ વિગેરેના વધથી અહ્માદિક દેવોનું પૂજન તથા આદિ શબ્દને લીધે જ્ઞાન, શૌચ વિગેરેનું તથાપ્રકારપણું નહીં હોવાથી એટલે મહા નિર્જરા વિગેરે ઉત્પન્ન કરીને સમતાદિક પરિણામને ઉત્પન્ન કરનારો અહિંસાદિકનો ભાવ નહીં હોવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ શકતી નથી, કેમકે તેથી તો હલટો પાપરૂપ મેલનો જ લેપ થાય છે. મ્લેચ્છ એટલે યવન તથા આદિ પદેકરીને શક બલિના તથા પુલિદબલિ વિગેરેના લોકોએ કરેલા પશુ-વધાદિકે કરીને પોતાના દેવતાની પૂજારૂપ કર્મની જેમ તે નિષ્ક્રમ છે. એટલે કે જે કદાચ ગોહિંસાદિકવડે મ્લેચ્છાદિકને મનની શુદ્ધિ થતી હોય, તો વેદમાં કહેલા પશુ યાગાદિકે કરીને પણ શુદ્ધિ થાય. કારણ કે તે બન્નેમાં કાંઈ પણ વિશેષ નથી. બન્નેમાં ન્યાયની તુલ્યતા છે. ૨૮.

શંકા—યાગ એટલે કર્મયોગ. તેના ફળની ઇચ્છા રાખી ન હોય તો તે જ્ઞાનને માટે થાય છે. તે ઉપર કહે છે.—

ન ચ તત્કર્મયોગેऽપિ ફલસંકલ્પવર્જનાત્ ।

સંન્યાસો બ્રહ્મવોધાદ્વા સાવચત્વાત્સ્વરૂપતઃ ॥ ૨૯ ॥

મૂલાર્થ—તે યાગાદિક કર્મયોગ છતાં પણ ફળના સંકલ્પનો ત્યાગ કરવાથી અથવા તો અહ્મના બોધથી સંન્યાસ થઈ શકતો નથી. કારણ કે (યાગ અથવા અહ્મનો બોધ) સ્વરૂપથીજ સાવધ છે. ૨૯

ટીકાર્થ—યાગાદિક ક્રિયા યોગને વિષે આ લોક સંબંધી પુત્ર અને રાજ્યાદિકની પ્રાપ્તિ રૂપ ફળનો સંકલ્પ કર્યા વિના પણ સંન્યાસ એટલે મનની શુદ્ધિ થતી નથી. જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના ઉત્તર રૂપ અહ્મના માત્ર જ્ઞાનથીજ સંન્યાસ થઈ શકતો નથી કારણ કે સ્વરૂ-

પથી જ એટલે દિવાનો આકાર નેનાથી જ તે આવધ-પાપસહિત હોનાથી અન્ય દિવાની જેમ બ્રહ્મજ્ઞાન અને મનશુદ્ધિ કાગ્નુ તે થતી નથી ૨૯

કહેલા અર્થને વિષે જ મમુચ્ચયાર્થ કહે છે —

નો ચેદિત્થ મપેચ્છુદ્ધિર્ગોહિસાદેરપિ સ્ફુટા ।

શ્યેનાદ્વા વેદવિહિતાદ્વિશેષાનુપલક્ષણાત્ ॥ ૩૦ ॥

મૂલાર્થ—જે એમ ન હોય તો ગોહિસાદિકથની પપુ પ્રગટ રીતે મનશુદ્ધિ થશે અથવા વેદમા કહેવા શ્યેનયાગથની પપુ મનશુદ્ધિ થશે કાગ્નુ જે તે બન્નેમા કાઈ પ્રિયેષ દેખાતો નથી ૩૦

ટીકાર્થ—જે એમ ન હોય તો એટલે અમે કહેલુ તમને યુક્તિયુક્ત ભામતુ ન હોય અને આ પ્રમાણે એટલે યાગાદિક સાવધ કર્મનરે વેદમા કટેલી શુદ્ધિ માનતા હો તો ગાય ત્રિગેરેની ટિંસાથની પણુ પ્રગટ રીતે ચિત્તશુદ્ધિ થની જોઈએ અથવા વેદમા કહેલા એટલે વેદમા જેનો નિરેવ કયો નથી એના શ્યેનયાગથી પપુ શુદ્ધિ થની જોઈએ, અને તે તો તમારે અપ્રમાપુ છે કારણ કે ગાયનો વધ નિંદ્ય છે અને શ્યેનયાગ અભિચાર એટલે મારપુ, મોહન ત્રિગેરેના વિષય નાળો છે માટે આનાથી પપુ શુદ્ધિ થની જોઈએ કેમકે વેદવિહિત ટિંસામા તથા અન્ય ટિંસામા કાઈ પપુ વિરોધ એટલે પાપનુ ન્યૂનાવિક પણુ દેખાતુ નથી ૩૦

સાનઘ કર્મ નો તસ્માદાદેય બુદ્ધિવિપ્લવાત્ ।

કર્મોદયાગતે ત્વસ્મિન્નસકલ્પાદવન્ધનમ્ ॥ ૩૧ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને બુદ્ધિનો નિપર્યાગ થાય છે માટે સાનઘ કર્મ નહણુ કરના લાયક નથી કદાચ કર્મના ઉદયથી આવુ સાનઘ કર્મ પ્રાપ્ત થયુ હોય તો તેમા અન્ટપ ન હોવાને લીધે તે પાપબધક નથી ૩૧

ટીકાર્થ—તેથી કરીને—પૂર્વે કહેલા કાગ્નુ કરીને બુદ્ધિનો નિપર્યાગ થાય છે માટે સાવધ-પાપસહિત કર્મ પડિત પુરૂષે અન્ટપુ કરવા લાયક નથી કદાચ આ સાનઘ યોગ (કર્મ) કર્મના-જ્ઞાનાનુભવીયાદિકના ઉદયને લીધે અનુપયોગ, રોગ, પગભન ત્રિગેરેવરે પ્રાપ્ત થયો હોય તો તેમા અન્ટપ ન હોવાને લીધે એટલે હિંસા કરનાના પશિપ્તમ ન હોવાથી અનુભ કર્મનો બધ થતો નથી આ પ્રમાણે અગીજાર કરતુ યોગ્ય છે પપુ હણવાની બુદ્ધિથી કરેલુ કર્મ અમન છે, એમ તો કહી શકાય જ નહીં ૩૧

શંકા—કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થયેલું સાવધ કર્મ કર્યા છતાં પણ સંકલ્પ ન હોવા માત્રથી જ નિષેધ કેમ થઈ શકે? તે શંકાને દૂર કરવા કહે છે.—

કર્માપ્યાચરતો જ્ઞાતુર્મુક્તિભાવો ન હીયતે ।

તત્ર સંકલ્પજો વન્ધો ગીયતે ચત્પરૈરપિ ॥ ૩૨ ॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાનીને કર્મનું આચરણ કરવાથી પણ મુક્તિનો ભાવ હીન થતો નથી. કારણ કે તેમાં સંકલ્પથી જ બંધ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વિષે બીજાએ પણ કહ્યું છે. ૩૨.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનવાળા પુરૂષને શુભાશુભ કર્મનું આચરણ કર્યા છતાં પણ મુક્તિનો ભાવ એટલે મોક્ષનો અભિલાષ હીન થતો નથી—નાશ પામતો નથી. કારણ કે તે ક્રિયાની પ્રવૃત્તિમાં સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલો એટલે હિંસાદિકના અધ્વસાયથી ઉત્પન્ન થનારો કર્મ બંધ હોતો નથી. તેથી શુભ પરિણામવાળાને અશુભ બંધ થતો નથી. તે વિષે અન્ય-દર્શનીઓ પણ નીચે પ્રમાણે કહે છે. ૩૨.

જે કહે છે, તે જ જણાવે છે.—

કર્મણ્યકર્મ યઃ પર્યેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥ ૩૩ ॥

મૂલાર્થ—જે માણસ કર્મને વિષે અકર્મને જુએ, તથા જે અકર્મને વિષે કર્મને જુએ, તે માણસ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન છે, અને તે જ સર્વ કર્મ કરનારો છે, એ યુક્ત છે. ૩૩.

ટીકાર્થ—જે વિદ્વાન્ કર્મને વિષે એટલે ક્રિયાની પ્રવૃત્તિને વિષે અકર્મને જુએ એટલે જીવ અક્રિયપણાની પ્રાપ્તિનું કારણ છે તેથી તેને ક્રિયારહિત જુએ અથવા અશુભ સંકલ્પનો અભાવ હોવાથી અશુભ કર્મના નિમિત્તવાળા બંધથી રહિતપણુ જુએ, તથા જે પુરૂષ અકર્મને વિષે એટલે શુભ ક્રિયા વર્જિતને વિષે કર્મને એટલે સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલા બંધને જુએ, તે પુરૂષ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન છે, અને તે જ યુક્ત એટલે યોગવાળો છે—સંપૂર્ણ ક્રિયા કરનારો છે. ૩૩.

હવે પાંચ શ્લોકે કરીને કર્મમાર્ગ અને નિષ્કર્મ માર્ગની વિચિત્રતા દેખાડે છે.—

કર્મણ્યકર્મ વાકર્મ કર્મણ્યસ્મિન્નુમે અપિ ।

નોમે વા મંગલૈચ્છિત્ર્યાદકર્મણ્યપિ નો મતે ॥ ૩૪ ॥

મૂલાર્થ—કર્મને પ્રિયે અકર્મ માનેલું છે, અથવા અકર્મને કર્મને પ્રિયે માનેલું છે, અને તે બન્ને આ કર્મયોગને વિષે માનેલા છે, અથવા તે બન્ને નથી માનેલા ઢારણ કે ભગતુ નિચિત્રપણું છે, તેથી અકર્મને વિષે પણ માનેલા નથી ૩૪

ટીકાર્થ—કર્મને પ્રિયે એટલે વર્ણનો ઉચ્ચાર અને શરીરની મુદ્રાના વિન્યાસરૂપ ક્રિયાયોગને પ્રિયે અકર્મ એટલે મદ્ભૂત અર્થ (પગમાર્થ)નું ચિંતન અને શુદ્ધ સ્વરૂપના આનંદનરૂપ ચિંતના નિરોધરૂપી જ્ઞાનયોગને માનેલો છે, અથવા અકર્મ એટલે એકેયો જ્ઞાનયોગ જ કર્મને વિષે ક્રિયાયોગને પ્રિયે માનેલો છે, કેમકે મનના વ્યાપાર વિગેરેની પ્રવૃત્તિ છે માટે તથા તે બન્ને એટલે કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ પણ કર્મયોગને પ્રિયે માનેલા છે કેમકે આનંદકાદિ કરતા ઇત્યાદિ પણ શ્રદ્ધા, મેધા વિગેરે વડે યુક્ત હોય છે તેથી અથવા તે બન્ને માનેલા નથી ઢારણ કે ભગતુ નિચિત્રપણું છે તીન, મદ વિગેરે પશિામથી ઉત્પન્ન થયેલા વિકલ્પોની નિચિત્રતા છે તેથી અકર્મને પ્રિયે એટલે જ્ઞાનયોગને પ્રિયે પણ માનેલા નથી આ છેલ્લા ભાગના મૂલ્યનથી પૂર્વના ત્રણ નિષ્કરણ ગ્રહણ કરના લાયક છે, અને ચોથો ભાગો રાન્ય હોનાથી ત્યાગ કરવા લાયક છે અકર્મને પ્રિયે કર્મનું માનવું, કર્મને અકર્મને પ્રિયે માનવું, તે બન્નેને અકર્મને પ્રિયે માનના, અથવા ન માનના એ આગ ભાગા પણ જાણવા આ શ્લોકનો ભાનાર્થ બાધુત પામેથી જાણના લાયક છે ૩૪

કર્મનૈવકર્મ્યત્રૈપમ્યમુદાસીનો વિભાવયન્ ।

જ્ઞાની ન લિપ્યતે ભોગં. પદ્મપત્રમિવાભસા ॥ ૩૫ ॥

મૂલાર્થ—ઉદાસી નાની કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગની વિષમતા (અમદ્વગ્ધપણું) જાણીને જળથી કમળના પત્રની લેખ ભોગથી લેપાતો નથી ૩૫

ટીકાર્થ—જ્ઞાનવાળો યોગી ઉદાસી એટલે ગગાદિકની વચ્ચે રહેલો અર્થાત્ મધ્યસ્થ પરિભામવાળો રાધને કર્મ એટલે કર્મયોગ અને નૈવકર્મ્ય એટલે જ્ઞાનયોગનું નિરમપણું એટલે અમદ્વગ્ધપણું ચિંતરતો હતો રાજદાદિક ભોગોનું લેપાતો-મધાતો નથી કાગણ કે તે ગર્વનિવૃત્ત થયેલા પરિભામનું યુક્ત હોય છે, દષ્ટાત કહે છે—જેમ જળવડે કમળનું પાદરૂં લેપાતું નથી તેમ ૩૫

પાપાકરણમાત્રાદિ ન મૌન વિચિકિત્સયા ।

અનન્યપરમાત્મામ્યાજ્ઞાનયોગી મયેન્મુનિ ॥ ૩૬ ॥

તે, જ્ઞાનનાન-જ્ઞાની, વેદમય-સમગ્ર શાસ્ત્રના જ્ઞાનમય, ધર્મમય-ક્ષાતિ વિગેરે આત્માના ધર્મમય અને ગ્રહમય-આત્મસ્વરૂપમય હોય છે ૩૮

આના પ્રકારના શી રીતે થાય ? તે ગજાપગ કહે છે —

वैषम्यबीजमज्ञान निघ्नन्ति ज्ञानयोगिन ।

विषयास्ते परिज्ञाय लोक जानन्ति तत्त्वत ॥ ૩૯ ॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાનયોગીઓ વિષમતાના બીજ રૂપ અજ્ઞાનને હણે છે તે યોગીઓ વિષયોને જાણીને સમગ્ર લોકને તત્ત્વથી જાણે છે ૩૯

ટીકાર્થ—જ્ઞાનયોગીઓ એટલે આત્માને વિષે પ્રાતિનાળા મુનિઓ વિષમતાના બીજરૂપ એટલે ઇષ્ટઅનિષ્ટ ભેદને અલપુ સ્વરૂપ વિષમ પણાના બીજની જેવું બીજ એટલે ઉત્પત્તિ કાગડરૂપ અજ્ઞાનને એટલે વિપરીત બોલને અત્યંત હોય છે—નાશ કરે છે તે જ્ઞાનયોગીઓ ગજા-દિગ્ વિષયોને યથાર્થરૂપે જાણીને લોકને એટલે સમગ્ર ચરાચર વસ્તુ સ્વરૂપને તત્ત્વચક્રી એટલે ત્રિપથલુ અને અત્રિપથલુ એના સ્વભાવથી રહિત પરમાર્થ રૂપે જાણે છે તેથી તેઓ તેવા પ્રકારના થાય છે ૪૦

इतश्चापूर्वविज्ञानाच्चिदानन्दविनोदिन ।

ज्योतिष्मन्तो भवन्त्येते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ ૪૦ ॥

મૂલાર્થ—ત્યારપછી અપૂર્વજિજ્ઞાસથી વિદ્યાનદના વિનોદનાળા તે યોગીઓ જ્ઞાનરૂપે પાપનો નાશ કરીને જ્યોતિનાળા (કેવળજ્ઞાનવાળા) થાય છે ૪૦

ટીકાર્થ—ત્યારપછી એટલે તત્ત્વથી લોકસ્વરૂપના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી અપૂર્વ વિજ્ઞાનથી એટલે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતા વિગિષ્ટ જ્ઞાનથી-અનુભવરૂપ અજ્ઞાનરૂપ ક્રિયાથી ચિત્તરૂપ-જ્ઞાનરૂપ આનન્દને વિષે ક્રીડા-રમણ કરનારા તે જ્ઞાનયોગીઓ જ્ઞાનરૂપે એટલે શુદ્ધ શુદ્ધતર બોધરૂપે પાપનો નાશ કરીને કમરૂપી ગજરહિત કેવળજ્ઞાન રૂપ જ્યોતિ નાળા થાય છે અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપના લોગી થાય છે ૪૦

એનું જ વિશેષ વ્યજન દેખાડે છે —

तेजोलेख्याविबृद्धिर्या पर्यायक्रमवृद्धित ।

भापिता भगवत्यादाँ मेत्वभूतस्य युज्यते ॥ ૪૧ ॥

મૂલાર્થ—જે તેજેન્યાની વૃદ્ધિ પર્યાયના ક્રમની વૃદ્ધિથી ભગ વતી વિગેરે મુનોને વિરે કહેલી છે, તે આના પ્રકારના યોગીને જ ઘટે છે-યુક્ત છે ૪૧

ટીકાર્થ—જે આગળ કહેવામાં આવશે એવી તેજોલેશ્યાની વૃદ્ધિ એટલે તેજની જેમ આત્મધર્મને પ્રકાશ કરનારી જ્ઞાન અને કર્મણાદિક રૂપ પરિણામની સમૃદ્ધિ, પર્યાયક્રમની વૃદ્ધિ થકી એટલે આરિત્ર અહુણ કર્યાના દિવસથી આરંભીને માસ, એમાસ વિગેરે આરિત્ર સમયના અનુક્રમની વૃદ્ધિ થકી ભગવતી વિગેરે સૂત્રોમાં કહેલી છે, તે શુભ લેશ્યાની વૃદ્ધિ આવા પ્રકારના જ્ઞાનયોગીને જ ઘટે છે—તેમનામાં જ દેખાય છે. ૪૧.

કહેલી લેશ્યાવાળા પણાને (લેશ્યાને) ક્રિયાના ઉપદેશવડે દેખાડે છે.

વિષમેऽપિ સમેક્ષી યઃ સ જ્ઞાની સ ચ પંડિતઃ ।

જીવન્મુક્તઃ સ્થિરં બ્રહ્મ તથા ચોક્તં પરંરપિ ॥ ૪૨ ॥

મૂલાર્થ—જે વિષમને વિષે પણ સમદષ્ટિવાળા હોય છે, તે જ જ્ઞાની, તે જ પંડિત અને તે જ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. તે જ સ્થિર બ્રહ્મને પામે છે. તે વિષે બીજાઓએ પણ કહ્યું છે. ૪૨.

ટીકાર્થ—જે જ્ઞાનયોગી વિષમને વિષે પણ એટલે જાતિ, કુળ, રૂપ, વિનય, વિદ્યા, પ્રેમ અને યુદ્ધિ વિગેરેવડે હીન અથવા અધિક પ્રાણીઓને વિષે પણ સમદષ્ટિવાળા એટલે પોતાના આત્માની તુલ્ય દષ્ટિવાળા હોય છે, તે જ પુરૂષ જ્ઞાની એટલે સર્વ જ્ઞેય (જાણવાલાયક) પદાર્થને જાણનારા, તે જ પંડિત એટલે વિદ્વત્તાના ફળરૂપ ક્રિયાને પામનારા તથા તે જ જીવન્મુક્ત એટલે આ ભવને વિષે જ કર્મબંધ રહિત હોય છે, અને તે જ સ્થિર-નિશ્ચળ પરમાત્મરૂપ બ્રહ્મને પામે છે. તે વિષે સાંખ્ય વિગેરે અન્ય દર્શનીઓએ પણ કહ્યું છે. ૪૨.

તે જ કહે છે.—

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ૪૩ ॥

મૂલાર્થ—પંડિત પુરૂષો વિદ્યા અને વિનયથી યુક્ત એવા બ્રાહ્મણ ઉપર, ગાય ઉપર, હાથી ઉપર, કૂતરા ઉપર અને ચંડાળ ઉપર સર્વત્ર સમદષ્ટિવાળા હોય છે. ૪૩.

ટીકાર્થ—જ્ઞાની પુરૂષો વિદ્યા એટલે શાસ્ત્રને વિષે વિદ્વત્તા અને વિનય એટલે નિવૃત્તિના પરિણામપૂર્વક પૂજ્યની પૂજા કરવાનો સ્વભાવ એ બન્નેથી યુક્ત એવા બ્રાહ્મણ ઉપર, ગાય ઉપર, હાથી ઉપર, કૂતરા

ઉપર અને ચાકાળ ઉપર મર્વત તુલ્ય દૃષ્ટિનાળા હોય છે પરંતુ એશ્વર્ય આદિ ભેદને ગ્રહણ કરનારા હોતા નથી ૪૩

ગ્રહેભા અર્થનો હેતુપણે કરીને ઉપદેશ કરે છે —

इहैव तैर्जितः सर्गो येषा साम्ये स्थितं मन ।

निर्दोष हि सम ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ ૪૪ ॥

મૂલાર્થ—જેઓનું મન સમતાને વિષે રહેલું છે, તેઓએ આ જન્મને વિષે જ અસારને શત્યો એ કારણ કે બ્રહ્મ એ નિદાષ અને સમગ્ર છે, તેથી તેઓ બ્રહ્મને વિષેજ રહેલા છે એમ જાણે ૪૪

ટીકાર્થ—જે યોગીઓનું મન સમતાને વિષે રહેલું છે, તે મુની શ્વશેષે આ ભવને વિષે જ સમગ્ર સચાર શત્યો છે—નહી કદા છે અર્થાત્ અસાગ્યમુદ્રને તરી ગયા છે કારણ કે બ્રહ્મ એટલે અકલ ઉપાવિરહિત આત્મસ્વરૂપ તે નિદોષ એટલે ગંગાદિક દોષના નિકા રેથી વર્જિત-નિર્મિત છે અને એમ એટલે સર્વદા એકજ રૂપ છે તેથી તે યોગીઓ પૂર્ણબ્રહ્મ સ્વરૂપને વિષે રહેલા છે માટે મુમુક્ષુએ સમતાને વિષે જ સ્થિતિ કરી એ અર્થ કળીભૂત ગયો એમ જાણે ૪૪

કરીથી પણ હેતુપણે જ ઉપદેશ આપે છે —

न प्रहृष्येत् प्रिय प्राप्त्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थित ॥ ૪૫ ॥

મૂલાર્થ—બ્રહ્મને વિષે રહેલા, સ્થિર બુદ્ધિનાળા અને સમોદગ્રહિત બ્રહ્મજ્ઞાની પ્રિય વસ્તુને પામીને હર્ષ પામતા નથી અને અનિષ્ટ વસ્તુ પામીને ઉદ્વેગ પામતા નથી ૪૫

ટીકાર્થ—એમ સ્વભાવ રૂપ બ્રહ્મને વિષે રહેલા, બ્રહ્મજ્ઞાની એટલે પૂર્વોક્ત લક્ષણનાળા શુદ્ધ આત્મરૂપ બ્રહ્મને જાણનાર, સ્થિર બુદ્ધિ-વાળા અને સર્વદા વ્યામોહથી વર્જિત એવા પુરૂષ પ્રિય-અણિષ્ટ વસ્તુને પામીને હર્ષ પામતા નથી, તથા અપ્રિય-અનિષ્ટ વસ્તુ પામીને ઉદ્વિગ્ન ચિત્તનાળા થતા નથી ૪૫

હવે અતિરેક મહિત હેતુપણે ઉપદેશ આપે છે —

अर्वागदशाया दोषाय वैषम्ये साम्यदर्शनम् ।

निरपेक्षमुनीना तु रागद्वेषक्षयाय तत् ॥ ૪૬ ॥

મૂલાર્થ—અર્વાગદશાને વિષે વિષમતામા અમદ્વદિ તે દોષને માટે

થાય છે, પરંતુ નિરપેક્ષ મુનિજનોને તો તે (સમદૃષ્ટિ) રાગ અને દ્વેષના નાશને માટે થાય છે. ૪૬.

ટીકાર્થ—અવહાર કૃપ અર્વાગ્ દશામાં એટલે સરાગ અવસ્થામાં વિષમપણા ઉપરની એટલે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટમાં તેમ જ હિંસ્ર અને નીચ-પણામાં જે સમદૃષ્ટિ એટલે સર્વત્ર તુલ્ય વર્તનવડે જોવું તે અર્થાત્ સમગ્ર પ્રાણીવર્ગને એક રૂપે જ જોવો અને તે જ પ્રમાણે વર્તવું તે દોષને માટે એટલે ધર્મધ્વસાદિક અનેક અનર્થની પ્રાપ્તિને માટે થાય છે. પરંતુ અપેક્ષારહિત એટલે અવહારના નિર્વાહની ઇચ્છારહિત મુનિઓને તો તે પૂર્વોક્ત વિષમતા ઉપરની સમદૃષ્ટિ રાગદ્વેષના ક્ષયને માટે-નાશને માટે થાય છે. ૪૬.

કરીને નિરપેક્ષપણુનો વિશેષ કહે છે.—

રાગદ્વેષક્ષયાદેતિ જ્ઞાની વિષયશૂન્યતામ્ ।

છિદ્યતે ભિદ્યતે ચાયં હન્યતે વા ન જાતુચિત્ ॥ ૪૭ ॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાની રાગદ્વેષના ક્ષયથડી વિષયની શૂન્યતા (અભાવ)ને પામે છે, અને તે કદાચિત્ પણુ છેદાતો, ભેદાતો કે હણાતો નથી. ૪૭.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનયોગવાળા મુનિ રાગદ્વેષના ક્ષયથડી શબ્દાદિક વિષયોની શૂન્યતાને-અભાવને પામે છે. તેવા વિષય શૂન્યતાવાળા જ્ઞાનયોગી કદાચિત્ પણુ અતિ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રાદિકવડે છેદાતા નથી એટલે આત્મધ્યાનના છેદને પામતા નથી. અર્થાત્ કોઈ તેને છેદે તોપણુ તેના ધ્યાનની ધારા અખંડ રીતે જ પ્રવર્તે છે તથા તે ભેદાતા નથી; એટલે શસ્ત્રવડે કોઈ તેને ભેદે તોપણુ રાગાદિકના પરિણામવડે પરિણુતિના ભેદને પામતા નથી. અથવા તે હણાતા નથી એટલે ધર્મના ધ્વંસને પામતા નથી. ૪૭.

હવે આઠ શ્લોકે કરીને જ્ઞાનયોગીનું સ્વરૂપ દેખાડે છે.—

અનુસ્મરતિ નાતીતં નૈવ કાંક્ષત્યનાગતમ્ ।

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ સમો માનાપમાનયોઃ ॥ ૪૮ ॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાનયોગી અતીત વૃત્તાંતનું સ્મરણુ કરતા નથી, અનાગતની ઇચ્છા કરતા નથી, તથા શીત ઉષ્ણ, સુખ દુઃખ અને માન અપમાનને વિષે તુલ્ય હોય છે. ૪૮.

ટીકાર્થ—આત્માને વિષે સ્મરણુ કરનાર જ્ઞાનયોગી અતીત એટલે પૂર્વે અનુભવેલા સુખ, દુઃખ, ઇષ્ટ, અને અનિષ્ટ લોગાદિકનું સ્મરણુ કરતા નથી. તથા અનાગત એટલે પ્રાપ્ત નહીં થયેલા દેવદ્રના લોગા-

દિકની ઇચ્છા કરતા નથી તથા શીત એટલે હિમ અથવા ગિના
કાળથી ઉત્પન્ન થયેલી શીતવેદના, ઉપર એટલે ચતાપને ઉત્પન્ન કરના
મૂળનો તાપ નિગેરે, ગુપ્ત-પૂત્ર તથા ઇષ્ટ ભોજનાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલ
ચાતા, દુષ્પ-અગ્રીમહ, ઉપચર્ગ નિગેરે મહત્ત્વ કરનાથી ઉત્પન્ન થયેલ
કષ્ટ, એટલાને વિરે અમ એટલે તુલ્ય દષ્ટિવાળા હોય છે તથા માન
એટલે ગતદિકે કરેલો ભક્તિમત્ત્વ અને અપમાન એટલે દુષ્ટ પામ
જનોએ કરેલી તર્જના-તિગ્ગ્ગ્ગ્ગ્ગ્ગ, તેને વિરે પણ અમાન એટલે ગજાદિક
ગતિ તુલ્ય દૃષ્ટિવાળા હોય છે આના મુનિ અધ્યાત્મરૂપી આત્માન્યને
ભોગવતા હતા બીજી કાર્ષ્ણ પણ ભોગ નથી એ રીતે અર્હાથી આક્રમા
શ્વેતની સાથે અમથ જાણવો એ પ્રમાણે ઉત્તરેત્તર દરેક શ્લોકને વિરે
જાણુ ૪૮

જિતેન્દ્રિયો જિતક્રોધો માનમાયાનુપદ્રુત ।

લોભસસ્પર્શરહિતો વેદસેદનિવર્જિત ॥ ૪૯ ॥

મૂલાર્થ—ઇન્દ્રિયોને હંતના, ક્રોધને હંતના માન અને માયા
વડે ઉપદ્રવ નહીં પામેતો, લોભના સ્પર્શ ગદિત તથા વેદના ખેદથી
ગદિત, ૪૯

દીકાર્થ—જાનયોની શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયોને હંતના એટલે વન ન
ના ક્રોધને હંતના માન-નતિ વિરેરેનો નર તથા માયા-નતિ,
તેનાવડે પરાભવ નહીં પામેતો, લોભ-તૃષ્ણાના ગમર ગદિત તથા
વેદ એટલે પુત્ર સેદ વિરેરેના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલા કામનો અભિવાય
અને તેથી ઉત્પન્ન થયેતો ખેદ તેનાવડે-તત્ત્વન્ય ચતાપવડે ગદિત
એટલે અભિવાય ગદિત હોય છે ૫૦

સનિરધ્યાત્મનાત્માન સ્થિત સ્વકૃતકર્મભિત્ ।

દૃઢપ્રયલોપરતઃ સદ્જાચારસેવનાત્ ॥ ૫૦ ॥

મૂલાર્થ—તથા આત્માને આત્માવડે કંપીને રહેતો થોતે કહેવા
કામને ભેનારો અને નહજ આગામને ચેવસાન બધા મગ્ના પ્રયમથી
નિરૂતિ પામેતો, ૫૦

દીકાર્થ—તથા જાનયો પી આ કાર્થ એટલે મુક્ત ઉપયોગવડે
મનરૂપી મા માન કંપીને એટલે થોતાના આત્માવડે વિરે વય કંપીને
૨૦ મા-મા નર ૧૩૦ મચન્ધિન થયેતો થોતે ગાદિકના પગિલાનથી
કંપા-આ માન વિરે પધના નમથ ૨ નિ પ્રાપ્ત ૨-૧ શુભાશુભ-ના

મૂલાર્થ—તથા દહને દૂર કરનાર, ધ્યાનરૂપી અગ્નિવટે પાપરૂપી કાષ્ઠમસૂંને દગ્ધ કરનાર અને લોકપ્રનાહથી ઉલટા પ્રનાહને અનુસરનાવડે લોકોત્તર ચરિત્રને ધારણ કરનાર, ૫૩

ટીકાર્થ—તથા જ્ઞાનયોગી અન્યના પ્રાપ્તિને હરણ કરનાર અને આત્માના ધર્મરૂપ જીવનને હરણ કરનાર એના માનનચન અને કાયાથી ઉત્પન્ન થયેલા આરભરૂપ દહને દૂર કરનાર, ધર્મધ્યાન અથવા શુદ્ધ-ધ્યાનરૂપી અગ્નિવટે પાપરૂપી-અશુભ કર્મરૂપી ઝાઘના સમૂહને બાળી નાખનાર અને લોકપ્રનાહની અપેક્ષાએ તેનાથી પ્રતિકુળ (ઉલટા) જમન કરનારા પ્રવાહને અનુસરનાવડે કરીને લોકોત્તર એટલે અવોક્ષિત ચરિત્રને-આરાધ્યાન આદિ લીલાના અનુષ્ઠાનને ધારણ કરનાર હોય છે ૫૩

લઘ્વાન્ કામાન્ વહિ કુર્વન્નકુર્વન્ વહુરૂપતામ્ ।

સ્ફારીકુર્વન્ પર ચક્ષુરપર ચ નિમીલયન્ ॥ ૫૪ ॥

મૂલાર્થ—પ્રાપ્ત થયેલા કામોને-ભોગોને દૂર કરતો, બહુરૂપીપણાને નહીં કરતો, ઉત્કૃષ્ટ ચક્ષુને પિકરનાર કરતો અને અન્ય નેત્રને બંધ કરતો, ૫૪

ટીકાર્થ—જ્ઞાનયોગી પ્રાપ્ત થયેલા કામોને એટલે ઇષ્ટભોગોને મનરૂપી ગૃહમાથી દૂર કરતો, ક્ષણ રોને એટલે આજારને નહીં કરનાર અર્થાત્ ક્ષણમા મૌનનાળો, ક્ષણમા ધ્યાનનાળો, ક્ષણમા રાગવાળો, ક્ષણમા રાગવિનાનો ઇત્યાદિક વિચિત્ર વેષને નહીં કરતો એટલે તજતો, પર એટલે જ્ઞાનરૂપી પ્રધાન એના ચક્ષુને નિર્મળપણાએ કરીને પિકરનાર કરતો અને બીજા ચર્મનેત્રને અથવા અજ્ઞાનને બંધ કરતો એટલે ધ્યાનમા લીન થવા માટે તેનો મકોચ કરતો અર્થાત્ અજ્ઞાનનો નાશ કરનારો હોય છે ૫૪

પદ્યન્તન્તર્ગતાન્ માયાન્ પૂર્ણભાવમુપાગતઃ ।

મુજ્જાનોડધ્યાત્મસામ્રાજ્યમવશિષ્ટં ન પદ્યતિ ॥ ૫૫ ॥

મૂલાર્થ—આત્માની અદર રહેલા પદાર્થોને જોતો, પૂર્ણ ભાવને પ્રાપ્ત થયેલો અને અધ્યાત્મરૂપી સામ્રાજ્યને ભોગવતો નાની બીજી કાંઈ પણ જોતો નથી ૫૫

ટીકાર્થ—આત્માને વિરે રહેલા ભાવોને એટલે ઉત્પાદ વિરે વિવિધ પદાર્થોને અથવા જ્ઞાનાદિક ગુણની વૃદ્ધિના અશોને જોતો, પૂર્ણભાવને એટલે સમગ્ર ઇન્દ્રિયા સમાપ્તપણાને પ્રાપ્ત થયેલો તથા

અધ્યાત્મરૂપી એટલે આત્માની સપત્તિરૂપી સામ્રાજ્યને એટલે ઉત્કૃષ્ટ ઐશ્વર્યને ભોગવતો-આવા પ્રકારનો જાની પુરૂષ અવશેષ રહેલું એટલે ઉપર કલાથી બાકી રહેલું બીજું કંઈ પણ કાર્ય જોતો નથી. કારણકે પોતાના કાર્યમાં અપ્રયોજક હોવાથી બાકીનું સર્વ પ્રયોજન રહિત છે. આ આઠ શ્લોકમાં કહેલા લક્ષણવાળો પુરૂષ જ્ઞાનયોગી કહેવાય છે. ૫૫. જ્ઞાનયોગની સ્તુતિ-પ્રશંસા કરે છે.—

શ્રેષ્ઠો હિ જ્ઞાનયોગોડયમધ્યાત્મન્યેવ યજ્જગૌ ।

વન્ધપ્રમોક્ષં ભગવાન્ લોકસારે સુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૫૬ ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મને વિષે આ જ્ઞાનયોગ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે ભગવાને લોકસારને વિષે અત્યંત નિશ્ચિત એવા બંધના મોક્ષને કહેલો છે. ૫૬.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મ માર્ગની સિદ્ધિને વિષે આ પૂર્વે કહેલો જ્ઞાનયોગ એટલે જ્ઞાનરૂપ મોક્ષનો ઉપાય અત્યંત (સૌથી) શ્રેષ્ઠ-પ્રશસ્ત છે. કારણ કે ભગવાન શ્રીવૃંદાચાર્ય સ્વામીએ લોકસાર નામના પહેલા અંગના પાંચમા અધ્યયનને વિષે અત્યંત નિર્ધાર કરેલા બંધમોક્ષને એટલે કર્મના બંધનથી મુક્ત થવાને કહેલું છે. ૫૬.

લોકસારને વિષે જે કહ્યું છે, તેજ અત્રે દેખાડે છે.—

ઉપયોગૈકસારત્વાદાશ્વસંમોહવોદતઃ ।

મોક્ષાસેર્યુજ્યતે ચૈતત્તથા ચોક્તં પરૈરપિ ॥ ૫૭ ॥

મૂલાર્થ—ઉપયોગરૂપી અદ્વિતીય પ્રધાન હોવાથી, મોહ રહિત શીઘ્ર બોધકારક હોવાથી અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનાર હોવાથી આ અધ્યાત્મ યુક્ત છે. તે વિષે અન્યદર્શનીઓએ પણ કહ્યું છે. ૫૭.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મરૂપ સાધન ઉપયોગરૂપી એટલે ઈષ્ટ સાધ્યને વિષે મનની એકાગ્રતારૂપી અદ્વિતીય પ્રધાન-મુખ્ય હોવાથી, શીઘ્રપણે ભ્રાંતિ રહિત બોધકારક હોવાથી, તથા તેનાવડે મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી આ પૂર્વે કહેલું અધ્યાત્મ ઘટે છે એટલે યુક્તિ યુક્ત છે-યોગ્ય છે. અર્થાત્ મોક્ષના સાધનોને વિષે જ્ઞાનયોગની જ મુખ્યતા છે. આ વિષે બીજા વિગેરે અન્ય દર્શનીઓએ પણ કહ્યું છે. ૫૭.

જે કહ્યું છે તે જ કહે છે.—

તપસ્વિભ્યોડધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોડપ્યધિકો મતઃ ।

કર્મિભ્યશ્ચાધિકૌ યોગી તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥ ૫૮ ॥

મૂલાર્થ—યોગી તપસ્વીથી અધિક છે, પરિતોથી પણ અધિક

માનેલો છે, તથા ક્રિયાકાંડ કરનારાઓ થકી પણ યોગી અવિક છે, તેથી જીને હે અર્જુન ! તુ યોગી થા ૫૮

ટીકાર્થ—હે અર્જુન ! યોગી એટલે જ્ઞાનયોગનાળો પુરૂષ માસો-પનાસાદિક તપસ્યા કરનારાઓથકી અનિદ-ત્રેષ્ઠ છે, તથા જ્ઞાની એટલે વેદ વિગેરે સાસ્ત્રોને જાણનારથકી પણ અધિક માનેલો-અત્યંત પ્રમાણ-પણે કહેલો છે, તથા જેમકે એટલે વેદમા કહેલી ક્રિયાઓને કરનાર થકી પણ યોગી ત્રેષ્ઠ છે કાગપુકે નિવૃત્તિમા જ તત્પર છે તેથી કરીને એટલે પૂર્વોક્ત ગુણોને પ્રાપ્ત કરનાર હોનાથી હે પાડવોને વિષે ત્રેષ્ઠ અર્જુન ! તુ યોગી એટલે જ્ઞાનયોગ વાળો થા ૫૮

આ જ્ઞાનયોગની જ ત્રેષ્ઠતા કહે છે —

સમાપત્તિરિહ વ્યક્તમાત્મન પરમાત્મનિ ।

અભેદોપાસનારૂપસ્તતઃ શ્રેષ્ઠતરો હ્યયમ્ ॥ ૫૯ ॥

મૂલાર્થ—આ જ્ઞાનયોગમા વર્તતા આત્માને પરમાત્માને વિષે સ્પષ્ટ રીતે એકતાની પ્રાપ્તિ થશે, તેથી આ અભેદ ઉપાસનારૂપ જ્ઞાનયોગ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે ૫૯

ટીકાર્થ—આ જ્ઞાનયોગને વિષે વર્તતા પ્રાણીને પરમાત્માને વિષે એટલે પરિપૂર્ણ બ્રહ્મને વિષે અમાપત્તિ એટલે અત્યંત ધ્યાતા અને ધ્યેયતા અભેદ કરીને એકપણીની પ્રાપ્તિ થશે તેથી કરીને આ અભેદ ઉપાસના રૂપ એટલે જેને વિષે જ્ઞાતાના આત્મા તથા પરમાત્મા કાઈપણુ વિશેષ નથી એની દેવની આગમનાકરૂપ જ્ઞાનયોગ બીજા અર્થ યોગ કરતા શ્રેષ્ઠ છે ૫૯

એ જ નિયમની પુષ્ટિ કરે છે —

ઉપાસના ભાગવતી સર્વેભ્યોઽપિ ગરીયસી ।

મહાપાપક્ષયકરી તવા ચોક્ત પરૈરપિ ॥ ૬૦ ॥

મૂલાર્થ—ભગવાનની ઉપાસના અર્થ થકી પણ મોટી છે, તથા મહા પાપનો ક્ષય કરનારી છે તે વિષે બીજાઓએ પણ કહ્યું છે ૬૦

ટીકાર્થ—ભગવાનની એટલે પરમાત્માની ઉપાસના-એવા અર્થ તપ સ્વાદિક યોગો કરતા પણ અત્યંત મોટી છે તે પછી ક્રિયાયોગ કરતા મોટી હોય તેમા તે શુ કહેવું ? કાગપુકે તે એવા અર્થ યોગોથી સાધ્ય એવા મોક્ષનુ સાધન છે તથા તે ભગવાનની એવા મોટા પાળોનો નાશ કરનારી છે તે વિષે બીજા-આખ્ય વિગેરેએ પણ કહ્યું છે ૬૦

તેઓએ જે કહ્યું છે, તે કહે છે.—

योगિનામપિ सर्वेषां मद्भूतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ६१ ॥

મૂલાર્થ—સર્વે યોગીઓમાં જે શ્રદ્ધાવાન મારામાં રહેલા અંતરાત્માએ કરીને મને ભજે છે, તેને મેં અત્યંત યોગ્ય માન્યો છે. ૬૧.

ટીકાર્થ—સમગ્ર યોગીઓના મધ્યમાં એટલે પરબ્રહ્મના ઉપાયને સેવનારાઓમાં જે શ્રદ્ધાવાન એટલે મોક્ષેચ્છુ મને પામેલા અંતરાત્માએ કરીને મને આત્મરૂપ ભજે છે—સેવે છે, તેને મેં અત્યંત યોગ્ય માન્યો છે—કહ્યો છે. ૬૧.

હવે છ શ્લોકવરે ઉપાસનાનું વર્ણન કરે છે.—

उपास्ते ज्ञानवान् देवं यो निरञ्जनमव्ययम् ।

स तु तन्मयतां याति ध्याननिर्धूत कल्मषः ॥ ६२ ॥

મૂલાર્થ—જે જ્ઞાની પુરૂષ નિરંજન અને અવ્યય (નાશરહિત) દેવની ઉપાસના કરે છે, તે ધ્યાનવરે પાપનો નાશ કરીને તે દેવમય-દેવસ્વરૂપ થાય છે. ૬૨.

ટીકાર્થ—જે મુમુક્ષુ જ્ઞાની એટલે શુદ્ધ જ્ઞાનયોગવરે યુક્ત છતો નિરંજન એટલે સમગ્ર કર્મલેપ રહિત અને અવ્યય એટલે વિનાશ રહિત એવા દેવને એટલે પરમ જ્ઞાનના વિલાસે કરીને વિલાસ કરનાર પરમાત્માની ઉપાસના-આરાધના કરે છે, તે ઉત્તમ પુરૂષ ધર્મધ્યાનાદિકે કરીને કલ્મષનો એટલે પાપકર્મના અણુસમૂહનો અત્યંત નાશ કરીને એટલે જીવ પ્રદેશથી તેને જૂદા કરીને તન્મયપણાને પામે છે એટલે નિરંજન અવ્યય દેવરૂપ થાય છે. ૬૨.

विशेषमप्यजानानो यः कुग्रहविवर्जितः ।

सर्वज्ञं सेवते सोऽपि सामान्ययोगमास्थितः ॥ ६३ ॥

મૂલાર્થ—વિશેષને નહીં જાણુતા છતાં પણ કદાચકે કરીને રહિત એવો જે પુરૂષ સર્વજ્ઞની સેવા કરે છે, તે પણ સામાન્ય યોગને આશ્રય કરેલો છે. ૬૩.

ટીકાર્થ—જે મુમુક્ષુ તથા પ્રકારના ક્ષયોપશમ અને બુદ્ધિની પડતાના અભાવને લીધે સર્વજ્ઞના વિશેષને એટલે અમુક વ્યક્તિ સર્વજ્ઞ છે એવો નિશ્ચય કરવારૂપ ભેદને સારી રીતે જાણુતો ન હોય તોપણ તે કદાચકથી રહિત થઇને સામાન્ય સર્વજ્ઞને એટલે સમગ્ર સૂક્ષ્મ,

બાદર, ડૂપી, અડપી, ફૂગ્ગેલા તથા નજીક રહેવા પદાર્થ મમૂદને લાગુના સર્વદર્શ પગ્માત્માને એવે છે એટલે બેદે કઠીને નહીં લાગુતા છતાં પણ “જે ગર્વન અને નિરજન છે, તેજ મારે પુલ્ક્ય અને ધોય હો” એમ ધારીને ભળે છે, તે પણ એટલે આ પ્રકારે વિગેરે ન લાગુનારો પણ સામાન્ય યોગને એટલે પગ્ગ્રહની આગધનના સામાન્ય ઉપાયને આશ્રિત થયેલો છે એમ લાગુ ૬૩

સામાન્ય યોગનેજ બતાવે છે —

સર્વજ્ઞો મુલ્ય એકસ્તત્પ્રતિપત્તિશ્ચ ચાત્રતામ્ ।

સર્વેડપિ તે તમાવજ્ઞા મુલ્ય સામાન્યતો બુધા ॥ ૬૪ ॥

મુનાર્થ—ગર્વન મુખ્ય છે, એજ છે અને જેટલા બ યોગે તેના પર બક્ષિભાવ છે, તે ગર્વ પતિતો સામાન્યથી મુખ્યપણે તે ગર્વનેજ પામેલા છે ૬૪

દીકાર્થ—પૂર્વે કહેના ગર્વન મુખ્ય છે એટલે મારે આગધન કરવામા તે પ્રધાન છે, તે એજ છે એટલે મહાદેવરૂપ, વિષ્ણુરૂપ અથવા જિનરૂપ દો પણ પગ્માથ ગીતે ગર્વન એકજ છે કાગુ કે આનંદગુ રહિત જે દોષ તેને આવ્રયનો બે (ભિનતા) કારણ નથી વળી જેટલા બ યોગે તે ગર્વને વિરે બક્ષિભાવ છે, તે ગર્વ ગર્વનના બક્ષોરૂપ પતિતો સામાન્ય થકી એટલે વિગેરે બક્ષિની પ્રાપ્તિ (પાન) ના અભાવથકી મુખ્ય—ગૌથી એક એના તે ગર્વને પામેલા છે ૬૪

મારે જેઓ વિગેરના આગધનાજ છે, તેઓને જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે —

ન જ્ઞાયતે વિગેરમ્તુ સર્વવાડમર્મતર્નિભિ ।

અતો ન તે તમાવજ્ઞા વિગિષ્ય ભુવિ કેચન ॥ ૬૫ ॥

મુનાર્થ—અગર્વના ગર્વના વિગેરને જ્ઞાતા નથી તેથી જેટલાએક આપાયો પૂરીપરના દાર્ઢ પાન દરને વિગેરે સ્વીકારે તેજ નજીકે માને છે, પરંતુ તેઓ અગ ગર્વને પામેલા નથી ૬૫

દીકાર્થ—જેઓ ગર્વ નિગેર પામ્યો, એનાના જ્ઞાતાનાગ નથી તેના અગર્વનાગ વિગેર એટલે વસ્તુનો બક્ષિ બક્ષિ પ્રત્યે જેટલો નિશ્ચય બેદ જ્ઞાતો નથી (તેઓ ખરા ગર્વને આગળથી માનતા નથી) તેથી કઠીને તેવા કેટલાએક સારીઓ પૂરીપરના દાર્ઢ પાન દેના અથવા પુરૂષનો વિગેર એટલે જે સ્વીકારે તેમને ગર્વન અને માર્ગમાપાત્ર લઈ પાડીને તેને વિરે ગર્વનપણના આગધનાગ ૬૫

છે. તેઓ ખરા સર્વજ્ઞને પામનારા એટલે તેનો સ્વીકાર કરનારા થતા નથી. અર્થાત્ કદાચદુમાં તત્પર એવા તેઓ યોગરહિત થાય છે. ૬૫.

સર્વજ્ઞની સેવાએ કરીને સર્વે યોગીઓ કહેવાય છે, તે ખતાવે છે.—

સર્વજ્ઞપ્રતિપત્ત્યંશાત્તુલ્યતા સર્વયોગિનામ્ ।

દૂરાસન્નાદિભેદસ્તુ તદ્વૃત્યત્વં નિહન્તિ ન ॥ ૬૬ ॥

મૂલાર્થ—સર્વ યોગીઓની સર્વજ્ઞની સેવારૂપ અશથી તુલ્યતા છે. પરંતુ દૂર અને આસન્ન (સમીપ) ઇત્યાદિક ભેદ તેના સેવકપણાને હણતો નથી. ૬૬.

ટીકાર્થ—સર્વે એટલે જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્તમ ભેદવાળા યોગીઓને એટલે પરબ્રહ્મના ઉપાયને સેવનારા જનોની સર્વજ્ઞની સેવાના અંશથી એટલે પરિપૂર્ણ બ્રહ્મરૂપ કેવળીની ભક્તિ-આરાધનારૂપ અંશથી-તે વિભાગથી અર્થાત્ મોક્ષની આરાધનાના પ્રકારથી તુલ્યતા-સમાનતા એટલે એકરૂપતા છે. પરંતુ દૂર એટલે પુદ્ગલ પગવર્ત આદિ ચિરકાળે કરીને મહાકષ્ટથી પામવાપાળું તથા આસન્ન એટલે થોડા કાળમાંજ સિદ્ધિ પામવાપાળું તથા આદિ શબ્દને લીધે સમક્રિતીપાળું, માર્ગાનુસારીપાળું, એ વિગેરે રૂપ જે ભેદ એટલે મોક્ષના સાધનની ભિન્નતા છે, તે સર્વજ્ઞના સેવકપણાને હણતી નથી; અથવા તો “દૂર આસન્ન” એ શબ્દનો આ રીતે અર્થ કરવો—જિન સંબંધી ધ્યાન અને ક્રિયાદિકના પ્રયત્નમાં પ્રવર્તેલા અને સંક્ષિપ્ત રૂચિવાળા સર્વજ્ઞના સેવકને મોક્ષપ્રાપ્તિ સમીપેજ સંભવે છે, અને વૃત્તિના નિરોધનો કલેશ, ઇન્દ્રિયજન્ય, અષ્ટાંગ યોગ ઇત્યાદિ-અનુષ્ઠાનના પ્રયત્નમાં પ્રવર્તેલા, અન્ય દર્શનમાં રહેલા સંક્ષિપ્ત રૂચિવાળા સર્વજ્ઞના સેવકને મોક્ષની પ્રાપ્તિ ચિરકાળે મુશ્કેલી છે, આ પ્રકારનો જે ભેદ છે તે સર્વજ્ઞના સેવકપણાને હણતો નથી. અર્થાત્ તે પણ સર્વજ્ઞના સેવકજ કહેવાય જેનું નિવારણ કરતો નથી. અર્થાત્ તે પણ સર્વજ્ઞના માટે સર્વજ્ઞજ છે. ૬૬.

માધ્યસ્થ્યમવલંબ્ય છે, તે કહે છે.—

સેવા સર્વેર્વુધૈરિષ્ટા દૈવ દેવતાતિશયસ્ય હિ ।

મૂલાર્થ—મધ્યસ્થપણાનો અભાવોડપિ યજ્ઞગૌ ॥ ૬૭ ॥

સર્વે પરિતોએ ઇચ્છેલી છે. તે દિવ્ય કરીનેજ દેવના અતિશયની સેવા કરું છે. ૬૭.

કાલાતીત નામના આચાર્યે પણ

ફળનાશુ જ્ઞાનાનરૂપાદિક કર્મ, આદિ ગબ્દ છે તેથી વેદના, સ્તંધ, એ વિગેરે ભવના કારણો એટલે સર્વ દર્શનીઓએ અગ્ના કારણરૂપે માનેલા છે, તે સર્વે કારણો વાસ્તવિક રીતે એક કર્મરૂપ જ છે તેથી કરીને એવું નિર્ણય થાય છે કે અજ્ઞાના ભેદને પામેલું પોતપોતાના દર્શનમા કહેલું છે, માટે આ સર્વગની ભક્તિનું તત્ત્વ જ ભેદનો ત્યાગ કરીને એક જ પ્રધાન-ગ્રંથ છે ૭૨

કહેલા અર્થનો જ વિશેષ કહે છે —

अस्यापि योऽपरो भेदश्चित्रोपाधिस्तथा ।

गीयतेऽतीतहेतुभ्यो धीमता सोऽप्यपार्यक ॥ ૭૩ ॥

મુદ્ધાર્થ—આ કર્મનો પપ્તુ જે બીજો વિચિત્ર ઉપાવિનાજો ભેદ પૂર્વે કહેલા હેતુઓથી તે તે પ્રકારે કહેવામા આવે છે, તે પપ્તુ બુદ્ધિમાન પુરુષોને વ્યર્થ છે ૭૩

ટીકાર્થ—આ પૂન કહેલ અવિદ્યા, ક્લેશ, કર્મ, વેદના અને સ્તંધ વિગેરે નામથી કહેનાતા કર્મનો જે આગળ કહેવામા આવશે એવો બીજો એટલે પૂર્વે કહેલાથી બૂદ્ધો ઘણા પ્રનારની ઉપાવિનાજો એટલે સ્વધર્મનો અન્ય ધર્મમા રહેવાપણાએ કરીને અનભાગ્ય અથવા વિરોધપુરૂષ ભેદ-પ્રકાર પૂર્વે કહેલા હેતુઓથી પ્રગટ કરેલો તે તે પ્રકારે સામ્યાદિ દોષો કહેલો છે, તે પપ્તુ એટલે કહેલા ઉપાવિના ભેદનાજો પપ્તુ બુદ્ધિમાનને એટલે સારા વિચારનાજો યોગીઓને વ્યર્થ છે જરૂર કે તે દોષો એક વસ્તુના ધર્મને શ્રદ્ધા કરનાર છે તેથી તથા તેના નિર્નાર-નિશ્ચય થતો નથી તેથી વ્યર્થ છે ૭૩

કહેલા અર્થને વિરે શિક્ષા આપે છે —

ततोऽस्थानप्रयासोऽय यत्तद्भेदनिरूपणम् ।

सामान्यमनुमानस्य यतश्च विषयो मत्त ॥ ૭૪ ॥

મુદ્ધાર્થ—તેથી જગીને જે તેના ભેદનું નિરૂપણ કરવું, તે અથવા ય પ્રયાગ છે કારણ કે અનુમાનનો વિષય સામાન્ય કહેલો છે ૭૪

ટીકાર્થ—તેથી જગીને એટલે પૂર્વોક્ત કારણે કરીને જે એટલે આ પ્રમાણે પોતાની બુદ્ધિના બોધનો અવિષય છતાં પપ્તુ તે અનિર્ધારિત સ્વરૂપનાજો પ્રભતત્ત્વના ભેદનું એટલે જગતનું કર્તાપણું અને પોતાનું અકર્તાપણું તેડપ ભેદનું નિરૂપણ કરવું, તે મૂઢ પુરુષોને આ હમણા જ જેનો નિરોધ કરાયેલો છે એવો પ્રયાગ અગ્નિને છે—અયોગ્ય છે એટલે

કલ્પનામોહિતો જન્તુ શુક્લ કૃષ્ણ ચ પદ્યતિ ।

તસ્યા પુનર્વિલીનાયામશુક્લાકૃષ્ણમીક્ષતે ॥ ૧૨૨ ॥

મત્વાર્થ—ઠલપનાથી મોહ પામેલો પ્રાણી સુ-૧ અને કૃષ્ણને જુએ છે, પણ તે ઠલપનાનો લય (નાચ) થવાથી અનુક્રમ અને અ કૃષ્ણને જુએ છે ૧૨૨

ટીકાર્થ—ઠલપનાથી મોહ પામેલો એટલે રાગાદિની યોજનાવડે વ્યાકુળ થયેલો પ્રાણી સુ ૧-ઉજ્જવળ અને કૃષ્ણ-મેલથી મલિનને જુએ છે પણ તે ઠલપના નાચ પામવાથી વીતરાગી પુરૂષ અનુક્રમ અને અકૃષ્ણ એટલે નર્મથી ગદ્ગિત શુદ્ધ સ્વરૂપને જુએ છે ૧૨૨

૯૨ સ્તુતિનું સ્વરૂપ દેખાડના પૂર્વક પુણ્યપાપથી આત્માની ભિન્નતા બંદે છે—

તદ્વાન સા સ્તુતિર્ભક્તિ સૈવોક્તા પરમાત્મન ।

પુણ્યપાપવિહીનસ્ય ચદ્વૃપસ્યાનુચિન્તનમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

મત્વાર્થ—પુણ્ય પાપ ગદ્ગિત એવા જે આત્મસ્વરૂપનું ચિંતન કરતો, તે જ પરમાત્માનું ધ્યાન, તે જ સ્તુતિ અને તે જ ભક્તિ બંદેલી છે ૧૨૩

ટીકાર્થ—પરમાત્માનું એટલે મત્સ્ય બ્રહ્મરૂપ આત્માનું આગળ કહેનારો તે જ ધ્યાન-એકાગ્ર પ્રલિધાન જાણતો, તથા હમણા કહેવારો તે જ સ્તુતિ જાણતો, તથા હમણા કહેનારો તે જ તેની ભક્તિ જાણતો આ ત્રણે કયા તે શુ? તે કહેછે—જે જે પુણ્યપાપના ગળધ રદ્ગિત સ્વરૂપનું એટલે પગ્મ નિરજન સ્વભાવનાળા ચિન્તાનદ આત્મસ્વરૂપનું દૃઢ્યમા ચિંતનન કરતો, તે જ તે મર્મ જાણતો ૧૨૩

શરીરરૂપલાઘવ્યપ્રચ્છન્નજાદિભિ ।

વર્ણિતૈર્વીતરાગસ્ય વાસ્તવી નોપવર્ણના ॥ ૧૨૪ ॥

મત્વાર્થ—વીતરાગના ગીત, રૂપ, લાવણ્ય, વપ્ર, હન અને દ્વન્ન પ્રિયેરેનું વર્ણન કરવાથી વાસ્તવિક પ્રગમ થતી નથી ૧૨૪

ટીકાર્થ—વીતરાગનું એટલે જિનેશ્વરનું મળ અને પગમેવાથી રદ્ગિત ગીત, ગાયના કૃધ જેવું ઉત્ત્વળ રંગ, ગુણથી માગનાળો દોડ, સુગન્ધેએ ગમત્ર નમિથી નિર્માણ કરેલા અશુદ્ધ માત્ર રૂપથી અનત ગણ મુંદર રૂપ અને મુવાર્ણદિકથી વ્યાપ્ત હોય તેવી ગમત્રતુરમ્ આકૃતિ, પોતાના દેહના બામરૂળે કમીને નૂર્મની પ્રભાને પણ નિગ્ગર કરનારો વાનરૂપ, મણિમય, સુવાર્ણમય અને રૂપામય ત્રણ પ્રકારવડે

સુશોભિત અને પુષ્પોના પ્રકરવાળું સમવસરણુ, તારા સહિત ચંદ્ર-મંરજને અનુકરણ કરનાર ત્રણ છત્ર, હજારો નાની પતાકાઓથી સુ-શોભિત અને હજાર યોજન ઉંચા દંરના અગ્રભાગવાળો ચારે પોળમાં રહેલો મહા ઇંદ્રધ્વજ, તથા આદિ શબ્દથી દેવદુંદુભિ, દેવોતું આગ-મન વિગેરેવડે તેમની પ્રશંસા કરવાથી પ્રભુની વાસ્તવિક એટલે પા-રમાર્થિક પ્રશંસા-સ્તુતિ થતી નથી. ૧૨૪.

વ્યવહારસ્તુતિઃ સેયં વીતરાગાત્મવર્તિનામ્ ।

જ્ઞાનાદીનાં ગુણાનાં તુ વર્ણના નિશ્ચયસ્તુતિઃ ॥ ૧૨૫ ॥

મૂલાર્થ—તે સર્વ અવહાર સ્તુતિ જાણવી. અને વીતરાગ આ-ત્માને વિષે વર્તતા જ્ઞાનાદિક ગુણોની જે પ્રશંસા કરવી, તે નિશ્ચય સ્તુતિ જાણવી. ૧૨૫.

ટીકાર્થ—તે એટલે શરીરાદિકના વર્ણનરૂપ, આ એટલે ઉપર કહેલી પ્રશંસાને અવહાર સ્તુતિ જાણવી એટલે અન્યને અન્યપણની કલ્પના કરવા રૂપ ઉપચાર સ્તુતિ જાણવી. અને જેનાથી રાગ એટલે મોહનીય કર્મ અત્યંત ભિન્ન થયું છે એવા આત્માને વિષે વર્તનારા જ્ઞાનાદિક એટલે સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશ કરનાર દેવજ્ઞાન તથા દેવજ-દર્શન, અનંત વીર્ય વિગેરે ગુણોની-આત્માના ધર્મોની જે પ્રશંસા કરવી તે નિશ્ચય સ્તુતિ એટલે વાસ્તવિક પ્રશંસા જાણવી. ૧૨૫.

કહેલા અર્થને વિષે દૃષ્ટાંત આપે છે.—

પુરાદિવર્ણનાદ્રાજા સ્તુતઃ સ્યાદુપચારતઃ ।

તત્ત્વતઃ શૌર્યગાંભીર્યધૈર્યાદિગુણવર્ણનાત્ ॥ ૧૨૬ ॥

મૂલાર્થ—નગર વિગેરેનું વર્ણન કરવાથી ઉપચારવડે રાજની સ્તુતિ થઈ કહેવાય છે, અને તેના શૌર્ય, ગાંભીર્ય, ધૈર્ય વિગેરે ગુણોનું વર્ણન કરવાથી તત્ત્વવડે સ્તુતિ કરી કહેવાય છે. ૧૨૬.

ટીકાર્થ—જેમ નગરાદિકનું એટલે નગર, મહેલ, અલંકાર અને આગબગીચા વિગેરેનું વર્ણન કરવાથી ઉપચારવડે એટલે માત્ર રાજના ઉદ્દેશે કરીને જ રાજની સ્તુતિ થઈ કહેવાય છે; અને શૂરવીરપણું, ગંભીરપણું, ધીરપણું તથા આદિ શબ્દ છે તેથી દાતારપણું, ઉદારપણું વિગેરેનું વર્ણન કરવાથી તત્ત્વવડે-પરમાર્થપણે રાજની સ્તુતિ થઈ કહેવાય છે. તે જ રીતે વીતરાગની સ્તુતિ પણ જાણવી. ૧૨૬.

મુખ્યોપચારધર્માણામવિભાગેન ચા સ્તુતિઃ ।

ન સા ચિત્તપ્રસાદાય કવિત્વં કુકવેરિવ ॥ ૧૨૭ ॥

મૂલાર્થ—મુખ્ય તથા ઉપચારના ધર્મોના વિભાગ ક્યાં વિના જે સ્તુતિ કરવી, તે ખરાબ કવિની કવિતાની જેમ ચિત્તની પ્રસન્નતાને માટે થતી નથી ૧૨૭

ટીકાર્થ—જે દોષપણ સ્તુતિ મુખ્ય એટલે વસ્તુના સ્વભાવરૂપ સહજ (વાસ્તવિક) અને ઉપચાર એટલે મહત્વારી ભાવે કરીને ન હોય તેવું કહેવું તે, જેમ અલકારપડે શરીરના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવું તે તેવા મુખ્ય અને ઉપચારથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મોના એટલે પદાર્થની વર્તનના વિભાગ વિના એટલે સ્વ અને પરની સ્વરૂપે કરીને અવ્યવસ્થા અર્થાત્ મુખ્યધર્મને મુખ્યપણે ન કહેવા તથા ઉપચાર ધર્મને ઉપચારપણે ન કહેવા તે, આ પ્રમાણે વિભાગવિના કરેલી સ્તુતિ શિષ્ટ પુરૂષોના ચિત્તની પ્રસન્નતાને માટે થતી નથી કોની જેમ ? તે કહે છે—ખરાબ એટલે કવિત્વ કળામા અકુશળ એવા કવિનું એટલે નવા ઉછરતા ગ્રંથકારનું કાવ્ય-નિર્મિત જેમ ચિત્તની પ્રસન્નતા માટે થતું નથી તેમ ૧૨૭

હવે કળ કહેવા પૂર્વક નિષેધ કરે છે —

અન્યથાભિનિવેશેન પ્રત્યુતાનર્થકારિણી ।

સુતીક્ષ્ણા સ્વજ્ઞધારેવ પ્રમાદેન કરે ધૃતા ॥ ૧૨૮ ॥

મૂલાર્થ—અન્યથા આગ્રહનડે કરેલી સ્તુતિ હસ્તમા પ્રમાદથી ધારણ કરેલી તીક્ષ્ણ ખજ્જધારાની જેમ ઉલટી અનર્થ કરનારી થાય છે ૧૨૮

ટીકાર્થ—અન્યથા એટલે મુખ્ય તથા ઉપચારીક ધર્મોના વિભાગ ક્યાં વિના અભિનિવેશે કરીને એટલે પોતાના મતનું રક્ષણ કરનારા અભિમાનથી કદાગ્રહે કરીને, ઉપચાર સ્તુતિમા જે મુખ્યતાની દૃષ્ટિ રાખવી, તે ઉલટી અનર્થ કરનારી એટલે આત્માની અશુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરીને આત્મહિતનો નાશ કરનારી થાય છે કોની જેમ ? તે કહે છે—જેમ પ્રમાદે કરીને એટલે અસાવધાનપણે હાથમા ધારણ કરેલી અત્યંત તીક્ષ્ણ ખજ્જની ધારા વિનાશને માટે થાય છે તેમ ૧૨૮

હવે ઉચિતપણુ દેખાડે છે —

મણિપ્રભામણિજ્ઞાનન્યાયેન શુભકલ્પના ।

વસ્તુસ્પર્શિતયા ન્યાય્યા યાવજ્ઞાનજ્ઞાનપ્રયા ॥ ૧૨૯ ॥

મૂલાર્થ—મણિની ક્રાંતિને વિષે મણિના જ્ઞાનના દૃષ્ટાંતે કરીને

વસ્તુને સ્પર્શ કરવાપણું હોવાથી જ્યાં સુધી અનંજનપ્રથા ન હોય ત્યાં સુધી શુભ કલ્પના ન્યાય યુક્ત છે. ૧૨૯.

ટીકાર્થ—ચંદ્રકાંત વિગેરે મણિની કાંતિને વિષે જે મણિનું જ્ઞાન એટલે ‘આ મણિ છે’ એવી બુદ્ધિ તે સત્ય જ્ઞાન કહેવાય છે. આ ન્યાયવડે-દૃષ્ટાંતવડે વસ્તુના ધર્મને ગ્રહણ કરવાપણું હોવાથી શુભકલ્પના એટલે સ્તુતિ વિગેરે કરવાનો સંકલ્પ ન્યાય એટલે યુક્તિયુક્ત છે. શુદ્ધ સ્વરૂપનું પોતાના આત્મસ્વરૂપને વિષે જે પ્રતિબિંબ પડવું તે અંજન કહેવાય છે. તે અંજનની પ્રથા એટલે પ્રસિદ્ધિ ન હોય તે અનંજન-પ્રથા કહેવાય છે. આ અનંજન પ્રથા જ્યાં સુધી ન હોય, ત્યાં સુધી તે શુભ કલ્પના યુક્તિયુક્ત છે. ભાવાર્થ એ છે કે—ભગવાનના અતિશયોનું આલ્યંતર સ્વરૂપ જોઈને અથવા જાણીને પછી તેનું અવલંબન કરીને ભગવાનનું જે વર્ણન કરવું, તે જિનેશ્વરના ગુણોને અનુસરતું હોવાથી યુક્ત-યોગ્ય સ્તુતિરૂપ છે, અને સમવસરણુ વિગેરે જોઈને મુખ્ય જિનનું જે વર્ણન કરવું તે તેના ગુણોનો સ્પર્શ નહીં કરવાથી અનંજન પ્રથા છે. ૧૨૯.

પુણ્યપાપ થકી આત્માના ભિન્નપણાનો ઉપસંહાર કરે છે.—

પુણ્યપાપવિનિર્મુક્તં તત્ત્વતસ્ત્વવિકલ્પકમ્ ।

નિત્યં બ્રહ્મ સદા ધ્યેયમેષા શુદ્ધનયસ્થિતિઃ ॥ ૧૩૦ ॥

મૂલાર્થ—પુણ્યપાપથી રહિત, તત્ત્વથી વિકલ્પ રહિત તથા નિત્ય એવા બ્રહ્મનું સર્વદા ધ્યાન કરવું, એ શુદ્ધનયની સ્થિતિ છે. ૧૩૦.

ટીકાર્થ—પુણ્યપાપથી સર્વથા રહિત, તત્ત્વથી-વાસ્તવિક રીતે વિકલ્પરહિત અને નિત્ય એટલે સનાતન સ્વભાવવાળા બ્રહ્મનું એટલે ઉપાધિ રહિત ચૈતન્યનું સર્વદા ધ્યાન કરવું એ શુદ્ધ નયની સ્થિતિ છે એટલે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયના મતની મર્યાદા છે. ૧૩૦.

હવે આશ્રવ અને સંવર થકી આત્માનું ભિન્નપણું કહે છે.—

આશ્રવઃ સંવરશ્ચાપિ નાત્મા વિજ્ઞાનલક્ષણઃ ।

યત્કર્મપુદ્ગલાદાનરોધાવાશ્રવસંવરૌ ॥ ૧૩૧ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા એ આશ્રવ અને સંવરરૂપ પણ નથી. કારણ કે આત્મા વિજ્ઞાનના લક્ષણવાળો છે, અને આશ્રવ તથા સંવર કર્મ પુદ્ગલોના ગ્રહણ અને નિરોધ રૂપ છે. ૧૩૧.

ટીકાર્થ—આત્મા આશ્રવરૂપ એટલે નવા કર્મને ગ્રહણ કરવા રૂપ તથા સંવરરૂપ એટલે નવા કર્મને નિરોધ કરવાના ઉપાયરૂપ નથી.

કારણ કે જીવ વિજ્ઞાન લક્ષણવાળો એટલે સામાન્ય અને વિશેષ ઉપ
યોગરૂપ વિશિષ્ટ જ્ઞાનના સ્વરૂપવાળો છે, અને કર્મને યોગ્ય એવા
પુદ્ગળો એટલે અનંત પ્રદેશવાળા સ્કંધોને ગ્રહણ કરવા તથા તેના
નિરોધ કરવો તે જ આશ્રય અને સવરના અનુક્રમે લક્ષણો છે તેથી
તે આશ્રય અને સવર આત્મા રૂપ થઈ શકતા નથી કેમકે પુદ્ગળોને
ગ્રહણ કરવા કે ન કરના, એ અનાત્મરૂપ જ છે ૧૩૧

હરીને જે આત્મસ્વરૂપવાળા છે, તેને દેખાડે છે —

આત્માદત્તે તુ યૈર્ભાવૈ સ્વતત્રઃ કર્મપુદ્ગલાન્ ।

મિથ્યાત્વાવિરતી યોગા કપાયાસ્તેઽન્તરાશ્રવા ॥ ૧૩૨ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા જે પરિણામે કરીને સ્વતંત્રપણે કર્મપુદ્ગળોને
ગ્રહણ કરે છે, તે મિથ્યાત્વ, અવિગતિ, યોગ અને કપાયરૂપ પરિણા-
મને આતર (આલ્યતર) આશ્રય જાણના ૧૩૨

ટીકાર્થ—એમ સમજે છે કે આત્મા જે પોતામા રહેલા પરિણામે
કરીને સ્વતંત્ર છતો એટલે પરની પ્રેરણા વિના જ કર્મને યોગ્ય એના
પુદ્ગળના સ્કંધોને ગ્રહણ કરે છે, તે પરિણામો મિથ્યાત્વ-વિપરીત
દૃષ્ટિપણ, અવિરતિ-અનુપરતિ, યોગ-મન, વચન અને કાયાના અશુદ્ધ
આપારો તથા કપાયો એટલે ક્રોધાદિજ્ઞાના પરિણામો તદ્દરૂપે અતર
આશ્રવો એટલે જીવના પરિણામ રૂપ ભાવો છે તેમને વિષે આત્મા
સમજે છે કેમકે તે પરિણામો આત્માના ધર્મો છે ૧૩૨

ભાવનાધર્મચારિત્રપરીપદજયાદય ।

આશ્રવોચ્છેદિનો ધર્મા આત્મનો ભાવસવરા ॥ ૧૩૩ ॥

મૂલાર્થ—ભાવના, ધર્મ, આગ્રિ અને પરીસહોનો જ્ય વિગેરે
જેઓ આશ્રવનો નાગ કરનારા આત્માના ધર્મો છે તે ભાવસવર કહે
વાય છે ૧૩૩

ટીકાર્થ—ઉપર કહેલા આશ્રવોનો નાગ કરનારા જીવના જે જ્ઞાના
દિક સ્વભાવનાળા ધર્મો છે, તે ભાવસવરો એટલે શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ
આલ્યતર સવરો કહેવાય છે તે ધર્મો કયા છે? તે કહે છે—ભાવના-
અનિત્ય, અશરણુ વિગેરે બાર પ્રકારની ચિંતના, ધર્મ-ક્ષમા, માર્દવ
વિગેરે દશ પ્રકારનો ધર્મ, આભાષિક વિગેરે પાંચ પ્રકારનું ચારિત્ર
તથા ક્રુધા વૃષા વિગેરે બાવીશ પ્રકારના પરીગહનો જ્ય તથા આદિ
શબ્દે કરીને ગમિતિ શુષ્પિ વિગેરે, એ ગર્વ ભાવસવરો કહેવાય છે,
તે આત્મારૂપ થઈ નાકે છે ૧૩૩

આશ્રવઃ સંવરો ન સ્યાત્સંવરશ્ચાશ્રવઃ ક્વચિત્ ।

भवमोक्षफलभेदोऽन्यथा स्याद्धेतुसंकरात् ॥ ૧૩૪ ॥

મૂલાર્થ—આશ્રવ કદાપિ સંવરરૂપ થતા નથી, અને સંવર કદાપિ આશ્રવરૂપ થતા નથી. અન્યથા (જે એમ ન હોય તો) હેતુના સંકરથી (સેળસેળ થવાથી) સંસાર અને મોક્ષના ફળનો અભેદ થઈ જાય. ૧૩૪.

ટીકાર્થ—આશ્રવો કે જે ભવનાં કારણરૂપ બંધસ્વરૂપવાળા છે તે સંવરરૂપ એટલે મોક્ષના હેતુરૂપ થતા નથી; અને બંધનો નિરોધ કરનાર તથા મોક્ષના કારણરૂપ સંવર કદાપિ એટલે કોઈ પણ દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિકને વિષે આશ્રવરૂપ એટલે ભવના હેતુરૂપ થતા નથી. કેમકે તે બંનેને પરસ્પર પ્રતિપક્ષપણું છે. અન્યથા એટલે તેથી જૂદી રીતે માનવાથી હેતુનો સંકર થાય એટલે પરસ્પર અભાવવાળા અધિકરણનું એક અધિકરણમાં હોવાપણા રૂપ સંકર થાય. અર્થાત્ અન્યોન્ય વિરુદ્ધ એવા આશ્રવ અને સંવર છે તેથી આશ્રવનો સંવરમાં સંક્રમ થઈ જાય અને સંવરનો આશ્રવમાં સંક્રમ થઈ જાય; અને તેથી કરીને સંસાર અને મોક્ષના ફળની એકતા થઈ જાય એટલે કે સમાન કારણ હોવાને લીધે મોક્ષમાં પણ દુઃખની પ્રાપ્તિ થઈ જાય. ૧૩૪.

આત્માજ ભવ અને મોક્ષનું કારણ છે, તે કહે છે.—

कर्माश्रवांश्च संवृण्वन्नात्मा भिन्नैर्निजाश्रयैः ।

કરોતિ ન પરાપેક્ષામલંભૂણુઃ સ્વતઃ સદા ॥ ૧૩૫ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા પોતાના ભિન્ન ભિન્ન પરિણામે કરીને કર્મને ગ્રહણ કરતાં તથા નિરોધ કરતાં પરની અપેક્ષા રાખતો નથી. કેમકે તે આત્મા સર્વદા સ્વતઃ સમર્થ છે. ૧૩૫.

ટીકાર્થ—આત્મા પોતે ભિન્ન એટલે જૂદા જૂદા સ્વભાવપણે કરીને ભિન્ન ભિન્ન જાતિવાળા પોતાના પરિણામે કરીને શુભાશુભ ક્રિયામાણ કર્મને અંગીકાર કરતાં તથા તેનો નિરોધ કરતાં પરની એટલે પુદ્ગળાદિકની આકાંક્ષા રાખતો નથી. કારણ કે તે સર્વદા સ્વતઃ એટલે સ્વભાવથી જ પોતાના વ્યાપારમાં સમર્થ છે. ૧૩૫.

શંકા—જે એમ હોય તો બાહ્ય ક્રિયા નિષ્કળ થશે? એ શંકાપર જવાબ આપે છે.—

निमित्तमात्रभूतास्तु हिंसाहिंसादयोऽखिलाः ।

ये परप्राणिपर्याया न ते स्वफलहेतवः ॥ ૧૩૬ ॥

મૂલાર્થ—હિંસા, અહિંસા વિગેરે સર્વ માત્ર નિમિત્તભૂત જ છે કારણ કે જે પરપ્રાણીના પયયિ છે, તે પોતાના કળના હેતુરૂપ હોતા નથી ૧૩૬

ટીકાર્થ—હે વત્સ બાહ્યક્રિયારૂપ હિંસા તે વધ અને અહિંસા તે વધની નિવૃત્તિ વિગેરે એટલે મૃષા, સત્ય વિગેરે સર્વ ભાવ આશ્રવ અને ભાવ સંવરના માત્ર નિમિત્તભૂત જ છે એટલે તેમના પરિણામને ઉત્પન્ન કરવામાં હેતુ માત્રને જ પામેલા છે, પણ તે કર્મને શ્રદ્ધા કરતા નથી તથા તેનો નિરોધ કરતા નથી તેથી નિમિત્તમાત્રે કરીને જ તેમની અકળતા જાણવી કારણ કે જે હિંસાદિક પરપ્રાણીના પયયિ એટલે પોતાથી વ્યતિરિક્ત જીવોના દેહાદિકને વિષે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિરૂપપણે કરીને પુણ્યગોના તથા અજીવોના પયયિ—ધર્મો છે તેઓ આત્માને વિષે કળના હેતુરૂપ એટલે બધ મોક્ષરૂપ કાર્યને કરનારા હોતા નથી ૧૩૬

व्यवहारविमूढस्तु हेतूस्तानेव मन्यते ।

बाह्यक्रियारतस्वान्तस्तत्तन् गूढ न पश्यति ॥ १३७ ॥

મૂલાર્થ—અવહારમાં મૂર્ખ એવો મનુષ્ય તે હિંસાદિકને જ હેતુરૂપ માને છે, અને બાહ્યક્રિયામાં જેતુ મન આસક્ત છે, એવો તે મૂર્ખ ગૂઢ-ગુપ્તતત્ત્વને જાણતો નથી ૧૩૭

ટીકાર્થ—અવહારમાં એટલે લોકપ્રવૃત્તિવડે વિશેષ મૂઢ એટલે જુદા થયેલો પુરૂષ તે હિંસા અહિંસા વિગેરે પરપ્રાણીઓના પયયિને જ હેતુરૂપે એટલે બધ મોક્ષના કારણરૂપે માને છે કારણ કે તે બાહ્ય પ્રવૃત્તિને વિષે પ્રયત્ન ચિત્તવાળો હતો પરંતુ રહસ્યભૂત ગૂઢતત્ત્વને નોતો-જાણતો નથી ૧૩૭

हेतुत्व प्रतिपद्यन्ते नैवैते नियमास्पृहा ।

यावन्त आश्रવા प्रोक्तास्तान्तो हि परिश्रवा. ॥ १३८ ॥

મૂલાર્થ—નિયમનો સ્પર્ગ કરતા ન હોવાથી આ હિંસાદિકો હેતુ પાળાને પામતા નથી જ કેમકે નેટલા આશ્રવો કહેવા છે, તેટલા જ સંવરો પણ કહેવા છે ૧૩૮

ટીકાર્થ—આ હિંસા અહિંસા વિગેરે પર પયયિ ગમાર અને મોક્ષના હેતુપાળાને પામતા નથી જ કારણ કે તેઓ નિયમને એટલે નિશ્ચિત ભાવને અર્થાત્ હિંસાનુ થવું એ આશ્રવ જ છે, અને અહિંસાનુ થવું એ નવર જ એ પ્રમાણે નિયમથી આશ્રવ અને નવગ્ના અવગ્રહને અપરો કરતા નથી. શ્રી આચાર્યજીના સૂત્રમાં નેટલા એટલે નેટલી અખ્યાવાળા

અને જેવા સ્વરૂપવાળા આશ્રવો એટલે કર્મને ગ્રહણ કરવાના હેતુઓ કહેલા છે, તેટલા જ એટલે સંખ્યાના ન્યૂનાધિકપણાથી રહિત તેટલા પરિમાણવાળા અને તેવા જ સ્વરૂપવાળા પરિશ્રવો એટલે કર્મનો ક્ષય કરવાના ઉપાયો કહેલા છે. તેથી જે આશ્રવો છે, તે જ સંવરપણે સિદ્ધ થાય છે, માટે ઉપર કહેલા હેતુઓ નિયમને સ્પર્શ કરનારા નથી. ૧૩૮.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

તસ્માદનિયતં રૂપં વાહ્યહેતુષુ સર્વથા ।

નિયતૌ ભાવવૈચિત્ર્યાદાત્મૈવાશ્રવસંવરૌ ॥ ૧૩૯ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને બાહ્યહેતુઓને વિષે સર્વથા અનિયતપણું છે, અને ભાવના વિચિત્રપણુને લીધે આત્મા જ આશ્રવ અને સંવરરૂપ નિશ્ચે છે. ૧૩૯.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલી રીતે હિંસા, દયા વિગેરે બાહ્ય હેતુઓને વિષે સર્વથા અનિયત એટલે સંખ્યા અને સ્વરૂપના નિશ્ચય રહિત આશ્રવ અને સંવરનું કારણ છે. એટલે પરસ્પર એક-બીજા રૂપે થવાનો સંભવ હોવાથી તે અનિયત છે, તથા ભાવની વિચિત્રતાને લીધે એટલે શુભાશુભ પરિણામ વિવિધ પ્રકારના થતા હોવાથી આત્માજ આશ્રવ અને સંવરરૂપ નિયત છે—નિશ્ચે છે. એટલે અંને તુલ્ય સંખ્યાવાળા છે. ભાવાર્થ એ છે કે હિંસાદિક કરવાપણે અધ્યવસાય કર્યા છતાં તે આશ્રવરૂપ થાય છે, અને તેને તજવાપણે અધ્યવસાય કરવાથી તે જ સંવરરૂપ થાય છે. ૧૩૯.

વિષય સેવા વિગેરે અજ્ઞાનાનુબંધી આશ્રવ છે, તે કહે છે.—

અજ્ઞાનાદ્વિપયાસક્તો વધ્યતે વિષયૈસ્તુ ન ।

જ્ઞાનાદ્વિમુચ્યતે ચાત્મા ન તુ શાસ્ત્રાદિપુઙ્ગલાત્ ॥ ૧૪૦ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા અજ્ઞાનથી વિષયમાં આસક્ત થયો છતો કર્મવડે બંધાય છે, પણ વિષયોવડે બંધાતો નથી; તથા આત્મા જ્ઞાનથી મુક્ત થાય છે, પણ શાસ્ત્રાદિક પુઙ્ગળથી મુક્ત થતો નથી. ૧૪૦.

ટીકાર્થ—આત્મા અજ્ઞાનથી એટલે અબોધના કારણથી શબ્દાદિક વિષયોને વિષે આસક્ત થયો છતો અજ્ઞાન પરિણામના આર્દ્રપણે કરીને કર્મરજવડે બંધાય છે; પણ વિષયોવડે એટલે શબ્દાદિક પુઙ્ગળોવડે બંધાતો નથી. કેમકે તે વિષયોનું બંધ ઉત્પન્ન કરવામાં સામર્થ્ય નથી, માટે સ્પર્શ કરેલા માટીના ઢેંકાની જેમ તે અકારણ છે; તથા

જ્ઞાનથી એટલે સત્ વસ્તુસ્વરૂપના અવલંબનથી મુક્ત એટલે કર્મરહિત થાય છે ત્રીજા અગ્નિવડે સુવર્ણની જેમ કર્મરૂપી મળ રહિત થાય છે, પણ શાસ્ત્રાદિક પુદ્ગળથી એટલે આગમના ત્રયો તથા પદ્માસન વિગેરે પુદ્ગળ સમૂહના સ્પર્શથી મુક્ત થતો નથી કેમકે તે શાસ્ત્રાદિક આત્માથી અત્યંત ભિન્ન છે ૧૪૦

કહેલા અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે —

શાસ્ત્ર ગુરોશ્ચ વિનય ક્રિયામાવશ્યકાનિ ચ ।

સવરાદ્ગતયા પ્રાહુર્વ્યવહારવિશારદાઃ ॥ ૧૪૧ ॥

મૂલાર્થ—શાસ્ત્ર, ગુરુનો વિનય, ક્રિયા અને આવશ્યક એ સર્વને વ્યવહારને વિષે નિપુણ પુરૂષોએ સવરના અગરૂપ જ્ઞા છે ૧૪૧

ટીકાર્થ—શાસ્ત્ર એટલે જિનાગમ વિગેરે, ઉપદેશક ગુરુનો વિનય એટલે મેળા, તપ પ્રતિલેખન વિગેરે ક્રિયા તથા છ પ્રકારના આવશ્યક એ સર્વને વ્યવહારને વિષે એટલે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિરૂપ જ્ઞાનને વિષે નિપુણ પુરૂષોએ સવરના અગરૂપે એટલે સાધનપણે કલા છે, પણ સવરરૂપ કલા નથી ૧૪૧

વિશિષ્ટા ઘાકૃતનુસ્વાન્તપુદ્ગલાસ્તેઽફલાવહા' ।

યે તુ જ્ઞાનાદયો ભાગા સવરત્વ પ્રયાન્તિ તે ॥ ૧૪૨ ॥

મૂલાર્થ—જે વાણી શરીર અને મનના વિશિષ્ટ પુદ્ગળો છે, તે કળને વહન કરનારા નથી, પણ જે આત્માના જ્ઞાનાદિક ભાવો છે, તે સવરપણાને પામે છે ૧૪૨

ટીકાર્થ—વાણી, શરીર અને મનના જે પુદ્ગળો એટલે પરમાણુ સમૂહો વિગિષ્ટ એટલે પ્રાણીના અવધનના સ્વભાવથી વિલક્ષણ છે તેઓ એટલે પૂર્વે કહેલી બાહ્ય ક્રિયામા પરિણામ પામેલા પુદ્ગળો કર્મનિરોધ રૂપ કળને વહન કરનારા-પ્રાપ્ત કરનારા નથી, પણ આત્માના સ્વભાવ રૂપ જ્ઞાનાદિક-જ્ઞાન, દર્શન, નિવૃત્તિ, ક્ષમા વિગેરે ભાવો એટલે ચેતન્યના પરિણામો સવરપણાને એટલે કર્મના નિરોધમા કારણપણાને પામે છે-જીવનો તેવો સ્વભાવ હોવાથી તે કર્મનિરોધપણાને પમાડે છે ૧૪૨

તત્ત્વને નહીં જાણનારા પુરૂષોના અભિમાનનું કળ દેખાડે છે —

જ્ઞાનાદિભાવયુક્તેષુ શુભયોગેષુ તદ્વત્તમ્ ।

સવરત્વ સમારોપ્ય સમ્યન્તે વ્યવહારિણઃ ॥ ૧૪૩ ॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાનાદિક પરિણામે કરીને યુક્ત એવા શુભયોગોને વિષે

તેમાં રહેલા સંવરપણાનો આરોપ કરીને વ્યવહારને જાણનારા પુરૂષો ગર્વવાળા થાય છે. ૧૪૩.

ટીકાર્થ—જ્ઞાન, પ્રશમ અને કાઙ્ગુય વિગેરે આત્માના પરિણામો વડે યુક્ત એવા શુભ યોગોને વિષે એટલે ધર્મને નિમિત્તે પ્રવર્તેલા મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિરૂપ આપારોને વિષે તેમાં-જ્ઞાનાદિક ભાવમાં રહેલા સંવરપણાનો-કર્મનિરોધના સ્વભાવપણાનો આરોપ કરીને-સંકલ્પ કરીને વ્યવહારને જાણનારા પુરૂષો ‘અમે ધર્મવાળા છીએ’ એ પ્રમાણે ગર્વિષ્ઠ થાય છે. ૧૪૩.

प्रशस्तरागयुक्तेषु चारित्रादिगुणेष्वपि ।

शुभाश्रवत्वमारोप्य फलभेदं वदन्ति ते ॥ १४४ ॥

મૂલાર્થ—પ્રશસ્ત રાગવડે યુક્ત એવા ચારિત્રાદિક ગુણોને વિષે પણ શુભ આશ્રવપણાનો આરોપ કરીને તેઓ ફળના ભેદને કહે છે. ૧૪૪.

ટીકાર્થ—વળી પ્રશસ્ત રાગવડે એટલે મોક્ષાદિકના શ્રેષ્ઠ અભિલાષવડે યુક્ત એવા ચારિત્રાદિક ગુણોને વિષે એટલે સામાયિકાદિક આચાર, તપ વિગેરે વ્યવહાર ધર્મોને વિષે પણ શુભ આશ્રવપણાનો એટલે શુભ કર્મને ગ્રહણ કરવામાં કારણપણાનો આરોપ કરીને વ્યવહારને જાણનારા પુરૂષો ફળના ભેદને કહે છે. એટલે સંયમક્રિયારૂપ (શુભ) આશ્રવથકી પણ સંવરનું કાર્ય જે મોક્ષ તે પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહે છે. ૧૪૪.

भवनिर्वाणहेतूनां वस्तुतो न विपर्ययः ।

अज्ञानादेव तद्ज्ञानं ज्ञानी तत्र न मुह्यति ॥ १४५ ॥

મૂલાર્થ—વાસ્તવિક રીતે સંસાર અને મોક્ષના હેતુઓનો વિપર્યાસ થતો નથી; છતાં તેનું ભાન-જ્ઞાન અજ્ઞાનથી જ થાય છે. તેમાં જ્ઞાની મુંઝાતો નથી. ૧૪૫.

ટીકાર્થ—વાસ્તવિક રીતે એટલે પરમાર્થ રીતે સંસાર અને મોક્ષના હેતુઓનો-આશ્રવ અને સંવરરૂપ કારણોનો વિપર્યાસ-પરાવર્તન એટલે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે ફળના ભેદવડે કરીને વિપરીતપણાનો નિશ્ચય થતો નથી. કેમકે તેથી વ્યવસ્થાના ભંગનો પ્રસંગ આવે છે. તેથી કરીને તેનું જે ભાન થાય છે એટલે પૂર્વે કહેલા શુભ આશ્રવથી જે મોક્ષરૂપ ફળનું ભાન-જ્ઞાન થાય છે, તે અજ્ઞાનને લીધે જ એટલે વસ્તુનો યોગ ન હોવાથી જ થાય છે. તેમાં-આવા આભાસમાં યથાર્થ વસ્તુને જાણનાર જ્ઞાની મુંઝાતો નથી-મોહવાળો થતો નથી. ૧૪૫.

ઉપચારથી કલીએ તો આ પૂર્વે કહેલું પાપુ યોગ્ય છે તે વાત બે શ્લોકવડે કહે છે —

તીર્થકૃન્નામહેતુત્વ યત્સમ્યક્ત્વસ્ય વર્ણ્યતે ।

યચ્ચાહારકહેતુત્વ સયમસ્યાતિશાયિનઃ ॥ ૧૪૬ ॥

તપઃસયમયો સ્વર્ગહેતુત્વ યચ્ચ પૂર્વયોઃ ।

ઉપચારેણ તદ્યુક્ત સ્યાદ્ધૃત દહતીતિવત્ ॥ ૧૪૭ ॥

મૂલાર્થ—સમક્ષિતને જે તીર્થકર નામ કર્મનું હેતુપણું કહેવામા આવે છે, અતિ ઉત્કૃષ્ટ એવા અયમને જે આહારકનું હેતુપણું કહેવામા આવે છે, તથા પ્રયમના તપ અને સયમને જે સ્વર્ગનું હેતુપણું કહેવામા આવે છે, તે ‘વી બળે છે’ એમ કહેવાની જેમ ઉપચારવડે યુક્ત છે ૧૪૬-૧૪૭

ટીકાર્થ—સમ્યક્ત્વને એટલે ભોક્ષને માધનાર એવા સમ્યક્ દર્શનને જે તીર્થકર નામકર્મનું હેતુપણું એટલે તીર્થકર નામકર્મને ઉપાર્જન કરવાનું મુખ્યપણું કહેવામા આવે છે, અતિગાથી એટલે ચૌદપૂર્વી સબધી ચારિત્રને જે આહારકનું હેતુપણું એટલે આહારક શરીર કરવાના યજ્ઞનાળી લજ્જિનું કારણપણું કહેવામા આવે છે, તથા વીતરાગ સયમથી પૂર્વકાળે થનારા તપ અને ચારિત્રને જે સ્વર્ગનું હેતુપણું એટલે દેવગતિ નામકર્મના બનનું કારણપણું કહેવામા આવે છે, તે સર્વ ઉપચારવડે-આરોપવડે યુક્ત-અગત છે કોની જેમ? તે કહે છે-જેમ લોકમા અગ્નિ બળતા છતાં ધી બળે છે એમ લોકો બાલે છે, તે જ પ્રમાણે ભોક્ષના હેતુરૂપ સમક્ષિત અને ચારિત્રને જે ગુણ બધના હેતુરૂપ કહેવા તે ઉપચારથી જ કહેવાય છે ૧૪૬-૧૪૭

ત્યારે નિશ્ચયનડે આશ્રમ અને સનર કયા? તેની આશન્તપર કહે છે —

યેનાશેનાત્મનો યોગસ્તેનાગેનાશ્રયો મત્ત ।

યેનાશેનોપયોગસ્તુ તેનાશેનાસ્ય સવર ॥ ૧૪૮ ॥

મૂલાર્થ—જે અગે કરીને આત્માનો યોગ છે, તે અરો કરીને તેને આશ્રમ કહેલો છે અને જે અગે કરીને તેનો ઉપયોગ છે, તે અશે કરીને તેનો અવર છે ૧૪૮

ટીકાર્થ—જે પ્રવૃત્તિરૂપ પરિણામવાળા અરો કરીને-વિભાગે કરીને આત્માને યોગ-કમનીત્વાયે સબધ હોય છે, તે અગવડે કરીને-પરિણામના નિભાનવડે કરીને તે આત્માને જ આશવરૂપ કહ્યો છે તથા જે

નિવૃત્તિરૂપ પરિણામવાળા અંશે કરીને આત્માનો ઉપયોગ છે એટલે ઇષ્ટ સિદ્ધિને સાધનારા આત્માના સ્વરૂપને અનુસરતો બોધ છે, તે અંશ-વડે કરીને-પરિણામના વિભાગવડે કરીને આત્મા જ સંવરરૂપ-કર્મના નિરોધરૂપ માનેલો છે. ૧૪૮.

येनासावंशविश्रान्तौ विश्रदाश्रवसंवरो ।

भात्यादर्श इव स्वच्छास्वच्छभागद्वयः सदा ॥ १४९ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ આત્મા અંશની વિશ્રાંતિને વિષે આશ્રવ અને સંવરને ધારણ કરતો છતો નિર્મળ અને મલિન એવા બે ભાગને ધારણ કરતા આદર્શ (દર્પણ)ની જેમ સદા-નિરંતર શોભે છે. ૧૪૯.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને આ જીવ કાળાદિકના વિભાગે કરીને અંશની વિશ્રાંતિને વિષે એટલે પૂર્વે કહેલા પરિણામના બે વિભાગોના મધ્યમાં એક એક અંશના વિશ્રામનેવિષે આશ્રવ અને સંવરને ધારણ કરતો છતો સ્વચ્છ-ઉપરનો નિર્મળ ભાગ અને અસ્વચ્છ એટલે પાછળનો મલિન ભાગ એ બે ભાગને ધારણ કરનારા દર્પણની જેમ સર્વદા શોભે છે. ૧૪૯.

शुद्धैव ज्ञानधारा स्यात्सम्यक्त्वप्राप्त्यनन्तरम् ।

हेतुभेदाद्वિचित्रा तु योगधारा प्रवर्तते ॥ १५० ॥

મૂલાર્થ—સમકિતની પ્રાપ્તિ થયા પછી જ્ઞાનની ધારા શુદ્ધ જ થાય છે, અને હેતુના ભેદને લીધે વિચિત્ર એવી યોગની ધારા પ્રવર્તે છે. ૧૫૦.

ટીકાર્થ—સમકિતની પ્રાપ્તિ થયા પછી જ્યારે આત્માને પૂર્વે કહેલ લક્ષણવાળા સમકિતનો લાભ થાય ત્યાર પછી તરત જ જ્ઞાનની ધારા એટલે જ્ઞાનના ઉપયોગની શ્રેણી સતત નિર્મળ થતી જાય છે. તથા હેતુના ભેદને લીધે એટલે વિચિત્રતાને લીધે અનેક પ્રકારની યોગ-ધારા એટલે શુભ પરિણામવાળા આપારની સંતતિ અથવા સાધનની શ્રેણી પ્રવર્તે છે-ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૫૦.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

सम्यग्दृशो विशुद्धत्वं सर्वास्वपि दशास्वतः ।

मृदुसम्यग्ધाधिभावस्तु क्रियावैचित्र्यतो भवेत् ॥ १५१ ॥

મૂલાર્થ—તે થકી સમકિતવંતને સર્વ દશાને વિષે વિશુદ્ધપણું થાય છે. અને જઘન્ય, મધ્યમ તથા ઉત્કૃષ્ટ એવો ભાવ તો ક્રિયાની વિચિત્રતાને લીધે થાય છે. ૧૫૧.

ટીકાર્થ—તેથકી એટલે જ્ઞાનધારાની શુદ્ધિથકી સમ્યગ્દૃષ્ટિ

જાત્રત, મન અને મુદ્રા સિ વિગેરે સર્વ દગ્ધાને વિગે એટલે જ્ઞાનસાધ-
નાના કાળે જરેલી અનસ્થાઓને વિગે વિપર્યાય રહિત હોવાથી વિશુદ્ધ-
પણુ-મુદરપણુ હોય છે તથા મૃદુ-મદ અર્થાત્ જલન્ય, મધ્ય-જઘન્ય
અને ઉત્કૃષ્ટ ગહિત મધ્યમ તથા અવિભાવ એટલે ત્રીવ ઉપયોગ-જ્ઞાનની
સ્ફુર્તિરૂપ ઉત્કૃષ્ટ એવો ભાવ તો ક્રિયાની વિચિત્રતાને લીગે એટલે
નાનાવરણાદિક કર્મના ક્ષયોપગમના અને ચયમત્યાપાગની શુદ્ધિના તર-
તમપણુને લીધે થાય છે તેવુ તરતમપણુ અમકિતનતને પણુ હોય છે ૧૫૧

યદા તુ સર્વત શુદ્ધિર્જાયતે વારયોર્દ્વયો ।

શૈલેગીસજ્જિત સ્થૈર્યાત્તદા સ્યાત્સર્વસત્તર ॥ ૧૫૨ ॥

મૂલાર્થ—જ્યારે સર્વ પ્રકારે તે બન્ને ધારાની શુદ્ધિ થાય છે,
ત્યારે શૈલેગી નામના સ્થૈર્યથી સર્વસત્તર થાય છે ૧૫૨

ટીકાર્થ—જ્યારે એટલે જે મમયે પૂર્વે કહેલી બન્ને વારાની એટલે
યોગ અને ઉપયોગરૂપ બને શ્રેણીની સર્વ પ્રકારે એટલે સર્વ વિપ-
ર્યામના અભાગે કરીને શુદ્ધિ-નિર્મળતા થાય છે, ત્યારે તે મમયે સર્વ
યોગના નિગેયે જરીને ગેયેશી નામના સ્થૈર્યથી એટલે આત્માના સર્વ
પ્રદેશો નિશ્ચળ થનાથી સર્વમયર એટલે સર્વ પરભાવનો નિરોધ
થાય છે ૧૫૨

તતોડર્ગ ચચ્ચ યાવચ્ચ સ્થિરત્વ તાત્રદાત્મન ।

સવરો યોગચાચ્ચલ્ય યાવત્તાત્કિલાશ્રવ ॥ ૧૫૩ ॥

મૂલાર્થ—તેનાથી પહેલા જેવુ અને જેટલુ આત્માનુ સ્થિરપણુ થાય
છે, તેટલો આત્માનો મનર જાણવો અને જેટલુ ને જેવુ યોગનુ ચચ-
ળપણુ થાય છે, તેટલો આશ્રવ જાણવો ૧૫૩

ટીકાર્થ—તે શૈલેગી શુભસ્થાનથી પહેલા એટલે નીચેના શુભ
સ્થાનને વિગે જે આત્માનુ જેવુ ને જેટલુ-જેટલા પરિભાણવાળુ અને
જેટલા કાળ મુધીનુ સ્થિરપણુ-નિશ્ચળપણુ થાય છે, તે આત્માને તેટલો
એટલે ચોતપોતાની સ્થિતતાને અનુમાને ચવર થાય છે તથા જે
આત્માનુ જેટલુ અને જેટલા કાળ મુધીનુ યોગનુ ચચળપણુ એટલે
મન, વચન અને ક્રિયાના વ્યાપાગરૂપ આત્મપ્રદેશોનુ ચચળપણુ
હોય છે, તેટલા કાળ મુધી ને તેટલો તેને આશ્રવ હોય છે ૧૫૩

જ્ઞાનેન નિપુણેનૈક્યં પ્રાપ્તં ચન્દનગન્ધવત્ ।

નિર્જરામાત્મનો દત્તે તપો નાન્યાદૃશં ક્વચિત્ ॥ ૧૫૯ ॥

મૂલાર્થ—નિપુણ એવા જ્ઞાનવડે ચંદન અને તેના ગંધની જેમ એકતાને પામેલી તપસ્યા આત્માની નિર્જરાને આપે છે; તેનાંથી બીજા પ્રકારની તપસ્યા કદાપિ નિર્જરા આપતી નથી. ૧૫૯.

દીકાર્થ—નિપુણ એટલે યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને જાણાવવામાં કુશળ એવા જ્ઞાનવડે એટલે સદ્બોધવડે ચંદનાદિકના ગંધની જેમ એક સ્વરૂપપણાને પામેલી એટલે તપસ્યાની રૂચિના પરિણામરૂપે પરિણમેલી અનશનાદિક તપસ્યા આત્માને ઉક્ત સ્વરૂપવાળી નિર્જરાને આપે છે. અને તેથી વિલક્ષણ એવી તપસ્યા કદાપિ નિર્જરાને આપતી નથી. કારણ કે તેનો આત્માએ સ્વીકાર કર્યો નથી. ૧૫૯.

તપસ્વી જિનમક્ત્યા ચ શાસનોદ્દાસનોત્થયા ।

પુણ્યં વક્ષાતિ વહુલં મુચ્યતે તુ ગતસ્પૃહઃ ॥ ૧૬૦ ॥

મૂલાર્થ—તપસ્વી (મુનિ) શાસનની ઉન્નતિ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલી જિનભક્તિવડે ઘણું પુણ્ય આપે છે. અને સર્વ પ્રકારની સ્પૃહારહિત થયેલો તપસ્વી મુક્ત થાય છે. ૧૬૦.

દીકાર્થ—જેને નિરતર તપ હોય તે તપસ્વી અર્થાત્ મુનિ, શાસનના-જિનપ્રવચનના ઉદ્ભાસવડે એટલે તેના મહિમાને પ્રકટ કરવાથી ઉન્નતિ કરવાવડે ઉત્પન્ન થયેલી જિનભક્તિથી એટલે જિનેશ્વરનું વિશેષ બહુમાન કરવાથી ઘણું પુણ્ય-શુભ કર્મ આપે છે-ઉપાર્જન કરે છે. અને જેને શાસનની ઉન્નતિ વિગેરેની પણ સર્વ સ્પૃહા દૂર થઈ ગઈ છે-નષ્ઠ થઈ છે, એવો તપસ્વી તો મુક્ત થાય છે એટલે શુભાશુભ કર્મના બંધનથી રહિત થાય છે. ૧૬૦.

કર્મતાપકરં જ્ઞાનં તપસ્તૈવ વેત્તિ યઃ ।

પ્રાપ્નોતુ સ હતસ્વાન્તો વિપુલાં નિર્જરાં કથમ્ ॥ ૧૬૧ ॥

મૂલાર્થ—જે તપસ્વી કર્મને તાપ કરનાર જ્ઞાન જ તપ છે એમ જાણતો નથી, તે હણાયેલા ચિત્તવાળો મુનિ મોટી નિર્જરાને શી રીતે પામે ? ૧૬૧.

દીકાર્થ—જે તપસ્વી કર્મોને એટલે કાર્મણ શરીર વિગેરે પુદ્ગળ-રાશિને ક્ષય થવારૂપ સંતાપ ઉત્પન્ન કરનાર જ્ઞાન એટલે બોધ જ તપ છે, એમ નથી જાણતો એટલે તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન ન હોવાને લીધે

જ્ઞાનને જ તપરૂપે નથી બાણુતો તે નષ્ટ ચિત્તવાળો તપરની વિસ્તાર-
નાળી કર્મક્ષયરૂપ નિર્જરણે શા ઉપાયથી પામે? કોઈ પણ ઉપાયથી
પામે નહીં ૧૬૧

અજ્ઞાની તપસા જન્મકોટિભિ કર્મ યજ્ઞયેત્ ।

અન્ત જ્ઞાનતપોયુક્તસ્તત્ક્ષણેનૈવ સહરેત્ ॥ ૧૬૨ ॥

મૂલાર્થ—અજ્ઞાની માપુરને કર્મનો તપમ્યાવડે ઢોટી જન્મે કરીને
નાશ કરે, તે કર્મનો જ્ઞાનતપે કરીને યુક્ત મુનિ ક્ષણવારમા જ નાશ
કરે છે ૧૬૨

ટીકાર્થ—અજ્ઞાની એટલે તત્ત્વબોધ રહિત મનુષ્ય જે એટલે જેટલા
પરિમાણનાળા કર્મને તપમ્યાવડે કંગોળે જન્મે કરીને એટલે કરોડ
ભયની પરપરાએ ળીને વિનાશ પમાડે છે, તેટલા કર્મને જ્ઞાનરૂપી
તપે કરીને યુક્ત મુનિ એક ક્ષણમા જ એટલે અલ્પ અમયમા જ
વિનાશ પમાડે છે ૧૬૨

એ જ માટે કહ્યું છે—

જ્ઞાનયોગતપ શુદ્ધમિત્યાદુર્મુનિપુગવા ।

તસ્માન્નિકાચિતસ્યાપિ કર્મણો યુજ્યતે ક્ષય ॥ ૧૬૩ ॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાનયોગરૂપી તપસ્યા જ શુદ્ધ છે એમ શ્રેષ્ઠ મુનિઓ
કહે છે, વારણ કે તેનાથી નિકાચિત કર્મનો પણ ક્ષય થાય છે ૧૬૩

ટીકાર્થ—શ્રેષ્ઠ મુનિઓ જ્ઞાનયોગ એટલે જ્ઞાનપૂર્વક બ્રહ્મપણાની
પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ તપ, કર્મને ક્ષય કરવાનો શુદ્ધ-નિર્મળ ઉપાય છે
એ પ્રકારે કહે છે કાગણ કે તે જ્ઞાનયોગરૂપી તપમ્યાથી નિકાચિત
કર્મનો પણ એટલે અત્યંત માટે બધનથી બધાયેલા જ્ઞાનવરણાદિક કર્મોનો
પણ ક્ષય-વિનાશ થયે છે તો પછી નિયિવ બધવાળા કર્મનો ક્ષય
થાય તેમા તો શુ આશ્ચર્ય! ૧૬૩

એમ શી રીતે? તે કહે છે—

યદિદાપૂર્વકરણ શ્રેણી શુદ્ધા ચ જાયતે ।

ધ્રુવ સ્થિતિક્ષયસ્તત્ર સ્થિતાના પ્રાચ્યકર્મણામ્ ॥ ૧૬૪ ॥

મૂલાર્થ—કાગણ કે આ જ્ઞાનયોગ તપને વિરે અપૂર્વકરણ અને
શુદ્ધ શ્રેણી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ત્યાં ગ્રેવા મુનિઓના પૂર્વ કર્મોની
નિયતિનો ક્ષય અવશ્ય થાય છે ૧૬૪

ટીકાર્થ—જેથી કરીને આ જ્ઞાનયોગ તપને વિરે અપૂર્વકરણ એટલે

આ અનાદિ સંસારમાં ભ્રમણ કરતાં હવે કદાપિ પૂર્વે પામ્યું નથી એવું કરણ^૧ એટલે અધ્યવસાયની ધારા તથા શુદ્ધ એટલે કપાયના ઉદયરૂપી મળે કરીને રહિત એવી ક્ષપક કે ઉપશમમાંની એક શ્રેણી હવને પ્રાપ્ત થાય છે. તે અપૂર્વકરણ અને શ્રેણીને વિષે રહેલા મુનિ-ઓના પૂર્વે કરેલા જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મોની સ્થિતિનો એટલે કર્મને રહેવાના કાળના પરિણામનો ક્ષય-નાશ-ઓછાપણું અવશ્ય થાય છે. તેથી કરીને જ્ઞાનયોગરૂપી તપ નિકાચિત કર્મના ક્ષયતું કારણ છે એ સિદ્ધ થાય છે. ૧૬૪.

હવે નિર્જરાનો ઉપસહાર કરે છે.—

તસ્માજ્ઞાનમયઃ શુદ્ધસ્તપસ્વી ભાવનિર્જરા ।

શુદ્ધનિશ્ચયતસ્ત્વેષા સદાશુદ્ધસ્ય કાપિ ન ॥ ૧૬૫ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને જ્ઞાનમય શુદ્ધ તપસ્વી ભાવનિર્જરા રૂપ છે. અને શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી સદાશુદ્ધને એટલે સિદ્ધને ખીલકુલ નિર્જરા નથી. ૧૬૫.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુઓની પરંપરાએ કરીને જ્ઞાનમય-તત્ત્વજ્ઞાનના પરિણામવાળો શુદ્ધ તપસ્વી-નિઃસ્પૃહ તપયુક્ત મુનિ જ આત્મશુદ્ધિથી અભિન્ન હોવાથી ભાવનિર્જરા છે. અને શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી એટલે શુદ્ધ પર્યાયને ગ્રહણ કરનાર નયના આશ્રયથી સદાશુદ્ધને એટલે સર્વદા કર્મમળ રહિત એવા સિદ્ધને આ પૂર્વે કહેલી દ્રવ્ય અને ભાવ એ બે પ્રકારમાંથી એકે પ્રકારવાળી નિર્જરા નથી. કેમકે નિર્જરાના ફળસ્વરૂપ કર્મનો અભાવ પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી નિર્જરા કરવાપણું જ રહેતું નથી. ૧૬૫.

હવે બંધતું લક્ષણ કહે છે.—

વન્ધઃ કર્માત્મસંશ્લેષો દ્રવ્યતઃ સ ચતુર્વિધઃ ।

તદ્દેત્વધ્યવસાયાત્મા ભાવતસ્તુ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૬૬ ॥

મૂલાર્થ—કર્મની સાથે આત્માનો જે સંશ્લેષ તે બધ કહેવાય છે. તે બંધ દ્રવ્યથી ચાર પ્રકારનો છે, અને ભાવથી તો તે (બધ)ના હેતુરૂપ અધ્યવસાયના સ્વરૂપવાળો કહેલો છે. ૧૬૬.

૧ આ અપૂર્વકરણ આઠમું શુણકાણું છે. ત્યાં શ્રેણીની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે ને નવમા શુણકાણાથી શ્રેણી મંડાય છે. આઠમે ને નવમે શુણકાણે પૂર્વ કર્મની સ્થિતિનો ઘાત થાય છે

ટીકાર્થ—કર્મની સાથે એટલે કર્મને યોગ્ય એના પુદ્ગળરાશિની સાથે જીવનો જે આશ્લેષ-સબધ તે બધ કહેવાય છે તે બધ દ્રવ્યથી-અપ્રધાન વૃત્તિથી પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ એમ ચાર પ્રકારનો છે આ બધ પણુ આત્મા નથી કેમકે કર્મના પુદ્ગળોસાથે કર્મના જ પુદ્ગળોનો સબધ થઈ શકે છે તથા ભાવથી તો એટલે ચૈતન્યક્રિયાના સ્વભાવથી તો તે બંધના હેતુ-બધને ઉત્પન્ન કરનાર અધ્યત્મસાચ-રાગાદિક પરિણામ અને પરિપુખ્તોનો અલેદ હોવાથી આત્માને જ બધ રૂપ કહેલો છે ૧૬૬

શી રીતે ? તે કહે છે —

વેદ્યત્યાત્મનાત્માન યથા સર્પસ્તથાસુમાન્ ।

તત્તદ્ભાવે પરિણતો વદ્ધાત્યાત્માનમાત્મના ॥ ૧૬૭ ॥

મૂલાર્થ—જેમ સર્પ પોતાના દેહવડે પોતાના દેહને વીંટ છે, તેમ પ્રાણી પેપુ તે તે ભાવે કરીને પરિપુખ પામ્યો છતો પોતાના આત્માવડે જ પોતાના આત્માને બાધે છે ૧૬૭

ટીકાર્થ—જેમ સર્પ પોતાના દેહવડે કરીને પોતાના દેહને વીંટ છે, તે જ પ્રકારે આત્મા (જીવ) પપુ તે તે રાગાદિરૂપ ભાવે કરીને-પરિણામે કરીને પરિપુખ્યો છતો આત્માવડે-પોતાના પરિણામવડે આત્માને-પોતાને બાધે છે, એટલે વિશેષ પ્રકારના પરિણામથી ગ્રહણ કરેલા કર્મના રાગિવડે વીંટ છે ૧૬૭

કરીને દૃષ્ટાત આપે છે —

વદ્ધાતિ સ્વ યથા કોશકારકીટ સ્વતન્તુભિ ।

આત્મન સ્વગતૈર્ભાવૈર્વન્ધને સોપમા સ્મૃતા ॥ ૧૬૮ ॥

મૂલાર્થ—જેમ રેશમ કરનારો કીટો પોતાના તતુઓવડે પોતાના દેહને બાધે છે, તેમ આત્માના પોતામા રહેલા ભાવે કરીને થતા બંધનને વિષે તે જ ઉપમા કહેલી છે ૧૬૮

ટીકાર્થ—જેમ કોશકાર કીટો એટલે રેશમને ઉત્પન્ન કરનારો કીટો પોતાની લાળરૂપી તતુએ કરીને પોતાના શરીરને બાધે છે તે જ પ્રમાણે જીવ પોતામા રહેલા રાગાદિક પરિણામે કરીને પોતે બંધન પામે છે તેથી બંધન પામવામા તે જ ઉપમા કહેલી છે ૧૬૮

અહીં કોઈ એમ કહે કે—અપરાધ કરનારાઓને કર્મનો બંધ કરનાર ઈશ્વર છે. આમ કહેનારને માટે કહે છે.—

જન્તૂનાં સાપરાધાનાં વન્ધકારી ન હીશ્વરઃ ।

તદ્વન્ધકાનવસ્થાનાદવન્ધસ્યાપ્રવૃત્તિતઃ ॥ ૧૬૯ ॥

મૂલાર્થ—અપરાધી પ્રાણીઓને બંધ કરનાર ઈશ્વર નથી, કેમકે તેના બંધ કરનારનું અનવસ્થાન છે. અને બંધરહિતને પ્રવૃત્તિનો અભાવ છે. ૧૬૯.

ટીકાર્થ—ઈશ્વરને વિષે ભક્તિ ન કરવારૂપ અપરાધવટે સહિત એવા પ્રાણીઓને કર્મનો બંધ કરનાર ઈશ્વર એટલે જગતકર્તા વિષ્ણુ નથી. કારણ કે તે કર્મના બંધ કરનારનું અનવસ્થાન છે એટલે નિયત કારણકાર્યભાવનો અભાવ વિગેરે બહુ દોષયુક્ત છે તે પણ શી રીતે? તે કહે છે.—બંધરહિતને પ્રવૃત્તિનો અભાવ છે માટે, એટલે ઈશ્વર ક્રિયારહિત હોવાથી તે બંધનો હેતુ થઈ શકતો નથી. ૧૬૯.

શંકા—ભલે સાક્ષાત્ બંધનો કર્તા ઈશ્વર નથી, પરંતુ તે ઈશ્વર જીવોની પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરણા કરનાર છે, એમ આશંકા કરનારને કહે છે.—

ન ચાજ્ઞાનપ્રવૃત્ત્યર્થે જ્ઞાનવન્નોદના ધ્રુવા ।

અવુદ્ધિપૂર્વકાર્યેષુ સ્વપ્નાદૌ તદદર્શનાત્ ॥ ૧૭૦ ॥

મૂલાર્થ—અજ્ઞાનવાળાને પ્રવૃત્તિ કરાવવા માટે જ્ઞાનવાનની પ્રેરણા હોય જ નહીં. કારણ કે સ્વપ્નાદિકમાં અજ્ઞાનપૂર્વક કરાતાં કાર્યોને વિષે તે પ્રેરણા જોવામાં આવતી નથી. ૧૭૦.

ટીકાર્થ—અજ્ઞાનવાળાને પ્રવૃત્તિ કરાવવા માટે જ્ઞાનવાન એવા ઈશ્વરની પ્રેરણા હોય નહીં. કારણ કે સ્વપ્નાદિકને વિષે એટલે નિદ્રામાં થતી મનની ભ્રાંતિને વિષે તથા આદિ શબ્દ છે માટે મદોન્મત્ત, મૂર્છિત વિગેરે અવસ્થાને વિષે અવુદ્ધિપૂર્વક કાર્યમાં તે અજ્ઞાનવાળા પ્રાણીને કોઈની પ્રેરણા જોવામાં આવતી નથી. જો જાગૃતના કાર્યમાં ઈશ્વરની પ્રેરણા ઈષ્ટ હોય તો અજાગૃતના કાર્યને વિષે પણ બીજા કોઈનું પ્રેરકપણું હોવું જોઈએ, અને તે તો દેખાતું નથી. ૧૭૦.

ત્યારે કોની પ્રેરણાથી જીવ પ્રવર્તે છે? એ શંકાપર કહે છે.—

તથામવ્યતયા જન્તુર્નોદિતશ્ચ પ્રવર્તતે ।

વન્નન્ પુણ્યં ચ પાપં ચ પરિણામાનુસારતઃ ॥ ૧૭૧ ॥

મૂલાર્થ—પરિણામને અનુસારે પુણ્ય તથા પાપને બાંધતો જીવ

તથા પ્રકારના ભવપણાએ કરીને પ્રેરણા પામ્યો છતો પ્રવર્તે છે ૧૭૧

ટીકાર્થ—જીવ તથા પ્રકારની ભવ્યતાએ કરીને એટલે તે તે કાર્યના ભેદે કરીને પરિણામ પામતી ભવ્યતા-યોગ્યતાએ કરીને પ્રેરણા પામ્યો છતો પ્રવર્તે છે શુ કરતો સતો પ્રવર્તે છે ? તે કહે છે—પરિણામને એટલે અધ્યવસાયને અનુસારે એટલે અધ્યવસાયને યોગ્ય એવા નારણથી પુણ્ય તે શુભ કર્મને અને પાપ તે અશુભ કર્મને બાધતો એટલે શુભાશુભ કર્મને આત્મપ્રદેશની સાથે સબંધ કરાવતો સતો પ્રવર્તે છે ૧૭૧

કહેલી ઘટનામા દૃષ્ટાત આપે છે—

રોગસ્થિત્યનુસારેણ પ્રવૃત્તી રોગિણો યયા ।

ભવસ્થિત્યનુસારેણ તયા વન્ધેઽપિ વર્ણયતે ॥ ૧૭૨ ॥

મૂલાર્થ—જેમ રોગની સ્થિતિને અનુસારે રોગી માણસની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમ ભવની સ્થિતિને અનુસારે (જીવની) બંધને વિષે પણ પ્રવૃત્તિ કહેલી છે ૧૭૨

ટીકાર્થ—જેમ જનસાદિક બાધિની સ્થિતિને અનુસારે એટલે સ્થિતિને અનુકૂળ એવા પરિણામે કરીને રોગી માણસની પ્રવૃત્તિ થાય છે જો ચિરકાળ મુધીની રોગની સ્થિતિ હોય, તો રોગીને આમ કૂળ ખાવાની અર્નાત કુપત્ય કરવાની અવરત ઈચ્છા થાય છે, નહીં તો થતી નથી, તેજ પ્રકારે ભવસ્થિતિને અનુસારે એટલે જીવને મમાર ઘણો અવશેષ હોય કે યોરો હોય તેને અનુરૂપ પરિણામને અનુસારે કર્મના બંધને વિષે પણ જીવની પ્રવૃત્તિ થાય છે ૧૭૨

શુદ્ધનિશ્ચયતસ્ત્વાત્મા ન વદ્ધો વન્ધશકયા ।

મયકંપાદિક કિં તુ રજ્જાવહિમતેરિવ ॥ ૧૭૩ ॥

મૂલાર્થ—શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી તો આત્મા બધાતોજ નથી પણ બંધની શકાએ કરીને દોરડીને વિષે સર્પની બ્રાતિની જેમ ભય, કંપ વિગેરેને પામે છે ૧૭૩

ટીકાર્થ—આત્મા શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી એટલે સમગ્ર વિભાવ (પરભાવ) રહિત આત્મસ્વરૂપને ગ્રહણ કરનાર નયના મતથી તો કર્મવડે બધાતોજ નથી પરતુ બંધની શકાએ કરીને એટલે ‘કદાચ હુ બધાઈ જઈશ’ એવા ત્રાસવડે અને તર્કવડે કરીને ભય, કંપ (પરિણામનુ અભાયમાન થવું) તથા આદિ શબ્દથી બ્રાતિ વિગેરે

બંધનાં કારણ થાય છે, જેમ દોરડીને વિષે સર્પની બુદ્ધિ એટલે ‘આ સર્પ છે’ એવી ભ્રાંતિ થાય છે તેમ. પરંતુ શુદ્ધ આત્માને વિષે તો તે છે જ નહીં. ૧૭૩.

એતું જ સમાધાન કહે છે.—

દૃઢાજ્ઞાનમયીં શંકામેનામપનિનીપવઃ ।

અધ્યાત્મશાસ્ત્રમિચ્છન્તિ શ્રોતું વૈરાગ્યકાંક્ષિણઃ ॥ ૧૭૪ ॥

મૂલાર્થ—આ દૃઢ અજ્ઞાનવાળી શંકાને દૂર કરવા ઇચ્છતા અને વૈરાગ્યની અભિલાષાવાળા પુરૂષો અધ્યાત્મ શાસ્ત્રને શ્રવણ કરવા ઇચ્છે છે. ૧૭૪.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી અત્યંત ગાઢ અજ્ઞાનમય એટલે અવિ-
વેકવાળી શંકાને-ભ્રાંતિને દૂર કરવાને ઇચ્છતા અને વૈરાગ્યની અભિલા-
ષાવાળા પ્રાણીઓ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રને એટલે અધ્યાત્મને પ્રતિપાદન
કરનાર ગ્રંથને સારી રીતે શ્રવણ કરવા ઇચ્છે છે-તેવી અભિલાષા-
વાળા થાય છે. ૧૭૪.

શાસ્ત્રના અર્થમાં સારી રીતે વિચાર કરવો. એ વિષે ત્રણ શ્લોકે
કરીને શિક્ષા-ઉપદેશ આપે છે.—

દિશઃ પ્રદર્શકં શાખાચન્દ્રન્યાયેન તત્પુનઃ ।

પ્રત્યક્ષવિષયાં શંકાં ન હિ હન્તિ પરોક્ષધીઃ ॥ ૧૭૫ ॥

મૂલાર્થ—તે શાસ્ત્ર શાખાચંદ્રના ન્યાયવડે કરીને દિશા માત્રને જ
દેખાડનાર છે. કારણ કે પરોક્ષ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ વિષયવાળી શંકાને હણતું
નથી. ૧૭૫.

ટીકાર્થ—હે ભગ્વ પ્રાણીઓ ! તમે આ પ્રકારે જાણો કે-તે પૂર્વે
કહેલું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર શાખાચંદ્રના ન્યાયે કરીને એટલે ‘જે, આ વૃક્ષની
શાખાપર ચંદ્ર દેખાય છે.’ આ દૃષ્ટાંતે કરીને દિશા માત્રનું દેખાડ-
નાર-જણાવનાર છે. જેમકે “જે આ ચૈતન્યવાળો પદાર્થ છે, તે જ
આત્મા છે.” એ પ્રમાણે દિગ્ માર્ગ છે. કારણ કે પરોક્ષ બુદ્ધિ એટ-
લે અસાક્ષાત્ જ્ઞાનવાળું શાસ્ત્ર હોય છે. અને તેનો ઉપદેશ કરનાર
સર્વ વસ્તુને સાક્ષાત્ જાણનાર સર્વજ્ઞ હોય છે. તેથી તે શાસ્ત્ર પ્રત્યક્ષ
વિષયવાળી એટલે સ્પષ્ટ એવા આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનને વિષે ઉત્પન્ન
થયેલી અથવા પોતાના અનુભવમાં પ્રત્યક્ષ થયેલી શંકાને હણતું નથી-
નિરાકરણ કરતું નથી. ૧૭૫.

શસ્ત્રે શ્વેત્યાનુમાનેઽપિ દોષાત્પીતત્ત્વધીર્યયા ।

શાસ્ત્રજ્ઞાનેઽપિ મિથ્યાધીસસ્કારાદ્વન્ધધીસ્તયા ॥ ૧૭૬ ॥

મૂલાર્થ—જેમ રાખને વિષે શ્વેતપણાનું જ્ઞાન હતા પણ દોષને લીધે તેમાં પીત (પીળા) પાણી બુદ્ધિ થાય છે, તેમ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન હતા પણ મિથ્યા બુદ્ધિના સસ્કારથી આત્માને વિષે બધની બુદ્ધિ થાય છે ૧૭૬

ટીકાર્થ—જેમ તિમિર રોગ વિગેરે દષ્ટિના દોષથી રાખને વિષે શ્વેતપણાનું જ્ઞાન હતા પણ પીત-પીળા વર્ણપણાની બુદ્ધિ થાય છે, તેજ પ્રકારે શાસ્ત્રનું જ્ઞાન હતા પણ એટલે શાસ્ત્રથી આત્માનું અબધપણું જાણ્યા હતા પણ મિથ્યાત્વ બુદ્ધિના સસ્કારથી એટલે વિપરીત બુદ્ધિના સંયોગથી આત્માને વિષે બધની બુદ્ધિ એટલે આત્મા ‘ કંઈ કરીને બધાયો ’ એની ભતિ થાય છે ૧૭૬

શ્રુત્વા મત્વા મુહુ સ્મૃત્વા સાક્ષાદનુભવન્તિ ચે ।

તત્ત્વ ન વન્ધધીસ્તેષામાત્માવન્ધ પ્રકાશતે ॥ ૧૭૭ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ વારવાર તત્ત્વ આભળીને, તેનું મનન કરીને તથા સ્મરણ કરીને તેને સાક્ષાત્ અનુભવે, તેઓને બધની બુદ્ધિ હોતી નથી, અને તેઓનો આત્મા બધગઢિત પ્રકાશે છે ૧૭૭

ટીકાર્થ—સદ્વિવેકને ભજનારા જેઓ વારવાર શાસ્ત્રથકી તત્ત્વ ને એટલે ભેદ અને પ્રભેદસહિત શ્રવાદિક વસ્તુના સ્વરૂપને સાભળીને, તેનું મનમાં મનન કરીને તથા તેના પૂરપૂર સબધનું સ્મરણ કરીને સાક્ષાત્ અનુભવે છે એટલે પોતાની બુદ્ધિમાં તેને પ્રત્યક્ષ કરે છે, તે વિચારનિવ્યક્ષણ પુરૂષોને બધની બુદ્ધિ એટલે ‘ મારો આત્મા બંધાયો છે ’ એવી બુદ્ધિ થતી નથી તેથી શુદ્ધ નિશ્ચય વૃત્તિએ કરીને બવરદિત જ આત્મા પ્રકાશે છે, એમ તેઓ જાહે છે ચૈતન્યની સત્તાને વિષે જહસત્તા જાતિ ભેદે કરીને જૂદી જ રહેલી છે, માટે તેને બધનો અભાવ છે ૧૭૭

હવે મોક્ષનું લક્ષણ કહે છે—

દ્રવ્યમોક્ષ ક્ષય કર્મદ્રવ્યાણા નાત્મલક્ષણમ્ ।

ભાવમોક્ષસ્તુ તદ્દેતુરાત્મા રત્નત્રયાન્વયી ॥ ૧૭૮ ॥

મૂલાર્થ—કર્મદ્રવ્યોનો જે ક્ષય તે દ્રવ્યમોક્ષ કહેવાય છે પણ તે આત્માનું લક્ષણ નથી અને તે દ્રવ્યમોક્ષના હેતુરૂપ ત્રયથીથી યુક્ત એવો જે આત્મા તે ભાવમોક્ષ કહેવાય છે ૧૭૮

ટીકાર્થ—કર્મને પ્રાયોગ્ય એવા પુદ્ગળ સ્કંધોનો જે ક્ષય એટલે જીવના પ્રદેશોની સાથે સર્વથા તેમનો અસંબંધ, તે દ્રવ્યમોક્ષ એટલે માત્ર કર્મનાં દળીયાંના જ બંધની મુક્તિ અર્થાત્ પુદ્ગળબંધનો જ નાશ. તે કાંઈ આત્માનું લક્ષણ-આત્મસ્વરૂપ નથી. એટલે કે સમગ્ર કર્મનાં પુદ્ગળો કે જે કર્મથી ભિન્ન થયેલાં (છુટા પડેલાં) છે, તે કર્મપણાથી રહિત થાય છે, તેથી દ્રવ્યનો મોક્ષ એટલે તેનું કર્મપણાથી રહિતપણું થાય છે, એટલે તે દ્રવ્યમોક્ષ કહેવાય છે. અને સમ્યગ્દર્શનાદિક ત્રણ રત્નોથી યુક્ત તેમજ દ્રવ્યમોક્ષના હેતુરૂપ જે આત્મા તે ભાવમોક્ષ એટલે પ્રધાન મોક્ષ કહેવાય છે, કારણ કે તે મોક્ષથી પોતાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭૮.

કહેલા અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે.—

જ્ઞાનદર્શનચારિત્રૈરાત્મૈક્યં લભતે યદા ।

કર્માણિ કુપિતાનીવ ભવન્ત્યાશુ તદા પૃથક્ ॥ ૧૭૯ ॥

મૂલાર્થ—જ્યારે આત્મા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની સાથે એકતાને પામે છે, ત્યારે કર્મો જાણે કોપ પામ્યા હોય તેમ તેનાથી તત્કાળ જુદાં પડે છે. ૧૭૯.

ટીકાર્થ—જ્યારે આત્મા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની સાથે એકતાને-તત્ત્વમયપણાને પામે છે, ત્યારે જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મો જાણે કોપ પામ્યા હોય તેમ તત્કાળ જીવપ્રદેશોથકી જુદાં પડે છે. ૧૭૯.

અતો રત્નત્રયં મોક્ષસ્તદભાવે કૃતાર્થતા ।

પાશ્વંડિગણલિંગૈશ્ચ ગૃહિલિંગૈશ્ચ કાપિ ન ॥ ૧૮૦ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને રત્નત્રય રૂપ જ મોક્ષ છે. તે રત્નત્રયને અભાવે પાશ્વંડીસમૂહના વેધવડે કરીને તથા ગૃહસ્થીના વેધવડે કરીને કાંઈ પણ કૃતાર્થપણું નથી. ૧૮૦.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુએ કરીને જે ત્રણ રત્નમય થવું તે જ મોક્ષ છે, એટલે આત્માનું સ્વસ્વરૂપે રહેવું છે. તે રત્નત્રયની પ્રાપ્તિને અભાવે પાશ્વંડીઓના અનેક પ્રકારના લિંગે (વેધે) કરીને એટલે પોતપોતાના મતને અનુસારે વેધને ધારણ કરનારા પાશ્વંડીઓના દર્શનના ભેદેકરીને નાના પ્રકારના સમૂહને વિધે જે લિંગો એટલે વસ્ત્રાદિક નેપથ્યની રચના કરવામાં આવે છે તેણે કરીને તથા ગૃહસ્થીના વેધેકરીને કાંઈપણ કૃતાર્થતા એટલે ક્રિયા

વિગેરેની સ-ળતા નથી માટે રત્નત્રયથી યુક્ત એવો વેપ જ મોક્ષનો સાધક છે બીજી કોઈ નથી ૧૮૦

પાલ્લવિગ્નલિગેષુ ગૃહિલિગેષુ ચે રતા ।

ન તે સમયસારસ્ય જ્ઞાતારો વાલ્લવુદ્ધયઃ ॥ ૧૮૧ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ પાખડીગમૂલના વેપને વિષે અને ગૃહસ્થીના વેપને વિષે આસક્ત છે, તે બાળબુદ્ધિવાળા પુરૂષો સિદ્ધાન્તના તત્ત્વને જાણનારા નથી (એમ મમજીવુ) ૧૮૧

ટીકાર્થ—તત્ત્વના સ્વભાવને (રહસ્યને) નહીં જાણનારા એવા પૂન જોલા વિવિધ વેપને ધારણ કરનારા પાખડીઓના વેપને વિષે તથા બ્રાહ્મણાદિક ગૃહસ્થીઓના વેપને વિષે જે આસક્ત છે એટલે ‘આ અમારો વેપ મોક્ષસાધક છે’ એમ માનનારા છે, તે બાળ-ની જેની બુદ્ધિવાળા-તત્ત્વતત્ત્વના વિચારરહિત પુરૂષો સિદ્ધાન્તના રહસ્યને બીજા જાણનારા નથી-જાણતા નથી એમ મમજીવુ ૧૮૧

ભાવલિગરતા ચે સ્યુ સર્વસારવિદો હિ તે ।

લિગસ્યા વા ગૃહસ્યા વા સિધ્યન્તિ ધુતકલ્મષા ॥ ૧૮૨ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ ભાવલિગને વિષે આસક્ત છે તેઓ સર્વ સારને જાણનારા છે, તેથી તેઓ આત્મલિગે દોષ અથવા ગૃહલિગે રહેલા દોષ, તો પણ તેઓ પાપનો ક્ષય કરીને સિદ્ધિપદ પામે છે ૧૮૨

ટીકાર્થ—સ્તુતિવર્ધનને આગી રીતે જાણનારા જેઓ ભાવલિગને વિષે એટલે ભાવધી-અભ્યતર વૃત્તિથી જે લિગ એટલે સમ્યક્ પ્રજ્ઞા વસ્તુધર્મની શ્રદ્ધા અને નાનાદિરૂપ જે ધર્માનુ લક્ષણ તેને વિષે આગ્રહ-પ્રીતિમય ચિત્તનાળા દોષ છે, તેઓ સર્વ વસ્તુધર્મના સારને એટલે રહસ્યને જાણે છે તેથી તેઓ આત્મલિગેરેના વેપમા ગળા દોષ, અથવા ગૃહસ્થાનાગને વિષે રહ્યા દોષ તો પણ તેઓ પાપમ-ળનો નાશ કરીને સિદ્ધ થાય છે-કૃતાર્થ થાય છે ૧૮૨

તેથી કહીને ભાવલિગની સ્તુતિ-પ્રગયા કરે છે—

ભાવલિગ હિ મોક્ષાગ દ્રવ્યલિગમકારણમ્ ।

દ્રવ્ય નાત્યન્તિક યસ્માન્નાપ્યૈકાન્તિકમિપ્યતે ॥ ૧૮૩ ॥

મૂલાર્થ—ભાવલિગ એ મોક્ષનું અગ (કારણ) છે, અને દ્રવ્ય લિગ એ મોક્ષનું કારણ નથી કારણ કે દ્રવ્યને આત્મતિક ઈચ્છુ નથી, તેમ જ ઐકાન્તિક પણ ઈચ્છુ નથી ૧૮૩

ટીકાર્થ—ભાવલિંગ-સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન વિગેરે અવશ્ય મોક્ષનું પ્રયોજક-કારણ છે. અને દ્રવ્યલિંગ એટલે સાધુ વિગેરેના વેપ માત્ર અકારણ છે એટલે મોક્ષને ઉત્પન્ન કરવામાં કારણ નથી. કારણ કે દ્રવ્ય તે અપ્રધાન (ગૌણ) સાધન છે, તેથી તેને આત્યંતિક એટલે અત્યંત કારણપણે ઈચ્છ્યું જ નથી, તેમજ તેને ઐકાંતિક કારણપણે પણ ઈચ્છ્યું નથી કેમ કે તે કોઈકને અકારણરૂપ પણ થાય છે, તેથી તે અભિચારી કારણ છે. ૧૮૩.

નમ્નપણું જ મોક્ષનો હેતુ છે એવી શ્રદ્ધા રાખનારા દિગંબરી-જ્ઞાને પાંચ શ્લોકવડે ઉપદેશ આપે છે.—

યથાજાતદશાલિંગમર્થાદવ્યભિચારિ ચેત્ ।

વિપક્ષવાધકાભાવાત્તદ્દેતુત્વે નુ કા પ્રમા ॥ ૧૮૪ ॥

મૂલાર્થ—જેવી રીતે જન્મ થયો તેવી દશા (અવસ્થા) રૂપ વેપ મોક્ષરૂપી અર્થથકી અવ્યભિચારી છે, એમ ને કહેતા હો તો વિપક્ષ બાધકનો અભાવ હોવાથી મૃગાદિકનો પણ મોક્ષ થશે. અને સર્વે નમ્નનો ને મોક્ષ ન ઈચ્છતા હો તો તે (નમ્નપણું) ને મોક્ષનું કારણ કહેવામાં શું પ્રમાણ છે? ૧૮૪.

ટીકાર્થ—હો વિક્ષાન્ ! જે જેરૂપે ઉત્પન્ન થયો એટલે માતાના ઉદરમાંથી નીકળ્યો તેરૂપ દશા એટલે નમ્નપણુની અવસ્થારૂપ વેપ, પ્રાર્થના કરવા લાયક મોક્ષ પદાર્થનું અવ્યભિચારી કારણ એટલે નિશ્ચિત કારણરૂપ છે-કાર્યના ભાવવાળો છે એમ તમે કહેતા હો તો વિપક્ષ બાધકના અભાવથી એટલે મોક્ષ પ્રત્યે વ્યાધાતને કરનારા મોહાદિકે કરેલો જે બાધક ભાવ એટલે મોક્ષનો અભાવ, તેનો તમે આપેલા કારણમાં અભાવ હોવાથી વચ્ચરહિત સર્વે મૃગાદિકનો મોક્ષ થશે; કારણ કે નમ્નપણુને તમે નિશ્ચિત કારણ માન્યું છે. વળી તમે તમારા ચિત્તમાં વિચાર કરીને કહો કે ને સર્વે નમ્નનો મોક્ષ તમે ઈચ્છતા નથી તો પછી તેના હેતુમાં એટલે નમ્નપણુને મોક્ષના કારણ-પણુમાં બીલું ક્યું પ્રમાણ છે? કાંઈ પણ નથી. ૧૮૪.

દિગંબર કહે છે કે-‘તેમાં ઈચ્છા જ બાધકરૂપ છે.’ એ શંકાને દૂર કરવા કહે છે.—

વસ્ત્રાદિધારણેચ્છા ચેદ્વાધિકા તસ્ય તાં વિના ।

ધૃતસ્ય કિમવસ્થાને કરાદેતી રૂપના કુર્મ ॥ ૧૮૫ ॥

મૂલાર્થ—જે વસ્ત્રાદિક ધારણ કાંઈપણ ક્રતાજ જ તે મોક્ષનો

બાધ કરનારી હોય, તો ઇચ્છા વિના જ હસ્ત વિગેરેની જેમ ધારણ કરેલા વસ્ત્રાદિકના હોનાપણામાં શો બાધ છે ? ૧૮૫

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર ! ને વસ્ત્રાદિક-વસ્ત્રપાત્ર વિગેરેને ધારણ-ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા જ તે મોક્ષપ્રાપ્તિનો બાધ કરનારી-અભાવ કરનારી તમને ઈષ્ટ હોય, તો તે ઇચ્છા વિના જ હસ્ત, પાદ વિગેરેની જેમ ધારણ કરેલા વસ્ત્રાદિકના ગ્રહણનું અવસ્થાન છતે એટલે ગરીરાદિકને વિરે માત્ર આધારરૂપે ગ્રહે છતે મુનિને શુ બાધક છે ? કાર્ડ પાપુ બાધ અમે જોતા નથી ૧૮૫

દ્વિતીય દિગબ્ધરી ગ્રહે કે-‘વસ્ત્ર સ્વચ્છતા માત્રે કરીને પણ વિદ્યમાન હોય, તો તે કેવળજ્ઞાની ઉત્પત્તિને બાધ કરનાર છે’ એ શકાપર ગ્રહે છે—

स्वरूपेण च वस्त्र चेत् केवलज्ञानबाधकम् ।

तदा दिक्पटनीत्यैव तत्तदावरण भवेत् ॥ ૧૮૬ ॥

મૂળાર્થ—જે વસ્ત્ર સ્વચ્છે કરીને જ કેવળજ્ઞાનને બાધાકારી હોય તો દિગબ્ધરના ન્યાયરૂપે જ તે (વસ્ત્ર) તે (કેવળજ્ઞાન) નું આવરણ થતું જોઈએ ૧૮૬

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર ! ને માત્રીને વિચાર કર, કે ને વસ્ત્ર સ્વચ્છે કરીને જ એટલે માત્ર વિદ્યમાનપણે કરીને જ કેવળજ્ઞાનનું બાધક એટલે કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો પ્રતિધાત કરનાર હોય, તો દિગબ્ધરના ન્યાયે કરીને જ તે વસ્ત્ર તે કેવળજ્ઞાનનું આવરણ કરનાર જ્ઞાનાવરણીય કર્મની જેવું હોવું જોઈએ અને તેમ થવાથી તારા મતમાં વસ્ત્રાવરણ ગણિત છ પ્રકારે જ્ઞાનાવરણ થતા જોઈએ ૧૮

વળી તે જ અર્થમાં બીજું દ્રવણ આપે છે—

इत्य केवलिनस्तेन मूर्ध्नि क्षिप्तेन केनचित् ।

केवलित्व पलायेतैत्यहो किमसमज्जसम् ॥ ૧૮૭ ॥

મૂળાર્થ—અને તેમ થવાથી કેવળીના મસ્તક પર કોઈ પુરૂષ વસ્ત્ર નાખે તો તેથી કરીને પણ તેનું કેવળીપણું નટ થતું જોઈએ માટે અહો ! આ કેવું અયોગ્ય ? (તાડ કથન છે) ૧૮૭

ટીકાર્થ—આ પ્રકારે એટલે પૂર્વે કલા પ્રમાણે વસ્ત્રાવરણ મિલ્લ થયે છતે કોઈ ભક્તિમાન પુરૂષ કેવળીના મસ્તક પર વસ્ત્ર ધારણ કરે, તો તેથી કરીને પણ તેનું કેવળજ્ઞાન ના પામવું જોઈએ કારણ

કે તે કરીને જ્ઞાનાવરણથી આવૃત થાય છે. આ પ્રકારે અહો ! ઘણું બેદની વાત છે કે વસ્ત્રાદિકને ધારણ કરવામાં શું અઘટિત છે ? કાંઈ નથી. ૧૮૭.

ભાવલિંગાત્તતો મોક્ષો ભિન્નલિંગેષ્વપિ ધ્રુવઃ ।

કદાગ્રહં વિમુચ્યૈતદ્ધાવનીયં મનસ્વિના ॥ ૧૮૮ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને ભિન્ન લિંગવાળાને વિષે પણ ભાવલિંગથી અવશ્ય મોક્ષ છે. માટે કદાગ્રહને મૂકીને મનસ્વી પુરૂષે આ વિષે સારી રીતે વિચાર કરવો. ૧૮૮.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુઓની પરંપરાએ કરીને ભાવલિંગથી એટલે સમ્યક્ દર્શન વિગેરેની પ્રાપ્તિથી ભિન્ન લિંગને વિષે પણ એટલે જિનેશ્વરે કહેલા વેપથી ખીજ અન્ય તીર્થિકના વેપને વિષે પણ અવશ્યપણે મોક્ષ થાય છે, તો પછી જેમણે જૈન ધર્મ જાણ્યો છે, એવા વસ્ત્રાદિક ધારણ કરનાર મુનિઓનો શો અપરાધ છે કે તેનો વસ્ત્રને લીધે મોક્ષ ન થાય ? તેનો કાંઈ પણ અપરાધ નથી, માટે કદાગ્રહને છોડીને પૂર્વે કહેલી હકીકતનો મનસ્વી પુરૂષ સારી રીતે વિચાર કરવો. ૧૮૮.

અશુદ્ધનયતો હ્યાત્મા વદ્ધો મુક્ત इति स्थितिः ।

न शुद्धनयतस्त्वेव वध्यते नापि मुच्यते ॥ ૧૮૯ ॥

મૂલાર્થ—આત્માની અશુદ્ધ નયથી બદ્ધ અને મુક્ત એવી સ્થિતિ કહેવાય છે. પરંતુ શુદ્ધ નયથી તો આ આત્મા અંધાતો નથી, તેમ જ મુક્ત પણ થતો નથી. ૧૮૯.

ટીકાર્થ—આત્મા અશુદ્ધ નયથી એટલે ઉત્પાદ અને વ્યયને ગ્રહણ કરનાર નૈગમાદિક નયના પક્ષનો આશ્રય કરવાથી બદ્ધ એટલે કર્મ-વડે આશ્લિષ્ટ છે, તથા મુક્ત એટલે કર્મરહિત છે, એ પ્રમાણે અવસ્થાવાળો કહેવાય છે. પરંતુ આ જીવ શુદ્ધ નયથી એટલે ઉત્પાદ અને વ્યયરહિત વસ્તુનું સમર્થન કરવાવડે કરીને પર સગ્રહ (શુદ્ધ) નયનો આશ્રય કરવાથી બદ્ધ પણ થતો નથી, કારણ કે સદા એકજ સ્વરૂપ છે. તેમ જ મુક્ત પણ થતો નથી, કારણ કે સર્વદા અધથી રહિત છે. ૧૮૯.

હવે ઉપસંહાર કરતાં કહે છે.—

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मतत्त्वविनिश्चयम् ।

नवभ्योऽपि हि तत्त्वेभ्यः कुर्यादेवं विचक्षणः ॥ ૧૯૦ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે વિચક્ષણુ પુરૂષે નવ તત્ત્વોથકી અન્વય અને વ્યતિરેકવડે કરીને આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય કરવો ૧૯૦

ટીકાર્થ—આ પ્રમાણે એટલે પૂરું કહેલી રીત પ્રમાણે જિનાગમ ને વિષે નિપુણ પુરૂષે જીવાદિક નવે તત્ત્વોથકી એટલે ઉપચારથી રહિત એવા અત્ પદાર્થોથકી અન્વય—નવ તત્ત્વોની આગે ઐશ્વર્યતા અને વ્યતિરેક એટલે તેની આથે ભિન્નતા—તોણે કરીને આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય એટલે વાસ્તવિક જીવમુક્તિનો નિગ્ધાર કરવો ૧૯૦

इदं हि परमाध्यात्मममृतं ह्यद एव च ।

इदं हि परमं ज्ञानं योगोऽयं परमं स्मृतं ॥ ૧૯૧ ॥

મૂલાર્થ—આ ઉત્કૃષ્ટ અધ્યાત્મ છે, આ જ અમૃત છે, આ જ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન છે, અને આજ પગમ યોગ કહેલો છે ૧૯૧

ટીકાર્થ—આ આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય તેજ મર્મોત્કૃષ્ટ અધ્યાત્મરૂપ છે, આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય અથવા પરોક્ષ જ્ઞાન તે એકજ અમૃત એટલે ચક્રણ કર્મરૂપી રોગને હરણ કરનાર હોવાથી અમૃત ગમાન છે, એ જ પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાન છે, કાગણ કે તે મર્મનપાણુ કાગણ છે તથા એ જ પગમ એટલે મર્મમા પ્રધાન યોગ એટલે મોક્ષનો ઉપાય કહેલો છે ૧૯૧

गुह्याद्गुह्यतरं तत्त्वमेतत्सूक्ष्मनयाश्रितम् ।

न देयं स्वल्पबुद्धीनां ते ह्येतस्य विडम्बका ॥ ૧૯૨ ॥

મૂલાર્થ—આ ગુપ્તથી પણ ગુપ્ત એવું તત્ત્વ સૂક્ષ્મ નયને આશ્રિત છે તેથી અલ્પ બુદ્ધિવાળાને આ તત્ત્વ આપના યોગ્ય નથી કાગણ કે તેઓ આ તત્ત્વની (રહસ્યની) વિગમના કરનાર છે ૧૯૨

ટીકાર્થ—આ આત્મવિનિગ્રહ ગુપ્તથી પણ અતિ ગુપ્ત (ગુપ્ત ગમના રોગ) એવું રહસ્ય છે અને તે મૂક્ષ—નિપુણ બુદ્ધિથી જાણના યોગ્ય નય તેના આધારવાળું છે તેથી આ તત્ત્વ અલ્પ બુદ્ધિવાળા પુરૂષોને આપવા યોગ્ય નથી કાગણ કે તે અલ્પ બુદ્ધિવાળાઓ આ મૂક્ષ આત્મતત્ત્વના વિગમ એટલે અલ્પનપણાને જીવે તેના તિગ્મર કરનારા છે ૧૯૨

નમ—તેવા અલ્પ બુદ્ધિવાળાને આ રહસ્ય આપવામા મો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે ? તે ગમપર કહે છે —

जनानामल्पबुद्धीनां नैतत्तत्त्वं हितायहम् ।

निर्घलानां दुधार्तानां भोजनं चमिणो यथा ॥ ૧૯૩ ॥

મૂલાર્થ—જેમ દુર્બળ ક્ષુધાતુર માણસોને ચક્રવર્તીનું ભોજન હિતકારક નથી, તેમ અલ્પ બુદ્ધિવાળા માણસોને આ આત્મતત્ત્વ હિતકારક નથી. ૧૯૩.

ટીકાર્થ—અલ્પ બુદ્ધિરૂપી ધનવાળા પુરૂષોને આ પૂર્વે કહેલું તત્ત્વ-વાસ્તવિક આત્મસ્વરૂપનું ચિંતવન હિતકારક-કલ્યાણકારી નથી, તેથી દેવા યોગ્ય નથી. કારણ કે તે તેના અધિકારી નથી. અર્થાત્ તેઓ વાસ્તવિક આત્મતત્ત્વને જાણી શકતા નથી. કોની જેમ? તે કહે છે.—જેમ ક્ષુધાથી પીડાયેલા છતાં નિર્બળ શરીરવાળા અલ્પ શક્તિવાળાને ચક્રવર્તીનું કલ્યાણભોજન હિતકારક નથી તેમ. ૧૯૩.

જ્ઞાનાંશદુર્વિદગ્ધસ્ય તત્ત્વમેતદનર્થકૃત્ ।

અશુદ્ધમંત્રપાઠસ્ય ફળિરત્નગ્રહો યથા ॥ ૧૯૪ ॥

મૂલાર્થ—જેમ અશુદ્ધ મંત્ર ભણુનાર પુરૂષને શેષનાગનું પકડવું અનર્થકારી છે, તેમ જ્ઞાનના એક લેશથી દુર્વિદગ્ધ પુરૂષને આ તત્ત્વ અનર્થકારી છે. ૧૯૪.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનના લેશવડે કરીને દુર્વિદગ્ધ એટલે જ્ઞાનના મદને ધારણ કરનાર અને પોતાના આત્માને પંડિત માનનાર પુરૂષને આ પૂર્વે કહેલું તત્ત્વ-રહસ્ય અનર્થકારી-વિનાશકારી થાય છે. કોની જેમ? તે કહે છે. જેમ અશુદ્ધ એટલે અવિધિ અને ઉચ્ચાર વિગેરેના દોષથી દૂષિત એવા મંત્રનો એટલે સર્પને વશ કરનાર વર્ણુસમૂહનો પાઠ કરનાર મનુષ્યને સર્પમાં રત્ન સમાન એવા શેષનાગનું બ્રહ્મણ કરવું-પકડવું તે અનર્થકારી થાય છે તેમ. ૧૯૪.

વ્યવહારાવિનિષ્ણાતો યો જીપ્સતિ વિનિશ્ચયમ્ ।

કાસારતરણાશક્તઃ સ તિતીર્ષતિ સાગરમ્ ॥ ૧૯૫ ॥

મૂલાર્થ—અવહારને વિષે (પણ) અનિપુણ એવા જે પુરૂષ નિશ્ચયને જાણવાની ઈચ્છા કરે છે, તે પુરૂષ તળાવને તરવામાં અશક્ત છતાં સાગરને તરવાની ઈચ્છા કરે છે. ૧૯૫.

ટીકાર્થ—જે અલ્પજ્ઞ અવહાર દશામાં પણ અનિપુણ છતે વિનિશ્ચયને જાણવાની એટલે વિવિધ નયને આશ્રિત એવા નિશ્ચયને જાણવાની ઈચ્છા કરે છે, તે પુરૂષ સરોવરના જળને તરવામાં અશક્ત-અસમર્થ તો મહાસમુદ્રને તરવાની ઈચ્છા કરે છે. ૧૯૫.

વ્યવહાર વિનિશ્ચિત્ય તત* શુદ્ધનયાશ્રિત ।

આત્મજ્ઞાનરત્નો મૂત્વા પરમ સામ્યમાશ્રયેત્ ॥ ૧૯૬ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને શુદ્ધ નયનો આશ્રય કરનાર પુરૂષે (પ્રથમ) વ્યવહારનો નિશ્ચય કરીને પછી આત્મજ્ઞાનને વિષે આગમક્રમ થઈ ઉત્કૃષ્ટ એવી ગમતાનો આશ્રય કરવો ૧૯૬

દીકાર્થ—તેથી કરીને એ ચિદ્ધ યજુ કે—શુદ્ધ નયનો આશ્રય કરનાર એટલે વાસ્તવિક વસ્તુસ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પર એવો જે નય-વચનમાર્ગે તેને દૃઢ્યમાં ધારણ કરીને તથા વ્યવહારનો એટલે ક્રિયાની વિધિનો નિશ્ચય કરીને એટલે વિશેષે કરીને તેની એવા મા તત્પર થઈને ત્યારપછી આત્મજ્ઞાનમાં આગમક્રમ થઈ એટલે આત્મસ્વરૂપને જાણવામાં પ્રગત્ત મનનાળો થઈ પ્રધાન એવા ગમતાના સ્વભાવનો આશ્રય કરવો અર્હા નિશ્ચય અને વ્યવહાર એ બંને નયોના પ્રધાનપણાનો ઉપદેશ કરતા આચાર્યે એવું જણાવ્યું કે—જે નેત્રની જેમ બંને નયપર પ્રીતિવાળા થયું ૧૯૭

। इति आत्मविनिश्चयाधिकार ।

પૂર્વ કહેલા ગત ભાવાર્થોથી વિનાજ એવા શ્રી જિનેશ્વરના આગમની ગમુદ્ધની ઉપમાનો સ્તુતિ કરે છે —

उत्सर्पद्वयवहारनिश्चयकथाकलोलकोलाहल-

अस्यहूर्नयनादिकच्छपकुलभ्रमयत्पुपलाचलम् ।

उद्यद्युस्मिन्दीप्रवेगमुभग स्याद्वादमर्यादया

युक्त श्रीजिनगासन जलनिधिं मुक्त्वा पर नाश्रये ॥૧૯૭॥

મૂલાર્થ—વ્યવહાર અને નિશ્ચયની કથાઓ C, જતા તરંગોના દોલાદવથી ત્રાગ પામતા એકતવાદીઓઓ કાચળાઓના ગમુદ્ધને જેમાં કુપશાઓ પર્વતો ઝુટી લાય છે, જે વિસ્તારવાળી યુક્તિઓઓ નદીઓના પ્રવેગ કરાવને મનોહર છે, તથા જે આદ્વાદઓ મર્યાદાથી યુક્ત છે, તે શ્રી જિનગામનઓ ગમુદ્ધને છોડીને દુ પીત્ત યોગનો આશ્રય કરતો નથી ૧૯૭

દીકાર્થ—દ ટાળ્યા પુરૂષો' ગાભગો C, જતા એટલે કર્તવ્યના આશ્ર અને અશ્રયે કરીને જાત પ્રતિષ્ઠ એવા ક્રિયા અને નાનરૂપ વ્યવહાર અને નિશ્ચય નયની કથા તદ્રૂપ એટલે તે તે મનના કથન

રૂપ તરંગસમૂહના કોલાહલથી-ધ્વનિથી ત્રાસ પામતા એવા દુર્નય-વાદીરૂપ એટલે એકાન્ત પક્ષને કહેનારા વાદીજનોરૂપ કાચખાના સમૂહવડે જેમાં દુષ્પક્ષરૂપ એટલે મતવિરોધરૂપ પર્વતો ત્રુટી જાય છે, તથા વિરૂદ્ધ અર્થ રહિત વિસ્તારવાળી યુક્તિઓરૂપ—વિવિધ પ્રકારના નયોના પ્રમાણુવડે અર્થને નિશ્ચય કરનારા પ્રકારોરૂપ નદી-ઓનો પ્રવેશ થવાથી જે મનોહર છે, તથા જે સ્યાદ્વાદરૂપ એટલે નિત્ય, અનિત્ય વિગેરે અનેકાંત વાદરૂપ મર્યાદાવડે-ચારે કાંઠાવડે યુક્ત છે, તે શ્રી જિનશાસનરૂપ એટલે સત્યતાદિક સુંદરપણાવડે અને મહા પ્રભાવવાળી લક્ષ્મીવડે યુક્ત એવા જિનાગમરૂપ સમુદ્રને છોડીને ખીન્ન કોઈનો હું આશ્રય કરતો નથી. એટલે ભજતો નથી. અહીં સમુદ્ર અને જિનાગમની સરખામણી પોતપોતાની બુદ્ધિથી કરી લેવી. અને તેજ પ્રમાણે સર્વત્ર જાણવું. ૧૯૭.

જિનાગમ ઇચ્છિત રૂપને આપનાર હોવાથી કલ્પવૃક્ષની ઉપમા-વડે તેની સ્તુતિ કરે છે.—

पूर्णः पुण्यनयप्रमाणरचनापुणैः सदास्थारसै-

स्तत्त्वज्ञानफलः सदा विजयते स्याद्वादकल्पद्रुमः ।

एतस्मात्पतितैः प्रवादकुसुमैः पद्दर्शनारामभू-

भूयः सौरभमुद्गमत्यभिमतैरध्यात्मवार्तालवैः ॥ ૧૯૮ ॥

મૂલાર્થ—સમ્યક્ આસ્થારૂપી રસવાળાં પવિત્ર નયો અને પ્રમાણોની રચનારૂપ પુષ્પોવડે પૂર્ણ અને તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ ફળવાળો સ્યાદ્વાદરૂપ કલ્પવૃક્ષ નિરંતર જયવંત વર્તે છે. તેના પરથી ખરી પડેલાં અભીષ્ટ અને અધ્યાત્મની વાર્તાના લેશવાળાં પ્રવાદરૂપ પુષ્પોવડે પદ્મદર્શનરૂપ ઉપવનની પૃથ્વી અત્યંત સુગંધ આપે છે. ૧૯૮.

ટીકાર્થ—સારી આસ્થા-પ્રતિષ્ઠા અથવા શ્રદ્ધારૂપી રસવાળાં એટલે સુગંધવાળાં પવિત્ર નૈગમાદિક નયો અને પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણોની રચનારૂપ પુષ્પોવડે પૂર્ણ-આમ તથા તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ એટલે વાસ્તવિક વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાનરૂપ ફળવાળો અનેકાંતવાદરૂપ (જિનાગમરૂપ) કલ્પવૃક્ષ નિરંતર અત્યંત જયવંત વર્તે છે, તે કલ્પવૃક્ષ કેવો છે? તે કહે છે.—આ સ્યાદ્વાદરૂપી કલ્પવૃક્ષ પરથી પડેલાં અને સર્વને રૂચિ કરનારા એટલે જિનેશ્વરે કહેલાં હોવાથી લોકશ્રુતિવડે ગ્રહણ કરાયેલાં તથા અધ્યાત્મની કથાના લેશવાળાં પ્રકૃષ્ટ વસ્તુના વાદરૂપી પુષ્પોવડે ઔદ્ધ, સાંખ્ય, કણાદ, ગૌતમ, જૈમિની અને ગ્રહસ્પતિ એ છ દર્શનો

૩૫ ઉપવનની ભૂમિ અતિગય મુગધને વમે છે—મૂકે છે અર્થાત્ આપે છે ૧૮૮

જિનાગમનુ ઉત્તતપણુ હોવાથી મેરૂ પર્વતની ઉપમાવડે તેની શ્તુતિ કરે છે—

ચિત્રોત્સર્ગશુભાપગ્રાદરચનાસાનુશ્રિયાલક્ષ્મ

શ્રદ્ધાનન્દનચન્દનદ્રુમનિભપ્રજ્ઞોલ્લસત્મૌરભ ।

આમ્યદ્વિઃ પરદર્શનગ્રહગૈરાસેવ્યમાન સદા

તર્કસ્વર્ણગિલોચ્છિતો વિજયતે જેનાગમો મન્દર ॥૧૯૯॥

મૂલાર્થ—નાના પ્રકારના ઉત્તમ અને શુભ અપવાદની રચના રૂપી ગિખરોની ગોભાવડે જે અનુદૃત છે, શ્રદ્ધારૂપી નદનવનમા રહેલા ચદનવૃક્ષો ચદન બુદ્ધિયક્ષી જેમા મુગધ પ્રમરેલી છે, પરિભ્રમણ કરતા અન્ય દર્શનોરૂપી શ્રદ્ધાના ચમુડાડે નિરતર જે મેવાતો છે અને તર્કરૂપી મુર્ચ્ચાની ગિવાઓડે જે અતિ ઉત્તત છે એવો જિનાગમરૂપી મેરૂ પર્વત વિજયત વર્તે છે ૧૮૮

ટીકાર્થ—નાના પ્રકારના ઉત્તમો એટલે આમાન્ય સનાતન ધર્મ ના વ્યવહારો તથા શુભ એટલે નિર્દોષ અપવાદો એટલે કારણ વિગેરે મેવા લાયક ધર્મના વ્યવહારોની રચનારૂપી—નાણીના વિન્યામરૂપી ગિખરોની ગોભાવડે અનુદૃત—નૂનાથી શોભતો, શ્રદ્ધા-જિનવચન પર આસ્તિત્વપાણરૂપ નદન વનમા ચદન વૃક્ષના જેવી બુદ્ધિયક્ષી જેમા મુનામનારૂપી મુગધનો ચમુડ પ્રમરી ગ્રહેલ છે એવો, તથા પરિભ્રમણ કરતા અન્ય દર્શનો એટલે જૈન દર્શનથી વ્યતિક્રિત બીજા દર્શનો અર્થાત્ ધર્મ અને પ્રમાણો અભેદ હોવાથી બીજા દર્શનોઓ રૂપી મૂર્ચ્ચાદિક શ્રદ્ધાના ચમુડથી ચર્મદા મેવાતો—આશ્રય કગતો, તથા ચત્ત ન્યાયના વિચારોરૂપી કાચન ગિવાઓડે અતિ ઉત્તત, એવો જૈન શિદ્ધાંતરૂપી મેરૂ પર્વત જયવત વર્તે છે ૧૮૮

જિનાગમ મહા પ્રકાનપરક હોવાથી તેની મૂર્ચ્ચાની ઉપમાડે શ્તુતિ કરે છે—

સ્યાદોપાપગમસ્તમાસિ જગતિ લીયન્ત એવ લક્ષ્ણ-

દધ્યાનો પ્રિગદીભવન્તિ નિવિહા નિદ્રા દુશોર્ગચ્છતિ ।

યસ્મિન્નશ્ચુદિતે પ્રમાણદિવસપ્રારમકલ્યાણિની

પ્રાંઢત્વ નયગીર્દધાતિ સ રવિજનાગમો નન્દતાત્ ॥૨૦૦॥

સર્વેની દૃષ્ટિ-દર્શન એક એક નયનો આશ્રય કરનારી છે; પણ જિન સંબંધી દૃષ્ટિ-વસ્તુ જોવાની બુદ્ધિ સમગ્ર નયોવડે અથિત છે, માટે આ જિનશાસનને વિષે અત્યંત સારપણું એટલે સર્વ મતોમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ-પણું સાક્ષાત્-પ્રત્યક્ષ જ દેખાય છે. ૨૦૨.

પૂર્વે કહેલા હેતુથી બીજાં દર્શનોવડે જૈન દર્શન પરાભવ પમાડી શકાય તેવો નથી એરૂપ ગુણની સ્તુતિ કરે છે.—

ઉષ્મા નાર્કમપાકરોતિ દહનં નૈવ સ્ફુલિંગાવલી

નાવિંધ સિન્ધુજલપ્લવઃ સુરગિરિં ગ્રાવા ન ચાભ્યાપતન્ ।

एवं सर्वनयैकभावगरिमस्थानं जिनेन्द्रागमं

तत्तद्दर्शनसंकथांशरचનાरूपा न हन्तुं क्षमा ॥ ૨૦૩ ॥

મૂલાર્થ—ઉષ્મા (ઘામ) સૂર્યને દૂર કરી શકતો નથી, અગ્નિના કણીયાનો સમૂહ અગ્નિને દૂર કરી શકતો નથી, નદીના જળતું પૂર સમુદ્રને દૂર કરી શકતું નથી, તથા સન્મુખ પડતો પાષાણ મેરૂ પર્વતને હઠાવી શકતો નથી, તેજ પ્રમાણે સર્વ નયોના અદ્વિતીય ભાવના ગૌરવવાળા સ્થાનરૂપ જિનેન્દ્રના આગમને તેના અંશની રચનારૂપ તે તે દર્શનોની કથા પરાભવ કરવા સમર્થ નથી. ૨૦૩.

ટીકાર્થ—ઉષ્મા એટલે ઘામ અર્થાત્ ઉષ્મા સ્પર્શવાળા ધૂળ વિગેરે પદાર્થ સૂર્યને દૂર કરી શકતા નથી એટલે પોતાના તાપથી સૂર્યના તાપનો પરાભવ કરી શકતા નથી, તથા અગ્નિના કણીયાનો સમૂહ દાવાનળના પ્રકાશને દૂર કરી શકતો નથી, તથા નદીના જળતું પૂર સમુદ્રને દૂર કરી શકતું નથી (હઠાવી શકતું નથી,) તથા સન્મુખ પડતો પથ્થરનો કંકડો મેરૂ પર્વતને દૂર હઠાડી શકતો નથી. તે જ પ્રમાણે એટલે પૂર્વે કહેલા દૃષ્ટાન્ત અને દાર્ષાતિકની યોજનાના અનુક્રમ પ્રમાણે સર્વ નયોનો એક ભાવ એટલે એક સ્થળે સિદ્ધ કરવારૂપ ભાવ, તદ્રૂપ ગૌરવતાના સ્થાનભૂત અથવા ઘરરૂપ જિનેન્દ્રાગમને તેના અંશની રચનારૂપ એટલે એક એક નયની રચનાવાળી તે તે દર્શનની કથા એટલે તે તે મતવાળાના મતની વાર્તા પરાભવ કરવા સમર્થ થઈ શકતી નથી. ૨૦૩.

હવે જૈન મતવાળાને પોતાના મતને સાધવામાં ચિત્તની કલુષતા દૂર થાય છે, એ ગુણવડે તેની સ્તુતિ કરે છે.—

दुःसाध्यं परवादिनां परमतक्षेपं विना स्वं मतं

तत्क्षेपे च कपायपंककलुषं चेतः समापद्यते ।

સોડય નિ સ્વનિધિગ્રહ્યવસિતો વેતાલકોપક્રમો

નાય સર્વહિતાવહે જિનમતે તત્ત્વપ્રસિદ્ધ્યર્થિનામ્ ॥૨૦૪॥

મૂલાર્થ—અન્ય ધર્મીઓને પર મતનો તિરસ્કાર કર્યા વિના પોતાનો મત આધરો દુષ્કર છે, અને તે તિરસ્કાર કરવાથી ચિત્ત કપાયરૂપી પડે કરીને ઝલુપ (મવિન) થાય છે તે આ નિર્ધનના નિધાનને ગ્રહણ કરવામા ઉદ્યમનત થયેલો વેતાલના કોપનો વેગ છે, અને તે વેગ તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થોઓને સર્પને હિતકર એના જિનાગમને વિષે નથી ૨૦૪

ટીકાર્થ—પરવાદીઓને એટલે અન્ય દર્શનના વક્તાઓને પણ અન્ય દર્શનનો આક્ષેપ એટલે અસહોષતુ આરોપણ, નિંદા, તિરસ્કાર અથવા પોતાના મતનો ગર્વ કર્યા વિના પોતાનો મત દુ સાધ્ય છે એટલે સિદ્ધ કરવો અશક્ય છે, અને તે પરમતનો તિરસ્કાર વિગેરે કંઈક મન કપાયરૂપી ગદવવડે મલિન થાય છે તે તિરસ્કારાદિક વ્યાપાર નિર્ધનના નિધાનતુ હરણ કરવાના વિવિધા ઉદ્યમનત થયેલા એના વેતાલના—હૂતના આવેશવાળા મૃતકના કોપના વેગ જેવો છે, કેમકે તેનાવડે ધર્મરૂપી ધનતુ હરણ થવાપણુ છે આ હમણા કહેલો પ્રકાર પારમાર્થિક જ્ઞાનના પ્રયોજનવાળા પુરુષોને સર્વને હિતકારક એવા જિનાગમને વિષે બીલકુલ નથી ૨૦૪

હવે જિનાગમને વિષે પોતાનુ મન અત્યંત લીન થયેલુ છે, તે કર્તા દેખાડે છે —

વાર્તા સન્તિ સહસ્રશ પ્રતિમતં જ્ઞાનાશવદ્ધક્રમા-

શ્વેતસ્તાસુ ન ન. પ્રયાતિ નિતરા લીન જિનેન્દ્રાગમે ।

નોત્સર્પન્તિ લતાઃ કતિ પ્રતિદિશ પુષ્પૈ પવિત્રા મધૌ

તામ્યો નૈતિ રતિ રસાલકલિકારક્ષ્તુ પુસ્કોકિલ ૨૦૫

મૂલાર્થ—દરેક દર્શનમા જ્ઞાનના લેશથી જેનો કંમ આધેલો છે, એવી હજારો વાર્તાઓ છે, તોપણુ જિનેશ્વરના આગમમા અત્યંત લીન થયેલુ અમારુ મન તે વાર્તાઓ તરફ જતુ નથી, કેમકે વસત-ઋતુમા દરેક દિશાએ પુષ્પોથી પવિત્ર એવી કેટલી લતાઓ નથી દેખાતી? અર્થાત્ ઘણી દેખાય છે, તોપણુ આમ્રની મજરીમા આમક્ર થયેલો કોઈય પક્ષી તે લતાઓ પર પ્રીતિ પામતો નથી ૨૦૫

ટીકાર્થ—દરેક મતમાં જ્ઞાનના લેશવરે જેનો અનુક્રમ રચેલો છે એવી હજારો વાર્તાઓ-વૃત્તાંતો છે, તોપણ જિનેશ્વરના સિદ્ધાન્તને વિષે અત્યંત લીન-મગ્ન થયેલું અમારું મન તે મતોની વાર્તાઓ તરફ જતું નથી. અહીં દૃષ્ટાંત કહે છે.—વસંત ઋતુમાં પુષ્પોના સમૂહવરે ઉન્નવળ એવી લતાની શ્રેણીઓ દરેક દિશામાં ફેટલી ફેટલી નથી પ્રસરતી એટલે પુષ્પની સમૃદ્ધિવાળી નથી હોતી? અર્થાત્ સર્વ લતાઓ પુષ્પોની સમૃદ્ધિવાળી હોય છે, તો પણ આમ્રવૃક્ષની મંજરીમાં આસક્ત થયેલો કોકિલ (કોયલ) પક્ષી તે લતાઓ પર પ્રીતિ કરતો નથી, તે તો આમ્રવૃક્ષની મંજરીનો ઉપભોગજ કરે છે—તેમાંજ આસક્ત થાય છે. ૨૦૫.

સામાન્ય અને વિશેષ એ બન્ને પ્રકારની વસ્તુને પ્રતિપાદન કરનાર જિનાગમને વિષે શક્ય એ કરેલી પીડા હોતી નથી, તે કહે છે.—

शब्दो वा मतिरर्थ एव वसु वा जातिः क्रिया वा गुणः

शब्दार्थः किमिति स्थिता प्रतिमतं संदेहशंकुव्यथा ।

जैनेन्द्रे तु मते न सा प्रतिपदं जात्यन्तरार्थस्थितेः

सामान्यं च विशेषमेव च यथा तात्पर्यमन्विच्छति॥૨૦૬॥

મૂલાર્થ—શું આ આત્મા શબ્દરૂપ છે? બુદ્ધિરૂપ છે? અર્થરૂપ છે? દ્રવ્યરૂપ છે? જાતિરૂપ છે? ક્રિયારૂપ છે? ગુણરૂપ છે? કે શબ્દાર્થરૂપ છે? આ પ્રમાણે દરેક મતમાં સંદેહરૂપી શક્યની વ્યથાઓ રહેલી છે. પરંતુ જિનેદ્રના મતમાં તો દરેક પદે જાત્યંતરનો અર્થ હોવાથી તે સંદેહની વ્યથા છે જ નહીં, કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષ જ યથાર્થ તાત્પર્યને શોધે છે. ૨૦૬.

ટીકાર્થ—અહીં કિ તથા વા શબ્દનો દરેક પદની સાથે સંબંધ લેવાનો છે. તેથી કરીને શું આ આત્મા શબ્દરૂપ ધ્વનિરૂપ છે? અથવા શું બુદ્ધિરૂપ છે? અથવા શું અર્થ એટલે ઉત્પન્ન થયેલા પરિણામ માત્રરૂપ કે પરમાણ્વાદિરૂપ છે? અથવા શું દ્રવ્યમાત્ર છે? અથવા શું જાતિ-ચૈતન્ય માત્ર જ છે? અથવા શું ક્રિયામાત્ર એટલે ઉત્પાદ વ્યયરૂપ છે? અથવા શું જ્ઞાનાદિક ગુણરૂપ છે? તેનો શબ્દાર્થ કેવો છે? આ પ્રમાણે દરેક દર્શનમાં સંશયરૂપી શંકા એટલે ખીલો અર્થાત્ હૃદયમાં રહેલા શક્યે કરેલી પીડા રહેલી છે; પરંતુ જિનેદ્રના સિદ્ધાન્તને વિષે તો તે સંદેહની વ્યથા છે જ નહીં, કારણ કે તેમાં તો પદ પદ

પ્રત્યે એટલે વસ્તુ વસ્તુ પ્રત્યે એક જાતિથી બીજી જાતિને વિષે એટલે બીજા ધર્મને વિષે જે પદાર્થની નર્તના છે, તેથી યથાર્થ સ્વભાવે કૃત્રિને સામાન્ય તે અવ્યક્ત સત્તારૂપ વસ્તુ તથા વિશેષ તે વ્યક્ત સત્તા-તે ॥ તાત્પર્યને-અભિપ્રાયને જ શોધે છે, અર્થાત્ સામાન્ય ના જ વિગેરે હોય છે એમ સ્પષ્ટ બતાવેલું છે ૨૦૬

આદ્યાદના સ્વરૂપની સ્તુતિ કરે છે —

યત્રાનપિતમાદધાતિ ગુણતા મુખ્ય તુ વસ્તુવર્ણિત
તાત્પર્યાનવલંબનેન તુ ભવેદ્બોધ સ્ફુટ લૌકિક ।

સપૂર્ણ ત્વચભાસતે કૃતધિયા કૃત્સ્નાદ્વિવક્ષાક્રમા-

ત્તા લોકોત્તરભગપદ્ધતિમયીં સ્યાદ્વાદમુદ્રા સ્તુમ ॥૨૦૭॥

મૂલાર્થ—જેને વિષે અનર્ણિત વસ્તુ ગૌણપણને પામે છે, અને અર્ણિત વસ્તુ મુખ્યતાને પામે છે, તથા તાત્પર્યતુ અનવખન કર્યા વિના જ લૌકિક જ્ઞાન સ્ફુટ થાય છે, અને દુર્ગવ બુદ્ધિવાળા પુરૂષોને મમત્ર વિનક્ષાના ક્રમથી સપૂર્ણ વસ્તુ ભામે છે, તે અલૌકિક રચનાની પદ્ધતિનાળી સ્યાદ્વાદ મુદ્રાની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ ૨૦૭

ટીકાર્થ—તે એટલે હમાણ કહેવાને એની લોકોત્તર એટલે અર્વમા પ્રધાન એવી મહત્તમગી વિગેરેની રચનાની પદ્ધતિઓમય એટલે તેની શ્રેણીઓ અથવા માનમય સ્યાદ્વાદ મુદ્રાને એટલે અને કાત વાદની ગૌણને અમે સ્તુતિવિષય જીએ છીએ તે સ્યાદ્વાદ મુદ્રા કેની છે? તે કહે છે—કે જે સ્યાદ્વાદ મુદ્રાને વિષે અનર્ણિત એટલે કોઈક પ્રકારે કહેવાને નહીં ઈચ્છેથી વસ્તુ ગૌણ-અમુખ્ય પણને પામે છે, અને અર્ણિત એટલે કોઈક પ્રકારે કહેવાને ઈચ્છેથી વસ્તુ મુખ્યપણને-પ્રધાનપણને પામે છે, તથા તાત્પર્ય એટલે વાસ્તવિક સ્વરૂપતુ અનવખન-આશ્રય કર્યા વિના જ લૌકિક જ્ઞાન એટલે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રવય વિગેરે રૂપ લોકમા નર્તતો વ્યવહાર સ્ફુટ એટલે સ્પષ્ટ થાય છે જેમ કે “આ મારો પિતા છે, આ મારી માતા છે વિગેરે” તથા દુર્ગવ બુદ્ધિવાળા પુરૂષોને મમત્ર વિનક્ષાના ક્રમથી એટલે કહેવાને ઈચ્છેવા અનુક્રમથી પરિપૂર્ણ વસ્તુ ભામે છે એટલે પ્રમશે છે ૨૦૮

જિનામ પોતાના આક્ષેપને દૂર કરનાર છે, તથા મદ બુદ્ધિવાળા અને આશ્રય કરનાર છે, એ જાણવે તેની સ્તુતિ

આત્મીયાનુભવાશ્રયાર્થવિષયોઽપ્યુચ્ચૈર્યદીયઃ ક્રમો
મ્લેચ્છાનામિવ સંસ્કૃતં તનુધિયામાશ્ચર્યમોહાવહઃ ।

વ્યુત્પત્તિપ્રતિપત્તિહેતુવિતતસ્યાદ્વાદવાગ્મુંક્ષિતં

તં જૈનાગમમાકલચ્ય ન વયં વ્યાક્ષેપભાજઃ કચિત્ ॥૨૦૮॥

મૂલાર્થ—પોતાના અનુભવનો આશ્રય જ જેના અર્થનો વિષય છે એવો પણ જે જિનાગમનો ઉચ્ચ ક્રમ તે મ્લેચ્છોને સંસ્કૃત ભાષાની જેમ અદ્ય બુદ્ધિવાળાને આશ્ચર્ય તથા મોહ ઉત્પન્ન કરનાર છે. તેવા વ્યુત્પત્તિ, પ્રતિપત્તિ, હેતુ અને વિસ્તારવાળા સ્યાદ્વાદની વાણીથી રચાયેલા જિનાગમને જાણીને અમે કોઇપણ ઠેકાણે વ્યાક્ષેપને ભજનારા થતા નથી. ૨૦૮.

ટીકાર્થ—તે એટલે જેના ગુણો હમણાં કહેવામાં આવશે એવા જિન સિદ્ધાન્તને જાણીને જિનાગમના આશ્રયવાળા અમે કોઇપણ મતમાં વ્યાક્ષેપને ભજનારા એટલે નિશ્ચય રહિત અને મૂઢતાને ભજનારા થતા નથી. તે જિનાગમ કેવો છે? તે કહે છે.—કે જે જિનાગમ વ્યુત્પત્તિ એટલે તાત્પર્યાર્થ અથવા શબ્દની વસ્તુના સારને ઓઘ કરનારી શક્તિ, પ્રતિપત્તિ એટલે કર્તવ્યનું જ્ઞાન અથવા ઘટિત અર્થની પ્રાપ્તિ, હેતુ એટલે સાધ્ય વસ્તુને સાધનારૂં કારણ—સાધન તથા વિસ્તારવાળો સ્યાદ્વાદ એટલે નિત્યાનિત્યાદિક અનેકાંત વાદ, આ સર્વ પ્રકારની વાણીવડે રચાયેલો છે; તથા જે આગમનો પૂર્વાપર અનુક્રમ આત્માનો અથવા પોતાનો અનુભવ એટલે બ્રાંતિરહિત જ્ઞાન, એજ આશ્રય એટલે પ્રતીતિને પ્રતિપાદન કરનાર સંબંધરૂપ જ અર્થ વિષય છે. એવો હોવાથી મ્લેચ્છોને એટલે વાઘરી, ભિક્ષુ વિગેરેને સંસ્કૃત ભાષાની જેમ અદ્ય બુદ્ધિવાળાને અત્યંત ચમત્કાર અને વિમૂઢતા કરનાર છે. ૨૦૮.

આવા જૈન શાસન ઉપર જેને દ્વેષ હોય છે, તેને પરિણામે કંટુ રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે.—

મૂલં સર્વવચોગતસ્ય વિદિતં જૈનેશ્વરં શાસનં

તસ્માદેવ સમુત્થિતૈર્નયમતૈસ્તસ્યૈવ ચત્વંડનમ્ ।

एतत्किञ्चन कौशलं कलिमलच्छन्नात्मनः स्वाश्रितां

शाखां छेत्तुमिवोद्यतस्य कटुकोदर्काय तर्कार्थिनः ॥૨૦૯॥

મૂલાર્થ—સર્વ વચનને પ્રાપ્ત થયેલા અભિપ્રાયના મૂળભૂત આ જિનેશ્વરનું શાસન પ્રસિદ્ધ છે તે જિનાગમથી જ ઉત્પન્ન થયેલા નયના મતો વડે તેનું જ ને ખડન કરવું, તે તો પોતાના આશ્રયરૂપ શાખાને છેદના ઉદ્ધમનત થયેલા માપુસની જેમ પાપમળથી આચ્છાદિત થયેલા તર્કચીઓની તુચ્છ કુશળતા કટુ (અનિષ્ટ) રૂપને માટે છે ૨૦૮

ટીકાર્થ—સર્વ શાસ્ત્રોને પ્રાપ્ત થયેલા અભિપ્રાયનું મૂળ એટલે તેના જન્મસ્થાનરૂપ જિનેશ્વરનું આગમ-મિદ્ધાત પ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે સર્વ શાસ્ત્રો સર્વજ્ઞથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે તે જિનાગમથી જ ઉત્પન્ન થયેલા નયના વાદોએ કરીને તે જિનાગમનું જ દ્વેષથી ને ખડન કરે છે એટલે વાદી લોકો તેના ને ઉચ્છેદ કરે છે, તે જિનાગમનું ખડન પાપમળે વરીને આચ્છાદિત થયેલા તર્કચીઓની એટલે ન્યાયના પારિત્યને ઈચ્છનારાઓની તુચ્છ કુશળતા તેઓને કટુ રૂપને માટે એટલે ઉત્તર જાળમા દુષ્ટ વિપાકરૂપ રૂપને માટે થાય છે જેમ પોતાના આધારરૂપ શાખાને છેદવા તત્પર થયેલાને અનિષ્ટ રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ ૨૦૯

જિનાગમને જાપુનાર પુરૂષો અન્યત્ર પ્રીતિને પામતા નથી, તે કહે છે —

ત્યક્તોન્માદવિમજ્જવાદરચનામાકર્ણ્ય કર્ણામૃત
સિદ્ધાન્તાર્થરહસ્યવિત્ત્વ લભતામન્યત્ર શાસ્ત્રે રતિમ્ ।

यस्या सर्वनया निशन्ति न पुनर्व्यस्तेषु तेष्वेव या

मालाया मणयो लुठन्ति न पुनर्व्यस्तेषु मालापि सा॥૨૧૦॥

મૂલાર્થ—ત્યાગ કરેલા ઉન્માદવડે વિભાગ કરનાને યો ય એની વાદ રચનારૂપ કર્ણામૃતને સાલણીને સિદ્ધાન્તના અર્થના રહસ્યને જાણનાર પુરૂષ બીજા કયા શાસ્ત્રમા પ્રીતિ પામે? કે ને ગ્યનામા અર્થ નયોનો પ્રવેશ છે, પણ ભિન્ન ભિન્ન એના તે નયોને ત્રિરે તે રચના નથી કેમકે માળામા મણિઓ હોય છે, પણ પૃથક્ પૃથક્ એના મણિઓમા તે માળા ટોતી નથી ૨૧૦

ટીકાર્થ—ત્યાગ કરેલા ઉન્માદવડે એટલે મતિભ્રમ અથવા ચિત્તના વિભ્રમવડે વિભાગ કરના યોગ્ય એટલે સામાન્ય ધર્મચક્રી બીજા ધર્મના પુરસ્કાર કરના યોગ્ય નાદ રચના એટલે વસ્તુને પ્રતિપાદન કરનાર વાણી તેના વિન્યામરૂપ કર્ણામૃતને એટલે શ્રવણને

અમૃતના પારણા સમાન વચનોને સાંભળીને જિનાગમના તત્ત્વને જાણનારો પુરૂષ ખીજા કયા શાસ્ત્રમાં પ્રીતિને પામે? મહા અંતર હોવાથી કોઈપણ શાસ્ત્રમાં પ્રીતિ પામેજ નહીં, કેમકે સિદ્ધાંતવાદની રચનામાં સર્વે નૈગમાદિક નયોનો પ્રવેશ છે એટલે તે સર્વ તેમાં અંતર્ભાવ પામેલા છે. પણ ભિન્ન ભિન્ન રહેલા પ્રત્યેક નયોમાં તે સિદ્ધાન્તવાદની રચના રહેલી નથી. કેમકે માળામાં એટલે રત્નાવળી વિગેરે હારની ચેરમાં ચંદ્રકાંત, વૈડૂર્ય વિગેરે મણિઓનો સમૂહ રહેલો હોય છે, પણ ભિન્ન ભિન્ન રહેલા મણિઓમાં તે માળા હોતી નથી. તેજ રીતે ભિન્ન ભિન્ન રહેલા નયોમાં સિદ્ધાન્તવાદની રચના પણ હોતી નથી. તે આ પ્રમાણે-માત્ર વિશેષને જ પ્રતિપાદન કરનાર ઔદ્ધમતમાં વસ્તુના સિદ્ધાન્તની રચના દુર્લભ છે, તે જ પ્રકારે માત્ર સામાન્યને જ પ્રતિપાદન કરનાર તથા જૂદા જૂદા તે બંનેને પ્રતિપાદન કરનાર સાંખ્યના મતમાં પણ વસ્તુના સિદ્ધાન્તની રચના દુર્લભ છે. ૨૧૦.

હવે પ્રબંધનો ઉપસંહાર કરે છે.—

અન્યોઽન્યપ્રતિપક્ષભાવવિતથાન્ સ્વસ્વાર્થસત્યાન્નયા-
ન્નાપેક્ષાવિષયાગ્રહૈર્વિભજતે માધ્યસ્થ્યમાસ્થાય યઃ ।

સ્યાદ્વાદે સુપથે નિવેશ્ય હરતે તેષાં તુ દિઙ્મૂઢતાં
કુન્દેન્દુપ્રતિમં યશો વિજયિનસ્તસ્યૈવ સંવર્ધતે ॥ ૨૧૧ ॥

મૂલાર્થ—પરસ્પર શત્રુભાવને લીધે નિષ્ક્રાંત અને પોતપોતાના અર્થમાં સત્ય એવા નયોનો જે પુરૂષ અપેક્ષા વિષયના આગ્રહવડે મધ્યસ્થપણાનો આશ્રય કરીને વિભાગ કરે છે, તથા જે માણસ સ્યાદ્વાદરૂપી સારા માર્ગમાં ચિત્તને સ્થાપન કરીને તે નયોની દિઙ્મૂઢતાનો નાશ કરે છે, તે જ વિજયવંત પુરૂષનું કુંદ પુષ્પ તથા ચંદ્રના જેવો ઉજ્જવળ યશ વૃદ્ધિ પામે છે. ૨૧૧.

ટીકાર્થ—પરસ્પર શત્રુપણાને લીધે એટલે વિરોધપણાને લીધે અસત્ય એટલે પરપક્ષમાં નિષ્ક્રાંત આપારવાળા અને પોતપોતાના અર્થમાં-પક્ષમાં સત્ય-સદ્ગત નૈગમાદિક નયોનો જે પુરૂષ અપેક્ષા એટલે ગોણુ અને સુખ્યતાના સંબંધવાળા વિષયના-છાચ્છત અર્થના આગ્રહવડે-પોતપોતાના પક્ષની મર્યાદાએ કરીને ગ્રહણ કરવાના વિધિઓવડે-માધ્યસ્થપણાનો-દુરાગ્રહ રહિતપણાનો આશ્રય કરીને વિભાગ કરતો

નથી એટલે અપેક્ષાનો અભાવ કરતો નથી, તથા જે પુરૂષ સ્યાદ્રાદ-
રૂપી-અનેકાતવાદરૂપી સન્માર્ગમા-નિપુણ એવા ન્યાયમાર્ગમા ચિત્તને
સ્થાપન કરીને તે નયોના દિગ્મૂઢપણાને હરણુ કરે છે એટલે યોગ્ય
સ્થાનમા નિયોગ કરનારડે તેણે નિવારણુ કરે છે, તે વિજયવત મા-
ણસનો જ હુંદ પુખ્ત તથા ચદ્રના જેવો નિર્મળ યશ વૃદ્ધિ પામે છે
આ રલોકમા 'વશ' શબ્દ છે તેથી અથકારે પોતાનુ 'યશોવિજય' એણુ
નામ સૂચિત કર્યું છે, એમ સમજણુ ૨૧૧

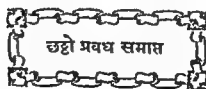
॥ इति जिनमतस्तुत्यधिकार ॥

इति श्रीमद्दामहोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणेशिष्यमुह्यपण्डितश्रीलाभविजयगणेशि-
ष्यमुह्यपण्डितश्रीजितविजयगणिसतीष्यपण्डितश्रीनयविजयगणेशचरणकमलचचरीकेण पण्डि-
तश्रीपद्मविजयगणिसहोदरेण पण्डितयशोविजयेन विरचितेऽध्यात्मसारप्रकरणे षष्ठप्रवच ॥

अध्यात्मरत्नजननी विशदात्महृष्टिर्यत्रैकतादिनयभगतरगितास्ति।
षष्ठप्रबन्धजलधौ फलकाभवृत्तिरेपास्तु भव्यनिबहे भवतीरदात्री॥

“આ છઠ્ઠા પ્રબંધરૂપી સમુદ્રમા અધ્યાત્મરૂપી રત્નને ઉત્પન્ન
કરનારી, નિર્મળ આત્મદષ્ટિનાળી, ઐશ્વર્યતાદિક નયની રચનારૂપ તરંગ-
વાળી આ ફલકના જેવી વૃત્તિ (ટીકા) ભવ્ય પ્રાણીઓને સસારના
તીરને પમારનારી યાત્રી ”

॥ इति श्रीतपागच्छगतसविज्ञशास्त्रीयमुनिश्रीबुद्धिविजयमुह्यशिष्यश्रीमुक्तिविजयग-
णिसतीष्यशिरोमणिमुनिश्रीबुद्धिविजयपदाभोरुहपणुपासनापरागमधुलिहा पण्डितश्रीगभीर-
विजयगणिना कृतायामध्यात्मसारश-दभावोचिटीकाया षष्ठ प्रवच ॥ ६ ॥

॥ અથ સપ્તમઃ પ્રવચ્ચઃ ॥

છકો પ્રબંધ કહ્યો. હવે સાતમો કહે છે. આ સાતમા પ્રબંધનો છકા પ્રબંધ સાથે આ પ્રમાણે સંબંધ છે—પૂર્વ પ્રબંધમાં આત્માનો નિશ્ચય કહ્યો. તે નિશ્ચયવાળાને તેનો અનુભવ થાય છે. તેથી આ પ્રબંધમાં અનુભવ કહે છે. આ સંબંધવડે આવેલા આ પ્રબંધનો પ્રથમ શ્લોક કહે છે.—

શાસ્ત્રોપદર્શિતદિશા ગલિતાસદ્ગ્રહકપાયકલુષાણામ્ ।

પ્રિયમનુભવૈકવેદ્યં રહસ્યમાર્વિર્ભવતિ કિમપિ ॥ ૧ ॥

મૂલાર્થ—શાસ્ત્રે દેખાડેલી દિશાવડે જેનો અસદ્ગ્રહ, કષાય અને કલુષતા નાશ પામ્યા છે એવા પુરૂષોને અનુભવવડે જ જાણવાલાયક કાંઈક ઈષ્ટ રહસ્ય પ્રગટ થાય છે. ૧.

ટીકાર્થ—જિનાગમે પ્રકાશ કરેલી દિશાવડે એટલે પ્રવૃત્તિના વિધિરૂપ માર્ગવડે નાશ પામેલ છે કદાચ્છ અને ક્રોધાદિ કષાયો જેના, તેથી નિર્મળ એવા હૃદયને ધારણ કરનારા પુરૂષોને એક અનુભવથી જ જાણવા લાયક એટલે બ્રાંતિરહિત યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને ગ્રહણ કરનાર પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનવડે જ માત્ર જાણવા લાયક અને પ્રિય એવું કાંઈક અલૌકિક—નવીન રહસ્ય—મોહવાળા મનુષ્યોથી ગોપવવા લાયક પરમાર્થ પ્રગટ થાય છે. ૧.

તે રહસ્ય કયું? તે કહે છે.—

પ્રથમાભ્યાસવિલાસાદાવિર્ભૂયૈવ ચત્ક્ષણાલીનમ્ ।

ચઞ્ચત્તરુણીવિભ્રમસમમુત્તરલં મનઃ કુરુતે ॥ ૨ ॥

મૂલાર્થ—જે રહસ્ય પ્રથમ અભ્યાસના વિલાસથી પ્રગટ થઈને ક્ષણવારમાં તક્લીન થયેલા મનને યુવતી સ્ત્રીના મનોહર વિલાસની જેવું અત્યંત આતુરતાવાળું કરે છે. ૨.

ટીકાર્થ—જે યોગીજનને પ્રિય એવું રહસ્ય પ્રથમ અભ્યાસના વિલાસથી એટલે પ્રથમનો—આરંભ વખતનો જે અભ્યાસ એટલે અધ્યાત્મપણાનું વારંવાર સેવન, તેના વિલાસથી એટલે ક્રીડાપ્રકારથી પ્રગટ થઈને અલ્પ કાળમાં જ તક્લીન થયેલા મનને વિલાસ પામતા એટલે કામુક પુરૂષના ચિત્તને ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરનારા યુવાવસ્થાથી મનોહર એવી સ્ત્રીના વિભ્રમ જેવું—શૃંગાર તથા અંગની ચેષ્ટાના મુંદર-

પાપાની જેવું અતિ આતુર કરે છે અર્થાત્ અધ્યાત્મના આરભમાં પ્રથમ પ્રવર્તેલો યોગીજનનો અભ્યાસ પાપુ આત્મસ્વરૂપના વિલાસના રસના સ્નાદવડે કામુક પુરૂષને ઝામિનીના વિલાસના વિભ્રમની જેમ આનંદકારક થાય છે ૨

હવે અનુભવના હેતુરૂપ મનના પ્રકારોને દેખાડે છે —

સુવિદિતયોગેરિષ્ટ ક્ષિપ્ત મૂઢ તથૈવ વિક્ષિપ્તમ્ ।

एकाग्र च निरुद्ध चेत पञ्चप्रकारमिति ॥ ૩ ॥

મૂલાર્થ—યોગને સારી રીતે જાણનારા (યોગીઓ) એ ક્ષિપ્ત, મૂઢ, નિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ એ પાંચ પ્રકારનું ચિત્ત ઈચ્છુ છે ૩

ટીકાર્થ—જેમણે યોગને એટલે બ્રહ્મપણુ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયને સારી રીતે જાણ્યો છે એવા યોગીઓએ મનને પાંચ પ્રકારનું ઇચ્છુ છે એટલે જાણવાને અત્યંત ઇચ્છુ છે (કહ્યું છે) તે આ પ્રમાણે— ક્ષિપ્ત એટલે વિષય અને રાગાદિકમાં મગ્ન ૧, મૂઢ એટલે બંને લોચ સંબધી નિવેકરણિત ૨, નિક્ષિપ્ત એટલે કાઈક રક્ત અને કાઈક નિરક્ત, ૩, એકાગ્ર એટલે સમાધિમાં સ્થિર ૪, તથા નિરુદ્ધ એટલે બહારના વિષયોનો ત્યાગ કરીને આત્માને વિષેજ રહેલું ૫, આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનું ચિત્ત યોગીઓએ જાણવું ૩

હવે પાંચ રલોકે કરીને તે મનના પાંચ પ્રકારોનું વિવરણ કરે છે —

विषयेषु कल्पितेषु च पुर स्थितेषु च निवेशित रजसा ।

सुखदुःसयुग्ग्रहिर्मुखमाम्नाત क्षिप्तमिह चित्तम् ॥ ૪ ॥

મૂલાર્થ—કલ્પિત અને સન્મુખ રહેલા વિષયોમાં રાગવડે સ્થાપન કરેલું, મુખ અને દુઃખથી યુક્ત તથા અધ્યાત્મથી બહિર્મુખ એવા ચિત્તને અહીં ક્ષિપ્ત નામનું કહેલું છે ૪

ટીકાર્થ—કલ્પિત એટલે રાગથી મુખદાથીપણે મનમાં ધારણ કરેલા અને સન્મુખ રહેલા એટલે દ્વિયોના નિષયમાં સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત થયેલા એવા રાજદાદિક નિષયમાં ગગના વગથી અત્યંત સ્થાપન કરેલું મુખ અને દુઃખથી મિશ્રિત તથા આત્મધર્મથી વિમુખ એવું મન આ અનુભવના અવિકારમાં ક્ષિપ્ત નામનું કહેલું છે, માટે અનુભવની ઇચ્છાનાણાએ આવું મન હતું નોંધવું ૪

क्रोधादिभिर्नियमित विरद्धकृत्येषु यत्तमोभूम्ना ।

कृत्याकृत्यविभागासगतमेतन्मनो मूढम् ॥ ૫ ॥

મૂલાર્થ—જે મન તમોગુણના બહુપણથી વિરૂદ્ધ કાર્યોમાં ક્રોધાદિકવડે નિયમિત થયેલું તથા કૃત્ય અને અકૃત્યના વિભાગે કરીને રહિત, તે મૂઠ નામનું મન કહેલું છે. ૫.

ટીકાર્થ—જે મન પૂર્વે કહેલા ક્રોધાદિક ચાર કષાયોવડે નિયમિત એટલે કાળના ક્રમે કરીને પોતપોતાના ઉપયોગના ક્રમવડે નિયંત્રિત અર્થાત્ નિરંતર કષાયોવડે યુક્ત, ધર્મવિરૂદ્ધ તથા લોકવિરૂદ્ધ કાર્યોમાં તત્પર, તમોગુણના બહુપણથી નિર્માણ કરેલું, ધર્મ અને સત્ ન્યાયમાર્ગાદિક કૃત્ય અને ચોરી વિગેરે અકૃત્યના વિભાગ રહિત એટલે કૃત્યાકૃત્યમાં રહેલા અંતરના જ્ઞાન રહિત, આવા પ્રકારનું વિવેક રહિત મન મૂઠ કહેલું છે—દિગ્મોહને પ્રાપ્ત થયેલું કહ્યું છે. માટે અનુભવની ઇચ્છાવાળાએ તેનો પણ જય કરવો. ૫.

સત્ત્વોદ્રેકાત્પરિહૃતં દુઃખનિદાનેષુ સુખનિદાનેષુ ।

શબ્દાદિષુ પ્રવૃત્તં સદૈવ ચિત્તં તુ વિક્ષિપ્તમ્ ॥ ૬ ॥

મૂલાર્થ—સત્ત્વ ગુણના અધિકપણને લીધે દુઃખનાં કારણોથી રહિત અને શબ્દાદિક સુખનાં કારણોમાં નિરંતર પ્રવૃત્ત થયેલું જે ચિત્ત તે વિક્ષિપ્ત નામનું કહેવાય છે. ૬.

ટીકાર્થ—સત્ત્વ ગુણના ઉત્કર્ષથી એટલે આત્મવીર્યના ઉલ્લાસથી દુઃખનાં કારણોરૂપ દુષ્ટ અભિસંધિવાળા કામાદિકથી રહિત અને સુખનાં કારણોરૂપ સત્ ન્યાયાદિકને વિષે તથા ઉચિત એવા શબ્દાદિક ભોગોને વિષે નિરંતર પ્રવૃત્ત એવા ચિત્તને વિક્ષિપ્ત એટલે સંસારના ભયથી ત્રાસ પામેલું કહ્યું છે, આવા મનને વિષે પણ પ્રવૃત્તિ કરવી નહીં. ૬.

અદ્વેષાદિગુણવતાં નિત્યં શ્વેદાદિદોષપરિહારાત્ ।

સદૃશપ્રત્યયસંગતમેકાગ્રં ચિત્તમાન્નાતમ્ ॥ ૭ ॥

મૂલાર્થ—અદ્વેષાદિક ગુણવાળાને નિરંતર ખેદ વિગેરે દોષના પરિહારથી સમાન પરિણામને પામેલું જે મન, તે એકાગ્ર કહેલું છે. ૭.

ટીકાર્થ—દ્વેષ એટલે ગુણને વિષે ઈર્ષ્યા એ વિગેરે જેમાં નથી, એવા એટલે અમાયાવીપણું વિગેરે ગુણોવાળા અને નિરંતર ખેદ એટલે સંતાપ અને આદિ શબ્દ છે તેથી વૈર, હાસ્ય અને અનાશ્વાસ વિગેરે દોષોના એટલે અધર્મની પ્રવૃત્તિના હેતુના પરિહારથી—ત્યાગથી સદૃશ એટલે સર્વ જીવોને વિષે તુલ્ય એવા પ્રત્યયને એટલે બોધ

પ્રકૃતિનાળા પાણિભને પામેલું જે ચિત્ત, તે એકાગ્ર એટલે એ સમતારૂપ જેનો વિષય છે એવું જહેલું છે અર્થાત્ તેવું મન અનુભવી પુરૂષને ઇષ્ટ વસ્તુનું સાધન થાય છે ૪

उपरतविकल्पवृत्तिकमवग्रहादिक्रमच्युत शुद्धम् ।

आत्माराममुनीना भवति निरुद्ध सदा चेत ॥ ૮ ॥

મૂલાર્થ—જેના વિકલ્પો નિવૃત્ત થયા છે એવી વર્તનાવાળું અને પ્રતિબંધાદિના ક્રમથી પૃથક્ થયેલું આત્મારામ મુનિઓનું જે ઉજ્જ્વળ ચિત્ત, તે નિરુદ્ધ કહેવાય છે ૮

ટીકાર્થ—આત્માને વિષે એટલે યોતાના સ્વભાવને વિષે વિશ્રાંતિ અથવા ક્રીડાની પ્રવૃત્તિવાળા યોગી જનોનું જે ઉપરત વિકલ્પવાળી એટલે જેના સકલપરૂપી કલ્પોલો નિવૃત્ત થયા છે એવી વર્તનાવાળું અને અવગ્રહ એટલે પ્રતિબંધ તથા આદિ શબ્દ છે માટે સ્નેહ રાગ, સંબંધ અને કલ્પના વિગેરેના ક્રમથી એટલે ઉદ્દેશથી પૃથક્ થયેલું તથા સર્વદા શુદ્ધ એટલે ઉજ્જ્વળ પાણિભનાળું એવું જે ચિત્ત, તે નિરુદ્ધ કહેવાય છે આવું ચિત્ત બાહ્ય વિષયોથી વિમુખ હોનાથી ઇષ્ટ કાર્ય કરનાર થાય છે ૮

पूर्वे कहेला मनना प्रकाराने જે સાધવા લાયક છે, તે કહે છે —

न समाधावुपयोग तिस्रश्चेतोदशा इह लभन्ते ।

सत्त्वोत्कर्षात् स्थैर्यादुभे समाधी सुखातिशयात् ॥ ૯ ॥

મૂલાર્થ—આ સમાધિમા પટેલી ત્રણ ચિત્તની અવસ્થા ઉપયોગને પામેલી નથી પણ સત્ત્વના ઉત્કર્ષને લીધે, સ્થૈર્યને લીધે તથા અતિશય મુખને વીરે છેલ્લી બે મનની અવસ્થાઓ ઉપયોગને પામે છે ૯

ટીકાર્થ—પ્રથમની ત્રણ પ્રકારની એટલે ક્ષિપ્ત, મૂઢ અને વિક્ષિપ્ત નામની ત્રણ ચિત્તની અવસ્થાઓ સમાધિમા એટલે નિશ્ચળ એકાગ્ર ધ્યાનને વિરે આધક ભાવને પામેલી નથી માટે તે ત્રણે દગાઓ વર્જવા યોગ્ય છે અને મત્તના ઉત્કર્ષને લીધે એટલે જીવના વીર્યની સ્ફુરણને લીધે તથા સ્થૈર્ય એટલે ચિત્તનો નિરોધ કરવાથી તેની ચિંતરતા થનાને લીધે તથા અતિશય મુખને લીધે બે સમાધિઓ એટલે એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ નામની મનની અવસ્થાઓ આધક ભાવને પામે છે ૯

વિક્ષિપ્તને વિષે વિશેષ કહે છે.—

યોગારંભસ્તુ ભવેદ્વિક્ષિપ્તે મનસિ જાતુ સાનન્દે ।

ક્ષિપ્તે મૂઢે ચાસ્મિન્ વ્યુત્થાનં ભવતિ નિયમેન ॥ ૧૦ ॥

મૂલાર્થ—કદાચ વિક્ષિપ્ત મન આનંદવાળું થયું હોય તો તેમાં યોગનો આરંભ થઈ શકે છે, પણ આ મન ક્ષિપ્ત અને મૂઢ હોય તો અવશ્ય વ્યુત્થાન જ થાય છે. ૧૦.

ટીકાર્થ—અહીં તુ શબ્દ સંભાવનાના અર્થમાં છે. કદાચિત્ વિક્ષિપ્ત એટલે રાગી અને વિરાગી એવા પ્રકારનું ત્રીજું અવસ્થાવાળું મન આનંદવાળું એટલે ધર્મના પ્રેમવાળું થયું હોય તો તે મનમાં યોગનો એટલે સમાધિની પ્રાપ્તિના ઉપયોગનો આરંભ થઈ શકે છે—સંભવિત છે. પણ આ મન બે ક્ષિપ્ત એટલે રાગવરે અસ્ત તથા મૂઢ એટલે ક્રોધાદિકથી યુક્ત હોય તો અવશ્ય વ્યુત્થાન એટલે તેમાંથી રાગાદિક સંસ્કારોનો ઉદ્ભવ જ થાય છે, તેથી એ એ પ્રકાર તો અવશ્ય વર્જવા યોગ્ય જ છે. ૧૦.

ફરીને પણ વિક્ષિપ્ત મન યોગનું સાધક છે, એ વાત છ. શ્લોકો-વરે કહે છે.—

વિપયકપાયનિવૃત્તં યોગેષુ ચ સંચરિણુ વિવિધેષુ ।

ગૃહલેલદ્વાલોપમમપિ ચલમિદં મનોઽભ્યાસે ॥ ૧૧ ॥

મૂલાર્થ—વિષયો અને ક્રિયાઓથી નિવૃત્ત થયેલું, વિવિધ પ્રકારના યોગોને વિષે ગમન કરનાર અને ગૃહના આંગણમાં ફીડા કરતા આળ-કની જેવું મન ચપળ હોય તો પણ અભ્યાસ દશામાં તે ઇષ્ટ છે. ૧૧.

ટીકાર્થ—શબ્દાદિક વિષયો અને ક્રોધાદિક ક્રિયાઓથી નિવૃત્ત એટલે વિમુખ થયેલું તથા વિવિધ પ્રકારના યોગોને વિષે એટલે મોક્ષના ઉપાયોને વિષે ગમન કરનાર અને ગૃહના આંગણમાં ફીડા કરતા આળકની જેવું એટલે ભદ્ર પરિણામને લીધે અંતર્મુખવાળું એવું મન એટલે અંતઃકરણ ચપળતાવાળું હોય તો પણ તે અભ્યાસને વિષે એટલે વારંવાર ઉપાયોનું પરિશીલન કરતી વખતે ઇષ્ટ છે, એટલે સાધન તરીકે માનેલું છે. ૧૧.

વચનાનુષ્ઠાનગતં યાતાયાતં ચ સાત્તિચારમપિ ।

ચેતોઽભ્યાસદશાયાં ગજાંકુશન્યાયતોઽદુષ્ટમ્ ॥ ૧૨ ॥

મૂલાર્થ—શાસ્ત્રના અનુષ્ઠાનમાં રહેલું મન બેકે ગમન આગમન

કરવાથી અતિચાર મહિત થયેલું હોય તો પણ તે અભ્યાસ દશામા ગજાનના દષ્ટાંતવડે અદ્વિત છે ૧૨

ટીકાર્થ—ગાસ્રમા કહેલા અનુષ્ઠાનમા-ક્રિયામા રહેલું એટલે આગમોક્ત ક્રિયાને પામેલું અને ગમન તથા આગમન (જાવ-આવ) કરતું હોવાથી અતિચારવાળું-દોષવાળું થયેલું મન પણ અભ્યાસ દશામા એટલે યોગાભ્યાસની પ્રથમ અવસ્થામા ગજાનના ન્યાયથી એટલે જેમ હાથી અકુશવડે-અનુશના પ્રહારવડે સારા માર્ગે જનારો તથા મુંદર ગતિવાળો થઈ શકે છે, તે દષ્ટાંતવડે અદ્વિત છે કારણ કે શિક્ષાના યોગથી તે માર્ગાનુસારીના પરિણામવાળું કરી શકાય છે ૧૨

જ્ઞાનવિચારાભિમુખ યયા યયા ભવતિ કિમપિ સાનન્દમ્ ।

અર્થે પ્રલોભ્ય વાહ્યૈરનુગૃહ્ણીયાત્તથા ચેત ॥ ૧૩ ॥

મૂલાર્થ—જેમ જેમ ચિત્ત કાંઈક (ધર્મકાર્યમા) આનંદ યુક્ત અને જ્ઞાન તથા વિચારની સન્મુખ થતું જાય, તેમ તેમ બાહ્ય પદાર્થોવડે તેને લોભ પમાડીને વશ કરવું ૧૩

ટીકાર્થ—જે જે પ્રકારે મન ધર્મકાર્યમા હૃયંયુક્ત-અતિ પ્રસન્ન અને કાંઈક જ્ઞાન તથા વિચારની સન્મુખ થતું જાય, તે તે પ્રકારે બાહ્ય એટલે આત્માથી ભિન્ન વસ્તુઓ (કહેવાશે એવા) શુભ આલબનભૂત પદાર્થોવડે તેને લોભ પમાડીને એટલે તેમા પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવીને તેને વશ કરવું ૧૩

પૂર્વે (૭૫૨) સૂચન કરેલા પદાર્થોને કહે છે —

અભિરૂપજિનપ્રતિમા વિશિષ્ટપદવર્ણવાક્યરચના ચ ।

પુરુષવિશેષાદિકમપ્યત ઇવાલબન હ્રુવતે ॥ ૧૪ ॥

મૂલાર્થ—એ જ કારણથી મુંદર જિનપ્રતિમાને, વિશિષ્ટ પ્રકારના પદ, વર્ણ અને વાક્યની રચનાને તથા વિશેષ પ્રકારના પુરુષ વિશેષને પણ આલબનભૂત કહેલા છે ૧૪

ટીકાર્થ—એ જ કારણથી એટલે જીવને આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી પ્રગટ લક્ષણવાળી-મનોહર આકૃતિવાળી જિનપ્રતિમાને એટલે તીર્થકરના મિત્રને, તથા વિશિષ્ટ પ્રકારની એટલે શુભને સૂચન કરનારી માગણિક લાવિત્યવાળી પદોથી એટલે આગમમા કહેલા આત્મા, ચેતન, જીવ વિગેરે પદોની, વર્ણોની એટલે ગભીર અર્થને કહેનારા પ્રણવાદિક અક્ષરોની, અને " જગત્ના શુર જિનેશ્વર જયવત

વર્તે છે” ઇત્યાદિ પદસમુદાયરૂપ વાક્યોની રચનાને એટલે વસ્તુ-સ્વરૂપને પ્રગટ કરનાર અને જિનેશ્વરના ગુણોનો આલાપ કરનાર સત્કવિની કાવ્યકૃતિને, તથા ગણધરાદિક સુસાધુ વિગેરે પુરૂષવિશેષાદિકને તેમજ અપિ શબ્દ હોવાથી શાસ્ત્રના પાઠ વિગેરેને પણ આલંબનભૂત કહ્યા છે, એટલે ચિત્તના નિગ્રહ માટે શુભ આશ્રયરૂપ કહેલાં છે. ૧૪.

“હેતુના આલંબનની ગવેષણા શા માટે કરવી પડે છે?” એવી આશંકા પર કહે છે.—

આલંબનૈઃ પ્રશસ્તૈઃ પ્રાયો ભાવઃ પ્રશસ્ત એવ યતઃ ।

इति सालंबनयोगी मनः शुभालंबनं दध्यात् ॥ १५ ॥

મૂલાર્થ—જેથી કરીને પ્રશસ્ત આલંબનોવડે પ્રાયે કરીને પ્રશસ્ત ભાવજ થાય છે, તેથી કરીને આલંબનના ખપવાળા યોગીએ મનને શુભ આલંબનવાળું કરવું. ૧૫.

ટીકાર્થ—જેથી કરીને શુભ આલંબનોએ કરીને એટલે આશ્રય કરવા લાયક પદાર્થોએ કરીને પ્રાયે પ્રશસ્ત એટલે શ્રેયકારક જ પરિણામ આવે છે, તેથી કરીને આલંબનની જરૂરીઆતવાળા યોગીએ—મુનિએ શુભ આલંબનવાળું એટલે ઉપર કહેલા પ્રશસ્ત આલંબનવાળું મન કરવું. ૧૫.

શુભ આલંબનવાળું મન થયે છતે જે કરવાનું છે, તે કહે છે.—

સાલંબનં ક્ષણમપિ ક્ષણમપિ કુર્યાન્મનો નિરાલંબમ્ ।

इत्यनुभवपरिपाकादाકાલં સ્યાન્નિરાલંબમ્ ॥ ૧૬ ॥

મૂલાર્થ—મનને ક્ષણુવાર આલંબનવાળું કરવું, અને ક્ષણુવાર આલંબન રહિત કરવું. એમ કરતાં કરતાં અનુભવનો પરિપાક થવાથી મન જીદગીપર્યંત આલંબનરહિત થાય છે. ૧૬.

ટીકાર્થ—ક્ષણુવાર મનને આલંબનવાળું એટલે શુભ આશ્રય યુક્ત કરવું તથા ક્ષણુવાર આલંબન રહિત એટલે બાહ્ય વિષયોનો ત્યાગ કરીને આત્માને વિષેજ વ્યાપ્ત થયેલું કરવું. આ પ્રકારે દેવ પાડતાં અનુભવનો પરિપાક થવાથી એટલે પ્રત્યક્ષની જેવું આત્મજ્ઞાન થવું તે અનુભવ અને તેના અત્યંત રસાળપણાએ કરીને તેમાં નિઃશંક થવું તે તેના પરિપાક—તદ્રૂપ અનુભવ પરિપાક થવાથી જીવન પર્યંત મન નિરાલંબ એટલે બાહ્ય આશ્રય રહિત થાય છે. ૧૬.

હરે ત્રપુ ન્હોતેનરે તેનુ કળ કહે છે —

આલબ્યૈકપદાર્યં યદા ન કિચ્છિદ્વિચિન્તયેદન્યત્ ।

અનુપનતેન્વનવહ્નિવદુપશાન્ત સ્યાત્તદા ચેત ॥ ૧૭ ॥

મૂલાર્થ—જ્યારે મન એક પદાર્થનો આશ્રય કરીને તે વિના બીજુ કાંઈ પણ ચિંતરે નહીં, ત્યારે જોને ઈશન પ્રાપ્ત થયા નથી એના અગ્નિની જેમ તે મન (પરિપુરમે) ગાત થાય છે ૧૭

ટીકાર્થ—જ્યારે એટલે જે દશાને વિષે એક-અદ્વિતીય પદાર્થને એટલે દ્રવ્યરૂપ અથવા પર્યાયરૂપ એક ભાનનું આવબન કરીને એટલે તેને ધ્યેયપણે ગ્રહણ કરીને પછી કાંઈ પણ બીજુ એટલે તેથી ભિન્ન દ્રવ્ય કે પર્યાયનું ચિંતનન મન કરે નહીં, ત્યારે એટલે તે અનન્યામા જોને કાંઈનો સમગ્ર પ્રાપ્ત થયા નથી એના અગ્નિની જેમ મન ગાત થઈ જાય છે અર્થાત્ રામજીને નિર્વદના (મા) સ્વાયંપણને પામે છે ૧૭

શોકમદમદનમત્મરકલહકદાગ્રહવિષાદવૈરાણિ ।

ક્ષીયન્તે શાન્તહદામનુભવ એવાન્ સાક્ષી ન ॥ ૧૮ ॥

મૂલાર્થ—ગાત દુઃખનાળાના ગોઠ, મદ, ગમ, મત્સ્ય, કવહ, કદાગ્રહ, વિષાદ અને જેર એ મન ક્ષીણ થાય છે આ બાળતમા અમારો અનુભવ જ સાક્ષીરૂપ છે ૧૮

ટીકાર્થ—ગાત દુઃખનાળાના—ગમ યુક્ત ચિત્તવાળાના ગોઠ એટલે ઇષ્ટ વિયોગાદિકરૂં ઉત્પન્ન થયેલો ચિત્તનો ઉદ્દેગ અથવા પશ્ચાત્તાપ, જાત્યા દિક આઠ પ્રકારના મદ, કામવિકાર, મત્સ્ય—પરના શુણ્ણાનું અગ્રહન (છર્ચા), કવહ—વાગ્ચુહ, કદાગ્રહ—અગ્રહ આગ્રહ, વિષાદ—કાર્ય કરનાની અગતિ અને વેગ તે વિરોધ, એ મન ક્ષય પામે છે આ વિરે એટલે ગાત મનનાળાના ગોઠાદિકનો નાન થવાના નિષયમા અમારો અનુભવ જ એટલે પ્રગટ થયેલી શુભાવપત્તિનું સાક્ષાત્ દર્શન કરનારી અમારી બુદ્ધિ જ આત્મીયત છે એટલે તેને સાક્ષાત્ જોનાર છે ૧૮

શાન્તે મનસિ જ્યોતિ પ્રકાશતે શાન્તમાત્મન સહજમ્ ।

ભસ્મીભવત્યવિદ્યા મોહધ્વાન્ત ત્રિલયમેતિ ॥ ૧૯ ॥

મૂલાર્થ—મન ગાત થયે ગતે આત્માની આભાસિક અને ગાત ન્યોતિ પ્રમાણે છે, અવિદ્યા ભગ્મીયત થાય છે, અને મોહરૂપી અધ કાગનો લય થાય છે ૧૯

ટીકાર્થ—મન એટલે ચિત્તની વૃત્તિ શાંત એટલે નિર્વિકાર થાય ત્યારે આત્માનું સહજ એટલે સ્વભાવસિદ્ધ અને શાંત એટલે વિભાવ-વિકાર રહિત જ્યોતિ એટલે સર્વને પ્રકાશ કરનારૂં ચૈતન્ય પ્રકાશે છે, એટલે જોતાની મેળે જ તે પ્રગટ થાય છે; તે સાથે અવિદ્યા એટલે અજ્ઞાન ભસ્મીભૂત થાય છે એટલે તે નિર્મળ નાશ પામે છે, અને મોહરૂપી અધિકાર સર્વથા નિવય-વિનાશ પામે છે. ૧૯.

ફરીને આજ્ઞા આત્મા વિગેરે ભેદ કહેવાપૂર્વક ફળને પાંચ શ્લોકો-વડે બતાવે છે.—

વાહ્યાત્મનોઽધિકારઃ જ્ઞાન્તહૃદામન્તરાત્મનાં ન સ્યાત્ ।

પરમાત્માનુધ્યેયઃ સન્નિહિતો ધ્યાનતો ભવતિ ॥ ૨૦ ॥

મૂલાર્થ—શાંત હૃદયવાળા અંતરાત્માને આજ્ઞા આત્માનો અધિકાર હોતો નથી, અને ધ્યાન કરવા યોગ્ય પરમાત્મા ધ્યાનવડે તેને સમીપવર્તી થાય છે. ૨૦.

ટીકાર્થ—શાંત હૃદયવાળા એટલે ઉપશમ વૃત્તિથી યુક્ત મનવાળા અંતરાત્માને એટલે દેહાદિકના પ્રતિબંધ રહિત માત્ર સાક્ષીરૂપે જ રહેનારા આત્માને આજ્ઞાત્માનો એટલે આત્માથી ભિન્ન એવા દેહ, ઇન્દ્રિયો વિગેરે પદાર્થોને આત્મબુદ્ધિથી ગ્રહણ કરનારનો અધિકાર—આધાર પ્રાપ્ત થતો નથી. અહીં અહિરાત્મપણાની નિવૃત્તિ થવી. એ પ્રથમ ફળ જાણવું તથા અનુધ્યેય એટલે સ્મરણના ઉપયોગે ફરીને મનને વિષે આસક્ત એવા પરમાત્મા-શુદ્ધ બ્રહ્મ ચૈતન્ય મૂર્તિ ધ્યાનથી એટલે નિરંતર એકાગ્ર ચિત્તે ચિતન કરવાથી તેને સમીપવર્તી થાય છે, એ બીજું ફળ જાણવું. ૨૦.

કાયાદિર્વહિરાત્મા તદધિષ્ઠાતાન્તરાત્મતામેતિ ।

ગતનિઃશેષોપાધિઃ પરમાત્મા કીર્તિતસ્તજ્ઞૈઃ ॥ ૨૧ ॥

મૂલાર્થ—શરીરાદિક આજ્ઞાત્મા છે, તેમનો અધિષ્ઠાતા અંતરાત્મપણાને પામે છે, તથા સમગ્ર ઉપાધિ રહિત એવો આત્મા તે પરમાત્મા છે, એમ આત્મજ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે. ૨૧.

ટીકાર્થ—શરીર વિગેરે એટલે આત્મપણે ગ્રહણ કરેલા દેહાદિક તે અહિરાત્મા છે, તેમનો એટલે તે શરીરાદિકનો જે અધિષ્ઠાતા એટલે કાર્ય અકાર્યને જોનારો માત્ર સાક્ષીભૂત તે અંતરાત્મપણાને પામે છે, તથા તેની સમગ્ર ઉપાધિ-કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી વિભાવ દશા નાશ પામી

છે એટલે પૃથક્ રહેલ છે તે પરમાત્મા—પરબ્રહ્મ કહેવાય છે, એમ આત્માના બેદને બાપુનાગ તત્ત્વનાનીઓએ કહ્યું છે ૨૧

વિષયકપાયારેશસ્તત્ત્વાશ્રજ્ઞા ગુણેષુ ચ દ્વેષ' ।

આત્માજ્ઞાન ચ યદા વાહ્યાત્મા સ્યાત્તદા વ્યક્ત ॥ ૨૨ ॥

મૂલાર્થ—ત્યારે વિષયો અને ડપાયોનો આવેન થાય છે, તત્ત્વને વિષે અશ્રદ્ધા થાય છે, ગુપુપર દ્વેષ થાય છે અને આત્માનું અજ્ઞાત પાણુ ટોચ છે, ત્યારે બાહ્યાત્મા સ્પષ્ટ થાય છે ૨૨

ટીકાર્થ—ત્યારે એટલે જે અવસ્થાને મમયે જીવને ગબ્દાદિક વિષયો અને કોરાદિક ડપાયોનો અર્થાત્ તેમના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલો આવેન થાય છે એટલે વિષયકપાયની અત્યત બાસિ થાય છે, વીતરાગે કહેલા ડપાદિક તત્ત્વને વિષે અશ્રદ્ધા—અનાસ્થા થાય છે, અમ્યક્ષના દિક ગુણોને વિષે તથા તે ગુપુનાળાને વિષે દ્વેષ-અપ્રીતિ થાય છે, તથા આત્મમનુષ્યનું અજ્ઞાનપણુ ટોચ છે, તે વખતે બાહ્યાત્મા (બહિરાત્મા) સ્પષ્ટ થાય છે ૨૩

તત્ત્વશ્રજ્ઞા જ્ઞાન મહાવ્રતાન્યપ્રમાદપરતા ચ ।

મોહજયશ્ચ યદા સ્યાત્તદાન્તરાત્મા ભવેદ્યક્ત' ॥ ૨૩ ॥

મૂલાર્થ—ત્યારે તત્ત્વપર શ્રદ્ધા, આત્માનું જ્ઞાન, મહાનતો, અપ્રમાદીપણુ તથા મોહનો જય થાય છે, ત્યારે અંતરાત્મા સ્પષ્ટ થાય છે ૨૪

ટીકાર્થ—જે મમયે વીતરાગે કહેલા ડપાદિક તત્ત્વને વિષે શ્રદ્ધા-નિશ્ચય થાય છે, આત્માના મનુષ્યનું જ્ઞાન થાય છે, પ્રાણાતિપાતનિ રમાનુ પ્રિયે મહાનતોનો સ્વીકાર થાય છે, અપ્રમાદ એટલે કરના યોય કાર્યને વિષે જ કર્તવ્ય જુદિ, અને તેને વિષે તત્ત્વગ્ધણુ એટલે અત્યત ઉદ્યમવતપણુ થાય છે, તથા મોહનો જય એટલે મોહનો ઉદયનો પગબન થાય છે, ત્યારે-તે મમયે અંતરાત્મા સ્પષ્ટ થાય છે ૨૫

જ્ઞાન કેવલસજ્ઞ યોગનિરોધ સમગ્રકર્મહતિ ।

સિદ્ધિનિવાસશ્ચ યદા પરમાત્મા સ્યાત્તદા વ્યક્ત ॥ ૨૪ ॥

મૂલાર્થ—ત્યારે કેવળજ્ઞાન, યોગનો નિરોધ, મમત્ર કમનો ક્ષય અને મોક્ષમા નિવાસ થાય છે, ત્યારે પરમાત્મા સ્પષ્ટ થાય છે ૨૬

ટીકાર્થ—જે મમયે કેવળ નામનું જ્ઞાન એટલે આમાન્ય અને

વિશેષ સર્વ ભાવેને પ્રકાશ કરનાર દેવળજ્ઞાન અને દેવળદર્શન થાય છે, મન, વાણી અને ક્રિયાના વ્યાપારોનો સમગ્ર તિરોધ એટલે તેમની આત્માને વિષે સર્વથા અસત્તા થાય છે, સર્વથા સર્વ કર્મનો ક્ષય થાય છે તથા મોક્ષસ્થાનમાં જ્યારે નિવાસ થાય છે તે સમયે પરમાત્મા પ્રગટ થાય છે. ૨૪.

આત્મમનોગુણવૃત્તિર્વિવિચ્ય યઃ પ્રતિપદં વિજાનાતિ ।

કુશલાનુવન્ધયુક્તઃ પ્રાપ્નોતિ બ્રહ્મભૂયમસૌ ॥ ૨૫ ॥

મૂલાર્થ—જે પુરૂષ આત્મા અને મનના ગુણોની વૃત્તિઓને દરેક પદે વિવેચન કરવા પૂર્વક જાણે છે, કુશળ અનુબંધ કરીને યુક્ત એવો તે પુરૂષ બ્રહ્મપણાને પામે છે. ૨૫.

ટીકાર્થ—જે વિવેકી પુરૂષ આત્મા અને મનના જ્ઞાનાદિક અને જડત્વાદિક ગુણોની વૃત્તિઓને દરેક પદે એટલે જીવના ગુણોની વૃત્તિને જીવપદ પ્રત્યે અને મનના ગુણને વૃત્તિને મનપદ પ્રત્યે વિવેચન કરીને એટલે પૃથક્ પૃથક્ વિભાજ કરીને વિશેષપણે—જ્ઞાનના ઉપયોગવડે જાણે છે—નિશ્ચય કરે છે તે, કુશળતા જે મોક્ષ તેના અનુબંધ એટલે અન્વયે કરીને યુક્ત એવો જ્ઞાની પુરૂષ બ્રહ્મપણાને—મોક્ષને પામે છે. ૨૫.

બ્રહ્મસ્યો બ્રહ્મજ્ઞો બ્રહ્મ પ્રાપ્નોતિ તત્ર કિં ચિત્રમ્ ।

બ્રહ્મવિદાં વચસાઽપિ બ્રહ્મવિલાસાનનુભવામઃ ॥ ૨૬ ॥

મૂલાર્થ—બ્રહ્મમાં રહેલો બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રહ્મને પામે, તેમાં શું આશ્ચર્ય? પરંતુ બ્રહ્મજ્ઞાનીના વચનથી પણ અમે બ્રહ્મના વિલાસને અનુભવીએ છીએ. ૨૬.

ટીકાર્થ—જે બ્રહ્મ એટલે પરમાત્માને વિષે જ્ઞાનના ઉપયોગવડે રહેલો છે, તથા જે બ્રહ્મને એટલે નિર્વિકાર શુદ્ધ ચૈતન્યને જાણે છે તે, બ્રહ્મને એટલે શુદ્ધ ચૈતન્યને પામે તેમાં શું આશ્ચર્ય? કાંઈ જ નહીં. પરંતુ બ્રહ્મ એટલે શુદ્ધ ચૈતન્યને જાણનાર—બ્રહ્મજ્ઞાનીઓના વચનથી—ઉપદેશથી પણ બ્રહ્મના વિલાસને એટલે ચિદાનંદના ઉદ્દાસને અમે અનુભવીએ છીએ. અમે અમારી બુદ્ધિવડે તેને સાક્ષાત્ જાણી શકીએ છીએ. ૨૬

બ્રહ્માધ્યયનેષુ મતં બ્રહ્માષ્ટાદશસહસ્રપદભાવૈઃ ।

ચેનાસં તત્પૂર્ણં યોગી સ બ્રહ્મણઃ પરમઃ ॥ ૨૭ ॥

મૂલાર્થ—અભ્યાધ્યયનમાં અટાર હજાર પદના ભાવોનડે જે અક્ષ કહેલું છે, તેને જે યોગીએ સર્પાણુ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે યોગી અક્ષથી પગ એટલે પ્રકૃષ્ટ છે ૨૭

ટીકાર્થ—અઢાઠ હજાર ગાયોનડે ડેવા ભાવોનડે એટલે આ ચારના પ્રકારોનડે અભ્યાધ્યયનમાં એટલે શ્રીમાન્ આચાર્યગના આઠ અધ્યયનમાં જે અક્ષને સવિસ્તર કહેલું છે, તે આચાર્ય અક્ષને જે યોગીએ પરિપૂર્ણ પ્રાપ્ત કરેલું છે, તે યોગી—મુમુક્ષુ અક્ષથી એટલે વેદને પ્રાગ્ન કરનારા અક્ષથી પણ પર-પ્રકૃષ્ટ છે ૨૭

ध्येयोऽयं सेव्योऽयं कार्यं भक्तिश्च कृतधियास्यैव ।

अस्मिन् गुरुत्वबुद्ध्या सुतरं ससारसिन्धुरपि ॥ ૨૮ ॥

મૂલાર્થ—પરિત પુરૂષે આ ધ્યાન કરવાલાયક છે, આ નેવના-લાયક છે, અને તેની જ ભક્તિ કરનાવાયક છે તથા તેને વિરે ગુરુભુક્તિ રાખનાથી અગાગ્યાગર ગુણે તરવાવાયક થાય છે ૨૮

ટીકાર્થ—વિદ્વાન્ પુરૂષે આ અઢાર હજાર અક્ષભાનને નાપુનાર મુનિ ધ્યાન કરનાવાયક છે, એ જ નેવનાવાયક છે, અને એ જાનીની જ ભક્તિ કરનાવાયક છે તથા આ નાનીને વિરે જ ગુરુભુક્તિ રાખવાથી એટલે કે “આ જ મારા ગુરુ છે” એમ માનનાથી અગારરૂપી અમુક પણ ગુણે ઢગીને તરવાવાયક થાય છે, તો પત્રી બીજી ગુરુ હુકમ છે ? ૨૮

પૂન કહેવા આચાર્યને વારણુ કરનામાં આ ગાન્ધાર પોતાનું અમામથ્ય બતાવે છે—

अवलम्बेच्छायोग पूर्वाचारासहिष्णवश्च वयम् ।

भक्त्या परममुनीना तदीयपदमीमनुसराम ॥ ૨૯ ॥

મૂલાર્થ—પૂર્ણ આચાર્યને પાળવામાં અગમર્થ એવા અમે ઈન્દ્રા યોગનું અવનળન કરીને પ્રધાન મુનિઓની ભક્તિનડે તેમના માર્ગને જ અનુસરીએ છીએ ૨૯

ટીકાર્થ—અમે એટલે યસોવિજય નામના મુનિ પૂન કહેવા અમમ આચાર્યને એટલે મુમુક્ષુ જનની વ્યવહાર પ્રવૃત્તિને પાળનામાં અગમર્થ છીએ “ત્યારે તે કહેનાનો પ્રયાગ ના માટે દરો છે ?” એમ કોઈ પ્રશ્ન કરે, તેને કહે છે કે—ઈન્દ્રા યોગને એટલે તે આચાર્યને કહેવાના, ગામજનામાં અને ઉપદેન આપવાના પ્રીતિના વિષયની પાસિરૂપ ઈન્દ્રા યોગે એટલે મોક્ષાદિક દિતપ્રાપ્તિના ઉપાયનો આશ્રય

કરીને પરમ મુનિઓની એટલે સર્વને વિષે પ્રધાન અને ઉક્ત યોગ-
વાળા સાધુઓની અથવા જિનેશ્વરોની ભક્તિવરે એટલે તેમની ઉપરના
બહુમાનવરે તેમના માર્ગને એટલે ઉપદેશ વિગેરે રૂપ પગલાંને અમે
અનુસરીએ છીએ. ૨૯.

અલ્પાપિ યાડત્ર યતના નિર્દેશા સા શુભાનુવન્ધકરી ।

અજ્ઞાનવિપવ્યયકૃદ્ધિવેચનં ચાત્મભાવાનામ્ ॥ ૩૦ ॥

મૂલાર્થ—આ ઇચ્છાયોગમાં કિંચિત્ પણ દંભરહિત જે યતના તે
શુભ અનુબંધને કરનારી છે. તથા આત્માના પરિણામનું જે વિવેચન
તે અજ્ઞાનરૂપી વિષનો નાશ કરનાર છે. ૩૦.

ટીકાર્થ—આ ઇચ્છાયોગને વિષે રહેલા અમારે થોડી પણ જે
એટલે આગળ કહેવામાં આવશે એવી અને માયાવીપણાથી રહિત
એવી યતના એટલે શુણ્ણને વિષે આગ્રહ અથવા પ્રીતિ અથવા પ્રયત્ન
તદ્રૂપ યતના શુભ અનુબંધ કરનારી છે, એટલે મોક્ષને સાધનાર
એવા મુકૂતનો અનુબંધ કરનારી—પરપરાએ મોક્ષને અનુસરનારી છે.
તથા આત્માના—જીવના જે ભાવો એટલે પરિણામ વિગેરે વર્તનાના
પ્રકારો તેમનું વિવેચન એટલે યથાર્થપણે વિવેચન કરીને કરાતો
નિશ્ચય, તે અજ્ઞાન એટલે વિપરીત બોધ અથવા અબોધરૂપી વિષનો
નાશ કરનાર છે. ૩૦.

વળી ખીનું પણ સાંભળો.—

સિદ્ધાન્તતદજ્ઞાનાં શાસ્ત્રાણામસ્તુ પરિચયઃ શક્ત્યા ।

પરમાલંબનમૂતો દર્શનપક્ષોડયસસ્સાકમ્ ॥ ૩૧ ॥

મૂલાર્થ—શક્તિ પ્રમાણે સિદ્ધાન્ત અને તેનાં અંગો રૂપ શાસ્ત્રોનો
પરિચય હો. આ અમારો પરમ આલંબનરૂપ દર્શનનો પક્ષ છે. ૩૧.

ટીકાર્થ—શક્તિપ્રમાણે એટલે ચોતાના સામર્થ્યને અનુસારે સિદ્ધાંત
એટલે આર અંગો અને તેનાં અંગો એટલે નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂલ્લિ વિગેરે
શાસ્ત્રો અર્થાત્ સૂત્રને અનુસારે બહુશ્રુત મુનિએ રચેલાં સંમતિતર્ક,
તત્ત્વાર્થ અને અનેકાંતજ્યપતાકા વિગેરે ત્રયો—તેનો પરિચય એટલે
જાણેલાને કરીથી જાણવું તે અને અજ્ઞાતનો સંસર્ગ એટલે નહીં જાણે-
લાને જાણવું તે અમોને હો. આ અમારો પરમ આલંબનરૂપ એટલે
સસારસાગરમાં પડતાને પરમ ઉત્કૃષ્ટ આધારભૂત દર્શનપક્ષ એટલે
અકલ્પ્યનો આશ્રય છે. ૩૧.

-રીને કહે છે —

વિધિકથનં વિધિરાગો વિધિમાર્ગે સ્થાપનં વિધીચ્છનામ્ ।
અવિધિનિપેધશ્ચેતિ પ્રવચનમક્તિ પ્રસિદ્ધા ન ॥ ૩૨ ॥

મૂલાર્થ—વિનિનુ કહેવું, વિનિપરની પ્રીતિ, વિવિની ઇચ્છા રાખનાર પુરૂષોને વિનિમાર્ગમા પ્રવર્તાવના, તમા અવિધિનો નિપેધ કહેવો એ નિગેરે અમારી જિનપ્રત્યય પરની ભક્તિ પ્રસિદ્ધ જ છે ૩૨

ટીકાર્થ—ધર્મની વિવિના ઉપદેશ, ધર્મવિનિપર પ્રીતિ, શાસ્ત્રોક્ત વિગ્રાન કરવાને જિજ્ઞાસુતા પુરૂષોને વિનિમાર્ગમા સ્થાપન કરના, તથા અવિધિ એટલે વિધિના પ્રતિપક્ષરૂપ અવિધિનો અર્થાત ધમક્રિયાનો જે વિપર્યાય તેનો નિગેર-નિનારપુ કરવું, એ નિગેરે અમારી જિનગ્રામ્યન પરની ભક્તિ પ્રસિદ્ધ જ છે એટલે અપ્રગટ છતા પણ પ્રગટ જ છે ૩૨

એ ભક્તિ પણ ની ગીતે ? તે કહે છે —

અધ્યાત્મભાવનોજ્જ્વલચેતોવૃત્તોચિત્ત હિ ન કૃત્યમ્ ।

પૂર્ણક્રિયામિલાપશ્ચેતિ દ્વયમાત્મશુદ્ધિકરમ્ ॥ ૩૩ ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મની ભાવનાનો ઉગ્રવળ ચિત્તની વૃત્તિને યો ય એવું અમારું કર્તવ્ય છે, તમા અમોને પૂર્ણ ક્રિયા કરવાનો અભિનાય છે આ બે બાબતો આત્માની શુદ્ધિ કરના છે ૩૩

ટીકાર્થ—કારણકે અધ્યાત્મની ભાવનાનો એટલે પર્યાવાચનાનો નિર્મળ ચિત્તની વૃત્તિને ઉચિત એટલે યોગ્યતાપૂર્વક કરનાવાયક એવું અમારું કર્તવ્ય છે, તથા સમગ્ર ક્રિયાવિધિને અત્ય કરનાની ઇચ્છા છે આ બે એટલે નકય ક્રિયા કરવું તથા અપૂર્ણ ક્રિયા કરનાની ઇચ્છા એ બે અમારા આત્માની શુદ્ધિ કરના—શુદ્ધિમા ગરપુરૂપ છે ૩૩

તે પણ ની ગીતે ? તે કહે છે —

દ્વયમિહ શુભાનુબન્ધ ગ્રન્થારમશ્ચ શુદ્ધપક્ષશ્ચ ।

અહિતો વિપર્યય પુનરિત્યનુભવસગત પન્થા ॥ ૩૪ ॥

મૂલાર્થ—નમ્ય ક્રિયાનો આરભ અને શુદ્ધ પક્ષ એ બે અહીં શુભાનુબન્ધરૂપ છે, અને તેથી ખીને માર્ગ અહિતમાગ છે, એ પ્રમાણે આ અમારો અનુભવશિલ્પ માર્ગ છે ૩૪

ટીકાર્થ—આ જિનગ્રામ્યને વિરે, યોગમાર્ગને વિરે, અમારને વિરે પણ બે વાના ક જે હમાણ કટેનામા આવશે તે શુભાનુબન્ધ

એ બન્નેની જેમ શુદ્ધિ થાય તેમ યોગીએ—મુમુક્ષુ જને સર્વદા થન કરવો—ઉદ્યમમાં તત્પર થવું. ૩૮.

નિન્દ્યો ન કોઽપિ લોકઃ પાપિષ્ઠેષ્વપિ ભવસ્થિતિશ્ચિન્ત્યા ।

પૂજ્યા ગુણગરિમાઢ્યા ધાર્યો રાગો ગુણલવેડપિ ॥ ૩૯ ॥

મૂલાર્થ—કોઈ પણ લોકની નિંદા કરવી નહીં, પાપીને વિષે પણ ભવસ્થિતિનું ચિંતન કરવું, ગુણોના ગૌરવવડે પૂર્ણ એવા જનોની પૂજા કરવી, ગુણના લેશને વિષે પણ રાગ ધારણ કરવો. ૩૯.

ટીકાર્થ—તથા યોગીએ કોઈ પણ ધર્મબુદ્ધિથી રહિત એવા દુઃખી જનોની નિંદા કરવી નહીં. તથા પાપકાર્ય કરવાની રૂચિવાળાને લેઈને પણ ભવસ્થિતિ એટલે સદા વિપર્યાસવાળી સંસારની વ્યવસ્થાનો વિચાર કરવો. (તેની ભવસ્થિતિ દીર્ઘ જાણી તેનાપર દ્વેષ ન કરવો.) તથા જ્ઞાનાદિક ગુણોએ કડીને જે ગરિષ્ઠપણુ, તેણે કડીને પૂર્ણ એવા જનોની પૂજા કરવી એટલે યથાયોગ્ય પુષ્પ, ચંદન, આહાર અને વસ્ત્ર વિગેરેવડે તેમનો સત્કાર કરવો. તથા ગુણના લેશથી પણ યુક્ત એવા પ્રાણીપર પ્રેમ ધારણ કરવો. ૩૯.

ગ્રાહ્યં હિતમપિ વાલાદાલાપૈર્દુર્જનસ્ય ન દ્વેષ્યમ્ ।

ત્યક્તવ્યા ચ પરાશા પાશા ઇવ સંગમા જ્ઞેયાઃ ॥ ૪૦ ॥

મૂલાર્થ—ખાળક પાસેથી પણ હિત વચનને ગ્રહણ કરવું, દુર્જનના પ્રેલાપ સાંભળી દ્વેષભાવ ન કરવો, પારકી આશાનો ત્યાગ કરવો, સર્વ સંયોગો પાશની જેવા જાણવા. ૪૦.

ટીકાર્થ—ખાળકના મુખમાંથી પણ નીકળેલું હિતવચન હોય તો તે ગ્રહણ કરવું. તથા દુર્જન એટલે ખળ પુરૂષના નિંદા વચનો સાંભળી તેનાપર દ્વેષભાવ ન કરવો. તથા પરની એટલે આત્માથકી ભિન્ન એવા પુદ્ગલાદિકના મુખની આશાનો-સ્પૃહાનો ત્યાગ કરવો. તથા (સાંસારિક-પૌદ્ગલિક) સર્વ સંયોગો પાશની જેવા એટલે બંધનની જેવા (બંધનરૂપ) જાણવા. ૪૦.

સ્તુત્યા સ્મયો ન કાર્યઃ કોપોઽપિ ચ નિન્દયા જનૈઃ કૃતયા ।

સેવ્યા ધર્માચાર્યાસ્તત્ત્વં જિજ્ઞાસનીયં ચ ॥ ૪૧ ॥

મૂલાર્થ—ખીન્ત માણસોએ કરેલી સ્તુતિવડે ગર્વ ન કરવો, અને તેમની કરેલી નિંદાવડે ક્રોધ પણ ન કરવો, ધર્માચાર્યનું સેવન કરવું, જે જાણવાની ઈચ્છા કરવી. ૪૧.

ટીકાર્થ—તથા સ્તુતિવડે એટલે અન્ય જનોએ કરેલી પોતાની પ્રગણા સાબળીને ગર્વ કરવો નહીં, તથા અજ્ઞાની મનુષ્યોએ કરેલી પોતાની નિંદા-હીનનાવડે તેનાપર ક્રોધ કરવો નહીં, ધર્મનો ઉપદેશ જરનાર શુદ્ધોની એવા-પર્યુપામના કરવી, તથા તત્ત્વ એટલે વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણવાની ઈચ્છા કરની એટલે જાણવા માટે (નિરતર) ઉદ્યમનત થવું ૪૧

શૌચ સ્થૈર્યમદમો વૈરાગ્ય ચાત્મનિગ્રહ કાર્યં ।

દૃશ્યા ભવગત્તદોપાશ્ચિન્ત્ય દેહાદિવૈરુપ્યમ્ ॥ ૪૨ ॥

મૂલાર્થ—શૌચ, સ્થિરતા, અદભ, વૈરાગ્ય અને આત્માનો નિગ્રહ કરવો, સંસારમા રહેલા દોષો જોના, અને દેહાદિકનું વિરૂપપણું ચિંતવવું ૪૨

ટીકાર્થ—શૌચ એટલે યતને વિષે પવિત્રતા, સ્થિરતા એટલે વિપત્તિને વિષે ધૈર્ય, અદભ એટલે માયારહિતપણું, વૈરાગ્ય એટલે સસાગવામથી ઉદ્વેગ તથા આત્માનો નિગ્રહ એટલે મનનો જન્ય-આટ-લી બાબત કરવા લાયક છે તે કરવી, થતા સંસારમા રહેલા જીવના જે દોષો એટલે તેમને પ્રાપ્ત થતા જન્મ, મરણ અને નરકપાત વિગેરે ઉપદ્રવો-તેને જ્ઞાનચક્રનું જોવા, તથા દેહાદિકની વિરૂપતા એટલે શરીર, ધન, યૌવન અને સ્ત્રી વિગેરેનું વિપરીતપણું ચિંતવવું, અર્થાત્ દેહાદિક ક્ષણનારમા ટોચ તે કરતા જુદા પ્રકારના થઈ જાય છે, એમ ધ્યાનપૂર્વક વિચારવું ૪૨

ભક્તિર્ભગવતિ ધાર્યા સેવ્યો દેશ સદા વિવિક્તશ્ચ ।

સ્થાતવ્ય સમ્યક્ત્વે વિશ્વાસ્યો ન પ્રમાદરિપુઃ ॥ ૪૩ ॥

મૂલાર્થ—ભગવાન જિનેશ્વર ઉપર ભક્તિ ધારણ કરવી, એકાત પ્રદેશનું નિરતર સેવન કરવું, સમ્યક્ત્વને વિષે સ્થિર રહેવું, પ્રમાદ-રૂપી રાત્રુનો વિશ્વાસ કરવો નહીં ૪૩

ટીકાર્થ—ભગવાન જિનેશ્વરને વિષે ભક્તિ એટલે પૂજા તથા બાલુમાનને ધારણ કરવું-તેને દુદયમા સ્થાપન કરવું, તથા સર્વદા વિવિક્ત દેનનું એટલે સ્ત્રી, પશુ અને નપુમ્સક વિગેરેના ગહિતપણાએ ક્રીને એમત એવા સ્થાનનું સેવન કરવું-તેવા સ્થાનમા સ્થિતિ કરની, તથા સમ્યક્ત્વને વિષે એટલે શુદ્ધ શ્રદ્ધાને વિષે રહેવું એટલે ઉપયોગ । મહિત વર્તવું તથા પ્રમાદ એટલે અન્ય કર્તવ્યને વિષે ન

મૂલાર્થ—સન્ધિ ચતુરે અંથના અર્થોને સરલ (તૈયાર) કરે છે, પણ તેમની ખ્યાતિ તો સન્નનો કૃપાકટાક્ષની લાડરીના લાવણ્યથી વિસ્તારે છે. જેમ મુંદર વસંત ઋતુની લક્ષ્મી આમ્રવૃક્ષની મળરીને વિસ્તારે છે, પણ તેના સૌભાગ્યને તો કોટિલ પક્ષીઓ પંચમ સ્વરના ચમત્કારવડે (સર્વત્ર) પ્રસિદ્ધ કરે છે. ૪૭.

દીકાર્થ—સારા એટલે ધર્મપ્રધાન કવિ—સૂક્ષ્મ અર્થનો સંદર્ભ કરનાર પંરિત અંથ એટલે ઘણા અર્થોને જેમાં ગુંડિત કરાય તેના શાસ્ત્રવિશેષરૂપી અર્થોને ઘણા ઉદ્યમવડે સરળ કરે છે અને તે અર્થોની ખ્યાતિને સન્નનો-સત્પુરૂષો કૃપારૂપી—અન્યના અનુગ્રહની શુદ્ધિરૂપી કટાક્ષવડે—આનંદ સહિત દૃષ્ટિના લક્ષ્યવડે ઉત્પન્ન થયેલી બોધતરંગની શ્રેણીએ ઉત્પન્ન કરેલા લાવણ્યવડે-પ્રેમના મુંદરપણાવડે વિસ્તારે છે. શી રીતે? કે જેમ આનંદ આપનારી વસંતલક્ષ્મી-વસંત ઋતુની ઋદ્ધિ અથવા શોભા આમ્રવૃક્ષની મળરીને વિસ્તારે છે-ઉત્પન્ન કરે છે, પણ ત્યાર પછી કોટિલ પક્ષીઓ પંચમ સ્વરના ચમત્કારે કરીને-મનોહર શબ્દે કરીને તેના સૌભાગ્યને-સર્વ લોકના પ્રિયપણાને પ્રસિદ્ધ કરે છે. ૪૭.

દુર્જનની છંહારૂપી સર્પથી રક્ષણ કરનાર સન્નનના પ્રભાવની સ્તુતિ કરે છે.—

દોષોલ્લેખવિપઃ સ્થાનનવિલાદુત્થાય કોપાજ્જ્વલન્
જિહ્વાહિર્નનુ કં ગુણં ન ગુણિનાં વાલં ક્ષયં પ્રાપયેત્ ।

ન સ્યાચ્છેત્યવલપ્રભાવભવનં દિવ્યૌપધી સંનિધૌ

શાસ્ત્રાર્થોપનિષદ્વિદાં શુભહૃદાં કારુણ્યપુણ્યપ્રથા ॥ ૪૮ ॥

મૂલાર્થ—જે શાસ્ત્રાર્થના ઉપનિષદને જાણનારા અને શુભ દૃઢ્ય-વાળા પુરૂષોની કૃપારૂપી પુણ્યની ખ્યાતિરૂપ મોટા પ્રભાવના સ્થાનવાળી દિવ્ય ઔપધી સમીપમાં ન હોય, તો દોષના ઉચ્ચારણરૂપ વિપવાળો અને કોપથી જનવલ્યમાન થયેલો જિહ્વારૂપી સર્પ ખળ પુરૂષના મુખરૂપી બિલમાંથી નીકળીને ગુણી પુરૂષોના કયા વૃદ્ધિ પામતા ગુણને ક્ષય ન પમારે? સર્વ ગુણોને ક્ષય પમારે. ૪૮.

દીકાર્થ—હે ભય વાણી! ખળ પુરૂષના મુખરૂપી બિલમાંથી એટલે રાક્ષસમાંથી નીકળીને, ગુણોને વિષે દોષના આરોપ ઉચ્ચારવારૂપી વિપવાળો અને કોપવડે એટલે ગુણ ઉપરના દ્રેપવડે ચોતરફથી નવલ્યમાન થતો એટલે દુષ્ટ વાણીરૂપી જ્વાળાને છોડતો જિહ્વા-

રૂપી સર્પ શુભી પુરોના ય્યા વૃદ્ધિ પામતા શુભને-જ્ઞાનાદિક શુભને
ક્ષય-વિનાશ ન પમાડે ? અર્થાત્ સર્વને નાશ પમાડે પરંતુ જે
ગાત્રોવડે-આગમોવડે વાચ્ય જે અર્થ એટલે આત્માના સ્વરૂપ
વિગેરે પદાર્થો તેમના ઉપનિષદને એટલે આરાશને યથાર્થપણે જાણનારા
તથા શુભ હૃદયવાળા એટલે પરોપકાર વિગેરેથી કલ્યાણકારક અતઃ
રણવાળા પુરોના કૃપાભાવવાળી પવિત્ર ખ્યાતિરૂપ અને મહા
મહિમાના સ્થાનરૂપ દિવ્ય ઔપધી એટલે મનોહર અનૌકિક વિપનાશક
પદાર્થ અમીપે હોય તો તે થઈ ન જડે-ન હોય તોજ થઈ શકે ૪૮

હવે સ્થિતિનો ઉચ્છેદ કરનારી મતિનું હરણ કરવારૂપ સર્વ
નના શુભની મ્તુતિ કરે છે —

ઉત્તાનાર્થગિરા સ્વતોડપ્યવગમાન્નિ.સારતા મેનિરે
ગમીરાર્યસમર્થને વત્ત લલા કાઠિન્યદોષ વદુ ।

તત્કો નામ ગુણોડસ્તુ કશ્ચ સુકવિઃ કિં કાવ્યમિત્યાદિકા
સ્થિત્યુચ્છેદમતિ હરન્તિ નિયતા દૃષ્ટા વ્યવસ્થા સતામ્ ૪૯

મૂલાર્થ—અહો ! ખજ પુરો મુગમ અર્થવાળી વાણીને પોતાની
મેળે જ જાણવાથી નિ સાગ માને છે, અને ગભીર અર્થ કહેવામાં
ઠકિનતાનો દોષ આપે છે તેથી કરીને એવે કયો શુભ, કયો મત્કવિ
અને કયું વાચ્ય હોય ? કે જે આવા પ્રકારની મિતિને ઉચ્છેદ કરનારી
બુદ્ધિને સત્પુરોના નિયત વ્યવસ્થા જોનાથી હરણ કરે ૪૮

ટીકાર્થ—અહો ! મહા જાણ છે કે દુર્જન પુરો મુગમપણાએ
કરીને પ્રગટ અર્થનાળી જિની વાણીને-ગદ્ય પદ્યાદિક રચનાને પોતાની
બુદ્ધિના સામર્થ્યથી સમજવાને લીધે એટલે તે મુખેથી બોધરૂપ
હોવાને લીધે તેના અર્થની સ્ફુર્તિ થનાથી તેને નિ ગાર એટલે પ્રાપ્ત
જેની માને છે, એટલે ‘આ વાણીમાં શું છે ? કાંઈજ નથી’ એ
પ્રમાણે માને છે તથા ગભીર અર્થના સમર્થનમાં એટલે નૂતન
ભાવાર્થની રચનાદ્વારા કહેલા અર્થમાં ઠકિનતાનો દોષ આપે છે, એટલે
‘આ વાણીનું દુનયપણું હોનાથી નિરૂપયોગી જ છે’ એ પ્રમાણે
દૂષણ આપે છે તેથી કરીને ખજ પુરોના મનને રજન કરે તેવો
કયો કવિત્વાદિક શુભ હોય ? કયો શુદ્ધઆર્થાદિક મત્કવિ એટલે
દુનય ગાત્રકર્તા હોય ? અને કેવી કવિતા એટલે ધર્માદિકનું પ્રતિપાદન
કરનાર વાક્ય રચના હોય ? કોઈપણ ન હોય આવી મર્વન દોષના જ
નવેપણમાં તત્પર અને સ્થિતિનો ઉચ્છેદ કરનારી બુદ્ધિનું એટલે

જગતની વ્યવસ્થાનું ઉત્થાપન કરનારી બુદ્ધિનું સત્યુરૂપોની નિયત એટલે સતત પરંપરાથી શુદ્ધ એવી વ્યવસ્થા એટલે સુજનતાની સ્થિતિ જ નિવારણ કરે છે. ૪૯.

અળ તથા સજ્જનની પરિણતિના વિષમપાણને દષ્ટાંત સહિત બતાવે છે.—

અધ્યાત્મામૃતવર્ષિणीमपि कथामापीय सन्तः सुखं
गाहन्ते विषमुद्गिरन्ति तु खला वैषम्यमेतत्कुतः ।

नेदं वाञ्छुतमिन्दुदीधितिपिवाः प्रीताश्चकोरा भृशं

किं न स्युर्वत चक्रवाकतरुणास्त्वत्यन्तखेदातुराः ॥ ૫૦ ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મરૂપી અમૃતની વૃષ્ટિ કરનારી કથાનું પાન કરીને સત્યુરૂપો સુખ પામે છે, અને તે જ કથાનું પાન કરીને અળ પુરૂષો વિષને કાઢે છે. આ પ્રમાણે તેમની વિષમતા ક્યાંથી થઈ? અથવા તો તે કાંઈપણ અહ્ભુત નથી. કેમકે ચંદ્રના કિરણોનું પાન કરતાં ચક્રોર પક્ષીઓ અત્યંત પ્રસન્ન થાય છે, પણ યુવાન ચક્રવાકના મિથુનો શું અત્યંત ખેદયુક્ત નથી થતા? થાય છે જ. ૫૦.

ટીકાર્થ—સત્યુરૂપો આત્મભાવ એટલે રાગ, દ્રેષ, મોહ, હિંસા, વિષય અને કષાય વિગેરેના પરિહારનો આશ્રય કરીને કહેવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા અધ્યાત્મરૂપી અમૃતની એટલે જન્મ મરણાદિક રોગનો નાશ કરનાર સુધાની વૃષ્ટિ કરનાર કથાનું પાન કરીને એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલી ધર્મવાર્તાનું સારી રીતે આદરપૂર્વક શ્રવણ કરીને સુખ-આનંદ પામે છે. અને તેવીજ કથાને સાંભળીને દુર્જનો વિષ કાઢે છે એટલે દોષનો ઉચ્ચાર કરવારૂપ પોતાને તથા પરને સંતાપ કરવાના હેતુરૂપ હળા-હળનું વમન કરે છે. આ પ્રકારની વિષમતા એટલે એકજ કાર્યને વિષે વિપરીતપણું ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયું? અથવા તો આ વિષમતા થવામાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. કેમકે ચંદ્રના કિરણોનું પાન કરનારા ચક્રોર પક્ષીઓ અત્યંત પ્રીતિયુક્ત થાય છે, અને યુવાન ચક્રવાકના મિથુનો અત્યંત ખેદયુક્ત એટલે ચંદ્રના ઉદયમાં પોતામાં વિયોગ કરવારૂપ દોષનો આરોપ કરીને અત્યંત સંતાપયુક્ત શું નથી થતા? અર્થાત્ થાય છે જ. ૫૦.

આ કૃતિમાં પંડિતોનોજ ઉત્સવ છે, તે કહે છે.—

किंचित्साम्यमवेक्ष्य ये विदधते काचेन्द्रनीलाभिदां

तेषां न प्रमदावहा तनुधिया गूढा कवीनां कृतिः ।

યે જાનન્તિ વિશેષમપ્યવિષમે રેલોપરેલાશતો

વસ્તુન્યસ્તુ સત્તામિત કૃતધિયા તેષા મહાનુત્સવ ॥૫૧॥

મૂલાર્થ—જેઓ કાંઈક સદશપણુ જોઈને કાચ તથા ઇંદ્રનીવ મણિનો અભેદ કરે છે, તે મદ બુદ્ધિવાળાને કવિઓની ગૂઢ કૃતિ હર્ષ આપનારી થતી નથી પરંતુ જેઓ વિષમતા રહિત વસ્તુને વિષે પણ રેખાના અગના પણ અશથી વિશેષને જાણે છે, તે દુગળ બુદ્ધિવાળા સત્પુરુષોને આ કૃતિથી મોટો ઉત્સવ હો. ૫૧

ટીકાર્થ—જે કોઈ પુરુષો કાંઈપણ વર્ણુ તથા આકૃતિ વિગેરેવડે સદશપણુ જોઈને કાચ એટલે માટીનો આકાર વિશેષ અથવા એ જાતનો મણિ તથા ઇંદ્રનીવ એટલે વૈદુર્ય રત્ન એ બન્નેનો વર્ણુના સદશપણુએ કરીને અભેદ-એકતા કરે છે, તે અદ્ય બુદ્ધિવાળા માણુમોને કવિઓની-અથકર્તાઓની ગૂઢ-ગહન અર્થનાળી કૃતિ-મૂલ્ય ભાવાર્થવાળી પદાદિક રચના આનંદ આપનારી થતી નથી, પરંતુ જે પરિતો વિષમતા રહિત-સમાન વસ્તુને વિષે પણ રેખા એટલે માત્રા, તેના અશ એટલે અર્ધમાત્રા તે ઉપરેખા કહેવાય છે, અને તે અર્ધમાત્રાદિકના પણ અગ-લેશ જેટલા પણ ભેદથી વિશેષને એટલે ‘આ બીજી વસ્તુ છે’ એમ ભેદને સમાન પટ પર ચિત્રકારે ચિતરેલા ઉંચા નીચા પ્રદેશની જેમ જાણે છે, તે નિપુણ બુદ્ધિવાળા સત્પુરુષોને આ કૃતિથી-અથથી મોટો ઉત્સવ એટલે આનંદ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. ૫૧

દુર્જનોને આ કૃતિથી કેમ આનંદ ન થાય? તે કહે છે—

પૂર્ણાધ્યાત્મપદાર્થસાર્થઘટના ચેતશ્ચમત્કારિણી

મોહચ્છન્નદશા ભવેત્તનુધિયા નો પડિતાનામિવ ।

કાકુબ્યાકુલકામગર્વગહનપ્રોદ્દામવાક્ચાતુરી

કામિન્યા પ્રસમ પ્રમોદયતિ ન ગ્રામ્યાન્ વિદગ્ધાનિવ ॥૫૨॥

મૂલાર્થ—સર્વા અધ્યાત્મ પદાર્થના સમૂહની રચના પરિતોની જેમ મોહથી જેમની દષ્ટિ ઢકાયેલી છે એવા અદ્ય બુદ્ધિવાળાના ચિત્તને ચમત્કાર કરનારી થતી નથી કામિની (યુવતી) ની કાકુ ઉક્તિવડે બાકુલ, કામના મદવડે ગહન અને અતિ પ્રબળ એવી વચનચાતુરી ચતુર પુરુષોની જેમ આમ જનોને અત્યંત આનંદ આપતી નથી. ૫૨

ટીકાર્થ—સંપૂર્ણ એટલે ન્યૂનતા રહિત અધ્યાત્મરૂપ એટલે આત્માના બ્રહ્મસ્વરૂપનો આશ્રય કરેલા પદાર્થોના સમૂહવડે અથવા સમૂહવાળી ગ્રંથરચના પંડિતોની જેમ એટલે સૂક્ષ્મ ભાવને જાણનારા વિદ્વાનોની જેમ મોહવડે જેમનાં વિવેકરૂપી નેત્રો આચ્છાદિત થયાં છે એવા અરૂપ બુદ્ધિવાળાના ચિત્તને ચમત્કાર કરનારી એટલે પ્રેમ અને આશ્ચર્યને ઉત્પન્ન કરનારી થતી નથી. તેમાં દૃષ્ટાંત આપે છે.—જેમ કામિનીની એટલે રૂપવતી યુવતી સ્ત્રીની કાકુ એટલે હાસ્ય, વિનોદ, અન્યાર્થ અને વક્રોક્તિ (વચન રચના) વડે વ્યાપ્ત થયેલી તથા કામના મદવડે ગહન અને અત્યંત પ્રબળ એવી જે વાણીની ચતુરાઈ એટલે વચનના વિલાસની કળા તે કામકળામાં ચતુર પુરુષોની જેમ પશુ જેવા ગામડીયા લોકોને અત્યંત હર્ષ પમાડતી નથી. ૫૨.

તેથી વિદ્વાનોની જ સ્તુતિ કરે છે.—

સ્નાત્વા સિદ્ધાન્તકુંડે વિધુકરવિશદાધ્યાત્મપાનીયપૂરૈ-

સ્તાપં સંસારદુઃખં કલિકલુપમલં લોભતૃષ્ણાં ચ હિત્વા ।

જાતા યે શુદ્ધરૂપાઃ શમદમશુચિતાચન્દનાલિપ્તગાત્રાઃ

શીલાલંકારસારાઃ સકલગુણનિધીન્સજ્જનાંસ્તાન્નમામઃ ૫૩

મૂલાર્થ—સિદ્ધાન્ત રૂપી કુંડને વિષે ચંદ્રના કિરણોની જેવા નિર્મળ અધ્યાત્મરૂપી જળના સમૂહવડે સ્નાન કરીને સંતાપને, સંસારના દુઃખને, કળી અને પાપરૂપી મેલને તથા લોભરૂપી તૃષ્ણા (તૃષ્ણા) ને તથા દંધને જેઓ શુદ્ધરૂપ થયા છે, તથા શમ, દમ, અને પવિત્રતારૂપી ચંદનવડે અનુલેપવાળા થયા છે, તથા શીલરૂપી અલંકારવડે સારસ્વત થયા છે તેવા સમગ્ર શુણોના નિધિ સમાન સજ્જનોને અમે નમસ્કાર-નમન કરીએ છીએ. ૫૩.

ટીકાર્થ—જેઓ એટલે આગળ કહેવાશે એવા શુણોના સમૂહને ધારણ કરનારા પુરુષો સિદ્ધાન્તરૂપી કુંડમાં એટલે જિનાગમરૂપી જળાશયમાં ચંદ્રના કિરણો કરતાં પણ અધિક નિર્મળ એવાં અધ્યાત્મ-ભાવરૂપી જળના પ્રવાહવડે સ્નાન કરીને સંસારનાં દુઃખને—ભવમાં ભ્રમણ કરવાથી ઉત્પન્ન થતા કલેશને, તાપને-વિષયની તૃષ્ણારૂપ સંતાપને, કલિ (કલહ) અને પાપરૂપી મેલને તથા લોભરૂપી તૃષ્ણાને તથા દંધને શુદ્ધરૂપ-નિર્મળ આત્મસ્વરૂપવાળા થયા છે, તથા સાન્તપરિણામ, દમ-ઈન્દ્રિયોનો જય અને શુચિતા-વ્રતધર્મને વિષે

કવક રહિતપણુ એરૂપ ચદનનડે જેમના સરીર વિષ્ણુ થયા એ એવા, તથા શીળ-અક્ષર્યરૂપ મુદ્દટ દુડળાદિક અવકારવડે જેઓ સારભૂત શોભીતા થયા છે, તેના પ્રજારના ગુણુવાળા, સમગ્ર પરોપકાર અને જ્ઞાનાદિક ગુણોના નિધિમમાન મત્પુરુષોને અમે નમન કરીએ છીએ ૫૩

આ અથથી મજ્જનોને હર્ષ થશે, અને દુર્જનોને નાશ થશે એ વિચિત્ર અર્થથી કહે છે —

પાયોદ પદ્યવન્ધૈર્વિપુલરસમર વર્પતિ ગ્રન્થકર્તા

પ્રેમ્ણા પૂરૈસ્તુ ચેત સર રહ સુહદા પ્લાવ્યતે વેગવદ્ધિ ।

બ્રુવ્યન્તિ સ્વાન્તવન્ધા પુનરસમગુણદ્વેષિણા દુર્જનાના

ચિત્ર ભાવજ્ઞનેત્રાત્મણયરસવશાન્તિ સરત્યશ્રુનીરમ્ ॥ ૫૪ ॥

મૂલાર્થ—અથકર્તારૂપી મેઘ પદ્યબધે કરીને વિપુલ રચના સમૂહને વરમાને છે, અને સાગી પરિણુતિવાળા દૃદ્યરૂપી સરોવરને આ મેઘ વૃદ્ધિમા વેગવાળા પ્રેમના પૂરવડે પૂર્ણ કરે છે, તથા ગુણોને વિષે અત્યંત દ્વેષ કરનારા દુર્જનોના દૃદ્ય બધનો નુટી જાય છે, અને તત્ત્વ જાણનારના નેત્રમાથી પ્રેમરચનાપર વશપણુને લીધે પ્રેમાશ્રુજળ નીકળે છે, એ આશ્ચર્ય છે ૫૪

ટીકાર્થ—અથકર્તા એટલે મલ્કવિરૂપી મેઘ પદ્યબધોએ કરીને એટલે ચાર પાદવાળા સ્લોકોત્તેવાળી રચનાવડે અને મેઘ પક્ષમા ધારાગતિના અમૂહરૂપ બધવડે વિપુળ-વિસ્તાગવાળા શાત રચાદિજ જળના સમૂહને નરસારે છે એટલે નિરતગ ધારાના પ્રવાહનડે મૂકે છે, તથા ચારા મન પરિણામનાળાના મનરૂપી સરોવરને આ મેઘ વૃદ્ધિને વિશે વેળાવાળા એટલે ન્યાયરૂપ પ્રવાહવાળા પ્રેમના પૂરવડે-વૃદ્ધિ પામતા પ્રવાહવડે પૂર્ણ કરે છે એટલે પાળના છેવટના ભાગ સુધી જળના પ્રવાહવડે પૂર્ણ કરે છે વળી આગળ પણ ચાલજ-ઉપર પ્રમાણે થવાથી ગુણોને વિષે અગાધારણ એટલે અત્યંત ઉત્કટ દ્વેષવાળા દુર્જનોના દૃદ્યરૂપી કપાટના ચપિબધો નુટી જાય છે, અને પગમાર્થને જાણનારના નેત્ર યુગલથી પ્રેમરચના આવિનપણુને લીધે પ્રેમરૂપી અશ્રુજળ નીકળે છે, એ આશ્ચર્ય છે ૫૪

હવે સત્પુરૂષોના યશનો અમત્કાર દેખાડે છે.—

उद्दामग्रन्थभावप्रथनभवयशः संचयः सत्कवीनां
क्षीराब्धिर्मथ्यते यः सहृदयविबुधैर्मैरुणा वर्णनेन ।

एतद्धिंडीरपिंडी भवति विधुरुचेर्मंडलं विप्रुपस्ता-

स्ताराकैलासशैलादय इह दधते वीचिविक्षोभलीलाम् ૫૫

મૂલાર્થ—સત્કવિઓના ઉંચા પ્રકારના ગ્રંથના ભાવાર્થને વિસ્તાર-
વાથી ઉત્પન્ન થયેલા યશના સમૂહરૂપ ક્ષીર સમુદ્ર વિવેકવાળા પંડિતો
રૂપી દેવોએ વર્ણનરૂપ મેરૂવડે મથન કરાય છે, તેમાંથી ઉત્પન્ન
થયેલા શીણુના સમૂહ એ ચંદ્રની કાંતિના મંડળ તુલ્ય છે, અને અત્યંત
ઉછળેલા ઉચ્ચાર ધ્વનિરૂપ બિદુઓ એ તારામંડળ અને કૈલાસ પર્વત
વિગેરે આ ક્ષીરસાગરને વિષે તરંગોની લીલાને ધારણ કરે છે. ૫૫.

ટીકાર્થ—સત્કવિઓના એટલે ધર્મપ્રધાન ગ્રંથકર્તાઓના ઉંચા
પ્રકારના ગ્રંથોના-શાસ્ત્રોના ભાવાર્થોને-સત્ અર્થોને પ્રસિદ્ધ કરવાથી
ઉત્પન્ન થયેલા યશનો સમૂહ-વૃદ્ધિપૂર કે જે ક્ષીરસાગર તુલ્ય છે, તે
વિવેકવંત પંડિતોરૂપી દેવોએ વર્ણન એટલે તેના ગુણના કીર્તન રૂપ
મેરૂ પર્વતવડે—મંથાચળવડે મથન કરાય છે, તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલા
આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા શીણુના સમૂહ ચંદ્રકાંતિના સમૂહનું મંડળ
એટલે સર્વથા ગોળાકાર બિંબ તદ્દરૂપ થાય છે. અને તેમાંથી અત્યંત
ઉંચા ઉછળેલા બિદુઓ એટલે ઉચ્ચારના ધ્વનિરૂપ જળ કણીયાઓ
તારામંડળ અને કૈલાસ એટલે મેરૂ પર્વતરૂપ આ સત્પુરૂષોના
યશરૂપી ક્ષીરસાગરમાં ઉંચા ઉછળતા તરંગોની લીલાને ધારણ
કરે છે. ૫૫.

ફરીથી બીજે પ્રકારે યશના અમત્કારને જ કહે છે.—

काव्यं दृष्ट्वा कवीनां हृतममृतमिति स्वःसदां पानशंकी
खेदं धत्ते तु मूर्ध्ना मृदुतरहृदयः सज्जनो व्याधुतेन ।

જાત્વા સર્વોપભોગ્યં પ્રસૂમરમથ તત્કીર્તિપીયૂષપૂરં

नित्यं रक्षाविधानानियतमतितरां मोदते च स्मितेन॥૫૬॥

મૂલાર્થ—અત્યંત કોમળ હૃદયવાળા સજ્જન પુરૂષો કવિઓના
કાવ્યને જોઈને “ દેવોનું અમૃત આણે હરણ કર્યું ” એ રીતે પાનની
વાળા થઈને મસ્તક કંપાવી ખેદને ધારણ કરે છે. અને તે

કાવ્યની કીર્તિરૂપી અમૃતનો મમૂહ મર્યાદા ઉપભોગ કરવા યોગ્ય તથા પ્રસાર પામતો જાણીને સદા રક્ષા અને પિધાનના અનિયતપણાને જાણીને અત્યંત હાન્યવરે હર્ષ પામે છે ૫૬

ટીકાર્થ—અત્યંત મૂઢુ એટલે કૃપારમ્ય વડે આર્દ્ર થનાથી અતિ કોમળ હૃદયનાળા સજ્જન પુરૂષ કવિઓના—સાસ્રકર્તાઓના કાવ્યની રચનાને જોઈને ‘ દેવોનુ અમૃત આણે ચોરીવડે હરપુ ઝર્યું ’ એ પ્રમાણે પાનને માટે એટલે પીવાને અથવા રક્ષણ કરનાને માટે સાકાનાળા—વિતર્કનાળા થઈને ડપાવેલા મસ્તકનડે ખેદને વારણ કરે છે, અર્થાત્ “ કવિની જ્ઞાની સીમા આની ગઈ ” એમ માને છે તથા તે કવિના કાવ્યની કીર્તિરૂપી—ચશરૂપી અમૃતના પ્રવાહ મર્યાદા ઉપભોગ કરવા યોગ્ય એટલે “ મર્યાદા ભૂલિ મમૂહના ઉપકારનું કારણ આ થશે ” એવી કીર્તિરૂપી અમૃતનો પ્રવાહ પ્રસરતો જાણીને મદા રક્ષા એટલે રક્ષણ અને મુદ્રણ તથા પિયાન એટલે આચ્છાદન અથવા પ્રગટ કરવું તે અને બાબત અનિયતપણે એટલે અનેકનાર બંધન અને છાડન કરતો છતો હાન્યવરે—હર્ષને લીધે વિક્ષિત મુખવડે અત્યંત હર્ષ પામે છે ૫૬

હવે કવિજનને સજ્જન તથા ખળપુરૂષ જે પ્રમાણે ઉપકાર કરે છે, તે પ્રમાણે જોઈ છે —

નિષ્પાદ્ય શ્લોકકુમ્ભ નિપુણનયમૃદા કુમ્ભકારા કવીન્દ્રા

દાઢ્ય ચારોપ્ય તસ્મિન્ કિમપિ પરિચયાત્સત્પરીક્ષાર્કભાસામ્ ।

પક્ક કુર્વન્તિ વાઢ ગુણહરણમતિપ્રજ્વલદ્વોપદૃષ્ટિ-

જ્વાલામાલાકરાલે સ્વલજનવચનજ્વાલજિહ્વે નિરેદ્ય ॥ ૫૭ ॥

મૂલાર્થ—કુમ્ભકારૂપી કવીન્દ્રો નિપુણ નયરૂપી માટીવડે શ્લોક-રૂપી ઘસાઓને બનાવીને તેને સત્પરીક્ષારૂપી સૂર્યકિરણોના પરિચયથી કાઠક ટૂંકપણ કરીને પછી ગુણોને હરપુ કરનારી શુદ્ધિવડે જાનનહ્ય-માન એની દોષદૃષ્ટિથી જનાળાના સમૂહથી ભયકર એવા ખળ-પુરૂષના વચનરૂપ અગ્નિમા નાખીને અત્યંત પકન બનાવે છે ૫૭

ટીકાર્થ—કુમ્ભકારૂપી કવીન્દ્રો નિપુણ એટલે યથાર્થ ભાવને દેખાડનાર સ્વાદ્વાદરૂપી નય એટલે આપેલ એવો વસ્તુવર્તમાદ અથવા ન્યાય તેરૂપ માટીવડે નોંડેરૂપી—નાના પ્રકારના જોદમય પદ્યબંધની રચનારૂપી ઘસાઓને સત્પત્ર કીને પછી તે રચેરૂપી ઘસાઓને સત્પુરૂષોની પરીક્ષા એટલે ગુણ દોષના અવધારપુરૂષ સૂર્યના કિરણો

માં-તડકામાં રાખી કાંઈક દઢતા ઉત્પન્ન કરીને પછી સારા ભાવાર્થ અને સુંદર પદોની રચનારૂપ ગુણોતું હરણુ કરનારી બુદ્ધિરૂપી દેદીપ્યમાન-ઉંચી શિખાવાળી દોષદૃષ્ટિએ કરીને જ્ઞાનાના-અગ્નિની શિખાના સમૂહવડે ભયંકર એવા દુર્જન સુરૂપોના ભાષણરૂપી અગ્નિ-માં-નીંભારામાં નાંખીને અત્યંત પકવ-દોષ વચનરૂપી મોઘરીના પ્રહારને પણ સહન કરે તેવાં બનાવે છે. ૫૭.

કરીને સજ્જનો ઉપર અળસુરૂપતું ઉપકારીપાણું દેખાડે છે.—

इक्षुद्राक्षारसौघः कविजनवचनं दुर्जनास्याग्नियंत्रा-

ज्ञानार्थद्रव्ययोगात्समुपचितगुणं मद्यतां याति सद्यः ।

सन्तः पीत्वा यदुच्चैर्दधति हृदि मुदं घूर्णयन्त्यक्षियुग्मं

स्वैरं हर्षप्रकर्षादपि च विदधते नृत्यगानप्रबन्धम् ॥ ૫૮ ॥

મૂલાર્થ—કવિજનના વચનરૂપી ઇક્ષુ અને દ્રાક્ષના રસનો સમૂહ દુર્જનના મુખરૂપી અગ્નિયંત્રમાંથી વિવિધ પ્રકારના અર્થરૂપી દ્રવ્યોનાં સંયોગવડે ગુણની વૃદ્ધિ પામીને તડકાળ મધરૂપ બને છે. તે મધતું પાન કરીને સત્પુરૂષો દૃઢ્યમાં અત્યંત હર્ષ પામે છે, બન્ને નેત્રોને ધ્રુમાવે છે, અને સ્વચ્છંદપણે અધિક હર્ષને લીધે નૃત્ય અને ગાયનના પ્રબંધને કરે છે. ૫૮.

ટીકાર્થ—કવિજનના એટલે ગ્રંથકારના વચન-વાક્યરૂપી ઇક્ષુ-શેર-ડી અને દ્રાક્ષના રસનો સમૂહ દુર્જનના મુખરૂપી અગ્નિ યંત્રથકી એટલે અગ્નિના તાપ યુક્ત પાત્રમાં ઉકળવાથી વિચિત્ર પ્રકારના અર્થ-રૂપી દ્રવ્યોના-સ્વાદિષ્ટ અને મુગંધતાદિક માદક પદાર્થોના સંયોગથી જેના રસ સૌરભ્યાદિક ગુણો વૃદ્ધિ પામ્યા છે એવો થઇને તડકાળ મદિરાપણાને પામે છે. તે મધતું સત્પુરૂષો પાન કરીને દૃઢ્યમાં અત્યંત આનંદ પામે છે, તથા બે નેત્રોને ધ્રુમાવે છે, તથા હર્ષની અત્યંતતાને લીધે સ્વેચ્છાપૂર્વક નૃત્ય અને ગાયનના પ્રબંધને-વિસ્તારને કરે છે. ૫૮.

સત્પુરૂષો અમારે પણ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય છે, તે કહે છે.—

नव्योऽस्माकं प्रबन्धोऽप्यनणुगुणभृतां सज्जनानां प्रभावात्

विरूपातः स्यादिति मे हितकरणविधौ प्रार्थनीया न किं नः ।

निष्णाता वा स्वतस्ते रविरुचय इवांभोरुहाणां गुणाना-

मुलासेऽपेक्षणीयो न खलु पररुचेः कापि तेषां स्वभावः ॥ ૫૯ ॥

મૂલાર્થ—આ અમારી રચના નવીન છતાં પણ મોટા ગુણોને ધારણ કરનારા સર્જનોના પ્રભાવથી ખ્યાતિ પામે, માટે શુ હિત કરવાના વિવિધા તે સર્જનો અમારે પ્રાર્થના કરવા લાયક નથી ? છે જ અથવા તો કમળોને પ્રકુક્ષિત કરવામા મૂર્ચના કિરણોની જેમ ગુણોનો ઉદ્ઘાત કરવામા તે સર્જનો સ્વયમેવ વિચક્ષણ છે કેમકે તે સત્પુરુષોનો સ્વભાવ કદાપિ અન્ય જનની ઈચ્છાની અપેક્ષા રાખતો નથી ૫૯

ટીકાર્થ—અમારો આ પ્રબંધ એટલે અચની રચના નવીન છે તો પણ ન્યાય ધર્માદિક મોટા ગુણોને ધારણ કરનાર સત્પુરુષોના મહિમાથી પ્રભિદ્ધિ પામશે તેથી આ સત્પુરુષો કલ્યાણ કરવાના નિમિત્તભૂત વિરિને વિષે—અપ્રાપ્તને પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિના ક્રમને વિરે ગુ અમારે પ્રાર્થના કરવા લાયક નથી ? છે જ અથવા તો જળને વિષે ઉગનાર કમળોને વિકાસ કરનામા મૂર્ચના કિરણોની જેમ પર ગુણોને વિકાસ કરવામા તે સત્પુરુષો સ્વભાવથી જ વિચક્ષણ હોય છે, કેમકે તે સત્પુરુષોનો સ્વભાવ કોઈપણ કાળક્ષેત્રાદિકને વિષે અન્ય જનની ઈચ્છાને એટલે “ જો તેની ઈચ્છા હોય, તો તેનું હિત કરીએ ” એ પ્રમાણે અપેક્ષા ધરાવતો નથી—અપેક્ષાને ઈચ્છતો નથી ૫૯

હવે જેના ગુણો વિશ્વના અતાપને હરણ કરનાર છે અને જેની કીર્તિ સ્વર્ગમા ગવાય છે, એવા પોતાના શુરની સ્તુતિ કરે છે —

યત્કીર્તિસ્ફુર્તિંગાનાવહિતસુરવધૂવૃન્દકોલાહલેન

પ્રકુવ્ધસ્વર્ગસિન્ધો પતિતજલમૈ ક્ષાલિતઃ શૈલ્યમેતિ ।

અશ્રાન્તશ્રાન્તકાન્તગ્રહગણકિરણેસ્તાપવાન્ સ્વર્ણશૈલો

બ્રાજન્તે તે મુનીન્દ્રા નયવિજયવુધા સજ્જનવ્રાતધુર્યા ૬૦

મૂલાર્થ—વિશ્રામ રહિત ભ્રમણ કરતા મનોહર ગ્રહસમૂહના કિરણોને તાપ પામેલો મેરૂ પર્વત તે શુરની કીર્તિના વિસ્તારનું ગાન કરવામા આવધાન એવી દેવાગનાઓના અમૂલ્ય કોવાહવવડે શોભ પામેલી સ્વર્ગ ગગામાથી પડેલા જળના પ્રવાહથી ક્ષાલિત થયેા છતાં ગીતગતાને પામે છે, તે સર્જનોના અમૂલ્ય અપ્રેમર નયવિજય નામના પડિત મુનિગજ ગોલે છે ૬૦

ટીકાર્થ—વિશ્રામ રહિત ભ્રમણ કરતા અને મનોહર એટલે પ્રભાવડે દેદીપ્યમાન સૂર્યાદિક ગ્રહસમૂહના ઉજ્જ્વળ કિરણોવડે સંતાપ પામેલો મેઝ પર્વત જે ગુરૂમહારાજની કીર્તિના-યશોવાદના વિસ્તારતું ગાન કરવામાં-મધુરસ્વર વડે ગીતપ્રબંધના ધ્વનિથી આલાપ કરવામાં એકાગ્રપણે તૈયાર થયેલી દેવાંગનાઓના સમૂહવડે થતા કોલાહલથી-ઉંચા ધ્વનિથી અત્યંત-ઘણા તરગોના સમૂહવડે ઢોલ પામેલી સ્વર્ગ ગંગામાંથી પડેલા-પ્રવાહરૂપે ઝરેલા યશના વિસ્તારરૂપ જળપ્રવાહવડે ક્ષાલિત થયો છતો પ્રતિદિન શીતળતાને પામે છે, તે પૂર્વોક્ત કીર્તિના ભાજનરૂપ અને સત્પુરૂષોના સમાજમાં અત્રેસર એવા નયવિજય નામના પંડિત મુનીશ્વર પોતાના યશવડે શોભે છે. ૬૦.

હવે આ પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે.—

चक्रे प्रकरणमेतत्तत्पदसेवापरो यशोविजयः ।

अध्यात्मधृतरुचीनामिदमानन्दावर्ह भवतु ॥ ६१ ॥

મૂલાર્થ—તે ગુરૂના ચરણની સેવા કરવામાં તત્પર યશોવિજયે આ પ્રકરણ રચ્યું છે. આ પ્રકરણ અધ્યાત્મને વિષે જેની રચિ રહેલી છે એવા પુરૂષોને આનંદદાયક થાઓ. ૬૧.

ટીકાર્થ—તે ગુરૂ શ્રી નયવિજય પંડિતના ચરણની સેવા કરવામાં તત્પર-ઉદ્યમવંત એવા યશોવિજય નામના તેમના શિષ્યે આ અધ્યાત્મસાર નામનું પ્રકરણ (ગ્રંથ) રચેલ છે. આ પ્રકરણ ગ્રંથના આરંભથી અંત સુધી પૂર્વે કહેલા અધ્યાત્મના વિષયમાં જેમની શ્રદ્ધા અથવા પ્રીતિ નિવેશિત થઈ છે એવા પુરૂષોને સ્વાભાવિક પરમાનંદને વહન કરનાર થાઓ. ૬૧.

॥ इति प्रशस्तिः ॥

इति श्रीमहोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्यमुख्यपंडितश्रीलाभविजयगणि-
शिष्यमुख्यपंडितश्रीजीतविजयगणिसतीर्थमुख्यपंडितश्रीनयविजयगणि-
चरणकमलचंचरीकेण पंडितश्रीपद्मविजयगणिसहोदरेण पंडितश्री-
यशोविजयेन विरचितेऽध्यात्मसारप्रकरणे सप्तमः प्रबन्धः ॥

ગમીરસૂક્ષ્મચિદધીનવિચારયુક્ત

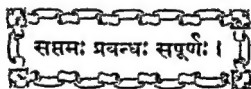
શાસ્ત્ર જિનાગમયશ પટહપ્રદાનમ્ ।

વ્યાખ્યાય કિંચિદુપલબ્ધમુદારપુણ્ય

તેનૈવ યાતુ શિવરાજ્યરમા પ્રજેયમ્ ॥ ૧ ॥

“ગમીર અને સૂક્ષ્મ જ્ઞાનને આધીન એના વિચારે કરીને યુક્ત તથા જિનાગમના યગરૂપ પરહને વગારનારા આ શાસ્ત્રતુ વ્યાખ્યાન કરવાથી મેં જે કાંઈ ઉદાર પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું હોય, તે પુણ્યવડે આ પ્રત (બધ્ય શ્લોક) મોક્ષરાજ્યની લક્ષ્મીને પામે ૧”

॥ इति श्रीतपागच्छगतसंविज्ञशास्त्रीयमुनिश्रीबुद्धिविजयमुख्यशिष्यश्रीमुक्तिविजयग
निसत्तीर्थशिरोमणिमुनिश्रीवृद्धिविजयपदाभोरुहपर्युपासनापरागमधुलिङ्गा पंडितश्रीगमीर
विजयगणिना कृतायामध्यात्मसारशब्दभावोक्तिटीकायां सप्तम प्रबन्ध ॥

। અથ ટીકાકારપ્રશસ્તિઃ ।

સુધર્મગણભૂતપદ્મશ્રેણિસમુન્નતસુરાચલે રમ્યે ।

તપોગચ્છનન્દનભુવિ વિજયસિંહગુરુસુરાંધ્રિપો જયતિ ॥ ૧ ॥

ગણુધર શ્રીસુધર્મા સ્વામીની પદ્મશ્રેણીરૂપી ઉંચા મુંદર મેર-
પર્વત ઉપર તપગચ્છ રૂપી નન્દન વનની પૃથ્વીમાં વિજયસિંહ નામના
ગુરૂરૂપી કલ્પવૃક્ષ જયવંત વર્તે છે. ૧.

ય આગમમૃતવર્ષી તત્સેચનકૃત્તવાંબુદો જજ્ઞે ।

શ્રીસત્યવિજયનામા અગ્ર્યઃ સંવેગિનાં જયતિ ॥ ૨ ॥

જે આગમરૂપી અમૃતની વૃષ્ટિ કરનાર અને તે કલ્પવૃક્ષને
શિશ્યન કરવામાં નવા મેઘ સમાન થયા, તે સાધુઓમાં અગ્રગણ્ય
શ્રીસત્યવિજય નામના ગુરૂ જયવંત વર્તે છે. ૨.

કર્પૂરતારયશસોઃ કર્પૂરક્ષમાવિજયબુધવરયોઃ ।

મૂર્તિસુવાહ્યાભ્યન્તરધર્મોપમયોર્ગુણાઃ કેન વર્ણ્યાઃ ॥ ૩ ॥

કર્પૂરની જેવા ઉજ્જ્વલ યશવાલા અને મૂર્તિમાન બાહ્ય અને
અભ્યંતર ધર્મની ઉપમાવાળા કર્પૂરવિજય તથા ક્ષમાવિજય નામના
પંડિતવર્યોના ગુણો કોણુ વર્ણુન કરી શકે? ૩.

જિનોત્તમપદ્મરૂપકીર્તિકસ્તૂરમણિવિજયોપપદાન્ ।

પંડિતપદનિર્વ્યૂહાન્નમામિ ગુરુગુણનિધીનેતાન્ ॥ ૪ ॥

મોટા ગુણોના નિધાનરૂપ અને પન્થાસ પદવીને વહન કરનારા
જિનવિજય, ઉત્તમવિજય, પદ્મવિજય, રૂપવિજય, કીર્તિવિજય, કસ્તુ-
રવિજય અને મણિવિજયને હું નમન કરું છું. ૪.

વૈરાગ્યરત્નભૂમિર્યો નિઃસ્પૃહતાસુધારસાંબુનિધિઃ ।

શ્રીમાન્ બુદ્ધિવિજયમુનિરાજોઽભૂદ્ધરિપરિવારઃ ॥ ૫ ॥

જે વૈરાગ્યરૂપી રત્નની ભૂમિ જેવા અને નિઃસ્પૃહતારૂપી અમૃત-
રસના સાગર જેવા હતા, તે શ્રીમાન્ બુદ્ધિવિજય નામના મુનિરાજ
ઘણા મુનિઓના પરિવારવાળા થયા. ૫.

તસ્મિન્નુભૌ મુનિવરૌ ધર્મરથસ્યેવ ધૂર્વહૌ પ્રવરૌ ।

મુક્તિવૃદ્ધિવિજયાશ્ચૌ તત્રાદ્યૌ ગણિવરૌ જાતઃ ॥ ૬ ॥

તે પદ્મપરંપરામાં ધર્મરૂપી રથને વહન કરવામાં પ્રવર વૃષભ
જેવા મુક્તિવિજય અને વૃદ્ધિવિજય નામના બે મુનિવરો થયા, તેમાં
પહેલા (મુક્તિવિજય-મુળચંદ્ર) ગણિપદને પામેલા હતા. ૬.

શ્રીવૃદ્ધિવિજયગુરવ શ્રુતશમગાગ્રવાહરૂપાસ્તે ।

જનદૃક્ષૈરવચન્દ્રા વિશ્વપાપના યશોધરા જાતાઃ ॥ ૭ ॥

તથા શ્રીવૃદ્ધિવિજય (વૃદ્ધિચંદ્ર) ગુરુ શ્રુત અને સમતાડ
ગંગાજળના પ્રવાહરૂપ, મનુષ્યોની દૃષ્ટિથી કૈરવોને વિકાસ કરનાર
સમાન, વિશ્વને પવિત્ર કરનાર અને યશને ધારણ કરનાર થયા ૭

શિષ્યાણુના હિ તેષા રચિતા નિજપરહિતાય ત્રિવૃત્તિરિયમ્

ગમીરવિજયનામ્ના સુપટ્યમાના ચિર જીયાત્ ॥ ૮ ॥

તે (વૃદ્ધિવિજય) ના ગમીરવિજય નામના શિષ્યાણુએ સ્વ
પરના હિતને માટે આ ત્રિવૃત્તિ (દીક્ષા) રચી છે તે પકન પાક
કરાતી મતી ચિત્રકાળ જય પામે ૮

પ્રોત્સાહિતોઽન્ન ભૂયઃ સતીર્થ્યેન મુનિવરોત્તમત્રિજયેન ।

તસ્ય પ્રેમવિશેષાદિમા શબ્દમાવોક્તિં ચક્રે ॥ ૯ ॥

આ બાળતમા મુનિવર ઉત્તમવિજય નામના ગુરુભાઈએ મને
અત્યંત ઉત્સાહવાનુ ક્યો, તેથી તેના પરના અધિક પ્રેમને લીધે આ
શબ્દમાવોક્તિ નામની દીક્ષા મેં રચી છે ૯

પરહિતરતૈકચિત્તૈ શ્રુતકનકનિકપાયમાણસન્મતિભિ ।

શોધ્યેય પ્રાજ્ઞજનૈર્મય્યાનુગ્રહપ્રસિતૈ ॥ ૧૦ ॥

પરહિતને વિષે જ જેમનું ચિત્ત આગ્રમ છે, તથા જેઓના
શુદ્ધિ સાધરૂપી સુવર્ણની પરીક્ષા કરનાર ક્રમોદી ગમાન છે એવ
પરિત પુરુષોએ માગ પર અનુગ્રહ કરીને આ દીક્ષા ગોધરી ૧૦

દુઃખાણાકગ્નિમિતે વત્સર આશ્વિનવલક્ષતૃતીયાયામ્ ।

યલ્લોઽય સફલોભૃદ્ધાવપુરે વૃષભજિનકૃપયા ॥ ૧૧ ॥

આ દીક્ષા કરવાનો યવ ભાવનગરમાં શ્રીકૃષ્ણ જિનેશ્વરની કૃપાથી
સવત્ ૧૮૫૨ ના આશ્વિન માસની ગુરુ તૃતીયાને દિવસે સુ-
(પૂર્ણ) થયો ૧૧

। इति प्रशस्ति ।

॥ ८ ॥

॥ ११ ॥